

ІНСТИТУТ ІСТОРІЇ УКРАЇНИ
НАЦІОНАЛЬНОЇ АКАДЕМІЇ НАУК УКРАЇНИ

ІСТОРИЧНИЙ ФАКУЛЬТЕТ
КИЇВСЬКОГО НАЦІОНАЛЬНОГО УНІВЕРСИТЕТУ
ІМЕНІ ТАРАСА ШЕВЧЕНКА

ІНСТИТУТ АРХЕОЛОГІЇ НАЦІОНАЛЬНОЇ АКАДЕМІЇ НАУК УКРАЇНИ

МІСТО: ІСТОРІЯ, КУЛЬТУРА, СУСПІЛЬСТВО

Е-журнал урбаністичних студій

Танатологія
№ 4 (11)

Фахове видання зі спеціальності 032 – Історія та археологія
(наказ МОН України від 17.03.2020 № 409)

Київ 2020

Місто: історія, культура, суспільство. Е-журнал урбаністичних студій. Танатологія / Інститут історії України НАН України; Історичний факультет Київського національного університету імені Тараса Шевченка; Інститут археології Національної академії наук України; редкол.: Олександр Галенко (гол. ред.), Тетяна Водотика (шеф-редактор). – Київ, 2020. – № 4 (11). – 313 с.

Редакційна рада:

*Мартін Баумейстер
Геннадій Боряк
Ярослава Верменич
Вікторія Константинова
Станіслав Кульчицький
Іван Патриляк
Володимир Петровський
Валентина Шандра
Томас Вюни*

Головний редактор

Олександр Галенко

Запрошений редактор

Всеволод Івакін

Шеф-редактор

Тетяна Водотика

За підтримки Фонду Катедр
Українознавства (США)

ISSN: 2616-4280

Редакційна колегія:

*Тетяна Водотика
Олександр Галенко
Денис Гречко
Андрій Заярнюк
Геннадій Казакевич
Наталія Кашеварова
Ксенія Кузіна
Роман Любавський
Оксана Міхеева
Маркіян Прокопович
Остап Середа
Сергій Тараненко
Артем Харченко
Микола Плавінський
Алла Петренко-Лисак
Людмила Малес
Ольга Максимович*

Над випуском працювали:

Запрошені редактори – Ігор Постолюк, Володимир Гула
Верстка та дизайн – Ірина Собко, Дана Мощенко

web page: mics.org.ua

email: editorial.mics@gmail.com

За достовірність наданої інформації
відповідають автори

© Інститут історії України НАНУ, 2020
© Історичний факультет Київського національного
університету імені Тараса Шевченка, 2020
© Інститут археології НАНУ, 2020
© «Місто: історія, культура, суспільство», 2020

ЗМІСТ

Від редакторів	5
----------------------	---

Інтерв'ю

<i>Федір Андросук</i> : Не варто перебільшувати скандинавську роль у виникненні міст на Русі	11
<i>Денис Король</i> : Знайти тисячу скелетів не так важко, як уявити їхнє життя в останні дні перед смертю	23
<i>Всеволод Івакін</i> : ...велика проблема: як зробити археологічну науку доступною, цікавою, інтерактивною. Потрібні дослідники, які вміють просто говорити про складне, знаходити якісь аспекти, які будуть цікаві усім. А це досить непросто... ..	29

Історіографія та методологія

<i>Вікторія Тарасевич</i> . Гісторія вивчення жаночаго строю культури Сміленска-Полацкіх доґіх курганоґ: вынікі і сучасны стан	37
<i>Всеволод Івакін</i> . Археологічна тафологія як складовий елемент сучасної танатології ..	57

Контексти

<i>Денис Гречко</i> . Рівень розвитку суспільства та форми поховання (за матеріалами півдня Східної Європи доби раннього заліза)	81
<i>Оксана Гонкало, Тетяна Рудич</i> . Пташині яйця з поховань культури Черняхів – Синтана-де-Муреш	91
<i>Олена Махота</i> . Давньоруські будівельні матеріали у поховальних комплексах XVII–XIX ст. некрополя Спаса на Берестові (за матеріалами досліджень 2018–2019 рр.)	116

<i>Аркадій Козловський, В'ячеслав Крижановський. Давньоруські могильники Копиревого кінця</i>	130
<i>Олександра Козак. Санітарне захоронення на Південному городищі Возвягеля. Реконструкція обставин за антропологічними даними</i>	156
<i>Оксана Коваленко. Родинний некрополь Бороховичів у містечку Лютенька Гадяцького полку</i>	183

Уявлення та репрезентації

<i>Дмитро Бібіков. Давньоруські камерні гробниці та їх наслідування на території Дніпровського Правобережжя: шляхи еволюції елітарного поховального обряду</i>	211
<i>Ганна Філіпова. Гравюра «Поховання графа Федора Головіна» з фондової збірки Національного Києво-Печерського історико-культурного заповідника</i>	266
<i>Олена Замура. Суспільна практика використання місць для поховання у Гетьманщині у другій половині XVIII ст.</i>	276
<i>Анна Яненко. «Сумуємо тяжкою втратою науки...»: вшанування смерті в археологічному співтоваристві УСРР другої половини 1920-х – початку 1930-х рр.</i>	288
<i>Валерій Ластовський. «Козацькі некрополі» старої Черкащини та їх міфологізація ...</i>	303

Танатологія – це особливі роздуми про життя і смерть,
що слугують життю і є спомином про тих, які відійшли від нас.

Люїс-Вінсент Томас

Від редакторів

Що таке смерть? Що відбувається з нами після смерті? Ці питання цікавили людство упродовж усієї історії. Починаючи з доби середнього палеоліту, ще до появи кроманьйонців, людина намагалася знайти своє місце у системі загальної світобудови. Інтерес наших пращурів відображено у стародавньому мистецтві, первісних міфологіях і літературних джерелах світових релігій. І сьогодні питання, пов'язані з проблематикою смерті, є одними з найпоширеніших у європейських гуманітарних дослідженнях.

Спроба осмислення сутності смерті у світовій науці має назву «танатологія» (від давньогрецьк. *θάνατος* – смерть і *λόγος* – знання). Відповідно до античних уявлень, Танатос – темний деструктивний бог, а Логос – закон розуму, який робить

світ упорядкованим і гармонійним, тому «танатологію» часто розглядають як приручення Танатоса засобами Логосу. Іншими словами, у семантиці терміна лежить ідея приборкання смерті через її пізнання. Тому осмислення та наукове дослідження проблем, пов'язаних зі смертю, – це не тільки обов'язковий компонент, а й необхідний результат будь-якої танатологічної студії.

До наукового обігу цей термін увів лікар Соломон Аншель у відомій свого часу праці «*Thanatologia sive mortis naturam, causas, genera ac species et diagnosis disquisitiones*» (1795 р.). У Франції в 1832 р. у словниках «*Dictionnaire general de la Langue francaise*» і «*Vocabulaire universel des sciences, des arts et metiers*» з'явилися визначення танатології як «теорії смерті».

Становлення танатології як науки розпочалося у другій половині XIX ст. і було пов'язане з активним розвитком природничих (медицина, фізика, хімія) і гуманітарних (історія, археологія, етнологія, психологія, антропологія) наук. Теологічні концепції вже не були здатні пояснити смерть як феномен природного походження. Саме у цей час внаслідок секуляризаційних процесів відбувається демістифікація смерті: оскільки вона має природний характер і верифіковані причини і сутність, то стає об'єктом наукового пізнання. Наукові знання про смерть відтоді на ціле століття монополізувала медицина, проте в наш час танатологія суттєво розширила сферу своїх досліджень і стала мультидисциплінарною наукою.

Сьогоднішня зацікавленість темою смерті багато в чому пов'язана з тим, що ця проблематика довгий час була табуованою, а дослідження штучно обмежувалися рамками емпіричних досліджень судової експертизи, патологоанатомії та реаніматології.

Від 1970-х років у світі триває потужне та багатовимірне висвітлення цієї теми у міждисциплінарних дослідженнях найрізноманітніших напрямів. І українське суспільство не стало винятком: тему смерті постійно порушують у популярній та науковій літературі, проводять наукові пошуки, організовують конференції, семінари та

круглі столи. Широкий спектр векторів досліджень зумовив поділ танатології на вузькі спеціалізовані студії, присвячені проблематиці смерті в історії, релігії, археології, юриспруденції, медицині, архітектурі, літературі тощо. Зважаючи на філософські, релігійні та методичні відмінності в концепціях і визначеннях смерті у різних культурах, країнах та історичних періодах, обговорення предмета та об'єкта таких досліджень є складним, дискусійним і багатовимірним.

У цьому номері журналу «МІКС» зібрано матеріали міжнародної наукової конференції «Танатологія: смерть та навколо смерті в європейській культурі», яку уже другий рік поспіль організовують Департамент охорони культурної спадщини Київської міської державної адміністрації, Інститут археології Національної академії наук України, Національний Києво-Печерський історико-культурний заповідник, електронне видання «Місто: історія, культура, суспільство» й Національний університет «Києво-Могилянська академія». 2020 року захід відбувся в онлайн-форматі через пандемію COVID-19. Також у цьому числі журналу опубліковано частину матеріалів конференції 2019 року, після рецензування та доопрацювання, та інші тексти.

Випуск складається з кількох блоків. На початку подано інтерв'ю зі вченими Всево-

лодом Івакіним та Денисом Королем: для їхніх наукових зацікавлень проблеми танатології стали визначальними. Трохи ширшим є перелік тем, охоплених у розмові з Федором Андрощуком, директором Національного музею історії України.

Розділ досліджень відкриває історіографічна стаття, єдина в своєму блоці, про стан досліджень ювелірного вбрання культури Смоленсько-Полоцьких довгих курганів (білоруською мовою).

Наступний блок статей має назву «Контексти», адже у них у той чи той спосіб аналізуються контексти поховань: незвичні речі, знайдені біля тіла (наприклад, пташині яйця), нестандартні поховальні конструкції (приміром, зроблені з давньоруського будівельного матеріалу), обставини появи тих чи тих некрополів (зокрема, на Копиревому кінці у Києві та на Південному городищі Возвягеля). У цій частині досліджено також рівень розвитку суспільств відповідно до форми поховання на матеріалах доби раннього залізного віку. Трохи окремо, передусім хронологічно, стоїть текст, присвячений історії життя та смерті гадяцького полковника Михайла Бороховича.

Доволі різноманітним є розділ «Уявлення та репрезентації»: тексти стосуються проблем репрезентації смерті (наприклад, відображення поховального процесу на

гравюрах), поховальних обрядів, традицій та уявлень про те, як треба ховати (приміром, найсильніших світу цього), пам'ятати, поминати, віддавати шану (зокрема колегам-музейникам), де і як (не)мають розташовуватись цвинтарі у міському просторі. Не обійшлося й без міфів – цього разу про козацькі некрополі Черкащини.

* * *

Маємо надію, що конференція з проблем танатології відбудеться і 2021 року, а також побачить світ спеціальне тематичне число «МІКС». Проблеми танатології ми плануємо розглядати, з одного боку, комплексно, а з іншого – спеціалізовано, за трьома основними напрямками дослідницьких студій:

- проблеми дослідження археології смерті в давніх суспільствах;
- історичні та джерелознавчі аспекти вивчення смерті в європейському суспільстві;
- питання симбіотики стародавніх некрополів і сучасного українського міста, яке постійно розвивається.

Ці напрями на сьогодні видаються актуальними, зважаючи на неналежну охорону й загрозливий стан пам'яток культурної спадщини в Україні, зокрема постійне знищення як давніх некрополів різноманітних культурно-хронологічних спільнот, так і цвинтарів, місць масових захоронень та окремих могил, що належать до новітніх часів. Наша основ-

на мета – привернути увагу українського суспільства до проблем збереження об’єктів танатології, які є частиною національної пам’яті нашої країни. Загальновідомо, що ступінь цивілізованості будь-якого суспільства характеризується ставленням до свого минулого. Кладовища різних часів, елементи поховальної обрядовості, документи, які висвітлюють їх, – також частина цього минулого. Захист історичної пам’яті є першочерговим завданням для будь-якого цивілізованого суспільства, тож тепер слово за українцями.

* * *

Редакція часопису висловлює подяку всім, хто брав участь у підготовці випуску. Авторам – за співпрацю та цікаві дослідження. Рецензентам – за фахові зауваження та неабияку витримку. Дякуємо за підтримку видання Інституту історії України та Інституту археології Національної академії наук України, історичному факультету Київського національного університету імені Тараса Шевченка.

Всеволод Івакін, Тетяна Водотика

ИНТЕРВ'Ю

Міська археологія у Швеції. Рятівні розкопки в місті Енчопінг, літо 2018 року.
Фото Федора Андрощука

Федір Андрощук – доктор історичних наук, генеральний директор Національного музею історії України

ФЕДІР АНДРОЩУК: Не варто перебільшувати скандинавську роль у виникненні міст на Русі

Як саме Ви прийшли до скандинавістики? Це була мрія?

Спочатку ніякої мрії про скандинавістику не було і не могло бути, бо в Києві у 1980-х рр. для цього не було жодного середовища. Був просто інтерес, який виник на розкопках у Києві, куди я потрапив у 15 років. Відповідно, був об'єктивний мотив для вивчення скандинавських мов, але не було де їх вчити, оскільки на той час скандинавську філологію викладали тільки у Москві та Санкт-Петербурзі. Тому не дивно, що люди вчили ці іноземні мови самотужки, і я тут не був оригінальним.

Цей самий шлях пройшов і Володимир Миколайович Зоценко – мій старший колега. Звісно, що якість таких знань могли оцінити тільки поодинокі фахівці. Наприклад, відомий російський скандинавіст-історик Олена Олександрівна Мельникова якось почула

вимовлений Володимиром Миколайовичем текст і сказала: «Так, Володю... думаю, що якщо і була колись у добу вікінгів варязька мова, вона мала лунати саме так – голосно і незрозуміло».

Кого Ви вважаєте своїми вчителями чи науковими менторами?

Про вчителів дуже люблять говорити наші петербурзькі колеги. Скільки пам'ятаю, там завжди було важливо підкреслити, хто чий учень і до якої школи належить. Наприклад, «учень Артамонова», «учні Клейна» тощо. Це завжди проводило певну лінію між «своїми» та «чужими», якої дотримувались упродовж усієї академічної кар'єри. В Україні такого ніколи не було, якось не було прийнятним. Наприклад, згаданий Володимир Миколайович Зоценко був учнем Петра Петровича Толочка, як і більшість ар-

хеологів Києва. Проте це не заважало йому підтримувати дружні творчі контакти з «учнями Клейна» у Санкт-Петербурзі.

Що стосується мене, то я хочу радше говорити про вчених, які на різних етапах вплинули на формування моїх інтересів. До таких – у хронологічному порядку – належать Петро Петрович та Олексій Петрович Толочки, Володимир Миколайович Зоценко, Інгмар Янссон і Лена Тунмарк-Нюлен. Але загалом ми вчимося усе життя, тому такий список учителів не можна вважати вичерпним.

Чим ви займалися у Швеції? Де і над чим працювали?

Спочатку Стокгольмський університет запросив мене на археологічні розкопки «Гарнізону» Бірки, залишки якого досліджувалися у 1998 р. на острові Бйорко на озері Меларен. Там я захопився зброєю доби вікінгів, яку на той час у Швеції було погано досліджено. Оскільки багато матеріалів не було опубліковано, а онлайн-колекції ще не існували як явище, мені довелось їздити по регіональних музеях Скандинавії і вивчати їхні фонди. Це забрало багато часу, але саме ці матеріали заклали підвалини моєї роботи «Мечі вікінгів», потім виданої окремими книжками у Києві та Стокгольмі. Така діяльність визначила для мене музей як ідеальне місце для роботи.

Протягом 20 років я працював при університетах – у Стокгольмі та Уппсалі, при музеях – у Стокгольмі та Сігтуні, а також у комерційних археологічних установах. Досліджував міста і поселення у Швеції, а також язичницькі та християнські могильники у Швеції та Ісландії. Це дало мені різноманітний досвід викладання, знайомство з музейними колекціями, керування музейними науковими проєктами, і цими знаннями я міг поділитися. На мою компетенцію з'явився попит, і я створив консалтингову фірму, діяльність якої довелось припинити через нову роботу в Києві.

Як і чим відрізняється академічна археологічна традиція в Україні та Швеції?

Академічна археологія у Швеції – університетська наука. В інших країнах вона теж є теоретичною з дуже обмеженими фінансовими можливостями для власних археологічних досліджень. Проте підвалини археології як науки закладено близько 100 років тому саме скандинавськими музеями. Тоді її джерелами були лише випадкові знахідки та матеріали нечисленних археологічних досліджень. Сьогодні археологічні дослідження, і рятувальні розкопки також, у Швеції проводить Державний історичний музей у Стокгольмі та комерційне консалтингове підприємство «Аркологіконсульт», на яке я

також працював. Ще є багато дрібних приватних археологічних інституцій, у яких обсяги робіт і можливості дуже обмежені.

Що Вас спонукало повернутися і працювати в Україні?

Я вже десь казав, що ніколи не планував керувати такою великою установою, як Національний музей історії України. На це підштовхнула криза, що виникла в музеї. Свого часу на базі цього музею я організовував міжнародну виставку «Вікінги на Сході» і мав можливість ознайомитись із його науковим і технічним потенціалом. Через власний скандинавський досвід було нескладно виробити бачення, як перетворити цей заклад на сучасний музей міжнародного рівня.

У чому полягають особливості музейної археології?

На відміну від академічної археології, що займається всіма аспектами минулого, музейна спрямована насамперед на постійне поповнення та вивчення власних колекцій, а також на популяризацію знань. Загалом музейні археологи мають орієнтуватися у різних періодах і розуміти специфіку формування колекцій. Останнє дуже важливе, щоб зрозуміти, як створюється археологічне джерело з усіма особливостями його документації.

Чи планує НМІУ власну експедицію?

Ми обговорювали це питання. Тут є низка проблем, тому що у нас у штаті немає польових археологів, які б займалися тільки розкопками. Крім цього, у наших археологів є свої посадові музейні обов'язки, тому польові роботи ми можемо планувати тільки проектним способом. Але робити це потрібно. Бо я, як директор, маю піклуватись про те, щоб фонди росли, збільшувалися. Археологічні фонди є найбільшими, і складність ситуації полягає ще в тому, що у нас брак місця і приміщень просто не вистачає. А будь-які археологічні розкопки дають, насамперед, багато масового матеріалу: уламків кераміки, наприклад.

У Скандинавії будь-які археологічні розкопки супроводжуються накопиченням численних мішків із землею, які потім використовують для флотації, пошуку щонайменших органічних залишків. І це все привозиться і зберігається в музеях. І це ж вимагає знову коштів.

Найбільшою фінансовою катастрофою є знахідка дерев'яних конструкцій. Звісно, що з наукового погляду таке відкриття є цікавим, але збереження цих пам'яток є величезною проблемою. Їх реставрація може з'їсти весь реставраційний бюджет музею. Тож усе, що

може собі дозволити археолог в Україні в цьому аспекті, – законсервувати знахідки на місці. І тому кожні розкопки, якщо вони плануються, мали би враховувати приблизний кошторис на реставраційні роботи.

Загалом, кожні нові археологічні розкопки мають виходити з того, чи є в них нагальна потреба. Компетентні інституції, що видають дозволи на такі роботи, мають розуміти, чим нові розкопки пам'ятки відрізняються від минулих, у чому їх методична, технічна та наукова новизна. Наприклад, у нашому музеї є неопубліковані колекції пам'яток, які досліджувалися понад 100 років тому. Стратиграфічний та культурний контекст цих пам'яток незрозумілий. Тому, очевидно, що для правильної інтерпретації їх контекстне дослідження є необхідним.

З іншого боку, якщо задумувати великі розкопки, то це має бути якийсь хороший проєкт, і методи розкопок мають відрізнятися від тих, які були 70 років тому, коли люди штиками виносили культурний шар і не просіювали або не промивали землю, а також не відбирали важливий археологічний матеріал.

Але є ж думка, що треба зберігати, тому що в перспективі будуть інші методи, кращі, і можна буде більше інформації витягти.

Така думка є слушною. В Україні небагато експедицій, які мають найсучасніше

обладнання та можуть залучати фахівців із суміжних дисциплін. Тому за таких умов є сенс вивчати пам'ятки маленькими площами, але більш прискіпливо. Звісно, що рятівна археологічна діяльність є винятком і має свою специфіку.

Чи має археолог бути публічним? Чи є в цьому потреба? Які потенційні небезпеки в цьому закладено? Є поняття публічної історії, але чи є і чи може бути поняття публічної археології?

Публічна археологія існує на Заході давно. Вона передбачає презентації археологічних досліджень широкій публіці та інші події. Зазвичай ідеться про організовані екскурсії, лекції, фільми, репортажі, що проводять археологи або музейні педагоги безпосередньо на пам'ятках під час досліджень. В Україні серед науковців укоренилось доволі зневажливе ставлення до будь-якої популяризаторської роботи. Я вважаю, що це неправильно, оскільки збільшує прірву непорозуміння між науковцями та загалом, який їх власне утримує. Тому популяризувати знання про минуле є нашим обов'язком.

Власне музей цим і має займатися. Наш обов'язок – подавати виважені наукові та збалансовані інтерпретації, уникаючи пропаганди та популізму. Те, що музей не завжди встигає реагувати на якісь речі, що відбуваються у світі науки, є цілком зрозумілим

процесом. В археології, якщо ми говоримо не про її ізольований провінційний варіант, відбувається дуже багато змін, постійно накопичуються нові дані. В цьому суттєва різниця між археологією і історією, де з джерелами більш-менш стало, особливо якщо ми говоримо про давній період, і є дуже маленький шанс, що з'являться нові писемні джерела. Крім археології треба згадати також і нумізматичні дані, які розповідають про розвиток економічних відносин, контактів тощо. Якщо ми усвідомлюємо археологію та історію як контекстні науки, усі регіони мають велике значення. Говорити про минуле на підставі того, що знайдено лише у межах сучасних кордонів України, є неправильним, оскільки це нічого не пояснює. Треба розуміти, які процеси відбувалися у різні періоди на півночі, півдні, заході та сході.

Для цього потрібно бути фахівцем такого рівня, який українські виші, напевно, не дають.

Університети є такими, якими вони є, до них можна ставитися по-різному. Зараз усе-таки часи змінилися, і якщо якість освіти не влаштовує, можна вчитися далі за кордоном. Існує багато міжнародних освітніх програм. Загалом, треба використовувати можливість їздити, вчитися та переймати досвід, це сильно змінює світогляд. У таких подорожах, як правило, розвінчуються наші

уявлення про унікальність і неповторність тих чи тих речей. Думаю, що українські університети скоро зіштовхнуться з дефіцитом студентів. Ми напередодні дуже сурової конкуренції, яку визначить сама молодь...

Продовжуючи дискусію про потребу археологів бути публічними, наведу приклад Поштової площі. Говорили, що там хрестили Русь. Зрозуміло, що це наукова дурниця, і доводили, що це наукова дурниця. Але завдяки тому, що у цю дурницю повірили деякі посадовці та міські активісти (які мають якусь позицію щодо якогось питання у місті і готові її обстоювати), до пам'ятки привернули увагу. Ще невідомо, що там буде, однак принаймні не торговий центр, і археологи мають певний карт-бланш завдяки, власне, науковій дурниці. І таких прикладів щодо Києва можна знайти безліч. Інший приклад, хоч він і не стосується археології. На Саксаганського зруйнували будівлю, якій приблизно 150 років. Архітектурної цінності – нуль. Однак до проблеми руйнування старої забудови привернули увагу. Є така думка серед археологів, що міські активісти – це таран, бо вони заряджені на боротьбу з владою, вони мають якийсь ресурс, і їх можна використати для того, щоб владу пробити. Активісти в багатьох випадках є проплаченими забудовниками, і вони вже використовують археологів для того, щоб бу-

дував там не забудовник А, а забудовник Б. Вони археологів використовують як таран. Тобто це такий собі нездоровий симбіоз. А може, здоровий?

Я не можу говорити про конкретні випадки, оскільки не знаю увесь обсяг необхідної інформації, проте ми маємо розуміти, що всі соціальні рухи – маніпульовані. І відомо, що за діаметрально протилежними соціальними силами може стояти одна й та сама людина, і тут нічого нового нема. Проблема в іншому: багато безглузвих ідей виникає в Україні через те, що тут уже доволі давно знецінено авторитетну думку. Якщо виникає потреба в експерті, то звертаються не до академічних та університетських фахівців, а до тих, хто є активним у соціальних мережах. У Скандинавії, наприклад, це абсолютно неможливо. Якщо журналіст має отримати коментар щодо якогось питання, він звертається до університету або Академії наук. Він знає, що тут працюють фахівці з того чи того питання, а їхня робота в установі є їхнім визнанням. Зрештою, якщо самі політики нехтують думкою академічних експертів, що говорити про звичайних людей? Я не можу стверджувати, що всі активісти куплені. Впевнений, що є багато тих, які переймаються. Але їм також нелегко визначитися, хто з учених є визнаним, а до кого не треба прислухатися...

Можливо музею є сенс стати медіатором у цьому процесі? Взяти на себе більш активну просвітницьку функцію?

Ну, чесно кажучи, музей цим займався і раніше. Зараз у наших планах є різні форми популяризації знань – від виставок та різноманітних екскурсій до інтерв'ю, присвячених історичним подіям, відкриттям і цікавим людям.

Будуть лекторами ваші співробітники?

Так, але ми залучатимемо і сторонніх експертів, бо наша компетенція не може охопити всі нюанси. Серед тих, кого ми хочемо запросити, будуть як науковці-початківці, так і визнані вчені. Маємо у планах кілька форматів. Але розпочнемо з інтерв'ю. Це допоможе читачам зрозуміти, ким є дослідник, чим він цікавий, і визначитися – слухати його чи ні. Ну, а потім і самі лекції.

Якою є роль норманів в історії Русі? Норманісти перемагають? І беруть реванш за всі репресії попередніх часів?

Мені дискусії про норманізм і антинорманізм нецікаві, оскільки обидві точки зору мають сенс лише для вивчення історії формування наукової думки в Росії та Україні. У радянський час норманізм був формою такого собі академічного дисидентства, коли окремі вчені хотіли думати не так, як офіційна наука у Москві. Але що цікаво: як тіль-

ки пом'якшав політичний клімат і з'явилися можливості для подорожей до Скандинавії для безпосереднього ознайомлення з матеріальними джерелами, жоден із цих «норманістів» не виявив такого бажання. Натомість це зробив один з апологетів антинорманізму – Данило Антонович Авдусін. Він усе життя писав про слов'янський характер Гньоздівського могильника під Смоленськом, а після вивчення матеріалів шведського могильника Бірка знайшов у собі сміливість визнати пам'ятку скандинавською. Це можна назвати певною перемогою норманізму, але для мене ця остання публікація Авдусіна є також останнім цвяхом у труну, де вся ця дискусія і має бути. Ми з вами сучасні люди і маємо сперечатися з живими, а не з мертвими, як говорить один мій хороший приятель.

А от рунічні камені – важливе й надійне історичне джерело. Знаю, що з території України відомий тільки один, так званий Березанський камінь. Чому їх немає в Києві? Можливо, тому, що варяги не вважали його своєю домівкою і завжди поверталися на батьківщину?

Рунічні камені є далеко не у всій Скандинавії. Це меморативні християнські монументи, які встановлювали, щоб зберегти пам'ять про ту чи ту видатну особу серед місцевих жителів. Однак прочитати їх могли не всі. Ставити рунічний камінь у великому

чужому місті, де мешкало безліч іншомовного населення, сенсу не було.

Березанський камінь належить до типу тих, які у Швеції виготовляли з піщаника і встановлювали на християнських кладовищах. Імовірно, до того, як його використали як матеріал у пізнішому похованні, він стояв на Березані там, де був християнський цвинтар. Це кладовище, зважаючи на все, відвідували усі скандинави під час своїх зупинок дорогою до Візантії. Відповідно, вони могли його прочитати.

«На деяких рунічних каменях зустрічаємо одну з найдавніших назв Київської Русі – Гарди. До речі, Гардарикі – більш пізня назва, що належить XIII ст. Під Гардами скандинави X ст. розуміли “країну садиб”, адже самого поняття “місто” у них ще в принципі не було», – це цитата з Вашого іншого інтерв'ю. Що ми вважаємо містом для X ст.? Які є його ознаки?

У рамках інтерв'ю неможливо відповісти на запитання, якому вчені присвятили низку монографій. Однак не варто перебільшувати скандинавську роль у виникненні міст на Русі. Справді, ми маємо низку пам'яток із численними скандинавськими знахідками. Такими є Ладога, Городище під Новгородом, Гньоздово, Тимерьово, Михайлівське у Росії, Шестовиця в Україні. Але вони різні як за характером, так і за функціями.

У Північній Європі доби вікінгів ми можемо говорити про села, гавані, «центральні місця», торговельно-ремісничі центри і регіональні осередки влади. Власне міста як у Скандинавії, так і на Русі виникають лише з утвердженням християнства. Тут винятками для Скандинавії є лише Рібе та Хедебю у Данії та Бірка у Швеції, які зазнали впливу християнства вже у IX ст. Проте їхній вплив на довколишнє середовище був мінімальний, чого не скажеш про Шлезвіг і Сігтуну, які прийшли їм на зміну.

Я впевнений, що до часів Володимира чіткої ідеї про місто на Русі не було. Вона сформувалась поступово, змінюючи форми – від транзитних пунктів до локальних осередків влади і торговельно-ремісничих хабів. Перше поєднання цих форм ми бачимо саме в Києві. Він був тією лабораторією ідей, де уявлення про руські міста формувалися і поширювалися далі – на території під владою київських князів.

Як уловити ідею, якщо «Повість минулих літ» – точно не сучасник Володимира, і писаних джерел не було? І як тоді бути з безперервністю культурного шару?

Замислімось, що таке безперервність культурного шару? Перш за все, вона свідчить тільки про безперервність людської діяльності, але це аж ніяк не означає, що перед нами місто; це може бути поселення,

яке мало різні функції, культове або торговельне місце. Далі, що таке культурний шар? Культурний шар є дуже абстрактним поняттям... У 2018 р. ми досліджували середньовічний «культурний шар» шведського міста Енчопінг, який являв собою близько одного метра спресованої дерев'яної стружки. Його призначенням було вирівнювання місця перед новим будівничим горизонтом. Він був абсолютно стерильним, але очевидно, що становив наслідок людської діяльності. Часто археологи називають культурним шаром усі нашарування від материка до сьогодні, але у принципі там є різні за походженням шари: є шари виробничого походження, є така земля, що принесена з іншого місця... І те, що є сантиметри цього шару, не означає, що люди постійно тут жили. Бо є різні шари і різна їхня природа.

Що таке місто? Справді, ми маємо визнати, що людська діяльність тут, на території сьогодинішнього Києва мала місце упродовж довгого часу, проте чи можемо ми стверджувати, що протягом усього цього часу це було місто? Якщо ми говоримо про період давньої Русі, то, на мою думку, для цього має бути якийсь набір ознак або маркерів, що це віддзеркалюють.

Тобто якщо редакція журналу замовить теоретичну статтю «Що таке місто в

давній Русі», ніхто її не напише, бо єдиного поняття немає?

Проблемою виникнення міст займалися дуже довго. Петро Петрович Толочко присвятив цьому питанню цілу книжку, яка вийшла у 1989 р. Там він розглянув різні теорії, які побутували в історіографії на той час. Після того було опубліковано велику статтю петербурзького дослідника Євгена Миколайовича Носова, який подивився на це з перспективи Північної Росії. У ній він розглянув також місце північноєвропейських контактів і торгівлі у виникненні міст. Після того з'явилося багато нового матеріалу як у Північній, так і у Східній Європі. Щоб його усвідомити та синтезувати, потрібен час.

40 років тому було легше займатися наукою. У рік виходило лише кілька фахових видань, не було інтернету, і у тебе було відчуття, що ти усе опрацював. Зараз ми живемо у світі, де в наявній інформації дуже важко розібратися, де треба знати мови і мати критичне мислення, щоб зрозуміти, що з нових видань є суттєвим.

Звернімося до Вашого досвіду в царині танатології. Як, на Вашу думку, могли поєднуватися великий некрополь і формування дитинця Києва на рубежі IX–X ст. чи раніше?

Мої ідеї зараз мало відрізняються від тих, що я виклав у статті 2004 р., присвя-

ченій топографії скандинавських старожитностей у соціальній топографії Києва, та у відповідному розділі книжки «Вікінги на Сході», виданій у 2013 р. в Уппсалі. Суть їх зводиться до того, що «великий некрополь» Києва складався з декількох груп курганів, між якими був простір, де розташувалися садиби. Більшість із цих поховань датовано X ст.

Щодо причини знесення курганів під час будівництва Десятинної церкви в Києві, то це питання я розглядав у згаданій книжці. Я вважаю, що місце для будівлі церкви обрали не випадково. У межах Старокиївського плато було достатньо порожніх місць ще й у XI ст. Однак обрали чомусь саме це місце з курганами, нівелювання яких потребувало великих зусиль. Християнські символи, знайдені в цих похованнях, свідчать про те, що їх здійснили ті, хто мав уявлення про візантійське християнство. Отже, можна припустити, що тут було одне з кладовищ хрещених киян, – таку думку дослідники висловлювали і раніше.

Я не археолог, тому завжди вважала, що нереально зафіксувати кремацію, особливо в умовах новобудівних розкопок у Києві.

Це правда, але вони все ж є. До речі, деякі з них зафіксовані в районі згаданого християнського кладовища, що передувало спорудженню Десятинної церкви. Випадки такого

сусідства язичницьких кремацій і християнських поховань відомі також у шведському могильнику Бірки. Це свідчить про доволі своєрідний християнський світ того часу.

Чи дає статистика зафіксованих поховальних комплексів середньовічного Києва можливість порахувати кількість мешканців у давньому Києві? Проблема демографії напевно існує, оскільки останнім тезам П. Толочка про 50 тисяч мешканців – уже 40 років. Чи є на сьогодні нові дані?

Очевидно, що підрахувати кількість жителів лише на основі кількості розкопаних поховань неможливо, оскільки поховання ці розкопані частково і могли належати представникам різних поколінь. Петро Петрович Толочко запропонував орієнтовні підрахунки, які, на мою думку, загалом є цілком можливими. Принаймні, до того часу, поки не запропонують нової методики. Ось тут є деякі приклади подібних підрахунків:

- Pasciuti, Daniel, and Chase-Dunn, Christopher. *Estimating The Population Sizes of Cities*. Retrieved from https://irows.ucr.edu/research/citemp/estcit/estcit.htm?fbclid=IwAR23xqy4lp7Wo2KJLWGC_3nWZ6nNsGsk86sXAEw1jjXTAbUMULNSCX0cfzE;

- Jeffrey, R. (1994). Zorn Estimating the Population Size of Ancient Settlements: Methods, Problems, Solutions, and a Case Study. *Bulletin of the American Schools of Oriental Research*, 295, 31–48.

Як зберігають у Швеції антропологічні рештки після обстежень? Знаю, що в Києві є відомою практика перепоховання.

Антропологічні рештки є цінним джерелом для вивчення життя, харчування, палеоекології, здоров'я та демографії давнього населення. Кожного десятиліття з'являються нові методики, які дають змогу дізнатися більше про давнє населення. У Швеції всі ці матеріали зберігають музеї. Думаю, такої практики маємо дотримуватися і ми в Україні, де антропологів дуже мало, тож весь цей важливий матеріал ще недостатньо досліджений.

Музеєфікація курганних могильників/інших поховань. Чи це потрібно, чи це можливо?

Якщо Ви маєте на увазі реконструкції насипів розкопаних курганів, то, звісно, ми повинні відновлювати культурний ландшафт, характерний для місцевості. Шведський археолог Яльмар Стольпе ретельно відновив усі насипи курганів могильника Бірки, які він розкопав у другій половині XIX ст., а це близько тисячі курганів. Наскільки мені відомо, цю практику в Україні тільки починають застосовувати, і то не завжди.

Чи є місце етиці в танатології?

Могили здавна розкопували задля збагачення. Потім до цього додалась наукова цікавість. На початку XX ст. уявлення про давнину в Скандинавії будувались суто на

знахідках із розкопок поховань. Зараз такі розкопки не є пріоритетними. Більш перспективним є вивчення міст і поселень. Загалом я такої думки, що поховання мають розкопувати, лише якщо існує загроза їхнього знищення, – тобто з рятівною метою.

Чи є сенс говорити про міську археологію як окремий напрям археологічної науки? Якими можуть бути її особливості? Якими є її перспективи?

Міська археологія має свою специфіку скрізь у світі. Проте є певна регіональна своєрідність, яка відрізняється методикою досліджень. Один із напрямів розкопок, започаткований німецькою традицією, полягає у розкопках вручну, широкими площами, коли залишається система стратиграфічних бровок. Віддалені форми цієї методики побутують в українській археології, де розкопки зазвичай здійснюють лопатами, а не кельмами. Нерідко всі нашарування зносять технікою до материка або рівня, визначеного керівником.

Сучасна методика побутує в Англії, Ірландії та скандинавських країнах. Її розробив Едвард Гарріс, вона відома як «матриця Гарріса». Суть її зводиться до розкопок широкими площами кельмами у відповідному порядку та контекстами, стратиграфічне співвідношення між якими визначають детально документовані матриці. Ця методика добре інтегрується зі шведською цифровою

програмою документації INTRASIS, дані до якої археологи вносять під час розкопок, через планшети. Це потребує часу, однак наприкінці розкопок ви маєте всю документацію у цифровій формі і значно заощаджуєте час на написання звіту. Постійне використання GPS-станції позбавляє вас необхідності розбивати кілками площу розкопу на квадрати.

А чи можуть розкопки стати туристичною атракцією?

Можуть. Наприклад, у Йорку в Англії навколо розкопок у місті створили цілу індустрію. Суто археологічних знахідок доби вікінгів там мало. Набагато більше про Йорк ми знаємо через нумізматику і письмові джерела. Тим не менше, їм вдалося зробити так, що це став один із найпривабливіших туристичних об'єктів.

До речі, Йорк досліджують комерційні археологи, представники так званої *contract archeology*. І крім суто рятівних розкопок вони ще займаються популяризаторськими програмами та видавничими проєктами. Оскільки вони інвестували у цю діяльність власні гроші, то розраховують на відповідні прибутки.

А таке може бути в Україні в перспективі?

У перспективі, можливо, так. Але якийсь час має пройти. Україну все-таки легше порівняти зі скандинавськими країнами, де

приватні ініціативи не одразу сприйняли позитивно. Я працював у першій комерційній археологічній фірмі у Швеції, її заснували в 1988 р. До її діяльності спочатку ставилися дуже підозріло. Однак зараз це одна із найбільших і найуспішніших фірм, яка проводить масштабні розкопки по всій країні. Є багато менших, але і коло їхніх можливостей значно обмеженіше...

Знахідки вони віддають державі?

Так, безперечно. По-перше, для всіх робіт потрібно мати дозвіл, а після звітування передати усі знахідки в музей. По-друге, усі вони проводяться за результатами тендерів. Переможця обирають за багатьма критеріями. Необхідно мати на високому рівні наукову, економічну, популяризаторську та педагогічну складові проекту. Уся ця діяльність розписана у бюджеті розкопок. І там

неможливо, наприклад, щоб археологічні пам'ятки копав непрофесійний археолог...

А для археології і для пам'яток який варіант є кращим?

Я не знаю... Все-таки, бачите, є різниця між європейськими реаліями і українськими. В Європі освіта, рівень розвитку економіки та зарплат у межах однієї країни більш однаковий. В Україні на периферії рівень зарплат нижчий, можливостей менше, рівень професійної освіти різний. Постає проблема: як контролювати якість археологічних досліджень? Поки що існує практика централізованого видавання ліцензій, яка сьогодні має певний сенс для контролю якості. У майбутньому це очевидно зміниться, але коли і як – ще питання.

Розмову вела Тетяна Водотика

¹ Король, Д. О. (2015). *Вступ до історичної танатології : навч. посіб.* Київ: НАУКМА.

Денис Король – кандидат культурології, доцент кафедри культурології Національного університету «Києво-Могилянська академія»

ДЕНИС КОРОЛЬ: Знайти тисячу скелетів не так важко, як уявити їхнє життя в останні дні перед смертю

Що таке танатологія? У Вас є посібник з історичної танатології¹. Якою ще може бути танатологія, крім історичної?

Вона радше культурно-історична, але тут є нюанси. Бо останні пів століття завдяки школі «Анналів» історію розуміють радше культурологічно – як поле дослідження проявів ментальних моделей давнини. У випадку з *cultural pre-history* ми маємо справу зі старожитностями і дописемними культурами, але й тут ми вивчаємо не поодинокі випадки, а повсякденність. Чим ці люди жили, чому в цю добу люди робили саме так, а, скажімо, через 200 років – зовсім не так. Категорія «смерті» дає змогу дуже добре це відстежити. Стародавні культури взагалі були дуже консервативні в цьому плані. Поховальна обрядовість, знову ж таки старожитності... Якщо щось із цього радикально змінюється, то це означає злам у світосприйнятті.

Тож танатологія – наука, яка вивчає сприйняття смерті, посмертя, зміну цього сприйняття у культурно-історичному ключі. Є й інші ракурси, скажімо, психоаналітичний (Зігмунд Фрейд, його учень Жак Лакан)

і психологічний (Станіслав Гроф і трансперсональні практики), це теж вивчення смерті. Звісно, ще є танатологія біологічна. Зрештою, цей термін у такому значенні й виник 100 років тому.

Антропологи тоді ж почали вивчати поховальну обрядовість, для них характерне комплексне бачення. Наприклад, зміни обрядовості родильної та весільної майже не відбивають радикальних змін у ставленні до життя. А поховальний обряд відбиває. Ось тому танатологія для вивчення змін ментальності є дуже плідним інструментом. Чим я і займаюсь.

Ви трохи вже зачепили українську та зарубіжну історіографічну традицію. Розкажіть, наскільки ця тема доступна для майбутніх істориків, культурологів? Треба мати якісь спеціальні знання, наприклад, мов?

Якщо ми розглядаємо листування, щоденники XV–XVI століття, то знання мови безумовно потрібне. Однак танатолог може не бути фаховим істориком-архівником. Він може використовувати спостереження своїх колег.

² Король, Д. О. (2020). In Memoria: Проблемні поля культуральної археології в контексті спостережень Л. С. Клейна. *Наукові записки Наукми: Історія і теорія культури*, 3, 97–102. <https://doi.org/10.18523/2617-8907.2020.3.97-102>

От я якраз нещодавно писав про тезу покійного Льва Самуїловича Клейна ², який розділяє історію, археологію та культурологію. Для нього археологія – це не частина історії, вона взагалі до неї, історії, не має галузевого стосунку, хоча й має історичний підтекст. Так само і культурологія: вона завжди має історичний підтекст. Але не все, що має історичний підтекст, є історією. Це важливо розуміти. Археологія – справді неначе польова криміналістика. Польовий фахівець приходить, аналізує об’єкт і бачить, що, як і де лежить, коли саме це тут було полишено і приблизно за яких умов. Це все, що він може для себе сказати. Археолог не мусить визначати, який саме тут народ жив, якою мовою говорив, у що вірив, та інші екстраполяції. У принципі це не його обов’язок, але він лишає свій польовий звіт, і тоді культуролог або антрополог дивиться на ці спостереження і робить висновок, як і казав Лев Самуїлович Клейн. Ось для такого висновку потрібна певна ерудиція і обізнаність у кількох напрямках, чим глибше, тим краще. Корисно розумітись на антропології, порівняльній лінгвістиці, на мистецтвознавстві; потрібні археологічні знання тощо. Тобто є небезпека, що такий фахівець буде універсалом, але поверховим. Але якраз фахівець вузький не має цієї ерудиції. Тому потрібна співпраця. І комплексний підхід. Антрополог-енцикло-

педист має співпрацювати з прикладними фахівцями: без їхніх звітів він не здатний зробити грамотний висновок. А вони, своєю чергою, отримують від нього тлумачення їхніх спостережень, і це поглибить їхнє розуміння свого предмета дослідження.

Чи потрібно мати спеціальні природничі знання? Наприклад, знати анатомію?

Звісно, бажано. Є окремо антропологія фізична. Приміром, є російська дослідниця Марія Меднікова, дуже фаховий представник фізичної антропології. Її тема – посмертні девіації. Вона дивиться на деформовані черепи, розчленовані кістки в похованнях. І вона розглядає, чому це так. Чому був культ мертвої голови в давнину? Чому кістяки безголові, коли голову відтіяли після поховання? Та багато іншого.

А чому?

Це ціла історія. Легенди про упирів і вовкулаків характерні для території між Віслою та Дніпром, і від Балтики аж до Кавказу. Всі ці народи, від аланів на Кавказі до скандинавів і їхніх попередників, скіфи, представники катакомбної культури мають у фольклорі та обрядовості схожий сюжет.

Герой має здобути «чарівний» артефакт: скажімо, батьківський меч, якому 400 років. Він іде до поховання. Встає мрець, який цей меч охороняє. Герой із ним має поборотися. Далі демонстративно відтінає йому голо-

³ Декотрі зазначені аспекти відображено зокрема у таких працях автора: Король, Д. А. (2016). Некоторые славяно-скандинавские танатологические параллели в контексте культа предков. *Virtus. Scientific Journal*, 7, 13–19; Його ж. (2017). Фетишизація мертвої голови як вмістилища позатілесної духовної сутності. *Магістеріум*, 68: *Культурологія*, 79–94.

⁴ Див. детальніше про С. Ж. Пустовалова: Король, Д. О. (2018). До 65-річчя Сергія Жановича Пустовалова. В *Пустовалов Сергій Жанович: до 65-річчя від дня народж.: біобібліогр. покажч.* (с. 51–57). Київ: Вид. центр КНУКіМ. (Серія «Вчені КНУКіМ»; вип. 6).

ву, забирає меч і йде. І справді, в похованнях вікінгів знаходять мечі римського часу. Зрозуміло, що справжнього бою з мерцями не було. Але проникнення в давні кургани були. Є навіть така думка, що це була своєрідна ініціація. Син правителя мав спуститися в курган. Його вихователь вдягав маску, ніби стаючи на цей час демонічним мерцем, як-от у традиційному балійському театрі Баронг чи в японському Но. Тобто його не вважали таким собі пересічним вуйком, що грає маскарад, як зараз Діда Мороза. Він справді вважав себе мерцем. Цей парубок також вважав його мерцем. Це було справжнє змагання, яке могло призвести до каліцтва одного з них, як у будь-якій містерії. Це поки що лише теза, її не підтверджено. А підтверджено дуже багато поховань специфічного типу з відтятими головами саме на території готів, аланів, скандинавів доби Вендель (тобто Східної Європи від римського часу до X століття) ³.

Тож, вивчаючи будь-які подібні девіації, треба мати певний фах.

Як Ви прийшли до цієї теми?

Дуже цікаве запитання. Якщо брати з погляду психології, гештальтів із дитинства, в мене був один епізод: я потрапив на фільм жахів і злякався. І сам собі сказав, що це не-

подобство треба перебороти, почав спеціально на ходити на фільми жахів, щоб побороти цей страх. Це якраз були 1990-ті роки, доба відеосалонів. Я ходив на різні «ужастіки», і зрештою вони мені сподобались. Я малював комікси про мерців. А про те, щоб цим займатися, у школі я не думав. Про біологію я думав, вона мене приваблювала. І от я потрапив у гуманітарну сферу до Києво-Могилянської академії, де тоді працювала нова кафедра культурології та археології, яку відкрив Микола Олександрович Чмихов. Дуже цікава ідея поєднання культурології та археології, їх синтез.

У 1996 році в нас була археологічна практика: ми їздили копати монастир Бориса і Гліба, під Вишгородом. Я собі мріяв: «От якби знайти справжній скелет, справжній череп». Мене оце заворожувало, і я їх зрештою там і знайшов. Мене це так зачарувало, що якимось подумки я до цього почав іти. На першому курсі я ще не думав так предметно (взявся досліджувати скандинавські міфи та легенди), однак це вплинуло на налаштованість. Тому коли на магістерській програмі спитали про тему диплома, я не довго думав і відповів: уявлення про смерть у давніх скандинавів. Зрештою про це була й моя дисертація.

А хто був Вашим науковим керівником?
Пустовалов Сергій Жанович ⁴.

Чому саме скандинави привернули Вашу увагу?

Скандинави – дуже плідне поле для дослідження. Тому що в них є епос, що зберігся, саги. Однак саги мають таку особливість: оповідачі самі вірили в те, що розповідали про ту чи ту особу. Тобто це не була цілковита вигадка. Були, звісно, королівські саги, які писали як піар. А оповідачі родових саг знали все про конкретних хуторян, їхнє походження, повсякденне життя... Ішов собі герой дорогою, а назустріч вийшов мрець. То вони точно в це вірили. Хоч би що вони там описали, все це було безумовно важливим. І ось такі химерні зустрічі також були знаковими. У них свого часу теж траплялись епідемії, а в середньовічній психології епідемія завжди була пов'язана з ожилими мерцями. Приміром, є запис XII століття про те, що у Пскові сталися пошесть і нашестя «наві».

Зміни у житті й віруваннях людей часто можна відстежити за малюнками на гробницях, на поховальних плитах і стелах, наприклад, V–VIII століть у Скандинавії. Тоді ж поширювалася рунічна писемність, і найраніші рунічні записи – це переважно епітафії. Чому вони це малювали і писали? Це було послання для померлих, і було важливо їх саме написати.

Отже, Північна Європа – то взаємопов'язаний міждисциплінарний комплекс: література, архаїчне мистецтво, старожитності, культуральна історія, порівняльна антропологія. І цей комплекс мене приваблює досі.

Пан Чмихов і пан Пустовалов – Ваші ментори у цій темі?

Є ще третій. Юрій Віталійович Павленко. Він був (неформально) моїм другим науковим керівником, а до того ж і моїм опонентом на захисті. Він стимулював мене. І якщо Сергій Жанович Пустовалов і Микола Олександрович Чмихов надихнули мене займатися археологією, то Юрій Віталійович надихнув мене на цивілізаційний розвиток, він казав мені постійно: «Відійди від тих скандинавів, подивись на світ ширше. Стародавня Америка, Азія, мегалітичні народи, про це мало пишуть». Він мене зацікавив, я, звісно, ще не повністю у цьому напрямі, однак мене ця тема приваблює, і в останні п'ять років я все більше заглиблююсь у неї. У проблематику цивілізацій зокрема (і танатологія тут стала у великій пригоді).

А емоційна складова є у Вашій роботі? Спробую провести аналогію: люди, які вивчають Голодомор, Голокост, емоційно тяжко це переживають. У Вас немає таких проблем?

Проблемами масових убивств спеціально не займався. Знайти тисячу скелетів не так

важко, як уявити їхнє життя в останні дні перед смертю. Просто мертве тіло, це, як кажуть буддисти, – костюм, який душа скидає. В інтернеті легко знайти фото, які шокують багатьох: як тибетський монах флегматично розчленовує людське тіло та згодовує його шулікам (а іншого похорону там донедавна не було). Для тибетців це насправді буденна річ, все одно що віднести на смітник шапку чи пальто, бо це просто мертве тіло. Для них це не табу, табу – це завдавати людям страждання.

У деяких культурах, якщо є вибір – страждання або смерть, вибирають смерть. У деяких культурах смерть заради чогось вважали почесною: скажімо, ті самі мезо-американські народи, ацтеки. У японців се-пуку теж із цієї категорії. Попри те, що його офіційно заборонили, ця традиція глибоко закладена в японській ментальності. В 1990-ті роки в деяких японських великих корпораціях були феодальні традиції: глава – такий собі князь-даймьо, а топ-менеджери – його самураї. І уявіть, що керівник порушив закон, приходить поліція і починає розслідування. З одного боку, сказати неправду – це піти проти держави (а японці до цього ставляться дуже серйозно). А з іншого, сказати правду – означає зрадити главу корпорації. І тому були масові самогубства серед співробітників (щоправда, японці вкорочують собі віку і з багатьох інших причин)⁵.

У ті самі 1990-ті була хвиля самогубств у країнах Бенілюксу. Однак явно не з тих причин, бо зовсім інша ментальність. Деякі культурологи порівнюють це з античною міфологією та згадками про щасливих гіпербореїців. Вони, мовляв, настільки щасливі, що втомлюються від життя і крокують у море, бо не бачать сенсу жити далі. Можливо, це властиве і модерним успішним країнам, де все регламентовано: яку ти школи закінчиш, скільки в тебе буде дітей, де тебе поховують, який у тебе буде собака. Якщо ти це вже знаєш і немає інтриги, можливо, це веде до потягу до смерті. Але це вже психологія, і тут я, на жаль, не фахівець.

А чи є місце етичним, моральним дилемам у танатології? Чи можна порушувати чийсь спокій, досліджуючи поховання?

На Кавказі й досі не дозволяють копати давні могили. Тому що багато громад вважають, що це їхні прадіди. Хоча антропологи сміються, адже йдеться часто про осетинів, карачаївців або кабардинців, що прийшли до Кавказьких гір у середні віки, тобто про нащадків кипчаків або максимум аланів. А могилам 4–5 тисячі років! Однак люди вважають, що «то наші предки». Тому вони з рушницями відганяють археологів, це правда. Це комічно й сумно водночас, але таких регіонів небагато. Значно більше місць, де в умовах новітніх трендів *private property* па-

⁵ Детальніше див.: Мещеряков, А. Н. (2013). Упразднение тела: японский тоталитаризм и культ смерти. *Отечественные записки*, 5, 157–174; Образцова, И. И. (2007). Особенности японского менталитета на примере отношения к суициду. *Сумма философии*, 7, 174–179.

нує ідеологія «це моя територія, мій город, робитиму, що захочу», де не допускають жодних рятувальних робіт археологів, «бо там мої бурячки». Є ситуації протилежні. Приміром, у Мексиці, небагатій країні, еліта пишається, якщо на їхній території щось знаходять.

А яка верхня хронологічна межа Ваших досліджень? Це не XX століття?

Справді, мушу визнати: проблемами сучасності я мало цікавлюся. Мене більше

приваблює період максимум до XVI століття. Окремі моменти XIX століття. Мода на посмертні родинні фотографії, наприклад. Це, звісно, дивує – фото мертвого тіла з живими, однак тоді фотографія була феноменом, не можна було зробити селфі. І якщо раптом за життя не встигли, то хотіли мати хоча б посмертну фотографію. Та подеколи танатологічні «фішки» актуалізують для мене і сторінки сьогодення.

Розмову вела Тетяна Водотика

Всеволод Івакін – кандидат історичних наук, завідувач відділу археології Києва Інституту археології НАН України

ВСЕВОЛОД ІВАКІН: ...велика проблема: як зробити археологічну науку доступною, цікавою, інтерактивною. Потрібні дослідники, які вміють просто говорити про складне, знаходити якісь аспекти, які будуть цікаві усім. А це досить непросто...

Перше моє запитання: чому взагалі прийшли до теми танатології, з чого почалася така цікавість?

Почалося з обрання теми дисертаційного дослідження. Якщо поховальні пам'ятки епохи вікінгів завжди перебували у центрі уваги вітчизняних науковців, то християнські поховання залишалися дещо в тіні. Олександр Петрович Моця погодився стати науковим керівником мого дисертаційного дослідження «Поховальні пам'ятки давньоруського Києва». Більшу частину роботи було присвячено якраз періоду XI–XIII ст., найменш висвітленому в історіографії до того часу.

Під час науково-рятивних археологічних досліджень у центральній історичній частині міста Києва досить часто трапляються поховання різних періодів. У мене є кілька

статей з цієї тематики. І от так сталося, що потім мене зацікавили загальніші питання, пов'язані з археологією смерті.

Що означає поняття «археологія смерті»?

Це досить широке поняття. Археологія смерті – це все, що стосується археологічно виявлених решток, пов'язаних із питаннями смерті, а саме: структура поховального обряду та різноманітні її елементи (конструкція поховальної споруди, супровідний інвентар), рештки людини, скелет, розташування рук, ніг, положення тіла, висновки палеоантропологічних аналізів тощо.

Це якось емоційно впливає на дослідника? Ось ти копаєш, аж раптом: очниці дивляться... Це страшно чи ні? Чи є якийсь специфічний запах?

Щодо запаху, то це залежить від давності поховання. За умови вологих ґрунтів, які часто трапляються у культурних нашаруваннях київського Подолу XVIII–XIX ст., у поховальних комплексах можуть фіксувати рештки волосся та шкіри, іноді зберігаються супровідні предмети та елементи одягу з органічних матеріалів. Проте переважна більшість досліджуваних кістяків, як правило, являють собою повністю скелетизовані рештки. Не можу сказати, що у мене виникали якісь негативні емоції щодо таких об'єктів.

Що відбувається з кістяком після того, як його дослідили? Чи є сенс у перепохованні? Ми ж не знаємо, хто це, можливо, вони були атеїстами, нехрещеними або належали до іншої віри.

Це складне запитання. Річ у тім, що у нас тільки зараз починають створювати фонди, куди збиратимуть для різноманітних аналізів палеоантропологічний та остеологічний матеріал. До сьогодні переважала така практика: після повного палеоантропологічного дослідження рештки перепоховували за участі священнослужителя на певних кладовищах. Однак тут справді є актуальними ті запитання, які Ви поставили: ми далеко не завжди знаємо, до якої конфесії належали люди, рештки яких виявлено.

Колись у Вишгороді ми дослідили могильник кінця XVIII – початку XIX ст. Є дані,

що у той період у селі Вишгород мешкав виключно православний люд. Із православним батюшкою Борисоглібської церкви не вдалося домовитися про перепоховання, зате погодився священник собору Вишгородської Богородиці УГКЦ. Тобто давні вишгородці могли через двісті років після смерті стати уніатами. Щоправда, до перепоховання так і не дійшло, рештки все ще чекають на проведення повноцінних палеоантропологічних досліджень.

Як приклад можна навести перепоховання на території Флорівського монастиря «мешканців» досить великого некрополя XVII–XVIII ст., виявленого під час археологічних досліджень Вознесенського собору у дворі сучасного Мистецького Арсеналу.

Доводилось бачити набір інструментів для дослідження поховань, зокрема такі тоненькі щіточки...

Так, це Ви бачили замовлений з-за кордону набір спеціальних інструментів для розчищення давніх поховань.

Чи завжди потрібно такі інструменти використовувати? Це ж доволі кропітка робота, вона потребує часу і вмінь.

Так, так. Розбір поховань – це досить складна справа, її можна довірити тільки досвідченим спеціалістам. Нещодавно побачив світ посібник «Методичні рекомендації з польової антропології» (Львів, 2019; автори – О. Д. Козак, І. Д. Потехіна, В. Д. Гупало,

Т. І. Слободян), у якому викладено покроково методичні основи цього складного та кропіткого процесу. Це справді дуже ґрунтовна та вкрай необхідна книжка для дослідження поховальних комплексів. Їх потрібно дуже ретельно розчищати, а також брати ґрунти для різноманітних аналізів. Наприклад, у тазовій частині скелета іноді зберігаються рештки, які можуть нам розповісти про особливості харчування, захворювання померлого. Тобто дослідження кісток – це спроба виявити якісь нюанси, розв'язати якісь питання, пов'язані з життям цієї людини, тим, чим вона займалася (це дуже часто позначається на скелеті), а також основні патологічні захворювання, які також залишили на кістках свої сліди.

Назвіть найцікавіші поховання, які Вам довелося досліджувати.

Наприклад, середньовічний балтський могильник «Острів». Він унікальний, тому що там виявлено поховання західнобалтських племен, які досить неочікувано з'явилися у Поросі за часів Володимира Святославича або його сина Ярослава. Ці люди принесли з собою зовсім іншу матеріальну культуру зі східного балтійського узбережжя.

Знайдені поховання дуже цікаві, оскільки їхній поховальний обряд дуже відрізняється від тогочасних звичаїв населення давньо-

руської держави. У поховальних комплексах виявлено різноманітні яскраві предмети: фібули, зооморфні браслети, тотенкроне тощо, які якраз і свідчать про західнобалтське етнічне походження похованих.

Можна згадати поховання некрополя І (за М. К. Каргером), знайдені у 2016 р. під час науково-рятивних археологічних робіт у дворі посольства Великої Британії (вул. Десятинна, 9): дві жінки, час поховання яких ми обережно датуємо кінцем X – початком XI ст.

Але ж це середмістя сучасного Києва!

Велику частину історичного центру столиці на Старокиївській горі колись займав велетенський могильник X – початку XI ст., який, власне, М. К. Каргер і називав некрополем І. Другий розташовувався на терасах т. зв. Кирилівських висот. На території некрополя І виникали і пізніші прихрामові та монастирські кладовища, аж до 1772 р., коли указами Катерини II було заборонено ховати в межах міста через важку епідеміологічну ситуацію. Ховали й надалі, звісно, але рідше, тобто це були поховання ктиторів, парафіяльних і монастирських священнослужителів тощо.

Тобто дослідити це зараз майже неможливо?

У повному обсязі ми не можемо повністю дослідити стародавні кладовища: за-

важає сучасна міська забудова. Археологи, як правило, фіксують тільки якусь частину цвинтаря, його решта розміщується під будинками. Тому такі ділянки є «пазлами», за допомогою яких ми намагаємося реконструювати площу, періоди існування та поховальний обряд певного кладовища. Логістику функціонування важко визначити насамперед через те, що ми маємо справу не з усією площею некрополя, а лише з його невеликими фрагментами.

Тут ми переходимо до міської археології. Чи є взагалі сенс і можливість досліджувати і музеєфікувати, наприклад, археологічні об'єкти в середмісті Києва?

Наскільки я знаю, у нас є практика музеєфікації якихось визначних, унікальних пам'яток – курганів, фортифікаційних укріплень, решток архітектури, здебільшого кам'яної (у Києві – Десятинна церква, Федорівський собор, невідомий літописам давньоруський храм на вул. Юрківській, 3 тощо).

Із погляду археологів, чим більше давніх пам'яток ми музеєфікуємо, тим краще. Проте, через брак необхідного бюджетного фінансування переважної більшості музейних установ у країні, після музеєфікації постає запитання: де брати кошти на збереження пам'ятки у необхідному стані? Бо це дуже великі кошти, потрібен штат людей, які ма-

ють слідкувати за цим усім. І проблема саме в цьому й полягає, бо дуже часто пам'ятки знищуються через недбале ставлення і брак коштів на утримання.

Чесно кажучи, у нас немає пам'яток, особливо поховальних, вартих музеєфікації. Я вважаю, що їх треба все ж таки максимально досліджувати і виймати під руйнацію. Це важко, дорого, але необхідно. З метою розвитку туризму це було би великим надбанням для столиці. Можливо, потрібна загальна міська програма, що стосуватиметься центральних історичних районів міста. Наразі активно розглядають проєкт, за яким на Контрактовій площі буде проведено масштабні археологічні дослідження з подальшою музеєфікацією виявлених об'єктів, культурних нашарувань і знахідок (на кшталт Рynку Podziemnego у Кракові).

Це був потужний атракційний об'єкт.

Так, але над ним працювали багато років, були залучені археологічні сили з усієї Польщі, фахівці з Євросоюзу. Тобто туди вкладали великі гроші і місто, і держава, і Євросоюз: у дослідження, у консервацію та музеєфікацію. Для цього потрібен загальнонаціональний комплексний проєкт. У Кракові він був ініційований польськими археологами та музейниками й підтриманий містом. Польський досвід музеєфікації археологічних об'єктів не обмежується Краковом, це

також Archeological Reserve Genius Loci на острові Тумський у Познані, скансен Ostrow Lednicki в Дзекановицах.

Яким є співвідношення міського активізму та археології? От, наприклад, кажуть, що на Поштовій площі «хрестили Русь». Зрозуміло, що це дурниця, і Русь тут не хрестили. Однак завдяки цій дурниці до пам'ятки привертають увагу громадськості, і, мабуть, у такий спосіб удається якось її захистити.

На мою думку, тут краще знаходити золоту середину: щоб і пам'ятку зберегти, і не відступати від наукових фактів. Фейкові сенсації свідчать радше про певний перехідний етап у нашій країні до суспільства, де громадські організації відіграють важливу позитивну роль у питаннях охорони археологічної спадщини. 10 років тому ніхто про громадські організації не знав, хоча археологічні об'єкти завжди гостро потребували захисту. Зараз відбувається зворотний процес, коли інколи здійснюється галас на пустому місці. Однак, на мій погляд, краще привертати увагу до всіх потенційних порушень, ніж залишати об'єкти культурної спадщини поза увагою.

Тобто археолог має бути дуже публічним, щоб мати змогу привертати увагу. Тоді треба якусь частину свого робочого часу свідомо витрачати на піар-кампанії?

Звісно, бажано, однак у спеціалістів не завжди є час та можливість подати археологічну інформацію у формі популярній, доступній і цікавій дітям і дорослим.

Тут ми підходимо до проблеми нівелювання експертного знання, і археологічного також, на жаль.

Так, археологія, як ми її інколи подаємо, – не завжди є цікавою для неспеціаліста. Це теж велика проблема: як зробити археологічну науку доступною, цікавою, інтерактивною. Потрібні дослідники, які вміють просто говорити про складне, знаходити якісь аспекти, які будуть цікаві усім. А це досить непросто...

Утім, сьогодні є колеги, молоді та енергійні, яким не байдужа археологія, які працюють над проблемами популяризації археологічної науки. Є відповідні проекти, як-от «Півна історія». На мою думку, вони мають хороший потенціал.

Розмову вела Тетяна Водотика

ІСТОРІОГРАФІЯ ТА МЕТОДОЛОГІЯ

МІКС 2020 4(11)

DOI 10.15407/mics2020.11.037

УДК 930+902

Вікторыя Тарасевіч,

аспірант кафедри археології і спеціальних гістарычных дысцыплін,
магістр гістарычных навук

Беларускі дзяржаўны ўніверсітэт

tarasevichvika475@gmail.com

<https://orcid.org/0000-0003-2106-1382>

ГІСТОРЫЯ Вывучэння жаночага строю культуры смаленска-полацкіх доўгіх курганоў: вынікі і сучасны стан

ІСТОРІЯ вивчення жіночого ювелірного вбрання культури смоленсько-полоцьких довгих курганів: підсумки та нинішній стан

Статтю присвячено історії вивчення, а також аналізу ступеня вивченості жіночого металевого вбрання (костюма) культури смоленсько-полоцьких довгих курганів, яку прийнято ототожнювати з літописними кривичами. Авторка проаналізувала низку наукових публікацій, на основі яких було зроблено висновок про те, що цілеспрямоване вивчення цього питання почалось з 1960-х рр. У вивченні жіночого ювелірного убору кривичів можна виокремити три періоди. Перший період (1960-ті – початок 1990-х рр.) характеризується поступовим відходом від сприйняття жіночого убору «культури довгих курганів» тільки як джерела: убір став предметом дослідження. Другий період (1990-ті – 2017 рр.) характеризується цілеспрямованим вивченням жіночого убору в рамках поняття культури смоленсько-полоцьких довгих курганів (КСПДК). У цей час виникають досить детальні типології окремих елементів жіночого убору КСПДК. З 2017 р. починається третій період (2017 рік – наш час). Він виділений на основі виявлених

¹ Енуков, В. В. (1990). *Ранние этапы формирования смоленско-полоцких кривичей (по археологическим данным)*. Москва: Знак Почета, 4; Шмидт, Е. А. (2012). *Кривичи Смоленского Поднепровья и Подвинья (в свете археологических данных)*. Смоленск, 62.

² Нефёдов, В. С. (2000). О времени возникновения культуры смоленско-полоцких длинных курганов. В *Археология и история Пскова и Псковской земли: материалы науч. семинара 1996–1999* (с. 197). Псков; Шмидт, Е. А. *Кривичи Смоленского Поднепровья и Подвинья*, 60–61.

³ Нефёдов, В. С. О времени возникновения, 197; Енуков, В. В. (2018). Культура смоленских длинных курганов и древности днепро-донской лесостепи. В *Археология Древней Руси: проблемы и открытия. Материалы международной конференции, посвященной 100-летию со дня рождения Д. А. Авдусина. Труды исторического факультета МГУ* (Вып. 140, сер. II: Исторические исследования, с. 75–77). Москва: Издательство Московского университета.

⁴ Плавинский, Н. А. (2012). К вопросу о финале культуры смоленско-полоцких длинных курганов в Брасловском Поозерье (по материалам раскопок курганного могильника Опса в 2010 г.). В *Славяне Восточной Европы накануне образования Древнерусского государства. Материалы международной конференции, посвященной 110-летию со дня рождения Ивана Ивановича Ляпушкина (1902–1968) 3–5 декабря 2012 г.* (с. 227–228). Санкт-Петербург.

безкурганних поховань КСПДК, у яких трапляються нові «нетипові» жіночі прикраси. Це спонукало дослідників до переосмислення традицій поховального обряду та характерних елементів жіночого убору кривичів. Серед основних дослідників можна назвати імена Є. А. Шмідта, В. В. Седова, В. В. Єнукова, В. С. Нефьодова. За результатами багаторічних досліджень було виділено речі, які виступають як «культурні маркери», запропоновано типології та хронологію окремих елементів жіночого металевго вбрання: скроневиx кілець, головних вінець, тримачів. Встановлено, що при дослідженні жіночого ювелірного вбрання культури смоленсько-полоцьких довгих курганів переважає «мікрорегіональний підхід»: типології інвентарю переважно базуються на матеріалах смоленської частини ареалу культури. Отже, існує «розрив» у рівні вивченості жіночого металевго вбрання між російськими та білоруськими дослідниками: на території Білорусі вивчення його локальних особливостей та хронології тільки почалося.

Ключові слова: культура смоленсько-полоцьких довгих курганів, кривичі, Білоруське Подвиння, жіноче ювелірне вбрання, історіографія, В. В. Седов, Є. А. Шмідт, В. В. Єнуков, В. С. Нефьодов.

Уступ

У канцы I – пачатку II тыс. н.э. на тэрыторыі Беларускага Падзвіння і Смаленскага Падняпроўя пражывала насельніцтва культуры смаленска-полацкіх доўгіх курганоў. На дадзены момант гэтая культура дастаткова ўпэўнена атаясамліваецца з летапіснымі крывічамі ¹. Даследаванні некалькіх апошніх дзясяткаў гадоў дазваляюць акрэсліць час і месца фарміравання культуры – яна сфарміравалася ў Смаленскім Падняпроўі і, верагодна, у паўночна-усходніх рэгіёнах Беларусі не пазней за сярэдзіну VIII ст. ² Паступова ў навуцы ўсталёўваецца меркаванне, што культура сфарміравалася на падставе балцкага і славянскага этнічнага кампанента.

Славянскі кампанент, на думку даследчыкаў, пранік ў асяроддзе КСПДК (на тэрыторыю Смаленскага Падняпроўя) з поўдня, з тэрыторыі Сярэдняга Падняпроўя, і звязваецца з насельніцтвам, якое пакінула пасля сябе валынцаўскі культурна-храналагічны гарызонт ³. Фінал культуры прыходзіцца на канец X – першую палову – сярэдзіну XI стст. (прадстаўлены помнікамі ў паўночна-заходняй частцы Беларускага Падзвіння) ⁴.

З пачатку XX ст. даследчыкі звярнулі асаблівую ўвагу на пахавальныя насыпы вельмі вялікага памеру. Тэрмін «доўгія курганы» быў уведзены ў навуковы ўжытак А. А. Спіцыным, і з гэтага часу трывала замацаваўся за пэўным колам старажытнасцяў, якія і былі аб’яднаны па фармальнай прык-

⁵ Спицын, А. А. (1899). Расселение древнерусских племен по археологическим данным. *Журнал Министерства народного просвещения*, 311–312; Спицын, А. А. (1903). Удлиненные и длинные курганы. В *Записки отделения русской и славянской археологии Русского археологического общества* (V (1), с. 196–202). Санкт-Петербург: Тип. И. Н. Скороходова.

⁶ Михайлова, Е. Р. (2014). *Вещевой комплекс культуры псковских длинных курганов: типология и хронология*. Saarbrücken: LAPLAMBERT Academic Publishing, 3.

⁷ Плавінскі, М. А. (2011). Полацка-смаленскіх доўгіх курганоў культура. У *Археалогія Беларусі: энцыклапедыя* (Т. 2, с. 202–203). Мінск.

⁸ Шмидт, Е. А. (1968). О смоленских длинных курганах. В *Славяне и Русь* (с. 225–226). Москва: Наука.

меце ў агульнае паняцце ⁵. Пэўны час пад паняццем «доўгія курганы» ці «культура доўгіх курганоў» меліся на ўвазе старажытнасці, якія зараз адносяцца да культуры пскоўскіх доўгіх курганоў (далей – КПДК), арэал якой ахоплівае ўсё ўзбярэжжа Пскоўска-Чудскага возера, басейны рэк Вялікай, Плюсы, Лугі, верхняга цячэння Заходняй Дзвіны і сярэдняга цячэння Ловаці, верхняй Полы, Верхняй Волгі, басейны Мсты і Верхняй Малогі ⁶, і культуры смаленска-полацкіх доўгіх курганоў (далей – КСПДК), межы распаўсюджвання помнікаў якой на поўначы дасягаюць рэк Вялікая і Ловаць, на ўсходзе даходзяць да вярхоўяў Вопі (правы прыток Дняпра), на поўдні пралягаюць ад вярхоўяў Сажа праз басейн Беразіны Дняпроўскай да вярхоўяў Віліі, на захадзе ідуць ад возера Нарач да возера Дрысвяты (мал. 1) ⁷.

Існаванне тэрміналагічнай праблемы звязана з пэўнымі перыядамі ў асэнсаванні курганных старажытнасцяў «тыпу доўгіх курганоў», а таксама з аб’ёмам назапашаных археалагічных крыніц, якія існавалі на момант працы таго ці іншага даследчыка. У канцы 1960-х гадоў Я. А. Шмідт звярнуў увагу на тое, што нягледзячы на аднолькавы пахавальны абрад (крэмацыя) і традыцыю насыпання кургана, «доўгія курганы» неаднародныя. «По-видимому, было бы целесообразно заменить общий термин «длинные курганы» территориально-хронологическими

Мал. 1. Арэал распаўсюджвання помнікаў

наименованиями отдельных культур» ⁸. Аднак, толькі з 1990-х гадоў назіраецца паступовая замена паняцця «культура доўгіх курганоў» тэрмінамі КПДК і КСПДК.

Культура атрымала назву «доўгіх курганоў» на падставе адной адметнасці ў пахавальнай традыцыі. Для КСПДК характэрны абрад трупаспалення, які ў большасці выпадкаў здзяйсняўся па-за межамі будучага пахавання. Пасля спалення цалкам ці часткова састылыя парэшткі (кальцынаваныя косткі) збраліся і пераносіліся ў месца пахавання, над якімі насыпаўся курган, як ра-

⁹ Енуков, В. В. Ранние этапы формирования, 31–49.

¹⁰ У межах гэтага артыкула паняцці «строй» і «ўбор» выкарыстоўваюцца як сінанімічныя. Паняцце строй звычайна ўключае ў сябе не толькі металічны ўбор, але і асобныя элементы адзення. Аднак, у выпадку з КСПДК крыніцы, якія дазвалялі б аднавіць адзенне, адсутнічаюць, што звязана з асаблівасцямі пахавальнай абраднасці культуры.

¹¹ Шмидт, Е. А. (1970). К вопросу об этнической принадлежности женского инвентаря из смоленских длинных курганов. В *Материалы по исследованию Смоленской области* (Вып. VII, с. 222). Москва: Московский рабочий; Енуков, В. В. Ранние этапы формирования, 52–66.

¹² Зариня, А. (1960). Латгальские женские головные венки вайнаги – VI–XIII вв. В *Arheologia un etnografia. Rakstu krejums* (Т. 2, с. 79–95). Rīga; Зариня, А. (1970). *Одежда древних латгалов. VII–XIII вв.* Рига: Зинатне; Волкайте-Куликаускаене, Р. (1997). *Одежда и украшения балтов (I–XVI вв.)*. Vilnius, Lietuvos Istorijos instituto.

¹³ Шмидт, Е. А. К вопросу об этнической принадлежности женского инвентаря, 219–235; Шмидт, Е. А. Кривичи Смоленского Поднепровья и Подвинья; Седов, В. В. (1974). *Длинные курганы кривичей*. Москва: Наука; Енуков, В. В. Ранние этапы формирования; Нефёдов, В. С. (2009). Височные кольца культуры смоленско-полоцких длинных курганов (по

ней лічылася, «доўгі». Як зараз відавочна, могільнікі КСПДК не складаюцца толькі з «доўгіх» насыпаў, курганы могуць быць і падоўжанымі, набліжанымі да чатырохкутных, паўсферычнымі. Незалежна ад формы, насып мог утрымліваць як адно пахаванне, так і некалькі ⁹.

Сярод пахавальнага інвентару, акрамя так называемай ляпной ад рукі керамікі «з плечуком», прыкметна вылучаецца жаночы металічны ўбор ¹⁰. Пахавальны інвентар у большасці выпадкаў моцна дэфармаваны ў пахавальным вогнішчы, што значна ўскладняе вызначэнне тыпу, колькасці рэчаў, і іх месца ў сістэме крывіцкага жаночага ўбору ¹¹.

Магчыма, па прычыне «непаўнаты крыніц», на дадзены момант няма абагульняючых навуковых прац, прысвечаных тэме рэканструкцыі жаночага строю КСПДК. Крыніцай для рэканструкцый даследчыкі абіраюць пахаванні па абрадзе інгумацыі, якія, у большасці, маюць неабходную «паўнату» для аднаўлення сістэмы жаночых упрыгажэнняў. У якасці прыклада такіх прац можна назваць манаграфіі, прысвечаныя рэканструкцыі адзення балцкіх плямёнаў ¹².

Інвентар пахаванняў па абрадзе крэмацыі дазваляе «рэканструяваць» не строй у цэлым, але яго «сістэму» ў трох «складніках»: упрыгажэнні галавы, шыі і грудзяў, рук. Так, асобныя элементы крывіцкага жаночага строю вывучаліся такімі даследчыкамі, як Я. А. Шмідт, В. В. Сядоў, У. В. Енукоў, Ю. М. Лесман, В. С. Няфёдаў ¹³. Неабходна адзначыць дзейнасць А. Р. Міхайлавай, якая сабрала і прааналізавала «рэчавы комплекс» КСПДК, вылучыўшы агульныя і лакальныя яго варыянты ¹⁴. Падобныя працы, прысвечаныя «рэчаваму комплексу» КСПДК, адсутнічаюць.

Этапы вывучэння жаночага строю КСПДК: агульная характарыстыка

У гісторыі вывучэння жаночага строю КСПДК варта вылучыць некалькі перыядаў. Пачатковы перыяд (1960-я – пачатак 1990-х гг.) характарызуецца паступовым адыходам ад успрыняцця жаночага строю КСПДК толькі як крыніцы ў даследаваннях, прадметам якіх былі летапісныя крывічы, якіх ба-

материалам погребений Смоленского Поднепровья и Подвинья). *Российская археология*, 3, 35–41; Лесман, Ю. М. (2012). Бизсвидные разделители, трехдырчатые разделители и бизсвидные подвески: от культуры смоленских длинных курганов к древнерусской культуре. В *Славяне Восточной Европы накануне образования Древнерусского государства. Материалы международной конференции, посвященной 110-летию со дня рождения Ивана Ивановича Ляпушкина (1902–1968) 3–5 декабря 2012 г.* (с. 228–232). Санкт-Петербург.

¹⁴ Михайлова, Е. Р. Вещевой комплекс.

¹⁵ Шмидт, Е. А. О смоленских длинных курганах, 225.

¹⁶ Енуков, В. В. Ранние этапы формирования.

¹⁷ Шмидт, Е. А. Кривичи Смоленского Поднепровья и Подвинья; Штыхаў, Г. В. (1992). *Крывічы: Па матэрыялах раскопак курганоў у Пайночнай Беларусі*. Мінск: Навука і тэхніка.

чылі ў археалагічнай культуры «доўгіх курганоў». Паступова жаночы строй КСПДК стаў выступаць як прадмет даследавання. Пошукі адказу на пытанне пра этнічную прыналежнасць «культуры доўгіх курганоў» у пэўнай ступені ўплывалі на асэнсаванне даследчыкамі рэчавага комплексу. Пачатак вывучэння «строю» КСПДК можна звязаць з дзейнасцю Я. А. Шмідта і В. В. Сядова, якая, у пэўнай ступені, праходзіла ва ўмовах палемікі між імі як прыхільнікамі «славянскай» і «балцкай» канцэпцый энцічнай прыналежнасці культуры «доўгіх курганоў» (і тут відавочны ўплыў уяўлення пра аднароднасць помнікаў «тыпу доўгіх курганоў», нягледзячы на абгрунтаваны доказ памылковасці гэтага ўяўлення дадзены Я. А. Шмідтам) ¹⁵. В. В. Сядоў і Я. А. Шмідт адстойвалі супрацьлеглыя меркаванні. Вывучэнне жаночага ўбору КСПДК, як найбольш кансерватыўнага элемента матэрыяльнай культуры, якое вялося ў кантэксце агульнай тэндэнцыі да пошуку адказу на пытанне пра этнічную прыналежнасць, паўплывала на накірункі даследаванняў. Так, працы насычаны звесткамі пра магчымыя прататыпы асобных элементаў строю і аналогіі. Аднак, назіраецца паварот ад абагульнення і пошуку аналогій да вывучэння асаблівасцяў канкрэтных рэчаў, іх формы, функцыянальнай прыналежнасці.

У вывучэнні жаночага строю КСПДК можна вылучыць і другі перыяд (1990-я – 2017 гг). Гэта, у першую чаргу звязана з пераасэнсаваннем паняцця «культура доўгіх курганоў» у бок выкладзенай Я. А. Шмідтам ў 1968 г. канцэпцыі пра неаднароднасць помнікаў «тыпу доўгіх курганоў». У пэўнай ступені на гэта паўплывала манаграфія У. В. Енукова «Ранние этапы формирования смоленско-полоцких кривичей» (1990), якая да гэтага часу з’яўляецца адзінай найбольш поўнай працай, у якой на даволі добрым метадычным узроўні харатарызуецца жаночы ўбор КСПДК ¹⁶. У гэты час былі канчаткова сфарміраваны тыпалогіі асобных элементаў жаночага строю, і, што даволі істотна, была спроба вылучыць храналагічныя індикатары для КСПДК, у якасці якіх ақурат і выступалі некаторыя элементы жаночага строю. Важнымі для гэтага перыяду з’яўляюцца таксама манаграфіі Г. В. Штыхава і Я. А. Шмідта ¹⁷. Можна адзначыць шэраг істотных дасягненняў у вывучэнні жаночага строю КСПДК ў гэты перыяд: як прыклад, гэта пэўныя зрухі ў вывучэнні праблемнага пытання пра час пачатку і завяршэння фарміравання ўстойлівага набору жаночых упрыгажэнняў (В. С. Няфёдаў), удакладнены гіпотэзы наконт часу і месца фарміравання КСПДК (Я. А. Шмідт, В. С. Няфёдаў), а таксама распачалася праца па пошуку прататыпаў для

¹⁸ Нефёдов, В. С. О времени возникновения культуры, 191–199; Шмидт, Е. А. Кривичи Смоленского Поднепровья и Подвинья; Нефёдов, В. С. Височные кольца, 35–41.

¹⁹ Михайлова, Е. Р. Вещевой комплекс.

²⁰ Матэрыялы даследаванняў рыхтуюцца да друку.

²¹ Шмидт, Е. А. К вопросу об этнической принадлежности женского инвентаря, 219–235.

асобных элементаў жаночага строю КСПДК (В.С. Няфёдаў) ¹⁸.

У гэты ж час выходзіць манаграфія А. Р. Міхайлавай «Вещевой комплекс культуры псковских длинных курганов: типология и хронология» (2014), у якой найбольш поўна прадстаўлена матэрыяльная культура КПДК ¹⁹. Гэтая праца паказвае тое, што КПДК і КСПДК маюць даволі значныя адрозненні ў тым ліку і ў матэрыяльнай культуры, што сведчыць аб немагчымасці іх аб'яднання ў нейкае агульнае «культурнае» утварэнне.

Трэці этап (2017 – наш час) у даследаваннях жаночага строю КСПДК і пахавальнай абраднасці культуры ў цэлым мажліва распачаць з 2017 года, калі на тэрыторыі некропаля Наўры II (Мядзельскі Мінская вобласць) экспедыцыяй пад кіраўніцтвам А. М. Плавінскага быў выяўлены бескурганны могільнік крывічоў. У ім на раскапанай плошчы ў слаі пахаванай глебы фіксаваліся аб'екты, якія з пэўнай ступенню ўпэўненасці можна аднесці да пахаванняў. Сярод інвентару, які сустракаўся на даследаванай плошчы, як у аб'ектах, так і па-за імі, фіксаваліся асобныя «класічныя» элементы жаночага строю КСПДК, такія як спіральныя пранізкі, абойміцы ад галаўнога венчыка, 14-і гранныя пацеркі з празрыстага блакітнага шкла і інш., так і зусім новыя для культуры элементы жаночага строю, аналогій якім пакуль не выяўлена ²⁰.

Даследаванні некропаля Наўры II працягнуліся ў 2018–2020 гг. (М. А. Плавінскі, В. М. Тарасевіч). Дадзены помнік прымушае вывучаць жаночы строй КСПДК на падставе бескурганных пахаванняў культуры.

Даследчыкі і вынікі іх працы

Бадай, першай працай, прысвечанай жаночаму ўбору КСПДК можна лічыць артыкул Я.А. Шмідта «К вопросу об этнической принадлежности женского инвентаря из смоленских длинных курганов» ²¹. Матэрыялы ўласных раскопак помнікаў, якія адносяцца да КСПДК у басейне Дняпра (каля вёсак Цуркоўка, Катынь, Васілеўшчына, Калодня, Арэфіна), у басейне Сожа (каля вёсак Слабада-Глушыца, Елаўцы), і ў басейне Заходняй Дзвіны (Заазер'е, Забор'е, Акатава, Дрокава) дазволілі Я. А. Шмідту зрабіць пэўныя абгульненні інвентару жаночых пахаванняў. Ён быў скампанаваны ім наступным чынам: упрыгажэнні галавы (спіральныя пранізкі, абойміцы ад галаўнога венчыка, ланцужкі, скроневыя колцы, званочкападобныя і бі-S-падобныя трымальнікі, трапецападобныя падвескі), упрыгажэнні шыі і грудзей (пацеркі і шыйныя грыўні), упрыгажэнні рук

²² Там жа, 223–231.

²³ Там жа, 230.

²⁴ Там жа, 226–227.

²⁵ Там жа, 225.

²⁶ Там жа, 233–234.

²⁷ Там жа, 234.

(пярсцёнкі і бранзалеты) ²². Асобна выдзелена катэгорыя побытавых рэчаў. Прыведзены спіс рэчаў, якія даследчык не аднёс ні да якой катэгорыі: «...бронзовые круглые орнаментированные бляшки, костяные птички, бронзовые колокольчики, пуговицеобразные подвески и некоторые другие предметы» ²³.

Я. А. Шмідт прыводзіць тыпалогію галаўных венчыкаў і вылучае два іх тыпы (стужкавыя і жгутавыя), а таксама тыпалогію скроневых колцаў, дзе таксама вылучае два тыпы (плоскія скроневыя колцы з сіметрычна заходзячымі канцамі (тып 1) і колцы з плоскай серпападобнай ніжняй часткай, якая мае шэраг адтулін, праз якія прасоўвалі тонкія драцяныя колцы з трапецападобнымі падвескамі (тып 2)). Даследчык звярнуў увагу на тыпалагічнае падабенства скроневага колца другога тыпу з плоскімі шыйнымі грыўнямі, якія бытавалі ў Прыбалтыцы, а таксама з грыўнямі, якія сустракаюцца ў разанскіх могільніках ²⁴. Я. А. Шмідт вылучыў два тыпы трымальнікаў (у тэрміналогіі Я. А. Шмідта – «подвески»): дротаваыя (бі-S-падобныя) і «сферические колпачковидные» (званочкападобныя). На думку Я. А. Шмідта, такія трымальнікі з’яўляліся састаўным элементам галаўнога венчыка ²⁵.

Найбольш блізкімі аналогіямі харатэрыстычнага для КСПДК інвентару Я. А. Шмідт лічыў інвентар з усходніх рэгіёнаў Прыбал-

тыкі. Таксама даследчык звяртаў увагу на адрозненні пахавальнага жаночага інвентару з «смаленскіх доўгіх курганоў» ад інвентару «пскоўскіх доўгіх курганоў». На падставе аналогій аўтар сцвярджаў пра немагчымасць фарміравання жаночых упрыгажэнняў на падставе папярэдніх культур. «Все имеющиеся материалы V–VII веков н. э. пока говорят за то, что система украшений из женских погребений длинных курганов не могла возникнуть из предшествующих культур Смоленского Поднепровья, так как среди этих материалов нет вещей, которые можно было бы поставить как исходные формы в типологическом развитии рассмотренных нами украшений. Это же самое можно сказать и о пространствах, прилегающих к Смоленскому Поднепровью с востока и юго-востока» ²⁶.

У якасці аргумента на карысць гіпотэзы пра фарміраванне КСПДК на тэрыторыі Літвы прыводзілася тое, што ў пахаваннях на гэтай тэрыторыі і на паселішчах V–VI стст. сустракаюцца скроневыя колцы з заходзячым канцамі, канцы якіх маюць ромбападобнае сячэнне. Іх Я. А. Шмідт лічыў прамым прататыпам для выдзеленых ім жа колцаў першага тыпу, і датаваў час іх з’яўлення сярэдзінай I тыс. н. э. Як аргумент таксама прыводзілася распаўсюджанне галаўных венчыкаў на тэрыторыі Сярэдняй і Усходняй Літвы і на значнай тэрыторыі Латвіі ²⁷.

²⁸ Шмидт, Е. А. (2006). Особенности этнокультурного развития племен Смоленского Поднепровья и смежных территорий в VIII – X вв. н. э. *Гістарычна-археалагічны зборнік*, 22, 114.

²⁹ Шмидт, Е. А. (2008). К вопросу об этнической принадлежности кривичей. В *Романовские чтения – 4: сборник трудов Международной научной конференции, 22–23 ноября 2007 года, г. Могилев* (с. 35–44). Могилев; Шмидт, Е. А. Кривичи Смоленского Поднепровья и Подвинья, 41–55; Шмидт, Е. А. (2013). *Шугайлово (комплекс археологических памятников)*. Смоленск: Свиток.

³⁰ Шмидт, Е. А. (2012). Кривичи Смоленского Поднепровья и Подвинья, 41–55.

³¹ Там же, 41–55.

³² Там же, 44–55.

³³ Там же, 49.

У працах наступных гадоў даследчык па сутнасці прынцыпова не змяняў выкладзеных палажэнняў, але ўдакладніў іх. З назапашваннем новых крыніц стала магчымым вылучыць рэчы, якія сустракаюцца па ўсім арэале культуры, і сведчаць пра яе адзінства (спіралькі, абойміцы ад галаўнога венчыка вайнагі, прывескі розных тыпаў, ланцужкі і інш.)²⁸. Шэраг прац, прысвечаных вынікам шматгадовых палявых даследаванняў Я. А. Шмідта, маюць главы, у якіх прыводзяцца агульныя звесткі пра жаночы пахавальны ўбор КСПДК²⁹.

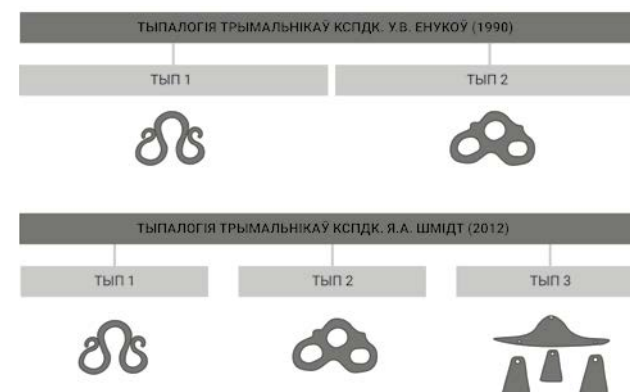
Абагульненні даследчыка пра сістэму жаночых упрыгажэнняў КСПДК маюцца ў манаграфіі «Кривичи Смоленского Поднепровья и Подвинья (в свете археологических данных), у якой ён вылучае дзве групы упрыгажэнняў: упрыгажэнні галавы і ўпрыгажэнні шыі, грудзей і рук³⁰.

Да ўпрыгажэнняў галавы Я. А. Шмідт аднёс «...проволочные спирали, разъединительные пластины-обоймицы, биэсовидные, колпачковидные и трехдырчатые подвески-держатели, трапециевидные, ромбовидные и других форм привески, цепочки, височные кольца нескольких типов и некоторые

другие предметы»³¹. Ён вылучыў тры тыпы трымальнікаў КСПДК: бі-S-падобныя, трохдзюркавыя і званочкападобныя («колпачковидные») (мал. 2). Быў дапоўнены асартымент падвесак: акрамя трапецападобных узгадваюцца ромбападобныя і грыбападобныя падвескі³². Тыпалогія галаўных венчыкаў, прапанаваная даследчыкам ў 1970-я г., не ўдакладнялася. Аднак, была дапоўнена тыпалогія скроневых колцаў: да двух вылучаных тыпаў скроневых колцаў быў даданы трэці тып: «круглопроволочные браслетообразные разомкнутые височные кольца с завитком на одном конце» (мал. 3)³³.

Да ўпрыгажэнняў шыі, грудзей і рук былі аднесены «...стеклянные бусы, составлявшие ожерелья, либо такие же ожерелья, но, кроме стеклянных бус, включавшие бронзовые спирали малого диаметра и подвески...бронзовые шейные гривны. ...

Мал. 2. Тыпалогія трымальнікаў культуры смаленска-полацкіх доўгіх курганоў, прапанаваная У. В. Енуковым, Я. А. Шмідтам

Мал. 3. Тыпалогія скроневых колцаў культуры
смаленска-полацкіх доўгіх курганоў,
прапанаваныя У. В. Енуковым,
Я. А. Шмідтам, В. С. Няфёдавым

³⁴ Там жа, 50.

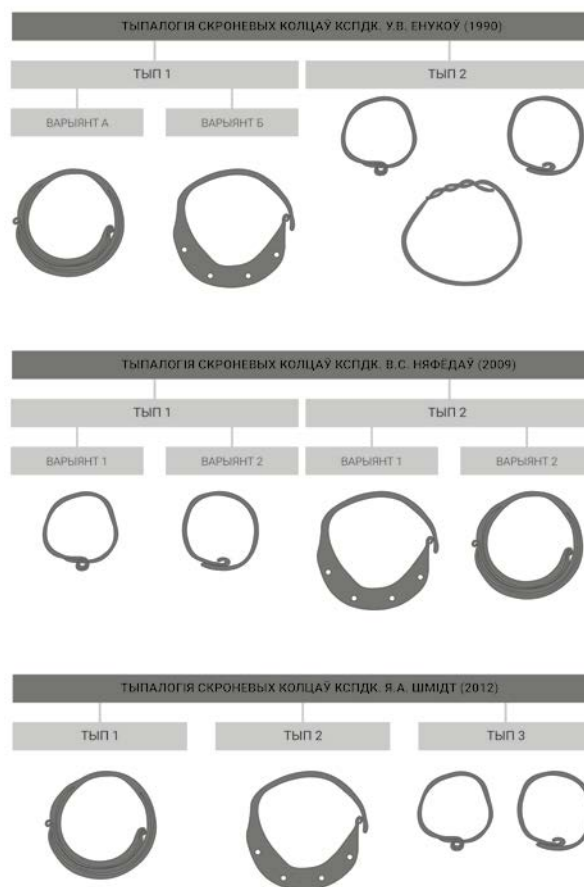
³⁵ Там жа, 54.

³⁶ Шмидт, Е. А. Особенности этнокультурного развития племен, 118; Шмидт, Е. А. К вопросу об этнической принадлежности кривичей, 100–102; Шмидт, Е. А. Кривичи Смоленского Поднепровья и Подвинья, 60–63.

³⁷ Седов, В. В. Длинные курганы кривичей; Седов, В. В. (1982). Восточные славяне в VI–XIII вв. В *Археология СССР с древнейших времён до средневековья* (Т. 14, с. 50–51). Москва: Наука; Седов, В. В. (1993). Височные кольца культуры смоленско-полоцких длинных курганов. В *Час, помнікі, людзі. Памяці рэпрэсаваных археолагаў. Тэзісы дакладаў міжнароднай канферэнцыі ў Мінску 27–30 кастрычніка 1993 г.* (с. 116–118). Мінск; Седов, В. В. (1994). Очерки по археологии славян. Москва, 89–98; Седов, В. В. (1995). Славяне в раннем средневековье. Москва: НПБО «Фонд археологии», 235–237; Седов, В. В. (1999). *Древнерусская народность*. Москва: Языки русской культуры, 140–145.

³⁸ Седов, В. В. Длинные курганы кривичей, 32; Седов, В. В. Восточные славяне, 51–52.

³⁹ Седов, В. В. Височные кольца, 116–118; Седов, В. В. Очерки по археологии славян, 89–98; Седов, В. В. Славяне в раннем средневековье, 235; Седов, В. В. Древнерусская народность, 143–144.

одежда на груди скреплялась металлическими подковообразными фибулами и часто на одежде крепили подвески, служившие украшениями и, возможно, оберегами»³⁴.

Да ліку рэчаў, характэрных для КСПДК, Я. А. Шмідт аднёс і падвескі-качачкі, а таксама круглыя арнаментаваныя бляхі з умбопадобным выступам ў цэнтры, якія лічыў

характэрнымі толькі для Смаленскай часткі арэала культуры³⁵.

Я. А. Шмідт застаўся прыхільнікам «балцкай» канцэпцыі энтычнай прыналежнасці КСПДК³⁶.

У пэўнай ступені тэарэтычным асэнсаваннем асобных элементаў жаночага ўбору «культуры доўгіх курганоў» займаўся В. В. Сядоў. У яго маецца шэраг прац манаграфічнага характару, у якіх закрананецца жаночы металічны ўбор КСПДК³⁷. Агульная характарыстыка інвентару КСПДК мянялася з трансфармацыяй поглядаў даследчыка на паняцце «доўгія курганы». Так, у працах да сярэдзіны 1990-х гг. ён лічыў серыю прадметаў жаночага ўбору, якія зараз складаюць матэрыяльную культуру КСПДК, лакальнай асаблівасцю «смаленскай часткі арэала культуры доўгіх курганоў», на падставе якіх нельга рабіць высновы пра этнічную прыналежнасць насельніцтва³⁸.

Асобная ўвага даследчыка была нададзена серпападобным скроневым колцам КСПДК (тып 2 па Я. А. Шмідту). У шэрагу прац В. В. Сядоў аспрэчвае раней прапанаванае меркаванне Я. А. Шмідта пра паходжанне такога тыпу скроневых колцаў ад плоскіх (пласцінкавых) шыйных грыўняў, якія сустракаюцца ў літоўскіх старажытнасцях³⁹. Варта адзначыць, што даследчык сам

⁴⁰ Седов, В. В. Длинные курганы кривичей, 32.

⁴¹ Седов, В. В. Очерки по археологии славян, 92–93.

⁴² Там жа, 93–95.

⁴³ Там жа, 94–95; Седов, В. В. Древнерусская народность, 143–145.

⁴⁴ Седов, В. В. Славяне в раннем средневековье, 229.

⁴⁵ Там жа, 8.

⁴⁶ Там жа, 53–54.

пэўны час прытрымліваўся гэтага ж меркавання ⁴⁰.

В. В. Сядоў даволі абгрунтавана прывёў доказы на карысць таго, што такія скроневыя колцы не могуць паходзіць ад шыйных грыўняў: час бытавання «летто-литовских шейных гривн» – X–XI стст., а найбольш ранніх – канец VIII ст. (серпападобныя скроневыя колцы бытавалі з пачатку існавання культуры (сярэдня – другая палова VIII ст.)); несупадзенне фармальных прыкмет скроневых колцаў тыпу 1, варыянт а (тыпалогія У.В. Енукова) з пласцінкавымі літоўскімі шыйнымі грыўнямі (адсутнасць завіткаў на канцах ў грыўнях, адсутнасць дротавай асновы, розныя арнаментальныя матывы) ⁴¹.

Ён прапанаваў ўласную гіпотэзу пра паходжанне скроневых колцаў. На думку В. В. Сядова, на фарміраванне скроневых колцаў такога тыпу аказалі ўплыў 1) бронзалетападобныя скроневыя колцы, якія былі ў карыстанні ў пяярэдняй КСПДК тушамлінска-банцараўскай культуры; 2) скроневыя колцы «луннічнага тыпу», якія былі шырока распаўсюджаны «в далеких Дунайских землях» ⁴². На думку аўтара, серпападобнае пашырэнне ў скроневых колцаў КСПДК – гэта падражанне менавіта «дунайскім» луннічным колцам ⁴³. Даследчык да апошняга адстойваў гіпотэзу «дунайскіх міграцый» ў асяроддзе КСПДК.

Недзе з сярэдзіны 1990-х гадоў В. В. Сядоў пачынае выкарыстоўваць тэрмін «культура смаленска-полацкіх доўгіх курганоў», кажучы ўжо не пра нейкія лакальныя асаблівасці інвентару ў межах агульнага паняцця «культура доўгіх курганоў», а пра асобную культуру. «Но самым существенным различием является наличие в захоронениях рассматриваемых памятников своеобразного инвентаря, включающего предметы женского головного убора типа летто-литовских вайнаг, полусферические бляхи, провололочные бисерообразные украшения, трапециевидные и грибовидные привески, костяные привески в виде птичек» ⁴⁴.

У. В. Енуковым была пастаўлена мэта праз аналіз пахавальных старажытнасцяў тэрыторыі Смаленскага Падняпроўя і Віцебскага Падзвіння апошняй чвэрці I тыс. н.э. рэканструяваць этнакультурныя працэсы, у выніку якіх сфарміраваліся «смаленска-полацкія крывічы» ⁴⁵. У манаграфіі дэталёва разгледжаны матэрыяльная культура КСПДК ў тым ліку і жаночы пахавальны інвентар, вылучаны тыповыя рэчы.

Даследчык не ставіў мэты распрацоўкі пэўных тыпалогій інвентару КСПДК, улічваючы ступень захаванасці крыніц, аднак ён скарэктаваў тыпалогію скроневых колцаў, прапанаваную Я. А. Шмідтам (мал. 3) ⁴⁶. Таксама ім былі вылучаны два тыпы «лан-

⁴⁷ Там жа, 59.

⁴⁸ Там жа, 75.

⁴⁹ Гавритухин, И. О. (1997). Маленькие трапецевидные подвески с каймой из прессованных точек по нижнему краю. *Гістарычна-археалагічны зборнік*, 12, 43–58.

⁵⁰ Там жа, 46–50.

⁵¹ Нефёдов, В. С. О времени возникновения культуры, 191–199; Нефёдов, В. С. (2002). Салтовские древности в смоленских длинных курганах. *Гістарычна-археалагічны зборнік*, 17, 131–139; Нефёдов, В. С. (2003). Некоторые замечания об украшениях культуры смоленских длинных курганов из раскопок в Старой Ладого. В *Ладога – первая столица Руси. 1250 лет непрерывной жизни. Седьмые чтения памяти Анны Мачинской* (с. 58–67). Санкт-Петербург: Нестор-История, ИИ РАН; Нефёдов, В. С. Височные кольца, 35–41; Нефёдов, В. С. (2011). Смоленские кривичи и Русь: североевропейские и древнерусские изделия в смоленских длинных курганах. В *Труды III (XIX) Всероссийского археологического съезда* (Т. II, с. 75–77). Москва; Нефёдов, В. С. (2012). Ранние этапы политогенеза на территории Смоленской земли (конец IX– первая половина XI в.). В *Северная Русь и проблемы формирования Древнерусского государства. Сборник материалов Международной научной конференции (Вологда – Кириллов – Белозерск, 6–8 июня 2012 г.)* (с. 89–113). Вологда: Древности Севера.

цугатрымальнікаў» (у тэрміналогіі У. В. Енукова) – бі-S-падобныя і трохдзюркавыя, і прапанавана гіпотэза наконт трансфармацыі першага тыпу ў другі (мал. 2) ⁴⁷. Даследчык звярнуў ўвагу на пэўныя рэчы, не характэрныя для іншых культурных утварэнняў, такім чынам канчаткова быў вылучаны пласт «культурнавызначальных рэчаў» для КСПДК (скроневаыя колцы 1 тыпа, варыянт а (тыпалогія У. В. Енукова), круглыя арнаментаваныя бляхі з умбонападобным выступам ў цэнтры, трохдзюркавыя ланцугатрымальнікі). Акрэслена праблематыка амаль поўнай адсутнасці храналагічных маркёраў для культуры ⁴⁸. У. В. Енукоў у сваім даследаванні абагуліў вядомыя яму матэрыялы з усяго арэала культутры. Высновы, выкладзеныя ў гэтай працы, актуальныя і зараз.

І. А. Гаўрытухін у адным з сваіх артыкулаў закрануў пытанні паходжання і храналогіі маленькіх трапецападобных падвесак ⁴⁹. Для вырашэння гэтых пытанняў аўтар здзейсніў картаграфаванне максімальна падобных вырабаў з розных тэрыторый. У адну з груп аўтар вылучыў маленькія трапецападобныя падвескі, вядомыя па помніках КСПДК. Даследчык высказаў некаторыя высновы наконт усяго масіву падобных знаходак, характэрных для КСПДК: 1) буйныя і моцна арнаментаваныя трапецападобныя падвескі характэрны для позніх комплек-

саў; 2) маленькія трапецападобныя падвескі КСПДК можна датаваць у рамках VIII–IX ст.; 3) параўноўваючы трапецападобныя падвескі КСПДК і такія ж прадметы з Падуннаўя, а таксама з помнікаў пражскай культуры можна сцвярджаць пра шэраг храналагічных, тыпалагічных і функцыянальных адрозненняў; 4) у фарміраванні КСПДК прымалі ўдзел людзі, звязаныя з зонай уплыву «среднедунайско-верхнеднепровской дуги культурных контактов VII в.» ⁵⁰.

Новыя пытанні ў даследаванні КСПДК былі ўзнятыя В. С. Няфёдавым. Цэлы шэраг артыкулаў даследчыка дазваляе па новаму паглядзець на гісторыю ўзнікнення і развіцця КСПДК, пераасэнсаванне храналогію культуры ⁵¹.

В. С. Няфёдаў удакладніў тыпалогію скроневаых колцаў КСПДК для смаленскай часткі арэала культуры. Ён вылучыў два тыпы скроневаых колцаў, і па два варыянты ў кожным з іх. Прынцыпова новым стала вылучэнне даследчыкам у якасці асобнага тыпа 1 пярэсценкападобных колцаў са спіральным завітком на адным з канцоў (варыянт 1 – завіток вонкі, варыянт 2 – завіток унутр). У тып 2 уваходзяць серпападобныя скроневаыя колцы з заходзячымі канцамі: варыянт 1 – з адным сплюсчаным канцом, у якім прабіта 4–6 адтулін для мацавання трапецападобных падвесак, варыянт 2 – з дзвюма сплюсчанымі

Мал. 4. Эвалюцыя трымальнікаў культуры
смаленска-полацкіх доўгіх курганоў,
прапанаваная Ю. М. Лесманам

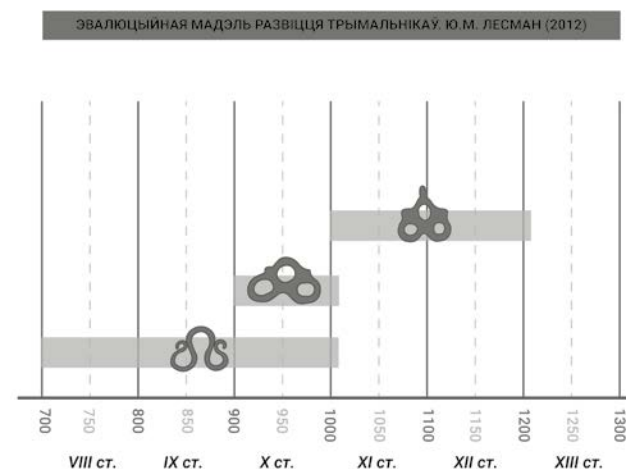
⁵² Нефёдов, В. С. Височные кольца, 35–36.

⁵³ Кузьмин, С. Л. (2000). Стратиграфия и некоторые проблемы истории Староладожского поселения VIII–X вв. *Stratum Plus*, 5, 50–54.

⁵⁴ Нефёдов, В. С. Височные кольца, 39.

мі сіметрычна-заходзячымі канцамі (мал. 3). Па сутнасці, тып два супадае з тыпам 1 паводле тыпалогіі У. В. Енукова. На падставе такой фармальнай прыкметы, як заостраны канец ў колцаў тыпу 1 і 2 варыянт 1 даследчык дапускае думку пра іх выкарыстанне ў якасці завушніц ⁵². В. С. Няфёдаў удакладніў храналогію скроневых колцаў: колцы тыпу 1 варыянта 1 датуюцца на падставе прамых аналогій VIII–X стст., тыпу 1 варыянта 2 не пазней за трэцюю чвэрць VIII ст. Скроневыя колцы тыпу 2 варыянта 1 сустракаюцца ў пахаваннях сярэдзіны – другой паловы VIII ст., а таксама ў I будаўнічым ярусе Землянога гарадзішча Старой Ладагі (750–765 г., паводле Кузьміна – Мачынскай ⁵³, але яны не заўважаны ў комплексах X ст. Серпападобныя скроневыя колцы варыянту 2 бытавалі на працягу ўсяго часу існавання КСПДК, яны сустракаюцца ў пахаваннях сярэдзіны – трэцяй чвэрці VIII ст. (Цуркоўка, к. 2, п. 1) і пахваннях другой – трэцяй чвэрці X ст. (Заазер’е, к. 5, п. 4; к. 59, п. 2), а таксама у матэрыялах X ст. на паселішчах Гнёздава і Гарадка на Ловаці.

В. С. Няфёдаў, як і яго папярэднікі, паспрабаваў знайсці прататып серпападобных скроневых колцаў КСПДК. На яго думку, яны паходзяць ад пярсцёнкападобных скроневых колцаў з завітком вонкі. Даследчык выказаў думку, што эвалюцыя скроневых

колцаў КСПДК шла па шляху павелічэння іх дыяметра. Такім чынам, выбудавана наступная эвалюцыйная мадэль – пярсцёнкападобныя скроневыя колцы з завітком вонкі (тып 1 варыянт 1) – серпападобныя скроневыя колцы з адным сплюсчаным канцом, у якім прабіта 4–6 адтулін для мацавання трапецападобных падвесак (тып 2 варыянт 1) (час узнікнення не раней за сярэдзіну VIII ст.) – серпападобныя скроневыя колцы з двума сплюсчанымі сіметрычна-заходзячымі канцамі (тып 2 варыянт 2) (мал. 5) ⁵⁴.

Закрануў В. С. Няфёдаў і пытанне пра змену серпападобных скроневых колцаў КСПДК бранзалетападобнымі скроневымі колцамі з завязанымі канцамі, якая адбылася ў другой палове X–пачатку XI стст. Ён не лічыць гэтую трансфармацыю дзіўнай, калі

Мал. 5. Бытаванне скроневых колцаў культуры смаленска-полацкіх доўгіх курганоў на Смаленшчыне, паводле В. С. Няфёдава

⁵⁵ Там жа, 40.

⁵⁶ Лесман, Ю. М. Биэсовидные разделители, 228–232.

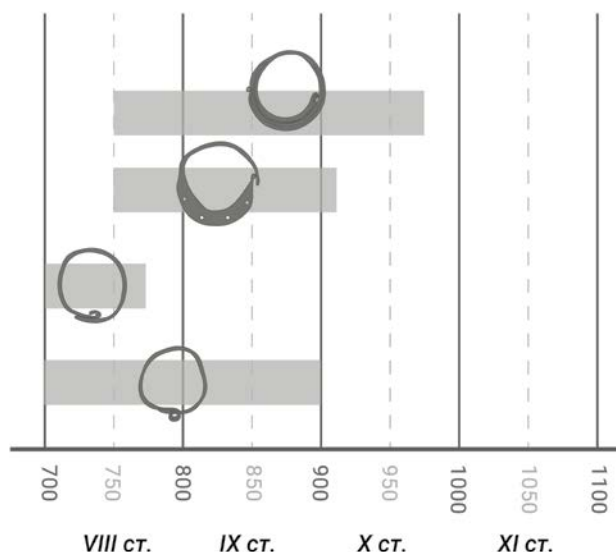
⁵⁷ Там жа, 228.

⁵⁸ Там жа, 229.

⁵⁹ Там жа, 230–231.

⁶⁰ Там жа, 231–232.

БЫТАВАННЕ СКРОНЕВЫХ КОЛЦАЎ КСПДК НА СМАЛЕНШЧЫНЕ.
ПАВОДЛЕ В. С. НЯФЁДАВА (2009)

ўявіць, што прататыпам для такіх колцаў выступалі пярэсценкападобныя скроневыя колцы з завязанымі канцамі, якія былі вядомы сярод славянскага насельніцтва Гнёздава ў другой палове X ст. ⁵⁵

Сярод прац, прысвечаных «культуравызначальным рэчам» КСПДК, варта ўзгадаць артыкул Ю. М. Лесмана ⁵⁶. У ім аўтар прасачыў эвалюцыю такога элемента жаночага ўбору, як бі-S-падобныя трымальнікі на фоне агульных працэсаў развіцця КСПДК у канцы I – пачатку II тыс. н.э. Даследчык датаваў трымальнікі ўсім перыядам існавання культуры – «VIII–X вв., а, на периферии,

возможно, и до начала XI в.» ⁵⁷. Ю. М. Лесман звярнуў увагу на з’яўленне ў КСПДК новага тыпу трымальнікаў – трохдзюркавых літых, якія з’яўляюцца на заключным этапе развіцця культуры. Верхняя мяжа такога тыпу трымальнікаў вызначаецца Ю. М. Лесманам не пазней за пачатак XI ст. (па знаходцы такіх трымальнікаў у курганным могільніку Пагошча, Браслаўскі раён Віцебскай вобласці) ⁵⁸. Як наступны крок ў развіцці трымальнікаў КСПДК Ю. М. Лесман бачыць бі-S-падобныя падвескі з дробнай пяцелькай у верхняй частцы (марфалагічныя пераемнікі), якія былі у выкарыстанні на тэрыторыі Старажытнай Русі ў XI–XII ст., магчыма, і ў XIII ст. (мал. 4) ⁵⁹.

У артыкуле Ю. М. Лесмана прыводзіцца цікавая выснова наконт трансфармацыі ўпрыгажэнняў КСПДК: пры захаванні формы мяняліся іх функцыі. Асобныя элементы ўбору КСПДК, якія раней ўваходзілі ў нейкія складаныя ўпрыгажэнні, становяцца аўтаномнымі «... разделители для подвесок, обычно включенных вместе со спиральками в сложное украшение, оказались прототипами автономных подвесок в составе ожерелий. ... ромбовидные подвески, крепившиеся к цепочкам и входившие в состав других сложных металлических украшений, стали основой лепестковых подвесок тоже в составе ожерелий» ⁶⁰.

⁶¹ Вайцяховіч, А. В. (2011). Жаночы пахавальны ўбор X–XII ст. В *Лепельскія чытанні: матэрыялы навукова-практычнай канферэнцыі* (с. 33–41). Мінск: «Медысонт».

⁶² Вайцяховіч, А. В. (2011). *Развіццё форм і відаў пахавальнага абраду на тэрыторыі Полацкай зямлі ў X–XII стст.* (Дысертацыя на суісканне вучонай ступені кандыдата гістарычных навук: спецыяльнасць 07.00.06 Археалогія). Мінск.

⁶³ Вайцяховіч, А. В. (2011). Жаночы пахавальны ўбор X–XII ст., 34.

⁶⁴ Там жа, С. 35.

⁶⁵ Там жа, С. 36.

⁶⁶ Вайцяховіч, А. В. (2017). Знаходкі металічных арнаментаваных трымальнікаў ланцужкоў на тэрыторыі Віцебскай вобласці. В *Віцебскія старажытнасці: матэрыялы навуковай канферэнцыі, прысвечанай 150-годдзю з дня нараджэння У. Г. Краснянскага, Віцебск, 17–18 кастрычніка 2013 г.* (с. 36–39). Віцебск.

Адзінай працай, прысвечанай рэканструкцыі жаночага строю насельніцтва Беларускага Падзвіння паводле пахаванняў па абрадзе крэмацыі можна лічыць артыкул А. В. Вайцяховіча «Жаночы пахавальны ўбор X–XII ст.» ⁶¹. Яшчэ ў сваёй кандыдацкай дысертацыі даследчык паспрабаваў вылучыць пэўныя «традыцыі» развіцця жаночага строю на тэрыторыі Полацкай зямлі на падставе пахавальных помнікаў ⁶². Рэканструкцыя была зроблена для наступнага рэгіёна – гэта вытокі р. Бярэзіны Дняпроўскай і сістэма яе правых і левых прытокаў на тэрыторыі Докшыцкага і Лепельскага раёнаў Віцебскай вобласці ⁶³. Даследчыкам вылучаны дзве традыцыі строя, першая ата-ясамліваецца з КСПДК. Для яе характэрнымі элементамі з’яўляецца галаўны ўбор, які мог складацца з асновы і скроневых серпападобных колцаў з заходзячымі канцамі, а таксама «драцяных» скроневых колцаў, прымацаваных да яе. Таксама да ўбору галавы быў аднесены галаўны венчык ⁶⁴.

Да ўпрыгажэнняў шыі былі аднесены вітыя грыўні з трох драцін з конусападобнымі ці петлепадобнымі канцамі. Да нагруднага ўпрыгажэння А. В. Вайцяховіч аднёс ўпрыгажэнне, якое складалася з ланцужкоў, што замацоўваліся на плячах з дапамогай кручкоў (?) ці трохвугольных (трапецападобных) трымальнікаў з трыма адтулінамі. Да

ніжніх канцоў ланцужкоў падвешваліся трапецападобныя ці ромбападобныя падвескі. У склад гэтага ўпрыгажэння маглі ўваходзіць буйныя біканічныя пацеркі. Акрамя яго, да нагрудных ўпрыгажэнняў уваходзілі каралі са шкляных пацерак. Даследчык звярнуў увагу на прысутнасць ў пахаваннях крыжапрапарных бразготак, аднак якое месца яны займалі ў сістэме жаночага ўбору, невядома. Да ўпрыгажэнняў рук былі аднесены рознай формы бранзалеты (пукатыя з арнаментом «воўчы зуб» і V-падобныя ў сячэнні), а таксама шырокасярэдзінныя пярсцёнкі з «вусатымі канцамі» ⁶⁵.

Падаецца дзіўным уключэнне ў комплекс жаночых ўпрыгажэнняў першай традыцыі нагруднага ўпрыгажэння, якое складалася з ланцужкоў, якія замацоўваліся на плячах, бо такая знаходка зафіксавана толькі ў дзвух выпадках ⁶⁶, і пакуль што не можа быць сведчаннем распаўсюджвання такога ўпрыгажэння на пэўных тэрыторыях, не кажучы ўжо пра існаванне традыцыі.

Некалькі артыкулаў А. В. Вайцяховіча былі прысвечаны абагульненню і аналізу асобных элементаў жаночага ўбору КСПДК. Ён распрацаваў тыпалогію трапецападобных падвесак для беларускай часткі арэала КСПДК і вылучыў тры групы, якія ў сваю чаргу падзяляліся на варыянты. Крытэрыямі для вылучэння выступілі марфалагічныя

⁶⁷ Вайцяховіч, А. В. (2014). Знаходкі трапецападобных падвесак у курганах Паўночнай і Цэнтральнай Беларусі. В *Беларускае Падзвінне: вопыт, метадыка і вынікі палявых і міждысцыплінарных даследаванняў (да 20-годдзя археалагічных і этнаграфічных экспедыцый ПДУ): зб. навук. арт. II Міжнар. навук. канф., Полацк, 17–18 красав. 2014 г.* (Ч. 1, с. 35–40). Наваполацк.

⁶⁸ Вайцяховіч, А. В. Знаходкі металічных арнаментаваных трымальнікаў ланцужкоў, 38–39.

прыкметы. Група II вылучана на падставе адной трапецападобнай падвескі з могільніка Бірулі (Докшыцкі раён Віцебскай вобласці). Варыянты, прыведзеныя ў межах групы I і III вылучаны на падставе традыцый арнаментальнага дэкору. Храналогія бытавання падвесак, аб'яднаных у групу I, на думку аўтара – другая палова VIII – пачатак X стст., група III – першая палова X – пачатак XI ст. Каб уявіць функцыянальнае прызначэнне гэтых рэчаў, А. В. Вайцяховіч прывёў у якасці прыкладу асобныя элементы жаночага строю КСПДК, куды маглі, на яго думку, мацавацца трапецападобныя падвескі ⁶⁷.

Таксама асобны артыкул А. В. Вайцяховіча прысвечаны рэдкім трапецападобным арнаментаваным трымальнікам з адтулінамі ўнізе (знаходкі з тэрыторыі Віцебскай вобласці), на якія маглі мацавацца ланцужкі, ромбападобныя падвескі. Такія трымальнікі былі выяўлены ў пахаваннях па абрадзе крэмацыі ў могільніках Вышадкі і Бірулі (Гарадоцкі, Докшыцкі раёны Віцебскай вобласці). Даследчык адносіць іх да элементаў жаночага строю КСПДК і лічыць часам іх з'яўлення другую палову X ст. Падобныя трымальнікі, на яго думку, фіксуюцца толькі на беларускай частцы арэала культуры ⁶⁸.

Сучасны стан і перспектывы вывучэння жаночага строю КСПДК

На дадзены момант стан вывучэння жаночага строю можна ахарактарызаваць у некалькіх рэчышчах: палявая праца, камеральная праца і новыя тэарэтычныя напрацоўкі ў галіне вывучэння жаночага строю КСПДК. Зараз накапленне крыніц для вывучэння жаночага строю КСПДК адбываецца дзякуючы палявой працы такіх археолагаў, як М. А. Плавінскі, які займаецца даследаваннямі курганных старажытнасцяў другой паловы I – пачатку II тыс. на паўночным-захадзе Беларусі. Таксама палявымі даследаваннямі могільнікаў, сярод якіх сустракаюцца і пахаванні КСПДК, займаецца А. В. Вайцяховіч, у сферы навуковых цікавасцяў якога знаходзіцца праблематыка трансфармацыі пахавальнага абраду на тэрыторыі Полацкай зямлі. З 2018 года даследаваннямі пахавальных старажытнасцяў КСПДК таксама займаецца аўтар дадзенага артыкула. Аднак палявымі даследаваннямі арэал культуры як і раней, так і зараз, ахоплены нераўнамерна.

Побач з палявой працай важным для вывучэння жаночага строю КСПДК з'яўляец-

ца поўны ўвод у навуковы ўжытак калекцый прадметаў, атрыманых падчас даследаванняў мінулых часоў. Шмат якія калекцыі прадметаў, якія звязаны з насельніцтвам КСПДК, апублікаваны толькі часткова, што не дазваляе асэнсаваць комплексы ў цэлым.

У сувязі з выяўленнем бескурганных пахаванняў КСПДК на тэрыторыі некропаля Наўры II востра ўздываецца шэраг навуковых пытанняў, адным з якіх з'яўляецца суаднясенне бескурганных і курганных пахаванняў КСПДК. На нашу думку, справа будучыні – фіксацыя падобнага тыпу помнікаў ля вядомых курганных могільнікаў КСПДК. Таму, даволі перспектыўным з'яўляецца вывучэнне жаночага інвентару з такіх могільнікаў.

Нажаль, пакуль застаецца нявырашаным пытанне вылучэння рэчаў хронаіндыкатараў, а таксама пытанне пра час і шляхі пранікнення носьбітаў КСПДК на тэрыторыю Беларускага Падзвіння, хаця некаторыя меркаванні на гэты конт былі выказаны ⁶⁹. Але гэта – справа будучых даследаванняў, у якіх галоўная роля адводзіцца асобным элементам жаночага строю.

Высновы

Такім чынам, ў даследаванні жаночага строю КСПДК можна вылучыць некалькі этапаў. Праз аналіз навковых прац, прысвечаных гэтай тэме, з самага пачатку вывучэння і да сённяшняга часу выяўляецца наступная заканамернасць: асобныя элементы жаночага строю КСПДК абагульняліся даследчыкамі ў групы: ўпрыгажэнні рук, шыі і грудзей, галавы. Але дагэтуль не выпрацаваныя крытэрыі, па якіх асобныя элементы жаночага металічнага ўбору варта ўключаць менавіта ў тую ці іншую групу. Важна асэнсаваць рэч як састаўны элемент больш складанага ўпрыгажэння, і вызначаць функцыянальнае прызначэнне ўпрыгажэння ў цэлым. Для розных пахавальных комплексаў адзін і той жа прадмет можа быць састаўным элементам функцыянальна розных упрыгажэнняў: спіральная пранізка магла быць дэталлю ўпрыгажэння галаўнога венчыка (ўпрыгажэнні галавы), дэталлю караляў (упрыгажэнні шыі і грудзей), і нашыўкай на адзенне. Падобная сітуацыя назіраецца з трапецападобнымі падвескамі, ланцужкамі. Таму важна асэнсаванне рэчаў

⁶⁹ Плавінскі, М. А. (2020). У пошуках новых поглядаў на гісторыю крывічоў Беларускага Падзвіння. *Беларускі гістарычны часопіс*, 5, 12–18.

у комплексах, рэканструкцыя строю асобных пахаванняў. Толькі на падставе гэтага можна вылучаць нейкія лакальныя асаблівасці, ці вылучаць традыцыі, характэрныя для носьбітаў КСПДК на ўсім яе арэале.

У пэўнай ступні у даследаваннях жаночага строю КСПДК можна казаць пра панаванне мікрарэгіянальнага падыходу. Праца У.В. Енукова – прыклад даследавання, якое закранае пытанні асобных элементаў жаночага строю КСПДК па ўсім арэале культуры. Астатнія працы, як манаграфічнага характару, так і у форме артыкулаў, сканцэнтраваны на абагульненне і тыпалагізацыю інвентару па пэўных рэгіёнах: самая поўная тыпалогія скроневых колцаў КСПДК распрацавана В. С. Няфёдавым для смаленскай часткі арэала культуры. Тыпалогіі, прапанаваныя Я. А. Шмідтам з большасці базуюцца на матэрыялах яго ўласных раскопак, якія здзяйсняліся ім на тэрыторыі смаленскай часткі арэала культуры. А. В. Вайцяховічам прапанавана тыпалогія трапецападобных падвесак, якая грунтуецца на матэрыялах з беларускай часткі арэала культуры. Добрым прыкладам працы, прысвечанай тыпалогіі, храналогіі, і эвалюцыі трымальнікаў КСПДК з’яўляецца праца Ю. М. Лесмана.

Нягледзячы на тое, што палявыя археалагічныя даследаванні курганных могілнікаў, дзе маюцца старажытнасці КСПДК, у

Смаленскім Падняпрпроўі і Беларускам Падзвінні распачаліся прыкладна ў адзін і той жа час (сярэдня XIX ст.), і працягваюцца зараз, назіраецца разрыў ў ступені тэарэтычных даследаванняў КСПДК паміж беларускімі і расійскімі даследчыкамі. Можна казаць, што на тэрыторыі Беларусі, толькі распачалося мэтанакіраванае вывучэнне матэрыяльнай культуры КСПДК у цэлым, што пакуль не дазваляе казаць пра прысутнасць нейкіх устойлівых набораў і лакальных асаблівасцяў жаночага строю.

References

Enukov, V. V. (1990). *Rannie etapy formirovaniya smolensko-polotskikh krivichei (po arkheologicheskim dannym)*. Moskva: Znak Pocheta [in Russian].

Enukov, V. V. (2018). Kul'tura smolenskikh dlinnykh kurganov i drevnosti dnepro-donskoi lesostepi. In *Arkheologiya Drevnei Rusi: problemy i otkrytiya. Materialy mezhdunarodnoi konferentsii, posvyashchennoi 100-letiyu so dnya rozhdeniya D. A. Avdusina. Trudy istoricheskogo fakul'teta MGU* (Vol. 140, pp. 75–77). Moskva: Izdatel'stvo Moskovskogo universiteta [in Russian].

Gavritukhin, I. O. (1997). Malen'kie trapetsievidnye podveski s kaimoi iz pressovannykh tochek po nizhnemu krayu. *Gistarychna-arkhealagichny zbornik*, 12, 43–58 [in Russian].

Kuz'min, S. L. (2000). Stratigrafiya i nekotorye problemy istorii Staroladozhskogo poseleniya VIII–X vv. *Stratum Plus*, 5, 50–69.

Lesman, Yu. M. (2012). Biesovidnye razdeliteli, trekhdyrchatye razdeliteli i biesovidnye podveski: ot kul'tury smolenskikh dlinnykh kurganov k drevnerusskoi kul'ture. In *Slavyane Vostochnoi Evropy nakanune obrazovaniya Drevnerusskogo gosudarstva. Materialy mezhdunarodnoi konferentsii, posvyashchennoi 110-letiyu so dnya rozhdeniya Ivana Ivanovicha Lyapushkina (1902–1968) 3–5 dekabrya 2012 g.* (pp. 228–232). Sankt-Peterburg [in Russian].

Mikhailova, E. R. (2014). *Veshchevoi kompleks kul'tury pskovskikh dlinnykh kurganov: tipologiya i khronologiya*. Saarbrücken: LAPLAMBERT Academic Publishing.

Nefedov, V. S. (2000). O vremeni vozniknoveniya kul'tury smolensko-polotskikh dlinnykh kurganov. In *Arkheologiya i istoriya Pskova i Pskovskoi zemli: materialy nauch. seminara 1996–1999* (pp. 191–199). Pskov [in Russian].

Nefedov, V. S. (2002). Saltovskie drevnosti v smolenskikh dlinnykh kurganakh. *Gistarychna-arkhealagichny zbornik*, 17, 131–139 [in Russian].

Nefedov, V. S. (2003). Nekotorye zamechaniya ob ukrasheniyakh kul'tury smolenskikh dlinnykh kurganov iz raskopok v Staroi Ladoge. In *Ladoga – pervaya stolitsa Rusi. 1250 let nepreryvnoi zhizni. Sed'mye chteniya pamyati Anny Machinskoi* (pp. 58–67). Sankt-Peterburg: Nestor-Istoriya, II RAN [in Russian].

Nefedov, V. S. (2009). Visochnye kol'tsa kul'tury smolensko-polotskikh dlinnykh kurganov (po materialam pogrebenii Smolenskogo Podneprov'ya i Podvin'ya). *Rossiiskaya arkheologiya*, 3, 35–41 [in Russian].

Nefedov, V. S. (2011). Smolenskie krivichi i Rus': severoevropeiskie i drevnerusskie izdeliya v smolenskikh dlinnykh kurganakh. In *Trudy III (XIX) Vserossiiskogo arkheologicheskoyu s'ezda* (Vol. II, pp. 75–77). Moskva [in Russian].

Nefedov, V. S. (2012). Rannie etapy politogeneza na territorii Smolenskoi zemli (konets IX– pervaya polovi-

na XI v.). In *Severnaya Rus' i problemy formirovaniya Drevnerusskogo gosudarstva. Sbornik materialov Mezhdunarodnoi nauchnoi konferentsii (Vologda – Kirillov – Belozersk, 6–8 iyunya 2012 g.)* (pp. 89–113). Vologda: Drevnosti Severa [in Russian].

Plavinski, M. A. (2011). Polacka-smalenskikh dowgih kurganow kul'tura. In *Arhealogija Belarusi: jencyklapedyja* (Vol. 2, pp. 202–203). Minsk [in Belorussian].

Plavinski, M. A. (2020). U poshukah novyh pogljadaw na gistoryju kryvichow Belaruskaga Padzvinnja. *Belaruski gistarychny chasopis*, 5, 12–18 [in Belorussian].

Plavinskii, N. A. (2012). K voprosu o finale kul'tury smolensko-polotskikh dlinnykh kurganov v Braslovskom Poozer'e (po materialam raskopok kurgannogo mogil'nika Opsa v 2010 g.). In *Slavyane Vostochnoi Evropy nakanune obrazovaniya Drevnerusskogo gosudarstva. Materialy mezhdunarodnoi konferentsii, posvyashchennoi 110-letiyu so dnya rozhdeniya Ivana Ivanovicha Lyapushkina (1902–1968) 3–5 dekabrya 2012 g.* (pp. 225–228). Sankt-Peterburg [in Russian].

Plawinski, M., Plawinski, A., Plawinski, U., Tarasiewicz, W., Makouskaja, W., & Astapowicz, E. (2018). Badania zespolu stanowisk archeologicznych koło wsi Nawry, rej. miadzielski obw. miński, w 2017 roku. In *Badania archeologiczne w Polsce środkowowschodniej, zachodniej Białorusi i Ukrainie w roku 2017: streszczenia referatów XXXIV konferencji*. Lublin, 38.

Sedov, V. V. (1974). *Dlinnye kurgany krivichei*. Moskva: Nauka [in Russian].

Sedov, V. V. (1982). Vostochnye slavyane v VI–XIII vv. In *Arkheologiya SSSR s drevneishikh vremen do srednevekov'ya* (Vol. 14). Moskva: Nauka [in Russian].

Sedov, V. V. (1993). Visochnye kol'tsa kul'tury smolensko-polotskikh dlinnykh kurganov. In *Chas, pomniki, lyudzi. Pamyatsi represavanykh arkheolagay. Tezisy dakladaŭ mizhnarodnai kanferentsyi ŭ Minsku 27–30 kastrychnika 1993 g.* (pp. 116–118). Minsk [in Russian].

- Sedov, V. V. (1994). *Ocherki po arkheologii slavyan*. Moskva [in Russian].
- Sedov, V. V. (1995). *Slavyane v rannem srednevekov'e*. Moskva: NPBO "Fond arkheologii" [in Russian].
- Sedov, V. V. (1999). *Drevnerusskaya narodnost'*. Moskva: Yazyki russkoi kul'tury [in Russian].
- Shmidt, E. A. (1968). O smolenskikh dlinnykh kurganakh. In *Slavyane i Rus'* (pp. 224–229). Moskva: Nauka [in Russian].
- Shmidt, E. A. (1970). K voprosu ob etnicheskoi prinadlezhnosti zhenskogo inventarya iz smolenskikh dlinnykh kurganov. In *Materialy po issledovaniyu Smolenskoj oblasti* (Vol. VII, pp. 219–235). Moskva: Moskovskii rabochii [in Russian].
- Shmidt, E. A. (2006). Osobennosti etnokul'turnogo razvitiya plemen Smolenskogo Podneprov'ya i smezhnykh territorii v VIII–X vv. n. e. *Gistarychna-arkhealogichny zbornik*, 22, 113–120 [in Russian].
- Shmidt, E. A. (2008). K voprosu ob etnicheskoi prinadlezhnosti krivichei. In *Romanovskie chteniya – 4: sbornik trudov Mezhdunarodnoi nauchnoi konferentsii, 22–23 noyabrya 2007 goda*, g. Mogilev (pp. 100–102). Mogilev [in Russian].
- Shmidt, E. A. (2012). *Krivichi Smolenskogo Podneprov'ya i Podvin'ya (v svete arkheologicheskikh dannyykh)*. Smolensk [in Russian].
- Shmidt, E. A. (2013). *Shugailovo (kompleks arkheologicheskikh pamyatnikov)*. Smolensk: Svitok [in Russian].
- Shtyhaw, G. V. (1992). *Kryvichy: pa matjeryjalah raskopak kurganow u Pawnochnaj Belarusi*. Minsk: Navuka i tjehnika [in Belarusian].
- Spitsyn, A. A. (1899). Rasselenie drevnerusskikh plemen po arkheologicheskim dannym. *Zhurnal Ministerstva narodnogo prosveshcheniya*, 301–340 [in Russian].
- Spitsyn, A. A. (1903). Udlinennye i dlinnye kurgany. In *Zapiski otdeleniya russkoi i slavyanskoi arkheologii Russkogo arkheologicheskogo obshchestva* (V (1), pp. 196–202). Sankt-Peterburg: Tip. I. N. Skorokhodova [in Russian].
- Vajcjahovich, A. V. (2011). *Razviccjo form i vidaw pahaval'naga abradu na tjerytoryi Polackaj zjamli w X–XII stst.* (Dysertacyja na suiskanne vuchonaj stupeni kandydata gistarychnych navuk: specyjal'nasc' 07.00.06 Arhealogija). Minsk [in Belarusian].
- Vajcjahovich, A. V. (2011). Zhanochy pahaval'ny wbor X–XII st. In *Lepel'skija chytanni: matjeryjaly navukova-praktychnaj kanferjencyi* (pp. 33–41). Minsk: "Medysont" [in Belarusian].
- Vajcjahovich, A. V. (2014). Znahodki trapecapadobnyh padvesak u kurganah Pawnochnaj i Cjentral'naj Belarusi. In *Belaruskae Padzvinne: vopyt, metodyka i vyniki paljavyh i mizhdyscyplinarnych dasledavannjaw (da 20–goddzja arhealogichnyh i jetnagrafichnyh jekspedycyj PDU): zb. navuk. art. II Mizhnar. navuk. kanf., Polack, 17–18 krasav. 2014 g.* (Vol. 1, pp. 35–40) Navapolack [in Belarusian].
- Vajcjahovich, A. V. (2017). Znahodki metalichnyh arnamentavanyh trymal'nikaw lancuzhkov na tjerytoryi Vicebskaj voblastci. In *Vicebskija starazhytnasci: matjeryjaly navukovaj kanferjencyi, prysvechanaj 150–godzju z dnja naradzhjennja U.G. Krasnjanskaga, Vicebsk, 17–18 kastrychnika 2013 g.* (pp. 36–39). Vicebsk [in Belarusian].
- Volkaite-Kulikauskene, R. (1997). *Odezhda i ukrasheniya baltov (I–XVI vv.)*. Vilnius, Lietuvos Istorijos instituto [in Russian].
- Zarinya, A. (1960). Latgal'skie zhenskie golovnye venki vainagi – VI–XIII vv. In *Arheologia un etnografia. Rakstu krejums* (Vol. 2, pp. 79–95). Riga [in Russian].
- Zarinya, A. (1970). *Odezhda drevnikh latgalov. VII–XIII vv.* Riga: Zinatne [in Russian].

Viktoriia Tarasevich

THE HISTORY OF STUDYING WOMEN'S JEWELRY ATTIRE OF SMOLENSK-POLOTSK LONG BARROWS CULTURE: RESULTS AND THE CURRENT STATE

The article is devoted to the history of studying, as well as to the analysis of how deeply women's metal attire (suit) of Smolensk-Polotsk long barrows culture is studied, which is usually identified with the Krivichs from annalistic chronicles. The author analyzed a number of scientific publications, on the basis of which it was concluded that a focused study of this issue had begun in the 1960s. In the studies of women's jewellery attire of the Krivichs three periods can be distinguished. The initial period (1960s – early 1990s) is characterized by a gradual departure from the perception of women's attire of “the culture of long barrows” only as a source of research. Attire became the subject of research. The second period (1990s – 2017) is characterized by studying of women's attire in terms of the Culture of Smolensk-Polotsk Long Barrows (SPLBK) on purpose. At that time, fairly detailed typologies of particular elements of the SPLBK women's attire appeared. Since 2017 the third period has begun (2017 – present). It is determined based on discovery of moundless burials of the KSPDK in which new “atypical” women's jewellery is found. It makes researchers rethink the tradition of a funeral rite and specific elements of the Krivichi women's attire E.A. Schmidt, V.V. Sedov, V.V. Enukov, V.S. Nefyodov are among the main researchers. As a result of multiple years research, things that act as “cultural markers” were identified. Typologies and a chronology of individual elements of women's metal attire were suggested: temple rings, head ornaments, holders. It has been established that in the study of women's jewelry attire SPLBK the “micro-regional approach” prevails: typologies of inventory are predominantly based on materials from Smolensk part of the cultural area. Thus, there is a ‘gap’ between Russian and Belarusian researchers in how deeply women's metal attire is studied. In Belarus, the study of its local characteristics and chronology has just begun.

Keywords: Smolensk-Polotsk long barrows culture, Belarusian Dvina region, women's jewelry attire, E.A. Schmidt, V.V. Sedov, V.V. Enukov, V.S. Nefyodov.

DOI 10.15407/mics2020.11.057

УДК 393

Всеволод Івакін,

кандидат історичних наук, завідувач відділу археології Києва

Інституту археології НАН України

wkniiaz16@ukr.net

<https://orcid.org/0000-0002-0074-1963>

АРХЕОЛОГІЧНА ТАФОЛОГІЯ ЯК СКЛАДОВИЙ ЕЛЕМЕНТ СУЧАСНОЇ ТАНАТОЛОГІЇ

Питання, пов'язані з такими напрямками археологічної танатології, як сприйняття смерті давньою людиною, еволюція поховальних традицій та обрядовість, були завжди нагальними, як на світанку людства, так і сьогодні. Проблеми тафології – розділу танатології, що досліджує сферу діяльності людини, пов'язаної з захороненням померлих членів соціуму, – залишаються актуальними у сучасній археологічній науці. Під час вивчення проблем поховальної обрядовості досліднику необхідно розібратися в її структурі, мати можливість оперувати термінологічною системою, правильно обрати відповідні методики для адекватної реконструкції окремо взятої поховальної практики. На жаль, у вітчизняній науці досі не визначено чітку тафологічну структуру, спроби уніфікації понятійного апарату були спорадичними і не призвели до утворення єдиного системного вузькоспеціалізованого словника термінів.

Ця робота є спробою визначити відповідну структуру «науки про поховання» та розібратися з термінами, які можуть використовуватися у сучасній історичній та археологічній науках. Про позитивні наслідки студій цього спрямування зайве згадувати, щонайменше вони сприятимуть уникненню плутанини у назвах та поняттях, які активно використовуються при вивченні поховальної обрядовості. Подальший розвиток термінологічного апарату дасть змогу поглибити науково-методичні аспекти вивчення поховального обряду як унікального процесу.

Основні питання, пов'язані з теорією тафології та створенням відповідного термінологічного апарату, широко проаналізовані в роботах таких відомих фахівців, як В. Альокшин, В. Генінг, В. Гуляєв, А. Добролюбський, І. Кизласов, Г. Лебедев, В. Мельник, В. Назаренко, В. Ольховський, Ю. Смірнов, С. Токарев. За структурно-термінологічну основу дослідження ми взяли

© Всеволод Івакін, 2020

¹ Смирнов, Ю. А. (1997). *Лабиринт: морфология преднамеренного погребения. Исследование, тексты, словарь*. Москва: Восточная литература.

уніфіковану систему термінів Ю. Смірнова у комплексному поєднанні з творчими доробками інших вищезгаданих дослідників. Склад базових термінів має попередній характер і потребує доповнення та удосконалення у майбутньому.

Цю статтю ми розглядаємо як заклик спеціалістів різних напрямів до відповідної наукової дискусії, метою якої має стати визначення стабільної тафологічної структури та створення термінологічного апарату, які можна буде застосовувати у сучасній історичній та археологічній науках під час досліджень, пов'язаних із поховальною обрядовістю.

Ключові слова: танатологія, тафологія, базовий термінологічний апарат, структура, комплексне дослідження.

Сприйняття смерті давньою людиною та основні питання, які стосуються еволюції поховальних традицій та зміни ритуалів захоронення, завжди викликали інтерес, як на світанку людства, так і сьогодні. Проблема-тика тафологічних студій – розділу танатології, який досліджує сферу діяльності людини, пов'язаної з захороненням померлих членів соціуму, – є актуальною у сучасній археологічній науці. Термін «**тафологія**» походить від грецьких слів *τάφος* – поховання і *λόγος* – знання. Уперше цей термін запропонував Ю. Смірнов для визначення сукупності традиційних знань людства про різні форми та способи поховання/виставлення тіла померлого або його решток¹. Для аналітичного вивчення окремих елементів поховальної обрядовості дослідник спочатку має визначити її структуру, опанувати термінологічну систему, правильно обрати відповідні методики для адекватної реконструкції поховальної практики певного давнього соціуму.

Незважаючи на велику накопичену інформативну базу давніх поховань, сучасна українська археологія досі не визначилася з чіткою структурою «науки про поховання», а намагання уніфікувати понятійний апарат мали нерегулярний характер і не призвели до утворення єдиного системного термінологічного глосарія. Ця стаття є спробою на основі попередніх розробок розібратися з основними елементами тафологічної структури та визначитися з термінами, які можуть застосовуватися у сучасній історичній та археологічній науках. Основним результатом таких студій ми вбачаємо уникнення плутанини у назвах та поняттях, а подальший розвиток термінологічного апарату дасть змогу значно розширити науково-методичні аспекти комплексного вивчення поховального обряду як унікального процесу.

У цій роботі ми свідомо не розглядаємо історіографію проблеми, позаяк ця тема заслуговує на окреме велике дослідження. Починаючи з 1970–1990 рр. теоретичні

² Алекшин, В. А. (1986). *Социальная структура и погребальный обряд древнеземледельческих обществ*. Ленинград: Наука.

³ Генинг, В. Ф., Бунятян, Е. П., Пустовалов, С. Ж., & Рычков, Н. А. (1990). *Формализованно-статистические методы в археологии (Анализ погребальных памятников)*. Киев: Наука.

⁴ Гуляев, В. И. (1993). Погребальный обряд: структура, семантика и социальная интерпретация (введение в дискуссию, часть I). *Российская археология*, 1, 76–77.

⁵ Добролюбский, А. О. (1982). О принципах социологической реконструкции по данным погребального обряда. В *Теория и методы археологических исследований* (с. 54–68). Киев: Наукова думка.

⁶ Кызласов, И. Л. (1993). Погребальный обряд и уровень развития общества. *Российская археология*, 1, 98–112; Его же. (1995). Погребальный обряд и уровень развития общества. *Российская археология*, 2, 99–103.

⁷ Лебедев, Г. С. (1970). Разновидности обряда трупосожжения в могильнике

Бирка. В *Статистико-комбинаторные методы в археологии* (с. 180–190). Москва; Его же. (1977). Погребальный обряд как источник социологической реконструкции (По материалам Скандинавии эпохи викингов). *Краткие сообщения института археологии*, 148, 24–30.

⁸ Мельник, В. И. (1990). Погребальная практика и погребальный обряд. *Краткие сообщения института археологии*, 201, 73–77; Его же. (1993). Погребальный обычай и погребальный памятник. *Российская археология*, 1, 94–97.

⁹ Назаренко, В. А. (1970). Классификация погребальных памятников Южного Приладожья. В *Статистико-комбинаторные методы в археологии* (с. 191–201). Москва.

¹⁰ Ольховский, В. С. (1986). Погребально-поминальная обрядность в системе взаимосвязанных понятий. *Советская археология*, 1, 65–76; Его же. (1995). Погребальная обрядность и социологические реконструкции. *Российская археология*, 2, 85–98.

¹¹ Смирнов, Ю. А. (1985). Тафология (Попытка системного подхода). В *Человек и окружающая среда в древности и средневековье* (с. 17–23). Москва; Его же. (1990). Морфология погребения (Опыт создания базовой модели). В *Исследования в области балто-славянской духовной культуры. Погребальный обряд* (с. 216–224). Москва; Его же. (1991). *Мустьерские погребения Евразии. Возникновение погребальной практики и основы тафологии*. Москва: Наука; Его же. (1994). Некоторые общие положения теории отражения социального статуса умершего в погребальном обряде. Общие замечания. В *Теория и прикладные методы в археологии* (с. 16–24). Саратов: Изд-во Саратовского университета; Его же. Лабиринт.

¹² Токарев, С. А. (1964). *Ранние формы религии и их развитие*. Москва: Наука; Его же. (1965). *Религия в истории народов мира*. Москва: Наука; Его же. (1980). Обычаи и обряды как объект этнографического исследования. *Советская этнография*, 2, 26–36.

основи вивчення поховальної обрядовості стали об'єктом особливої уваги спочатку радянських, а згодом, після розпаду СРСР, російських та українських дослідників. Активізацію цих досліджень, як правило, пов'язують із проникненням на радянський науковий простір ідей *процесуальної*, або *нової археології* (англ. *Processual archaeology*, *New archaeology*), висвітлених у публікаціях її представників Льюїса Бінфорда, Девіда Кларка, Коліна Ренфру та багатьох інших.

Основне коло питань, пов'язаних із теоретичними аспектами тафології та розробками необхідного термінологічного апарату, докладно проаналізовано у роботах таких спеціалістів, як В. Альокшин ², В. Генінг ³, В. Гуляєв ⁴, А. Добролюбський ⁵, І. Кизласов ⁶, Г. Лебедев ⁷, В. Мельник ⁸, В. Назаренко ⁹, В. Ольховський ¹⁰, Ю. Смирнов ¹¹,

С. Токарев ¹² та багатьох інших. Структурно-термінологічною основою дослідження ми обрали уніфіковану систему термінів Ю. Смирнова у комплексному поєднанні з результатами аналітичних робіт інших згаданих дослідників. Запропонований перелік базових термінів не є вичерпним і потребує доповнення та удосконалення у майбутньому.

Пізнавальні можливості археологічної тафології. Постійний інтерес до поховального обряду пояснюється тим, що це один з основних видів археологічних джерел, які дають змогу реконструювати духовну і матеріальну культуру, світогляд, соціальний устрій та етнічну належність – великий спектр питань, пов'язаних із дослідженнями давнього суспільства. З 1970-х рр. поховальні пам'ятки аналізують не тільки традиційними археологічними, а й спеціальними

природничими та математичними методами. Сучасна процедура дослідження такого специфічного джерела, як поховальний комплекс, передбачає максимальну попередню реконструкцію поховального обряду, після чого поховання можна використовувати як джерело для вилучення наукової інформації.

В. Альокшин виділив *шість інформаційних блоків*, кожен з яких висвітлює певний бік життя стародавніх спільнот.

1. *Світогляд* як відображення уявлень людей стародавнього соціуму про шляхи та способи переходу померлих до потойбічного життя у країні мертвих. Вивчення поховальних обрядів у часі та просторі може виявити еволюцію цього світогляду для різних історичних епох, визначити ставлення давніх людей до смерті і померлих.

2. *Культурогенез* дає змогу простежити становлення археологічної культури, її розвиток і зміну іншою або іншими археологічними культурами, унаслідок чого відбувається повна або часткова зміна поховального обряду. Повна зміна одного стандартного поховального обряду іншим свідчить про зникнення носіїв конкретної археологічної культури (міграція, військова катастрофа, епідемія). Часткова зміна, тобто кардинальна зміна більшості елементів старого поховального обряду і трансформація його в новий свідчить про проникнення в середовище

конкретної археологічної культури носіїв прийшлої археологічної культури.

Результатом таких змін часто стає формування іншої археологічної культури, яка відрізняється від двох перших: можуть змінитися тип поховання, ритуальні дії, склад наборів поховального інвентарю, конструкція поховальної споруди. Аналіз співвідношення збережених колишніх традиційних рис у новому стандартному поховальному обряді та елементів, які постали завдяки зовнішньому впливу, дасть змогу відповісти на запитання, який культурний компонент (місцевий або прийшлий) став провідним у процесі формування нової археологічної культури.

3. *Статеві-вікові групи*. За свідченнями етнографів, у поховальних обрядах відображено статеві відмінності померлих. Реконструкція статево-вікових показників тільки антропологічними методами часто ускладнюється через погану збереженість кісткового матеріалу, тому потрібно враховувати закономірності розподілу інвентарю в могилах, який корелюють зі статтю та віком померлого. Окремо розглядають три основні групи поховань: чоловіків, жінок і дітей. Ці групи іноді розбивають на статеві підгрупи з характерним або стандартним поховальним обрядом (ритуали, форма поховальної споруди, набір інвентарю).

¹³ Алекшин, В. А. Социальная структура, 3–8.

¹⁴ Гуляев, В. И. Погребальный обряд, 76–77.

¹⁵ Мішалов, В. Д., Хохолева, Т. В., Бачинський, В. Т., Войченко, В. В., Кривда, Г. Ф., & Костенко, Є. Я. (2018). *Судова медицина*. Підручник. Київ: Національна медична академія післядипломної освіти імені П. Л. Шупика.

4. *Соціально-економічний статус* характеризує ступінь соціального розшарування давніх суспільств, який відображений у поховальних обрядах. Найважливішою ознакою соціального розшарування стародавнього суспільства слугує наявність певних груп поховань, які характеризуються поховальними спорудами, наборами інвентарю, нерівноцінними з майнового погляду.

5. *Еволюція форми сім'ї* у первісних суспільствах. Зміни в часі послідовності підхоронень або одночасність поховань для подвійних, потрійних і колективних поховань дають можливість простежити основні тенденції розвитку форм сім'ї в первісну епоху. Також важливим є аналіз поховань «чужинців» на могильнику певної спільноти.

6. *Палеоантропологічний і палеопатологічний* блоки містять інформацію про демографічні аспекти життя стародавніх людей – узагальнені аналітичні дані про тривалість життя, причини смерті, хвороби, зміни антропометричних даних. Причина та обставини смерті завжди мали велике значення у давнину, зокрема часто визначали характер поховального обряду ¹³.

Отримані під час вивчення зазначених блоків результати використовують для реконструкції релігійно-міфологічних поглядів та соціальної структури досліджуваного суспільства, а також відтворення етнічних,

культурних, демографічних та інших особливостей творців певних груп поховальних пам'яток. Найбільший ефект у процесі аналізу та реконструкції поховального обряду дає комплексний міждисциплінарний підхід – поєднання даних археології, етнографії, письмових джерел, фізичної антропології тощо ¹⁴.

У вивченні поховальної обрядовості важливе значення мають суто *медичні аспекти*, пов'язані з фізіологічним процесом умирання людини. З цим питанням докладніше можна ознайомитися у спеціалізованій медичній літературі ¹⁵, тут згадаємо лише основні поняття. У сучасній медицині розрізняють два види смерті – клінічну та біологічну.

Клінічна смерть – зворотний етап вмирання, перехідний період між життям і смертю. На цьому етапі припиняється діяльність серця і дихання, повністю зникають усі зовнішні ознаки життєдіяльності організму. При цьому кисневе голодування не спричиняє незворотних змін у найбільш чутливих органах і системах. Період термінального стану, окрім поодиноких випадків, у середньому триває не більше ніж 3–6 хвилин (за початково зниженої або нормальної температури тіла). Поширеною є думка, що під час епізоду клінічної смерті людина бачить «потойбічний світ». Деякі хворі, які перенесли клінічну смерть, описують схожі переживан-

ня: відчуття польоту, рух темним тунелем до світла, відчуття спокою й умиротворення, зустрічі з померлими родичами тощо. Цей феномен має назву «навколосмертні переживання».

Основна проблема полягає у тому, що мозок майже повністю припиняє свою роботу незабаром після зупинки серця. Тож у стані клінічної смерті людина, в принципі, нічого не може відчувати або переживати.

Існує два погляди щодо пояснення цієї проблеми. Відповідно до першого, свідомість людини може існувати незалежно від людського мозку. А навколосмертні переживання цілком могли би бути підтвердженням наявності загробного життя.

Однак більшість сучасних учених-реаніматологів вважають такі переживання галюцинаціями, спричиненими гіпоксією головного мозку. Відповідно до цього погляду, навколосмертні переживання виникають не у стані клінічної смерті, а на більш ранніх етапах вмирання головного мозку в період предагонального стану або агонії, а також у період коми, вже після того, як хворого реанімували.

Біологічна, або істинна смерть являє собою незворотне припинення фізіологічних процесів у клітинах і тканинах. Із розвитком медичних технологій розширюються можливості медицини з реанімації пацієнтів. Тому

ознаки біологічної смерті на кожному етапі розвитку медицини уточнюють.

Посмертні зміни розвиваються внаслідок припинення життєвих функцій організму. Вони виявляються в різні строки за різних зовнішніх умов, тому їх поділяють на ранні (охолодження трупа, трупні плями, трупне задубіння, висихання трупа, автоліз) та пізні трансформативні, коли труп розкладається, скелетизується та руйнується (автоліз, гниття) або під впливом характерного середовища оточення з ним відбувається природна консервація (муміфікація, сапоніфікація – утворення жировоску, торфове дублення, замерзання).

До *ранніх посмертних змін* належить поява трупних плям (абсолютна ознака смерті; є наслідком стікання крові під дією маси тіла до нижче розміщених частин, що призводить до переповнення дрібних судин) із локалізацією у відлогих місцях тіла. Потім виникає трупне задубіння (зазвичай 1–5 годин після смерті) – своєрідне ущільнення та скорочення скелетних м'язів, яке перешкоджає пасивним рухам у суглобах. Задубіння трупа починається через 2–4 години після зупинки серця, досягає максимуму наприкінці першої доби посмертного періоду й повністю зникає на 3–4 добу. Поступово відбувається *охолодження трупа*, зменшення температури тіла відбувається поступово – у середньому на

1°C за одну годину, якщо температура навколишнього середовища становить близько +16–18°C. *Висихання трупа* – ще одна рання посмертна зміна, яка полягає в тому, що під дією навколишнього середовища, за сприятливих умов (низька вологість повітря, добра вентиляція, порівняно висока температура), тіло (передусім відкриті частини) починає швидко висихати. Шкіра внаслідок висихання окремих її ділянок стає щільною, нагадує пергамент.

До *пізніх трансформативних посмертних змін* належить гниття (або мікробний розклад) трупа – початок руйнації мертвого тіла під дією мікроорганізмів, що триває від моменту смерті до розвитку гнильної емфіземи (від 1–2 доби до 1–5 тижнів залежно від температури зовнішнього середовища). Основними ознаками гниття трупа є відшарування епідермісу, гнильна венозна сітка, гнильна емфізема, «трупна зелень» тощо. Оптимальні умови гниття: температура – 20–35°C, вологість – 60–70 %, достатня кількість повітря. За таких сприятливих умов труп дорослої людини може повністю скелетизуватися за 1–2 місяці.

Трупне задубіння і розкладання зазвичай починаються з м'язів обличчя та верхніх кінцівок. Підкреслимо ще раз, що час появи і тривалість цих ознак залежать від вихідного фону, температури і вологості навколишньо-

го середовища, також суттєво впливають на процес причини розвитку незворотних змін в організмі.

Біологічна смерть суб'єкта не означає одномоментну біологічну смерть тканин і органів, які складають його організм. Час до смерті тканин, в основному, визначається їхньою здатністю виживати в умовах без кисню. Найкоротший час життя в умовах аноксії спостерігається у тканини головного мозку, а саме у кори головного мозку і підкіркових структурах. Деякі інші внутрішні органи зберігають життєздатність до 3–4 годин, а кісткова тканина, що є найінертнішою тканиною організму людини, зберігає свої життєві сили до декількох діб. Із різною життєздатністю органів і тканин тіла людини у постмортальний період пов'язана можливість трансплантаційних операцій.

Чітке розуміння детальної логістики вищенаведених природних посмертних змін, які відбуваються з тілом людини після смерті, потрібне археологам та історикам під час створення попередніх реконструкцій поховальної обрядовості давніх суспільств.

Основні тафологічні терміни. Для давньої людини смерть завжди означала обов'язковий перехід до нових форм існування. Виникнення культу мертвих призвело до формування особливого інтелектуального рівня розвитку суспільства і дало змогу

¹⁶ Некрасова, Н. А., & Некрасов, С. И. (2005). Мировоззрение как объект философской рефлексии. *Современные наукоемкие технологии*, 6, 20.

первісній людині створити одну з перших космологічних моделей: модель *Того Світу – Потойбічного Царства*. Світ мертвих люди уявляли по-різному: як абсолютно подібний до світу живих; як «дзеркальне» відображення світу земного, з відповідною перестановкою місць і значень (зокрема призначень предметів) основних явищ та об'єктів реального світу. Численні картини загробного світу були досить строкатими, їх особливості залежали від переважання у суспільстві тієї чи тієї релігійної, морально-етичної та/або соціальної концепції, однак загалом вони (як і поховальні обряди) відповідали одній глобальній ідеї: Смерть – це перехід до інших форм існування (а поховання – забезпечення (здійснення) цього переходу).

Проблеми Смерті віддавна настільки тісно переплетені з проблемами Життя, що без розуміння ставлення того чи того суспільства до цього «основного питання» людського буття, яке проявляється на величезному відрізку часу лише в матеріальних залишках некрологічної діяльності, неможливо правильно зрозуміти історію людства.

Система поглядів на смерть є невід'ємною і дуже важливою частиною людського світогляду.

Світогляд – сукупність поглядів, оцінок, принципів, що визначають найзагальніше бачення, розуміння світу, місця в ньому

людини, а також життєві позиції, програми поведінки, дій людей. Уперше це слово (нім. *Weltanschauung*) вжив І. Кант у «Критиці здатності судження» в сенсі «спостереження світу, даного в почутті», тобто світогляду як простого сприйняття природи у найширшому сенсі слова. Пізніше, під впливом Ф. Шеллінга, концепт набуває іншого значення – здійснюваний самотійно продуктивний, а отже, усвідомлений спосіб осягнення та пояснення цілісності того, що існує. Для Ф. Шеллінга важливим моментом у понятті «світогляд» було те, що воно містить певний схематизм і не потребує теоретичного пояснення. Г. Гегель говорив про моральний світогляд, І. Гете – про поетичний, Л. Ранке – про релігійний ¹⁶. Світогляд – необхідна складова людської свідомості. Це не просто один із його елементів серед багатьох інших, а їх складна взаємодія. Різномірні «блоки» знань, переконань, думок, почуттів, настроїв, прагнень, надій, об'єднуючись у світогляді, утворюють більш-менш цілісне розуміння людьми світу та самих себе. У світогляді узагальнено пізнавальну, ціннісну, поведінкову сфери у їхньому взаємозв'язку.

Головною особливістю світогляду є те, що він завжди стосується індивіда, соціальної групи, епохи, представленої конкретними особами. Не існує безособового, анонімного світогляду. У центрі будь-якого світогляду

¹⁷ Некрасова, Н. А., & Некрасов, С. И. Мировоззрение как объект, 20.

стоїть певний суб'єкт. Це пояснюється тим, що він охоплює не тільки знання, а й цінності, ідеали, почуття, цілі, все те, що має сенс для конкретної людини. Своїм корінням світогляд сягає, почасти, генетичної спадковості, а також складається під впливом навколишнього середовища – спілкування з батьками, однолітками, на нього впливають кліматичні, етнічні та інші чинники ¹⁷.

Реальні переконання, норми життя, ідеали формуються в досвіді, свідомості конкретних людей. А це означає, що крім типових поглядів, що визначають життя всього суспільства, світогляд кожної епохи існує, діє в безлічі групових та індивідуальних варіантів. І все ж у різноманітті світоглядів простежується досить стійкий набір їхніх основних «складових». Однією з таких складових є система звичаїв і обрядів, і поховальних також, що належать до перехідних етапів людського життя (*rite de passages*, за Арнольдом Ван Геннепом).

На сьогодні виділяють *три основні системи поглядів про посмертне існування*:

1. *Продовження тілесного – духовного існування як у потойбічному, так і в цьому світі (живий мрець)*. За такого існування всі необхідні умови відтворюють залежно від земного соціально-майнового статусу людини (піраміди, монументальні гробниці, жертви).

2. *Перехід до безтілесної форми існування (дух, душа, привид)*. Вмирання тіла не порушує безперервного плину життя душі. Смерть проходить між душею і тілом, відокремлюючи своєю косою померле тіло від безсмертної душі людини. Основні риси характеру особистості не змінюються, вона переходить у потойбічний світ такою, якою її застала смерть тіла, і продовжує існування, розпочате на землі.

3. *Повне припинення тілесного і духовного існування*. Атеїстична свідомість (різновид природничого мислення) будує іншу потрібну модель: буття – смерть – небуття. Фрідріх Енгельс пише, «что отрицание жизни по существу содержится в самой жизни, так что жизнь всегда мыслится в соотношении со своим необходимым результатом, заключающимся в ней постоянно в зародыше, – смертью. Диалектическое понимание жизни именно к этому и сводится. Но кто однажды понял это, для того покончены всякие разговоры о бессмертии души. Смерть есть либо разложение органического тела, ничего не оставляющего после себя, кроме химических составных частей, образовывавших его субстанцию, либо умершее тело оставляет после себя некий жизненный принцип, нечто более или менее тождественное с душой, принцип, который переживает все живые организмы, а не только человека. Таким

¹⁸ Маркс, К., & Энгельс, Ф. (1961). *Сочинения* (Т. 20, с. 610). Москва: Государственное издание политической литературы.

¹⁹ Большая советская энциклопедия (Т. 18, с. 266) (А. М. Прохоров, Ред.). Москва: Советская Энциклопедия.

²⁰ Там же, 231.

²¹ Мельник, В. И. Погребальный обряд, 94.

²² Токарев, С. А. Обычаи и обряды, 28–30.

²³ Мельник, В. И. Погребальная практика, 75.

образом, здесь достаточно простого уяснения себе, при помощи диалектики, природы жизни и смерти, чтобы устранить древнее суеверие. Жить значит умирать, *Generatio aequivoca*»¹⁸.

Світоглядні системи дістають відображення у різноманітних традиціях, зокрема поховальних.

Традиція – це система уявлень, обрядів, звичок і навичок практичної та громадської діяльності, що передаються з покоління в покоління, які є одним із регуляторів суспільних відносин. Поняття «традиція» походить від латинського дієслова *tradere*, яке означає «передавати». Стародавні римляни вживали це слово в буквальному значенні, коли йшлося про необхідність вручити комусь якийсь предмет. Однак переданий предмет може бути нематеріальним, наприклад, ремесло чи майстерність. Така дія у фігуральному сенсі також є *traditio*. Отже, межі семантичного спектра поняття традиції жорстко вказують на основну якісну відмінність усього, що можна підвести під це поняття: традиція – це перш за все те, що не створено індивідом чи не є продуктом його власної творчої уяви (те, що йому не належить, щось передане кимось ззовні, звичай). Сама по собі традиція незмінна, символізує стабільність, позбавляє від необхідності осмислювати ситуацію і приймати рішення.

Складовими частинами традиції є звичаї та обряди.

Звичай – це успадкований стереотипний спосіб поведінки, який відтворюється в певному суспільстві або соціальній групі і є звичним для їх членів¹⁹.

Обряд, ритуал – це сукупність умовних, традиційних дій, що не мають безпосередньої практичної доцільності й символізують певні соціальні відносини або є формою їх наочного вираження і закріплення²⁰.

Звичай являє собою практичні, утилітарні дії, обряд – дії умовні, символічні. На практиці обрядові та звичайні дії тісно переплітаються і їх співвідношення досить складно визначити. В. Мельник виділяє три види такого симбіозу:

- 1) практичні, раціональні дії, яким мали символічний характер;
- 2) практичні дії, вчинені в ірраціональній, не прийнятій у повсякденності формі;
- 3) дії, які втратили своє початкове практичне призначення і стали символічними²¹.

Для останнього виду дій С. Токарев запропонував назву «обрядовий звичай»²².

У сімейно-побутовій діяльності виділяють дві групи звичаїв:

- 1) звичаї повсякденного життя, форми задоволення щоденно повторюваних життєво необхідних потреб;
- 2) звичаї, відтворювані через порівняно великий проміжок часу²³.

²⁴ Мельник, В. И. Погребальный обряд, 95.

²⁵ Смирнов, Ю. А. Лабиринт, 81.

Поховальні звичаї належать до другої групи.

Поховальні звичаї – це стереотипні практичні дії, здійснювані членами певного колективу щодо померлого від моменту його смерті до проведення поховання та створення поховальної пам'ятки. Форма здійснення поховальних етапів (підготовка до захоронення, транспортування померлого, поховання) закріплюється звичаєм. Обряд доповнює звичай і надає особливого значення низці деталей процесу поховання. Це і створює симбіоз обрядового звичаю. Разом з тим поховальний обряд виявляється і в незалежному вигляді, коли символічні дії передують, супроводжують або укладають дії, встановлені звичаєм.

Якщо метою поховального звичаю є задоволення побутових, санітарних потреб (захоронення тіла померлого), то метою поховального обряду є задоволення духовних потреб (сприяння переходу душі покійного на той світ) ²⁴.

Існує ще одна важлива закономірність, яка стосується безпосередньо поховальних обрядів. На думку Ю. Смирнова, обряд поховання завжди проходить три стадії:

1. Період становлення якогось стереотипу (нестійкість, невизначеність у складі та структурі елементів, складових поховальний комплекс, тобто в обряді спостерігається маса відхилень від прийнятої норми).

2. Період найбільш жорсткого втілення (уніфікації) стереотипу (доволі стійка одноманітність складових елементів поховального комплексу).

3. Період розмивання, розхитування стереотипу (знову – невизначеність у складі та нестійке положення елементів поховального комплексу).

Остання закономірність добре простежується на рівні офіційної ідеології соціуму. Проте у народній культурі завжди спостерігаються відхилення від норми, навіть у періоди найбільш жорсткого втілення стереотипу того чи того обряду ²⁵.

Отже, можна підсумувати, що хоча цілі поховального звичаю і обряду є різними, результат у них спільний – поховання померлого члена людського соціуму.

Поховання. Поховання людини поділяють на два види, залежно від характеру й обставин потрапляння решток померлого до складу літосфери.

Ненавмисне поховання – природне відкладення залишків живих організмів у геологічних шарах літосфери. Основні закономірності процесів природного, або «ненавмисного», поховання сформулював наприкінці 1930-х рр. засновник тафонімічного напрямку в палеонтологічній науці І. Єфремов. Згідно з тафономією, процес ненавмисного поховання потрібно розглядати

²⁶ Ефремов, И. А. (1954). Что такое тафономия? *Природа*, 3, 48–54.

²⁷ Смирнов, Ю. А. Лабиринт, 12.

²⁸ Токарев, С. А. Обычаи и обряды, 162–163.

²⁹ Никольский, В. К. (1923). *Очерк первобытной культуры*. Москва; Петроград: Издание Л. Д. Френкеля.

як перехід органічних залишків із біосфери в літосферу. Отже, об'єктом вивчення тафономії є природне поховання, в основному, залишків флори і фауни, а до появи систематичних слідів поховальної практики в антропосфері й людських решток ²⁶.

Навмисне поховання – відкладення залишків живих організмів у геологічних шарах літосфери унаслідок діяльності людини (поховального обряду).

Поховання обох видів відбувається після настання біологічної смерті – фізіологічної (природної) або патологічної (наси́льницької).

У процесі формування навмисного поховання задіяно такі фізичні та фізіологічні закони ²⁷:

- закон Ісаака Ньютона – закон унесвітнього тяжіння, дія якого не дає змоги тілу, що має певну масу, перебувати без опори у просторі, тобто потрібна бути якась «несуча поверхня», на яку тіло (і мертво також) могло б спиратися;

- закон П'єра Ністена, який враховує закономірності, пов'язані з ранніми посмертними змінами. Органічна структура тіла зазнає впливу деструкційних або консервувальних чинників. Превалювання одного над іншим або їх поєднання зумовлює відповідний стан загиблої органіки.

Археолога цікавлять, як правило, тільки навмисні поховання. Започаткували практику поховання своїх загиблих родичів *Homo sapiens neanderthalensis* і *Homo Sapiens Sapiens*. Перші археологічно зафіксовані навмисні поховання померлих людей – інгумаційні на території Старого Світу за доби мустьє (100–90 тис. рр. тому).

В останній чверті XIX ст. була популярною теорія анімістичного походження релігії, згідно з якою найдавнішими релігійними уявленнями були вірування в посмертне існування душі, а первісним культом – культ померлих предків. Страх перед померлим змушував давню людину позбавлятися від трупа померлого. Проте біологи неодноразово помічали, що вищі примати не бажають розставатися з померлими родичами й не відчувають страху перед мертвими ²⁸. В. Нікольський вважав появу навмисних поховань результатом введення табу на канібалізм усередині стада. До того часу померлих родичів споживали як їжу, що мотивувалося почасти прагматичними міркуваннями (вирішення проблеми голоду), а почасти сакральними причинами (спадкування достоїнств з'їденого члена громади) ²⁹.

Деякі сучасні дослідники вбачають ключ до розуміння витоків виникнення мустьєрських поховань у некомплектних розчлено-

³⁰ Кабо, В. Р. (1987). Первоначальные формы религии. В *Религии мира 1986* (с. 136–154). Москва: Наука.

³¹ Алекшин, В. А. Социальна структура, 162–164.

³² Смирнов, Ю. А. (1997). Лабиринт, 13.

³³ Мельник, В. И. Погребальный обряд, 95.

³⁴ Montandon, G. (1934). *L'ologenese culturelle*. Paris: Payot.

ваних похованнях цього періоду, які свідчать про посмертні маніпуляції з трупами. Таку практику поводження з трупами пояснюють як результат продукуючих обрядів, у яких смерть виявляється засобом для відновлення нового життя. Подібні ритуали етнографи зафіксували у примітивних народів Півночі: вбитий звір мав відродитися після того, як люди з'їдять його м'ясо і поховують розчленовані кістки скелета в окремих місцях. Продукуючі обряди мали поновити порушену мисливцями рівновагу в природі, відроджуючи душі вбитих тварин ³⁰.

Високий рівень смертності змушував групи палеолітичних мисливців застосовувати магичні захисні обряди, магія яких мала повернути до життя померлих родичів або сприяти появі нових, тобто зберегти рівновагу в стародавньому соціумі. Магія ранніх форм поховальної обрядовості мала підтримувати стабільність усередині мисливських колективів. Саме так В. Альокшин пояснює феномен поховань із неповними скелетами. На його думку, витоки цих поховальних обрядів сягають домустьєрської епохи і пов'язані з продукуючими обрядами (з метою родючості та розмноження) ³¹.

Уся подальша історія поховального обряду загалом не підтверджує еволюціоністську теорію про лінійність розвитку обрядовості, відомі на сьогодні результати антропологіч-

них досліджень не свідчать про постійну еволюцію ритуалу у бік складніших процесуальних форм ³².

Вивчаючи поховальну обрядовість стародавніх суспільств, потрібно розрізняти історичний та археологічний аспекти поховання.

Поховання історичне – складне явище, пов'язане з певними релігійними уявленнями та соціальними відносинами, а також наявністю матеріальних можливостей для його здійснення. Характер і результати дій, здійснених у процесі такого поховання, В. Мельник поділяє на три групи: 1) просторово-часові (рухи тіла, танці, порядок ходи); 2) тимчасові (проголошення слів, виконання музики); 3) просторові (предмети, споруди, зображення) ³³.

Поховання археологічне відображається у матеріальних залишках на момент його археологізації. Результатом археологічного поховання є поховальний комплекс.

Навмисне поховання, як правило, з'являється унаслідок проведення поховального обряду, що являє собою жорстко детерміновану систему з великою кількістю варіацій.

На початку ХХ ст. французький етнограф Ж. Монтандон виділив вісім типів поводження із тілом померлого, які залишаються незмінними і сьогодні ³⁴.

1. *Залишення, викидання* – це, наприклад, зороастрійські обряди. Релігія давніх персів

³⁵ Мейтарчян, М. (2001). *Погребальные обряды зороастрийцев*. Москва; Санкт-Петербург: Летний сад, 65–101.

³⁶ Гамкрелидзе, Т. В., & Иванов, В. В. (1984). *Индоевропейский язык и индоевропейцы. Реконструкция и историко-типологический анализ праязыка и протокультуры* (Кн. II). Тбилиси: Издательство Тбилисского университета.

³⁷ Толстой, Н. И. (Ред.). (1995). *Славянские древности. Этнолингвистический словарь* (Т. 1. А–Г, с. 386). Москва: Международные отношения.

³⁸ Толстой, Н. И. (Ред.). (2009). *Славянские древности. Этнолингвистический словарь*. (Т. 4. П–С, с. 11). Москва: Международные отношения.

³⁹ Bertasius, M. (2016). Central Lithuanian Cemeteries. In Zabiela, G., Baubonis, & Z., Marcinkeviciute, E. (Eds.), *A Hundred Years of Archaeological Discoveries in Lithuania* (p. 234). Vilnius.

⁴⁰ Baranov, V., & Ivakin, V. (2019). Burials with Weaponry in the Ostriv Baltic Graveyard in the Middle Dnieper Area (excavated in 2017 and 2018). In *ACTA HISTORICA* (pp. 99–127). Klaipeda: Universitatis Klaipedensis.

⁴¹ Стурлусон Снорри. (1980). *Круг земной*. Москва: Наука, 18.

⁴² Ellis Davidson, H. R. (1943). *The Road to Hell*. New York: Greenwood press, 47.

не дозволяла ховати померлих у землі або спалювати у вогні, тож трупи виставляли на спеціальних майданчиках на повітрі, а після скелетизації кістки зберігали у спеціальних спорудах – осуаріях ³⁵.

2. *Поховання у воді, утоплення*. Етнографія зафіксувала у племен Океанії різні види водного поховання – утоплення тіла, запускання його у море на човні тощо. Набальзамовані тіла вождів відправляли в морське плавання на човнах, натомість тіла простих представників племені просто викидали (топили) в море. Подібні ритуали відомі і у давньогерманському епосі. До загробного світу переносилася і основна природна функція човна – транспортна. Човен потрібен для загробного плавання до острова мертвих (поширене вірування на островах Тихого океану) або у загробний світ, розташований за морем, потоком (характерно для скандинавів). Човни мали досягти острова – сусіднього, який реально існував, або міфічної прабатьківщини.

Взаємозв'язок між водною перешкодою і світом мертвих є спільним для всіх індоєвропейських народів ³⁶. Приміром, у слов'янській міфології були поширені уявлення, що водний простір розділяє тутешній і потойбічний світи, а через проточну воду можна було підтримувати зв'язок із померлими ³⁷. Щоб небіжчики не змогли повернутися з

того світу, створювали через водну перешкоду, наприклад, лили воду на підлогу або сходди. Сербі, приміром, влаштовували цвинтарі за річкою або струмком ³⁸. Балтські народи також зводили кладовищ поблизу річки або великої водойми, про що свідчать, зокрема, центральнолитовські могильники, які іноді навіть розташовані у заплавах ³⁹. У 2017 р. на правому березі р. Рось у Рокитнянському районі Київської області було виявлено унікальний некрополь XI ст., який залишили іммігранти західнобалтських племен. На протилежному березі, на відстані 500 м від могильника, розташоване давньоруське городище в урочищі Старі Сухоліси, де, найпевніше, мешкали переселенці ⁴⁰.

У світосприйнятті скандинавів «середня земля» людей – Мідгард – була оточена океаном; потоками омивалися і замогильні світи: верхній – Вальхалла і нижній – Хель. Відплиття на поховальному човні описав ісландець Сноррі Стурлуссон: на човні поміщали тіло конунга та інвентар, розпалювали поховальне багаття й зіштовхували човен із ковзанок у відкрите море ⁴¹. Відповідно до давньої традиції, записаної Прокопієм Кесарійським, германці вважали загробним островом Британію, куди відправлялися човни з душами померлих ⁴².

3. *Повітряне поховання вважають* одним із найдавніших релігійних обрядів похо-

⁴³ Хотко, Б. С. (2001). Обряд «воздушного» погребения в пространстве языческой культуры абхазов и адыгов. *Вестник адыгейского государственного университета*, 1, 175–180.

⁴⁴ Смирнов, Ю. А. Лабиринт, 171.

⁴⁵ Акимов, Л. И. (1990). Об отношении геометрического стиля к обряду кремации. В *Исследования в области балто-славянской духовной культуры. Погребальный обряд* (с. 230–231). Москва: Наука.

вання померлої людини. Відбувається шляхом підвішування тіла померлого в повітрі, з метою передавання тіла померлого духам повітря, світла, дерева тощо. Сьогодні трапляється у скороченій гігієнічній формі розвіювання праху. Іноді обряд застосовували щодо всіх померлих, а у деяких народів – тільки щодо «обраних» за певними ознаками. Зафіксований у народів Кавказу, Сибіру, Японії, корінного населення Північної Америки ⁴³.

4. *Інгумація* (від *лат.* in humare – вкривати землею) – етноархеологічний термін, яким, як правило, позначають поховання нерозчленованого тіла у землі: ґрунтовій могилі або катакомбі, зрубній гробниці, склепі, печері, саркофазі тощо. За Ю. Смирновим, це «завершающий акт погребального обряду, ведущий к окончательному сокрытию тела или птомазированных останков умершего» ⁴⁴.

5. *Кремація* (від *лат.* crematio – спалення) – спосіб поводження з тілом померлого, який має за мету знищення плоті (часткову або повну). Цілком слушним, на нашу думку, є зауваження Л. Акімової про те, що кремація, як і інгумація, пов'язана з кінцевим похованням праху людини в землі. На думку дослідниці, кремацію навіть потрібно розглядати не як самостійний обряд, а лише як ускладнений варіант інгумації, за якого між двома кардинальними моментами похорону – оплакуванням і захороненням – вводиться

ся проміжний етап – спалення тіла і збирання попелу і кісток ⁴⁵. Цим можна пояснити тісне переплетіння інгумації та кремації у поховальних обрядах різних культур (антична Греція, поховання епохи вікінгів тощо). Погоджуючись з Л. Акімовою, зауважимо: кремація є ускладненим варіантом не тільки інгумації, а й поховання у воді, повітрі тощо.

6. *Муміфікація* (від *араб.* mum – віск і *латин.* facio – роблю) – висихання трупа або окремих відмерлих частин живого організму. Може бути природною та штучною.

Природна муміфікація відбувається унаслідок переходу вологи з мертвої тканини або трупа в довкілля за браком умов для гнильного розпаду тканин (відповідна температура і рихлість ґрунту, які полегшують випаровування вологи і рух нагрітого повітря).

Штучна муміфікація відбувається унаслідок спеціальних дій, спрямованих на збереження тіла:

- евісцерація (видалення нутрощів) через грудні й черевні розрізи. Ймовірно, застосовували тільки щодо індивідуумів найвищої страти;

- консервація (бальзамування) – просочення тіла спеціальними консервувальними речовинами (мінеральні речовини, рослини і затверділий жир);

- наповнення піском звільненої порожнини тіла.

Деякі буддійські ченці (зокрема Луанг Пхо Денг) застосовували практику *самоуміфікації*: після смерті без бальзамування їхні тіла перетворювалися на мумію унаслідок попереднього спеціального посту.

7. *Декарнація*, екскарнація (від *лат. carnis* – плоть) – процес звільнення кісток кістяка від м'яких тканин унаслідок залишення на повітрі, закопування в землю, виварювання у спеціальних розчинах, очищення за допомогою тварин-стерв'ятників або механічного очищення кісток за допомогою зрізання плоти спеціальними інструментами.

8. *Канібалізм* (від *ісп. canib* – спотвореної назви індіанців з островів Карибського моря; синоніми – людоджерство, антропофагія (від *грецьк. άνθρωπος* – людина, *φαγεῖν* – їсти)) – поїдання одного або кількох членів соціуму представниками того самого або ворожого соціуму. Проблематики поховальної обрядовості стосується тільки ритуальна антропофагія, унаслідок якої рештки кісток ховали в землі або виставляли на повітря. Наслідки трофічної антропофагії не утворюють поховального комплексу.

Широку варіативність поведження з тілом померлого підтверджують численні дані етнографії та історії. Різноманітність способів поховання завжди була основною проблемою при вивченні поховальної обрядовості, спроби її розв'язати пропонували представ-

ники різних напрямів у антропологічній науці. Дифузійністи (Ф. Гребнер, Ж. Монтандон, Г. Піт-Ріверс, В. Шмідт) намагалися пов'язати різні форми поховання з різноманітними хвилями заселення території ойкумени. Проте аргументи прихильників культурних міграцій не здатні пояснити, чому у деяких порівняно ізольованих примітивних суспільствах (Австралія, Полінезія тощо) існувало до декількох десятків різних способів поведження з померлими водночас ⁴⁶.

Археолог І. Кизласов пояснює феномен варіативності поховальних обрядів народів світу так. Гори і дерева, земля, вогонь і вода початково сприймалися первісною людиною як уособлення відтворювальних сил всесвіту. Здійснені в них поховання були ритуальним і матеріалізованим проявом поширених у давнину уявлень про смерть і переродження. Померлих родичів повертали у владу стихій, щоб забезпечити відтворення громади, її подальше існування: «Такие погребения есть намеренное и обрядово осознанное удаление умершего ради его сохранения в общинном коллективе, выражение заботы о том, чтобы его самого или заключенную в нем часть общей жизненной силы коллектива, постоянно пребывающей в священном родовом центре и выходящей в мир в облике новорожденных, не потеряют, сохранить внутри конкретной общины» ⁴⁷.

⁴⁶ Токарев, С. А. Обычаи и обряды, 166.

⁴⁷ Кизласов, И. Л. Погребальный обряд, 104.

⁴⁸ Кызласов, И. Л. Погребальный обряд, 108–110.

Базуючись на вищезгаданій версії, І. Кизласов виділяє три стадії поховальних звичаїв:

1. *Формування та здійснення уявлень про необхідність повернення померлого у священний відтворювальний центр або стихію.* Реалізація таких поглядів не потребувала створення поховальних споруд, спорядження померлого супутнім інвентарем та їжею. На цій стадії не існувало уявлень про загробне життя, світ речей не мав значення для обряду. Тому поховання тієї епохи археологічно майже не фіксують.

Сюди можна віднести ритуали «добровільної смерті», ендоканібалізм і відповідні види смертної кари. І. Кизласов припускає, що в мустьєрський час основним був саме обряд «добровільної смерті». Звідси походять виставлення, утоплення і «повітряне поховання». Хронологічно перша стадія відповідає добі нижнього палеоліту (2,6 млн – 150 тис. рр. до н. е.).

2. *Додавання уявлень про існування потойбічного світу мертвих, зовні схожого зі світом живих.* На цій стадії потрібно було надавати померлому супровідний інвентар і їжу для переходу в загробний світ і існування там. Поховальні спорудження мають форму природних об'єктів (гора, дерево, водна стихія тощо). До цієї стадії Л. Кизласов відносить появу наземних і ранніх ґрунтових

поховань. Стадія припадає на епоху середнього палеоліту (150–35 тис. рр. до н. е.).

3. *Формування поглядів про тричленність Всесвіту.* Потойбічний світ потрапляє на нижній ярус, перетворюється на світ підземний. Небіжчика закопують у яму, над ним зводять насип, надмогильні споруди. Ця стадія тривала у верхньому (пізньому) палеоліті (35 000–8000 рр. до н. е.).

Три зазначені стадії були послідовними хронологічними етапами, проте нові поховальні світогляди не витісняли колишні повністю, а перепліталися з ними і виробляли складніші форми ⁴⁸.

На нашу думку, перелічені Ж. Монтандоном способи поведінки з тілом померлого потрібно відрізнити від завершальних актів поховального обряду. Останні пов'язані з основними біологічними стихіями, йдеться про: поховання у землі; поховання у воді; повітряне поховання. Решта являють собою дії, пов'язані з підготуванням тіла померлого до завершального акту поховального обряду. Приміром, рештки кремаційного поховання могли сховати в землю, втопити або розвіяти у повітрі. Муміфіковані, декарновані тіла померлих, а також рештки ритуальної антропофагії могли захоронити в землі тощо.

Обрядові дії, спрямовані на посмертні звернення, Ю. Смірнов поділяє на:

⁴⁹ Смирнов, Ю. А. Лабиринт, 23–29.

⁵⁰ Токарев, С. А. Обычаи и обряды, 163–164.

⁵¹ Зыбковец, В. Ф. (1956). Опыт интерпретации мустьерских погребений. Вопросы истории религии и атеизма, 4, 112–113.

⁵² Зыбковец, В. Ф. (1959). Дорелигиозная эпоха. Москва: Издательство АН СССР, 218–220.

1) *птоматологічні* – спрямовані на збереження або знищення тіла померлого;

2) *тафологічні* – приховування останків померлого (поховання) або виставлення;

3) *мнемологічні* – низка ритуальних або звичайних актів, спрямованих на забезпечення посмертного існування померлого (звеличення – приниження) ⁴⁹.

Осмилення витоків поховальної обрядовості та ставлення первісних людей до мертвих неможливе без використання даних біологічних та психологічних студій. На підставі численних спостережень за поведінкою тварин (людиноподібних мавп), ученим вдалося зафіксувати інстинкт взаємної прихильності осіб однієї і тієї самої групи, особливо матерів до дитинчат, який не зникає після смерті члена групи. Цей інстинкт полягає у прагненні утримати при собі тіло померлого, захистити його від зазіхань сторонніх. Два протилежні інстинкти – прагнення позбавитися від померлого (інстинкт природної охайності) і прагнення зберегти його близько від себе (інстинкт соціальної прихильності) – властиві багатьом вищим ссавцям. На думку С. Токарева, ці інстинкти стоять у витоків виникнення поховального обряду ⁵⁰.

Ф. Зібковець вважає первинним мотивом найдавніших палеолітичних поховань «інстинкт материнства» ⁵¹. Неандертальські жінки прагнули перешкодити канібалізму

чоловіків і ховали від них тіла померлих дітей і старих ⁵².

Кінцевим результатом навмисного поховання є поховальний комплекс – сукупність взаємопов'язаних об'єктів, тобто система, організована поєднанням чотирьох (максимум) складових:

а) *поховальна споруда* – штучно створена споруда, виготовлена для розміщення решток померлого;

б) *рештки похованого* – тіло померлого у певній позі або у певному стані збереженості тканин;

в) *посмертний (поховальний) інвентар* – сукупність предметів, необхідних для переходу або посмертного існування померлого;

г) *метаструктура*, або додаткова некрологічна структура, за Ю. Смірновим, – будь-який штучно створений об'єкт, який міститься у межах поховального комплексу, не має функцій поховальної споруди або ж перебуває за її межами, проте має безпосередній стосунок до посмертного звернення (пам'ятники, могильні стели, храми).

Згадані чотири компоненти мають одну основну функцію – забезпечити або продовжити постійне або тимчасове (в момент переходу) посмертне існування. Характер і розгалуженість внутрішньої структури поховального комплексу зумовлюються сукупністю суспільних відносин, рівнем розвитку продуктивних сил конкретного суспільства,

а також прямо залежать від того, який із двох фундаментальних напрямів було обрано: збереження або знищення тіла.

Потрібно підкреслити, що автор розглядає цю публікацію суто як запрошення спеціалістів різних напрямів до відповідної наукової дискусії. Найважливішу мету дискусії ми вбачаємо у визначенні основних рис уніфікованої тафологічної структури та створенні загального термінологічного апарату, що становитимуть необхідну методичну базу для застосовування у сучасній науці у студіях, пов'язаних із поховальною обрядовістю людства на різних культурно-хронологічних етапах розвитку.

References

Akimova, L. I. (1990). Ob otnoshenii geometricheskogo stilja k obrjadu kremacii. In *Issledovanija v oblasti balto-slavjanskoj duhovnoj kul'tury. Pogrebal'nyj obrjad* (pp. 230–231). Moskva: Nauka [in Russian].

Alekshin, V. A. (1986). *Social'naja struktura i pogrebal'nyj obrjad drevnezemledel'cheskih obshhestv*. Leningrad: Nauka [in Russian].

Baranov, V., & Ivakin, V. (2019). Burials with Weaponry in the Ostriv Baltic Graveyard in the Middle Dnieper Area (excavated in 2017 and 2018). In *ACTA HISTORICA* (pp. 99–127). Klaipeda: Universitatis Klaipedensis.

Bertašius, M. (2016). Central Lithuanian Cemeteries. In Zabiela, G., Baubonis, & Z., Marcinkeviciute, E. (Eds.), *A Hundred Years of Archaeological Discoveries in Lithuania* (p. 234). Vilnius.

Bol'shaja sovetskaja jenciklopedija (Vol. 18, p. 266) (A. M. Prohorov, Ed.). Moskva: Sovetskaja Jenciklopedija [in Russian].

Dobroljubskij, A. O. (1982). O principah sociologicheskoy rekonstrukcii po dannym pogrebal'nogo obrjada. In *Teorija i metody arheologicheskikh issledovanij* (pp. 54–68). Kiev: Naukova dumka [in Russian].

Efremov, I. A. (1954). Chto takoe tafonomija? *Priroda*, 3, 48–54 [in Russian].

Ellis Davidson, H. R. (1943). *The Road to Hell*. New York: Greenwood press.

Gamkrelidze, T. V., & Ivanov, V. V. (1984). *Indoevropskij jazyk i indoevropejcy. Rekonstrukcija i istoriko-tipologicheskij analiz prajazyka i protokul'tury* (Book II). Tbilisi: Izdatel'stvo Tbilisskogo universiteta [in Russian].

Gening, V. F., Bunjatjan, E. P., Pustovalov, S. Zh., & Rychkov, N. A. (1990). *Formalizovanno-statisticheskie metody v arheologii (Analiz pogrebal'nyh pamjatnikov)*. Kiev: Nauka [in Russian].

Guljaev, V. I. (1993). Pogrebal'nyj obrjad: struktura, semantika i social'naja interpretacija (vvedenie v diskussiju, chast' I). *Rossijskaja arheologija*, 1, 76–77 [in Russian].

Hotko, B. S. (2001). Obrjad "vozdushnogo" pogrebenija v prostranstve jazycheskoj kul'tury abhazov i adygov. *Vestnik adygejskogo gosudarstvennogo universiteta*, 1, 175–180 [in Russian].

Kabo, V. R. (1987). Pervonachal'nye formy religii. In *Religii mira 1986* (pp. 136–154). Moskva: Nauka [in Russian].

Kyzlasov, I. L. (1993). Pogrebal'nyj obrjad i uroven' razvitija obshhestva. *Rossijskaja arheologija*, 1, 98–112 [in Russian].

Kyzlasov, I. L. (1995). Pogrebal'nyj obrjad i uroven' razvitija obshhestva. *Rossijskaja arheologija*, 2, 99–103 [in Russian].

- Lebedev, G. S. (1970). Raznovidnosti obrjada truposozhzhzenija v mogil'nike Birka. In *Statistiko-kombinatornye metody v arheologii* (pp. 180–190). Moskva [in Russian].
- Lebedev, G. S. (1977). Pogrebal'nyj obrjad kak istochnik sociologicheskoy rekonstrukcii (Po materialam Skandinavii jepohi vikingov). *Kratkie soobshhenija instituta arheologii*, 148, 24–30 [in Russian].
- Marks, K., & Jengel's, F. (1961). *Sochinenija* (Vol. 20, p. 610). Moskva: Gosudarstvennoe izdanie politicheskoy literatury [in Russian].
- Mejtarchijan, M. (2001). *Pogrebal'nye obrjady zoroastrijcev*. Moskva; Sankt-Peterburg: Letnij sad, 65–101.
- Mel'nik, V. I. (1990). Pogrebal'naja praktika i pogrebal'nyj obrjad. *Kratkie soobshhenija instituta arheologii*, 201, 73–77 [in Russian].
- Mel'nik, V. I. (1993). Pogrebal'nyj obyčaj i pogrebal'nyj pamjatnik. *Rossijskaja arheologija*, 1, 94–97 [in Russian].
- Mishalov, V. D., Khokholieva, T. V., Bachynskyi, V. T., Voichenko, V. V., Kryvda, H. F., & Kostenko, Ye. Ya. (2018). *Sudova medytsyna*. Pidručnyk. Kyiv: Natsionalna medychna akademiia [in Ukrainian].
- Montandon, G. (1934). *L'ologenese culturelle*. Paris: Payot.
- Nazarenko, V. A. (1970). Klassifikacija pogrebal'nyh pamjatnikov Juzhnogo Priladozh'ja. In *Statistiko-kombinatornye metody v arheologii* (pp. 191–201). Moskva [in Russian].
- Nekrasova, N. A., & Nekrasov, S. I. (2005). Mirovozzrenie kak ob#ekt filosofskoj refleksii. *Sovremennye naukoemkie tehnologii*, 6, 20 [in Russian].
- Nikol'skij, V. K. (1923). *Očerki pervobytnoj kul'tury*. Moskva; Petrograd: Izdanie L. D. Frenkelja [in Russian].
- Ol'hovskij, B. C. (1986). Pogrebal'no-pominal'naja obrjadnost' v sisteme vzaimosvjazannyh ponjatij. *Sovetskaja arheologija*, 1, 65–76 [in Russian].
- Ol'hovskij, B. C. (1995). Pogrebal'naja obrjadnost' i sociologicheskie rekonstrukcii. *Rossijskaja arheologija*, 2, 85–98 [in Russian].
- Smirnov, Ju. A. (1985). Tafologija (Popytka sistemnogo podhoda). In *Chelovek i okruzhajushhaja sreda v drevnosti i srednevekov'e* (pp. 17–23). Moskva [in Russian].
- Smirnov, Ju. A. (1997). *Labirint: morfologija prednamerenного pogrebenija. Issledovanie, teksty, slovar'*. Moskva: Vostochnaja literatura [in Russian].
- Smirnov, Ju. A. (1990). Morfologija pogrebenija (Opyt sozdaniya bazovoj modeli). In *Issledovanie oblasti balto-slavjanskoj duhovnoj kul'tury. Pogrebal'nyj obrjad* (pp. 216–224). Moskva [in Russian].
- Smirnov, Ju. A. (1991). *Must'erskie pogrebenija Evrazii. Vozniknovenie pogrebal'noj praktiki i osnovy tafologii*. Moskva: Nauka [in Russian].
- Smirnov, Ju. A. (1994). Nekotorye obshhie položenija teorii otrazhenija social'nogo statusa umeršego v pogrebal'nom obrjade. Obshhie zamečanija. In *Teorija i prikladnye metody v arheologii* (pp. 16–24). Saratov: Izd-vo Saratovskogo universiteta [in Russian].
- Sturluson Snorri. (1980). *Krug zemnoj*. Moskva: Nauka [in Russian].
- Tokarev, S. A. (1965). *Religija v istorii narodov mira*. Moskva: Nauka [in Russian].
- Tokarev, S. A. (1964). *Rannie formy religii i ih razvitie*. Moskva: Nauka [in Russian].
- Tokarev, S. A. (1980). Obychai i obrjady kak ob#ekt jetnograficheskogo issledovaniya. *Sovetskaja jetnografija*, 2, 26–36 [in Russian].
- Tolstoj, N. I. (Red.). (1995). *Slavjanskije drevnosti. Jetnolingvisticheskij slovar'* (Vol. 1. A–G, p. 386). Moskva: Mezhdunarodnye otnoshenija [in Russian].
- Tolstoj, N. I. (Red.). (2009). *Slavjanskije drevnosti. Jetnolingvisticheskij slovar'*. (Vol. 4. P–S, p. 11). Moskva: Mezhdunarodnye otnoshenija [in Russian].
- Zybkovec, V. F. (1956). Opyt interpretacii must'erskih pogrebenij. *Voprosy istorii religii i ateizma*, 4, 112–113 [in Russian].
- Zybkovec, V. F. (1959). Doreligioznaja jepoha. Moskva: Izdatel'stvo AN SSSR [in Russian].

Vsevolod Ivakin

TAPHOLOGY AS AN INTEGRAL ELEMENT OF MODERN THANATOLOGY. INFORMATIVE OPPORTUNITIES AND BASIC TERMS

Issues related to such areas of archaeological thanatology as the perception of death by ancient man, the evolution of funeral traditions and rituals have always been topical, both at the dawn of humanity and today. The problems of taphology, the branch of thanatology that studies the field of human activity related to the burial of dead members of society, remain relevant in modern archaeological science. When studying the problems of funeral rites, the researcher must understand its structure, be able to operate with a terminological system, correctly choose the appropriate methods for adequate reconstruction of a particular funeral practice. Unfortunately, a clear taphological structure has not yet been defined in national science, attempts to unify the conceptual apparatus have been sporadic and have not led to the formation of a single system of specialized vocabulary of terms.

This paper is an attempt to define the appropriate structure of the “science of burial” and to understand the terms that can be used in modern historical and archaeological sciences. Needless to say, the positive effects of studies in this area will at least help to avoid confusion in the names and concepts that are actively used in the study of funeral rites. Further development of the terminological apparatus will allow to deepen the scientific and methodological aspects of studying the funeral rite as a unique process.

The main issues related to the theory of taphology and the creation of an appropriate terminological apparatus are widely analyzed in the works of such well-known experts as V. Alyokshin, V. Henning, V. Gulyaev, A. Dobrolyubsky, I. Kizlasov, G. Lebedev, V. Melnyk, V. Nazarenko, V. Olkhovsky, Yu. Smirnov, S. Tokarev. For the structural and terminological basis of the research we have chosen a unified system of terms by Yu. Smirnov in a complex combination with the creative works of other above-mentioned researchers. The composition of the basic terms is preliminary and looks forward to future additions and improvements.

We consider this article as a invitation of specialists of different directions to the scientific discussion. The purpose of the discussion should be to determine a stable taphological structure and to create a terminological apparatus that can be used in modern historical and archaeological sciences in research related to funeral rites.

Keywords: thanatology, taphology, basic terminological apparatus, structure, complex research.

КОНТЕКСТИ

DOI mics2020.11.081

УДК 903/904.5(4-11)“638”

Денис Гречко,

кандидат історичних наук, старший науковий співробітник відділу археології раннього залізного віку
Інституту археології НАН України
ukrspadshina@ukr.net

<https://orcid.org/0000-0003-3613-795X>

РІВЕНЬ РОЗВИТКУ СУСПІЛЬСТВА ТА ФОРМИ ПОХОВАННЯ (ЗА МАТЕРІАЛАМИ СХІДНОЇ ЄВРОПИ ДОБИ РАННЬОГО ЗАЛІЗА)

У роботі проаналізовано поховальні обряди племен різних природних зон Східної Європи доби раннього заліза. Способи поховання з померлим були різноманітними. Щодо більшості пізньопервісних племен лісової зони інформації про поховальний обряд фактично немає. Можна припустити, що певні традиції не передбачали збереження решток небіжчика у будь-якій формі. У населення Лісостепу був розвинений культ предків, який полягав у шануванні їхніх решток. Тіло захоронювали у ґрунтових або курганных могильниках, на території поселення (у господарських або житлових спорудах, спеціальних могилах). Подеколи кістки померлого після виставлення зберігали на території поселення. Матеріали свідчать про архаїчні звичаї поховання з тілом небіжчика у племен лісової та лісостепоної зон. У скіфів Північного Причорномор'я ці елементи не зафіксовано.

Ключові слова: Східна Європа, поховальний обряд, рівень розвитку суспільства, ранній залізний вік.

¹ Schroeder, S. (2001). Secondary disposal of the dead: cross-cultural codes. *World culture*, 12 (1), 77–93.

² Смирнов, Ю. А. (1997). *Лабиринт: Морфология преднамеренного погребения. Исследование, тексты, словарь*. Москва: «Восточная литература» РАН, 13.

³ Тема є вкрай широкою, тому у цій роботі основну увагу приділено археологічним культурам території сучасної України, Білорусі та суміжних регіонів РФ. Ретельний аналіз поховальних традицій території усієї Східної Європи буде темою окремого дослідження.

⁴ Алекшин, В. А. (1986). *Социальная структура и погребальный обряд древнеземледельческих обществ (по археологическим материалам Средней Азии и Ближнего Востока)*. Ленинград: Наука, 17–40, 76–118, 151–161.

⁵ Зайцева, О. В. (2005). *Погребения с нарушенной анатомической целостностью костяка: методика исследования и возможности интерпретации*. (Автореф. дис. канд. ист. наук). Новосибирск.

⁶ Буркерт, М. (2000). Номо Несанс (Жертвоприношение в древнегреческом ритуале и мифе). В Л. И. Акимова (Отв. ред.), *Жертвоприношения: Ритуал в культуре и искусстве от древности до наших дней* (с. 434). Москва: Языки русской культуры.

Ця тема є доволі обширною, тому я спробую сформулювати у загальних рисах лише деякі спостереження, на які звернув увагу під час роботи з матеріалами раннього залізного віку півдня Східної Європи. Залежність поховального обряду (зокрема вторинного поховання) від господарсько-культурного типу досі не було простежено дослідниками ¹. Крім того, Ю. А. Смирнов зазначає, що «одни и те же формы погребений встречаются в разные исторические периоды или в пределах одной эпохи, но у разноэтнического и/или разнокультурного населения; сходные формы общественных отношений порождают различные формы погребений, и наоборот, за одними и теми же формами погребений скрываются разные формы общественных отношений» ². Метою цієї роботи є постановка питання, чи залежать поховальні традиції від рівня розвитку суспільства, на прикладі племен доби раннього заліза степової, лісостепової та лісової зон Східної Європи ³.

В. А. Альокшин зазначав, що локалізація некрополів на території або поза поселеннями не залежить від характеру соціального ладу ранньоземлеробських суспільств. Однак усе ж можна зауважити переважання поховань на поселеннях, зокрема в оселях, у неоліті (період архаїчної економіки відтворювального типу). Пізніше, у V–IV тис. до

н. е. (період розвиненої економіки відтворювального типу) поховання у могильниках і на території поселень співіснують. У період ремесл (III тис. до н. е.) на території поселень ховають уже переважно дітей ⁴.

За матеріалами Західного Сибіру О. В. Зайцева зазначає, що найбільший відсоток поховань із порушеною анатомічною цілісністю (вторинні, парційні, розчленовані) припадає на неоліт-добу ранньої бронзи, а пізніше йде значне скорочення, із деяким зростанням у період пізньої бронзи. Потім іде згасання цих традицій. При цьому авторка наголошує, що, чим далі на північ, маніпуляції з рештками тривали аж до середньовіччя ⁵.

Треба зазначити, що для первісних спільнот культу предків і поховального обряду було цілком достатньо для підтримки спадковості поколінь. Молодь, віддаючи данину поваги мертвим родичам і беручи участь у поховальних церемоніях, проходила своєрідну ініціацію. У такий спосіб суспільство об'єднувало й оновлювало себе ⁶.

На сьогодні ми можемо говорити про те, що розвиток виробничих сил і суспільства за доби раннього заліза зумовлювався комплексом факторів. Одним із них були природні умови регіону (природна зона) проживання та відкритість, завдяки різним шляхам, контактам із сусідніми племінними угрупованнями.

Рис. 1. Археологічні культури Європи (етнокультурна ситуація близько 500 р. до н. е.). Згадані у тексті культури: 15 – штрихованої кераміки; 16 – дніпродвінська; 17 – юхнівська; 18 – верхньоокська; 19 – милоградська; 22 – скіфські племена степової зони; 30 – дяковська; 31 – городецька (Історичний атлас України, 2010)

Ще одним із факторів можна вважати етнічну належність племен і, відповідно, різні традиції, які вони успадкували від пращурів доби пізньої бронзи. Традиційно на території сучасної України для доби раннього заліза виділяють такі етнокультурні регіони/«світи»: лісова зона (прабалтська лінія розвитку (милоградська, юхнівська культури); лісостепова зона (праслов'янська лінія розвитку осілого населення); степова зона (іраномовні номади та напівномади); узбережжя Чорного моря (елліни) (рис. 1).

Лісова зона

У племен цієї природної зони основу економіки на початку доби раннього заліза становили полювання та рибальство, хоча, безумовно, вони знали ся на скотарстві й найпростіших формах землеробства ⁷. Поховальний обряд археологічно фіксується погано. Це стосується передусім дніпродвінської, штрихованої кераміки, верхньоокської та городецької культур, які генетично пов'язані з місцевими племенами доби фінальної бронзи ⁸. Припускають існування обряду кремації без збереження кісток (розвіювання праху) ⁹.

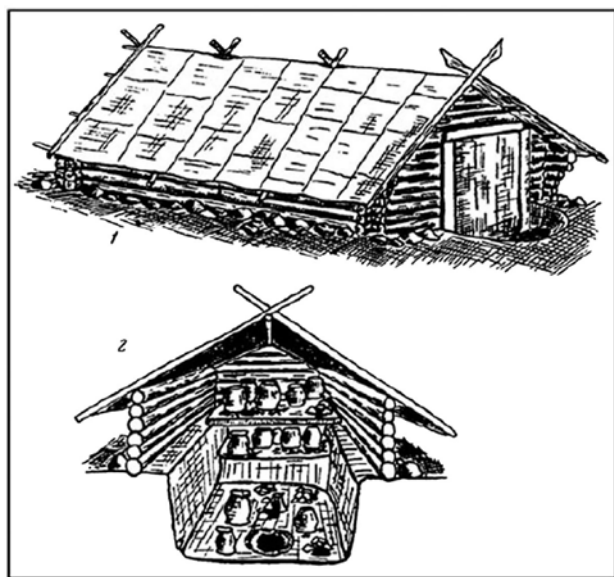
Для дяковської культури припускають існування багатоетапного поховального обряду. Спершу виставляли кістяк, наприклад, поміщали у тимчасову неглибоку могилу на

⁷ Медведев, А. П. (1999). Ранний железный век лесостепного Подонья. Археология и этнокультурная история I тысячелетия до н. э. Москва: Наука. Зауважено явний регрес виробничого господарства порівняно з добою пізньої бронзи у південній частині лісової зони, що, ймовірно, пов'язано з природно-кліматичними змінами в цей час.

⁸ Археология Беларуси. (1999). (Т. 2. Железный век и раннее средневековье, с. 37-39, 73-75, 157-178, 205). Минск: Беларуская навука, 1999.

⁹ Шмидт, Е. А. (1992). Племена верховьев Днепра до образования Древнерусского государства (VIII в. до н. э. – III в. н. э.). Москва, 115.

Рис. 2. «Будинок мертвих» дяковської культури Саввино-Сторожевського городища (Свирин, 2008)

¹⁰ Кренке, Н. А. (2011). Дьяково городище: культура населения бассейна Москвы-реки в I тыс. до н. э. – I тыс. н. э. Москва: ИА РАН, 209–214.

¹¹ Свирин, К. М. (2008). Городища «дьякова типа»: к вопросу о назначении. Вестник Тверского государственного университета, 15 (История), 140.

¹² Григорьев, А. В. (1981). Раскопки у с. Горбова. В Археологические открытия 1981 г. (с. 254–255). Москва: Наука.

¹³ Свирин, К. М. Городища «дьякова типа», 124–141; Сахончук, А. Д. (2019). Проблема інтерпретації знаходок чалавечых костак на гарадзішчах мілаградскай культуры. В II канферэнцыя маладых даследчыкаў Інстытута гісторыі НАН Беларусі (с. 48–49).

¹⁴ Каравайко, Д. В. (2010). Проблема погребального обряда юхновской культуры. Stratum plus, 3, 258.

¹⁵ Каравайко, Д. В. (2012). Памятники юхновской культуры Новгород-Северского Полесья. Киев: ИА НАН Украины; Буйнов, Ю. В. (2018). К вопросу о генезисе юхновской культуры. В І. І. Корост (Ред.), Феномен Більського городища – 2018 (с. 17–37). Харків: Майдан.

¹⁶ Розгляд питань походження археологічних культур лісової зони не належить до завдань цієї роботи.

¹⁷ Каравайко, Д. В. Проблема погребального обряда, 237–260.

території городища біля його краю до повного скелетування тіла. Після цього кілька кістяків виймали з могили, піддавали кремації та ховали на території городища у ямках або спеціальних спорудах ¹⁰. Матеріали розкопок дають змогу припускати, що «будинки мертвих» були як на території городищ (Березняки, Саввино-Сторожевське (рис. 2), Ратківське городища пізнього етапу дяковської культури ¹¹), так і за їхніми межами (Горкінське городище на Середній Десні) ¹². Збереглися здебільшого залишки кремацій у цих спорудах. При цьому, на території милоградських і ранньодяковських городищ були й окремі знахідки неперепалених кісток людей у спорудах і культурному шарі (Старше Каширське, Мутенківське тощо) ¹³. Ймовірно, закопування в землю праху після кремації не набуло поширення. Потрібно підкреслити архаїчність самої традиції поховання на території поселення.

Щодо юхнівської культури ситуація є схожою. Дослідники припускають переважання кремації небіжчика з похованням решток у неглибоких ямках за межами городища ¹⁴ (рис. 3, 1). Питання походження юхнівської культури є дискусійним, однак більшість дослідників бачать у її основі два основні субстрати – бондарихінську та лебедівську культури північної частини Лівобережного Лісостепу й частково лісової зони ¹⁵.

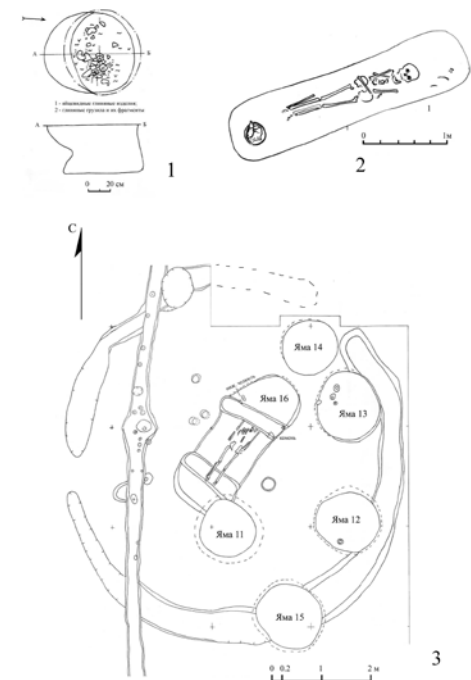

Рис. 3. Основні типи поховань юхнівської культури (Каравайко, 2010)

Походження милоградської культури здебільшого пов'язане з племенами Тцинецького культурного кола (сосницька, лебедівська культури) ¹⁶, тобто вона якоюсь мірою споріднена з осілим населенням східноєвропейського Лісостепу. Для милоградської та юхнівської культур (рис. 3, 2) лісової зони доби раннього заліза відомі поховання на території городищ. Єдине поховання під насипом було досліджено на городищі юхнівської культури Киселівка II ¹⁷ (рис. 3, 3).

¹⁸ Археалогія Беларусі, 37–39.

¹⁹ Гречко, Д. С. (2014). О бескурганных погребениях аборигенного населения восточноевропейской Лесостепи скифского времени. *Revista arheologică*, X (1–2), 79–101.

²⁰ Медведев, А. П. Ранний железный век, 123–124.

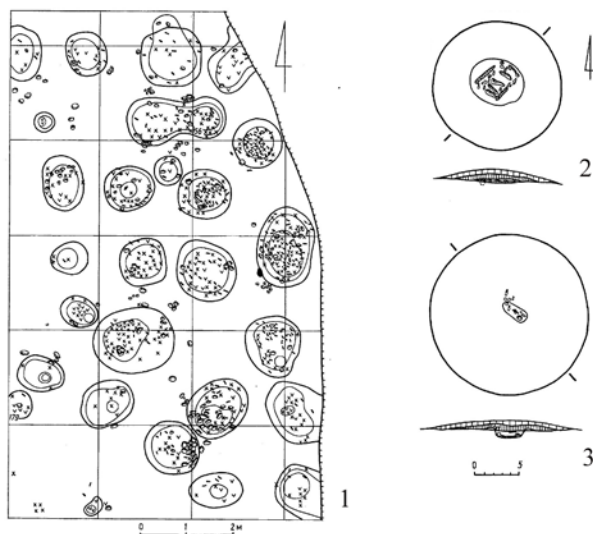

Рис. 4. Грунтові та підкурганні поховання милоградської культури (Археалогія Беларусі, 1999)

Підкурганні поховання відомі у милоградській культурі (рис. 4, 2–3)¹⁸, що ще раз підкреслює її етнічну специфіку серед племен лісової зони та близькість до племен Лісостепу.

Можна говорити про те, що для племен лісової зони не характерні спеціальні некрополі, а рештки небіжчиків могли зберігати на території городищ або біля них, у спеціальних спорудах. Крім того, можна з великою часткою впевненості висновувати і про наявність поховальних обрядів, які не фіксуються археологічно, але відомі для цієї території пізніше (використання дерев, спеціальних споруд у лісі тощо).

Резюмуючи, зауважимо, що в межах лісової зони суттєві відмінності у формах поховання були зумовлені саме походженням та етнічною належністю племен. Це, своєю чергою, пов'язане з ареалами окремих культур. Племена півдня лісової зони (милоградська, юхнівська культури) мали достатньо стійкі зв'язки з населенням Лісостепу та були, значною мірою, генетично близькими. Саме для цих культур фіксується створення екстрамуральних некрополів із виділенням спеціальних територій для мертвих. При цьому окремі поховання на території городищ відомі.

Лісостеп

Південніше, у пізньопервісного населення Лісостепу з розвиненим відтворювальним господарством фіксують різноманітні форми поховання (підкурганні поховання, ґрунтові могильники, поховання на території поселення, виставлення) (рис. 5)¹⁹. Я згоден з О. П. Медведевим, що осіле населення Лісостепу фактично продовжувало існувати в умовах пізньопервісного ладу зі збереженою егалітарною внутрішньою структурою²⁰.

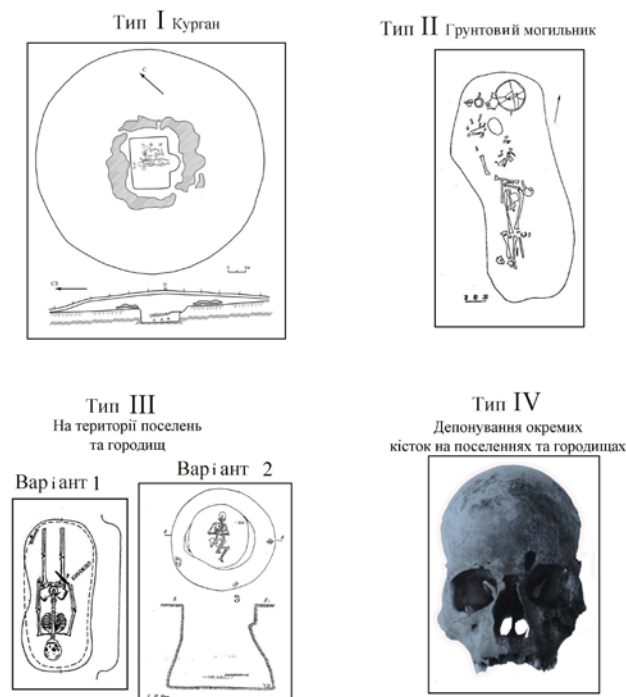
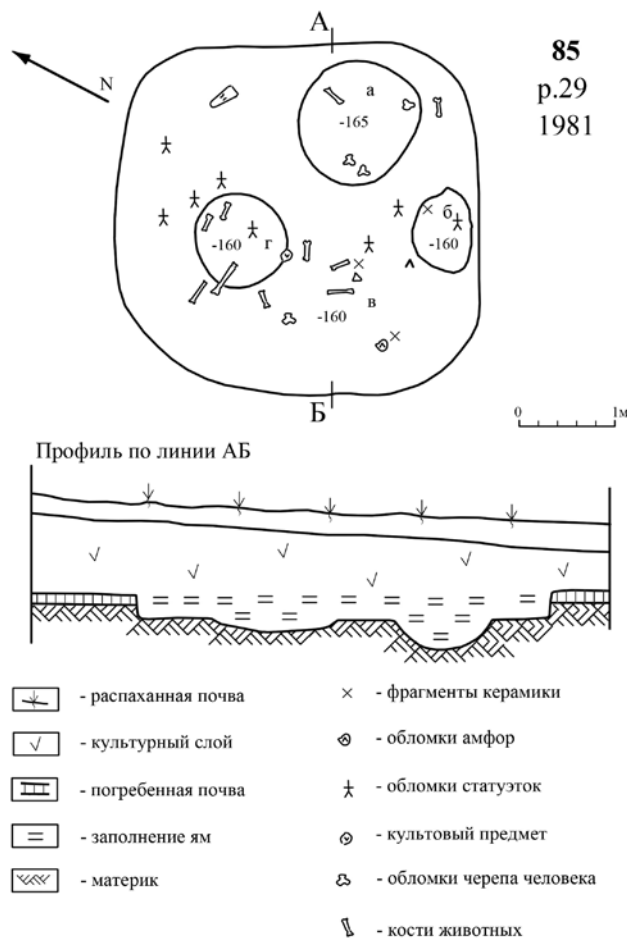

Рис. 5. Основні форми поховання аборигенного населення Лісостепу скіфського часу

Рис. 6. Східне укріплення Більського городища.
Культова споруда № 85-29-1981
(Шрамко, 1981)

Серед комплексів Східного Більська вирізняється культова будівля № 85-29-1981 початку V ст. до н. е. (рис. 6). В одній з ям у її дні (А) було знайдено 108 кісток людини (переважно фрагменти черепів)²¹. Ця споруда, ймовірно, було своєрідним «будинком

мертвих», тож можна провести паралелі з лісовою зоною.

Отже, у Лісостепу за збереження архайчних форм поховання (виставлення (рис. 7), «будинки мертвих», демембрація померлих) були поширені і практики поховання у курганных і ґрунтових могильниках за обрядом інгумації без повторних маніпуляцій із рештками померлих. Можна говорити про те, що поховальний обряд землеробів Лісостепу

Рис. 7. Східне укріплення Більського городища.
Фрагменти черепів і нижніх щелеп із культурного шару та комплексів (див. посилання на джерела у Гречко, 2014, с. 90)

²¹ Шрамко, Б. А. (1981). Отчет о работе скифо-славянской археологической экспедиции ХГУ в 1981 г. В *Науковий архів ІА НАНУ*. 1981/114.

²² Арьес, Филипп. (1992). *Человек перед лицом смерти*. Москва: Прогресс-Академия, 322.

²³ Сыроватко, А. С., & Козловская, М. В. (2004). Обработанные бедренные кости человека с Протопоповского городища дьяковской культуры. В М. Б. Медникова (Отв. ред.), *Opus-2004. Междисциплинарные исследования в археологии* 3 (с. 230). Москва: ИА РАН.

²⁴ Черненко, Е. В., Бессонова, С. С., Болтрик, Ю. В., Полин, С. В., Скорый, С. А., Бокий, Н. М., & Гребенников, Ю. С. (1986). *Скифские погребальные памятники степей Северного Причерноморья*. Киев: Наукова думка, 347.

²⁵ Бессонова, С. С. (1990). Скифские погребальные комплексы как источник для реконструкций идеологических представлений. В В. М. Зубарь (Отв. ред.), *Обряды и верования древнего населения Украины* (с. 34–37). Киев: Наукова думка.

скіфського часу, суспільство яких усе ще відповідало основним характеристикам первісного ладу, був різноманітний і багатогранний. Співвідношення способів поведінки із померлими у племен Лісостепу було різним. Виявлення цих локальних особливостей культу предків є темою окремої роботи.

Припускаємо, що поряд із похованням під курганами, у ґрунтових могильниках і на території поселень, велике місце займав культ предків у вигляді виставлення їхніх черепів або інших кісток у спеціальних місцях чи домах. Ймовірно, саме цим і пояснюється нечисленність ґрунтових могильників, і не варто розраховувати на їх масове виявлення. Напевно, частину померлих ховали таким способом, однак археологічно це зафіксувати не вдається.

Обряди виставлення або повторного поховання добре відомі для первісних племен. Їхні прояви за доби раннього заліза фіксують переважно у лісостеповій зоні. З появою держави і класового суспільства вони в чистому вигляді зникають, зберігаючись у різноманітних звичаях. Загальновідомо про виставлення кісток у нішах, улаштованих у стінах романських церков у Каталонії ²², і афонський обряд поховання ченців. Цікавим є висновок дослідників, що «традиция полного сохранения тела умершего устойчиво трансформируется в погребальный обряд, а

парциального сохранения – в различные магические ритуалы и практики, например, религиозные культы святых мощей» ²³.

Степ

У Степу, особливо, в V–IV ст. до н. е., у скіфів, із їхньою розвиненою соціальною стратифікацією, майже всі поховання здійснювали за обрядом інгумації у спеціальних могильниках без посмертних маніпуляцій з останками ²⁴. Хоча, на думку С. С. Бессонової, обряди, які не залишають слідів, існували в Скіфії в VII–V ст. до н. е. ²⁵ Цим можна пояснити одиничність поховань жінок і дітей цього часу. Дослідники наводять також дані Євсевія: «Скифы не едят больше людей, ... не выбрасывают умерших родственников собакам и хищным птицам, не едят мяса дорогих им покойников по своему старинному обычаю...» (SC. I, 662), і зазначають про поширення подібних обрядів у дьяковській культурі. Цікавим є висновок про те, що «все случаи выявления следов подобных захоронений связаны не собственно со скифскими территориями, а находятся в контактных зонах, причем часто именно на заключительном этапе существования этой практики». Крім того, дослідники припускають, що «в IV в. до н. э., а, вероятно, и ранее, в некоторых городах Боспора проживали группы

²⁶ Сорокина, Н. П., & Сударев, Н. И. (2001). К вопросу о некоторых варварских погребениях Боспора. *Древности Боспора*, 4, 377–381.

²⁷ Наприклад, іранські племена займали необхідні для розвитку скотарства степову та частину лісостепової зони.

²⁸ Лише для контактних із Лісостепом зон можна зауважити деяке поживлення у розвитку все ще первісних суспільств племен лісової зони.

	Курган	Грунтовий могильник	Поховання на поселеннях	Депонування кісток	Демембразія	«Будинки мертвих»
Лісова зона	-	-		+	?	
Лісостеп			Варіант 1 Варіант 2 			
Степ	+	+	+	-	-	-
Екзона Північного Причорномор'я	+	+	+	-	-	Склепи на території некрополів

Рис. 8. Порівняльна характеристика поховальних обрядів племен півдня Східної Європи доби раннього заліза

варваров, имевших тот же обряд погребения, что и степные скифы VII–V вв. до н. э.»²⁶.

Отже, помітною є тенденція до переважання, паралельно з розвитком суспільства, непо-турбованих поховань у спеціальних могиль-никах за межами поселень. Виявлено зміни у поховальному обряді при розгляді культур населення різних природних зон Східної Єв-ропи з півночі на південь, від найбільш арха-їчних до розвинених суспільств варварсько-го населення (рис. 8). Важливе значення тут відігравала й різна етнічна належність пле-мен (прабалтські, фіно-угорські, праслов'ян-ські, іранські та інші етнокультурні масиви). Ці групи населення займали різні природ-ні зони, що було зумовлено традиційними екологічними нішами²⁷. Можна зауважити й більшу консервативність і традиційність мешканців лісової зони²⁸.

References

- Alekshin, V. A. (1986). *Social'naja struktura i pogrebal'nyj obriad drevnezemledel'cheskih obshhestv (po arheologicheskim materialam Srednej Azii i Blizhne-go Vostoka)*. Leningrad: Nauka [in Russian].
- Ar'es, Filipp. (1992). *Chelovek pered licom smerti*. Moskva: Progress-Akademija [in Russian].
- Arheologija Belarusi*. (1999). (T. 2. Zhalezny vek i rannjaesjarjednjavaechcha). Minsk: Belaruskaja navuka [in Belarusian].

Bessonova, S. S. (1990). Skifskie pogrebal'ne komplekxy kak istochnik dlja rekonstrukcij ideologicheskikh predstavlenij. In V. M. Zubar' (Ed.), *Obrjady i verovanija drevnego naselenija Ukrainy* (pp. 34–37). Kiev: Nauko-va dumka [in Russian].

Bujnov, Ju. V. (2018). K voprosu o genezise juhnovskoj kul'tury. In I. I. Korost (Ed.), *Fenomen Bil's'ko-go gorodishha – 2018* (pp. 17–37). Harkiv: Majdan [in Russian].

Burkert, M. (2000). Homo Necans (Zhertvoprinoshenie v drevnegrecheskom rituale i mife). In L. I. Aki-mova (Ed.), *Zhertvoprinoshenija: Ritual v kul'ture i iskusstve ot drevnosti do nashih dnei* (p. 434). Moskva: Jazyki russkoj kul'tury [in Russian].

Chernenko, E. V., Bessonova, S. S., Boltrik, Ju. V., Polin, S. V, Skoryj, S. A., Bokij, N. M., & Grebennikov, Ju. S. (1986). *Skifskie pogrebal'nye pamjatniki stepej Severnogo Prichernomor'ja*. Kiev: Naukova dumka [in Russian].

Grechko, D. S. (2014). O beskurgannyh pogrebeni-jah aborigennogo naselenija vostochnoevropskoj Leso-stepi skifskogo vremeni. *Revista arheologică*, X (1–2), 79–101 [in Russian].

Grigor'yev, A. V. (1981). Raskopki u s. Gorbova. In *Arkheologicheskiye otkrytiya 1981 g.* (pp. 254–255). Moskva: Nauka [in Russian].

Istorychnyi atlas Ukrainy. Naidavnishe mynule. Rus (Kyivska derzhava, Halytsko-Volynska derzhava). (2010). Kyiv: Vyd-vo “Mapa” [in Ukrainian].

Karavajko, D. V. (2010). Problema pogrebal'nogo obrjady juhnovskoj kul'tury. *Stratum plus*, 3, 237–260 [in Russian].

Karavajko, D. V. (2012). *Pamjatniki juhnovskoj kul'tury Novgorod-Severskogo Poles'ja*. Kiev: IA NAN Ukrainy [in Russian].

Krenke, N. A. (2011). *D'jakovo gorodishhe: kul'tu-ra naselenija bassejna Moskvyy-reki v I tys. do n. je. – I tys. n. je*. Moskva: IA RAN [in Russian].

- Medvedev, A. P. (1999). *Rannij zheleznyj vek leso-stepnogo Podon'ja. Arheologija i jetnokul'turnaja istorija I tysjacheletija do n. je.* Moskva: Nauka [in Russian].
- Sahonchyk, A. D. (2019). Problema intjerprjetacyi znahodak chalavechyh kostak na garadzishchah milagradskaj kul'tury. In *II kanferjencyja maladyh dasledchykaw Instytuta gistoryi NAN Belarusi* (pp. 48–49) [in Belarusian].
- Schroeder, S. (2001). Secondary disposal of the dead: cross-cultural codes. *World culture*, 12 (1), 77–93.
- Shmidt, E. A. (1992). *Plemena verhov'ev Dnepra do obrazovaniya Drevnerusskogo gosudarstva (VIII v. do n. je. – III v. n. je.)*. Moskva [in Russian].
- Shramko, B. A. (1981). Otchet o rabote skifo-slavjanskoj arheologicheskoy jekspedicii HGU v 1981g. In *Nauchnyj arhiv IA NANU*. 1981/114 [in Russian].
- Smirnov, Ju. A. (1997). *Labirint: Morfologija predominannogo pogrebenija. Issledovanie, teksty, slovar'*. Moskva: "Vostochnaja literatura" RAN [in Russian].
- Sorokina, N. P., & Sudarev, N. I., (2001). K voprosu o nekotoryh varvarskih pogrebenijah Bospora. *Drevnosti Bospora*, 4, 377–381 [in Russian].
- Svirin, K. M. (2008). Gorodishha "d'jakova tipa": k voprosu o naznachenii. *Vestnik Tverskogo gosudarstvennogo universiteta*, 15 (Istorija), 140 [in Russian].
- Syrovatko, A. S., & Kozlovskaja, M. V. (2004). Obrabotannye bedrennye kosti cheloveka s Protopopovskogo gorodishha d'jakovskoj kul'tury. In M. B. Mednikova (Ed.), *Opus-2004. Mezhdisciplinarnye issledovaniya v arheologii* 3 (p. 230). Moskva: IA RAN [in Russian].
- Zajceva, O. V. (2005). *Pogrebenija s narushennoj anatomicheskoy celostnost'ju kostjaka: metodika issledovaniya i vozmozhnosti interpretacii*. (Avtoref. dis. kand. ist. nauk). Novosibirsk [in Russian].

Denys Grechko

THE LEVEL OF THE SOCIETY DEVELOPMENT AND BURIAL FORMS (ACCORDING TO THE MATERIALS OF EASTERN EUROPE OF THE EARLY IRON AGE)

The burial rites of the tribes of the different natural zones of Eastern Europe during the Early Iron Age are analyzed in this paper. There were various ways of treating with the deceased. For most of the late primitive tribes of the forest zone, information about the burial rite is absent in fact. One can assume the existence of the traditions that did not provide the preservation of the remains of the deceased in any form.

The population of the Forest-Steppe had a developed cult of the ancestors, which was expressed in the veneration of their remains. The body could be buried in flat or burial mound cemeteries, on the territory of the settlement (in economic or residential buildings, special graves). The bones of the deceased after exposure could be stored in the settlement.

The materials testify the existence of the archaic customs of the treatment with the body of the deceased among the tribes of the Forest and Forest-steppe zones. Among the Scythians of the Northern Black Sea, these elements are not recorded.

Keywords: Eastern Europe, funeral rites, level of the development of society, Early Iron Age.

DOI mics2020.11.091

УДК 902«Черняхів-Синтана-де-Муреш»

Оксана Гопкало,

кандидат історичних наук, старший науковий співробітник
Інституту археології НАН України
oksana_hopkalo@iananu.org.ua
<https://orcid.org/0000-0002-3611-2800>

Тетяна Рудич,

доктор історичних наук, старший науковий співробітник
Інституту археології НАН України
rudich@iananu.org.ua
<https://orcid.org/0000-0002-3396-504X>

ПТАШИНІ ЯЙЦЯ З ПОХОВАНЬ КУЛЬТУРИ ЧЕРНЯХІВ – СИНТАНА-ДЕ-МУРЕШ

У роботі проаналізовано дані по одній із груп зооархеологічного матеріалу, а саме – щодо яєць птахів, із поховань культури Черняхів – Синтана-де-Муреш. Пташині яйця трапляються в 111 поховальних комплексах, що становить 2 % загальної кількості введених у науковий обіг поховань культури. У похованнях представлені яйця різних видів птахів, однак переважають курячі. Кількість їх у похованнях коливається від одного до 12, місце розміщення у просторі могили не уніфіковано. Яйця знайдено у похованнях жінок і чоловіків різних вікових груп, але найбільше – у дитячих похованнях. Звичай класти яйця до поховань був поширений у всьому культурному ареалі, однак найбільше їх виявлено в Північному Причорномор'ї. Очевидно, із цим регіоном пов'язано виникнення цієї традиції у черняхівському середовищі. Яйця зафіксовано в могилах від другого етапу існування культури. Найменша їх кількість – у похованнях із західним орієнтуванням, які вважають більш пізніми. У більшості випадків (97 %) яйця знаходять у похованнях із північним орієнтуванням, тому їх не розглядають як частину християнської атрибутики.

© Оксана Гопкало, Тетяна Рудич, 2020

¹ Магомедов, Б. (2001). *Черняховская культура. Проблема этноса*. Люблин: Издательство университета Марии Кюри-Склодовской; Рудич, Т. (2014). *Населення Середнього Подніпров'я 1–2 тисячоліття за матеріалами антропології*. Київ: ІА НАНУ.

² Гопкало, О., & Рудич, Т. (2017). *Тварини на могильниках культури Черняхів – Синтана-де-Муреш*. В А. В. Скиба, & С. А. Горбаненко (Ред.), *Європейська археологія I тисячоліття н. е. Збірник наукових праць на честь Ліани Васи́лівни Вакуленко* (с. 75–86). Київ: ІА НАНУ.

Традиція класти яйця до поховань, найімовірніше, прийшла з античного середовища, де їх здавна залишали на некрополях. Найбільше яєць у могилах черняхівської культури знайдено саме в регіонах, що межують з античним світом, і там, де у складі населення культури були елліни. Можливо, яйця були не лише напутньою їжею, а й мали певне змістове навантаження (для очищення і як апотропей). Яйце в античному світі було пов'язане з ідеями відродження, безсмертя та воскресіння (через культи Діоніса та Асклепія), які, вочевидь, були затребувані в суспільстві того часу.

Ключові слова: римський період, культура Черняхів – Синтана-де-Муреш, поховальний обряд, пташині яйця.

Культура Черняхів – Синтана-де-Муреш (далі – культура ЧСМ) являла собою досить складне етно-культурне утворення. Вона була поширена на значній поліетнічній території, що охоплює частину земель сучасної України, Молдови та Румунії. До цієї культури належали вихідці з різних етнічних груп: германці, пізні скіфи, сармати, елліни, люди, які мали витоки в культурах Центральної Європи, балти, та, можливо, слов'яни ¹. Представники цих народів зробили різний внесок як у формування культури загалом, так і такого її елемента, як поховальний обряд. Позаяк культура була поліетнічною та проіснувала за археологічними мірками досить недовгий час, уніфікації поховального обряду не відбулося. Паралельно використовували кремацію, інгумацію з різними типами поховальних споруд, різною орієнтацією померлого в могилі, з інвентарем або без нього, з напутньою їжею або без неї. У низці випадків окремі деталі поховального обряду

можна пов'язати з конкретними територіями та спробувати з'ясувати їхні витоки в окремих культурних та етнічних групах. Досить перспективним у цьому плані нам видається, окрім іншого, аналіз решток рослинного та тваринного походження з поховання, які можуть нести інформацію щодо господарчої діяльності популяції, соціального статусу померлої людини, віддзеркалювати релігійні уявлення певної групи.

Тваринні рештки здебільшого традиційно розглядають як напутню їжу для небіжчика або жертвоприношення, однак вони цілком можуть мати й інше значення: бути тваринами супроводу в потойбічний світ і засобом пересування (коні), домашніми улюбленцями, вартовими, які контролюють межу між світами або охороняють могилу (собаки) ².

Інколи з'ясувати змістове навантаження рослинних і тваринних решток у похованнях важко, а інколи вони мали декілька функцій.

Останнє цілком можливо і у випадку з пташиними яйцями у могилах культури ЧСМ.

Напутня їжа. Рештки напутньої їжі рослинного та тваринного походження віддавна фіксують у поховальній обрядовості низки археологічних культур різних хронологічних зрізів і територій. Їжа рослинного походження, як правило, зберігається погано. У кращому випадку знаходять шкаралупу горіхів, насіння яблук, груш, винограду, пінії, фініки, рештки їстівних каштанів, зерна злаків. Перспективним є біохімічний аналіз стінок посуду з поховань, але на сьогодні можливості його проведення обмежені. Щодо виробів із борошна частину інформації взагалі може бути втрачено, а надто якщо вони були не в посуді, а загорнуті в тканину. Наприклад, із писемних джерел відомо, що в античному середовищі була традиція поміщати у поховання медовий коржик, який небіжчик мав віддати багатоголовому псу Керберу (Церберу), що охороняє вхід до підземного царства. Однак такий делікатний продукт майже не має шансів зберегтися у похованні ³.

Що ж до їжі тваринного походження, то з найбільшою імовірністю можна говорити про неї, якщо у похованні знайдено фрагменти кісток тварин, посуд і ножі, а також яйця. Наявність ножів і, меншою мірою, посуду свідчать про те, що це радше рештки саме напутньої їжі, а не жертвоприношення бо-

гам. Так, збереглися письмові дані про принесення тварин народами Європи у жертву богам в римську добу, однак інформації про те, що у цьому процесі використовували столові прибори, немає.

Яйця у похованнях черняхівської культури, як правило, добре фіксуються, однак через агресивні ґрунти або порушення могил, що на могильниках черняхівської культури трапляється досить часто, фрагменти яєчної шкаралупи може бути знищено.

У роботах, які присвячені черняхівському поховальному обряду, згадано про м'ясну їжу як одну з його характерних ознак ⁴. Найдокладніше цей компонент поховального обряду проаналізувала Г. Ф. Нікітіна, яка визначила, що рештки тварин у черняхівських могилах були призначені саме для заупокійної їжі, а не жертвоприношень або культу тварин; окреслили видовий склад тварин та їх кількісний розподіл із переважанням дрібної рогатої худоби, свійських птахів та яєць; описала можливе розташування м'ясної напутньої їжі в могилі; визначила відсоток поховальних комплексів із м'ясною їжею в могилі, а також частку поховальних комплексів із м'ясною їжею на найбільш повно розкопаних пам'ятках; розглянула завершення використання цієї традиції у похованнях, орієнтованих на захід ⁵.

³ Русяєва, А. (1985). *Словник античної міфології*. Київ: Наукова думка.

⁴ Симонович, Э., & Кравченко, Н. (1983). *Погребальные обряды племен черняховской культуры*. Москва: Наука.

⁵ Никитина, Г. (1985). *Систематика погребального обряда племен черняховской культуры*. Москва: Наука, табл. I, I а, рис. 21.

⁶ Базу даних черняхівських поховань створено Г. Ф. Нікітіною та доповнено О. В. Гопкало.

⁷ Рудич, Т. (2016). Антропологічний склад населення черняхівської культури Поділля. *Oium*, 5, 107–115.

Джерельна база. База пам'яток черняхівської культури за останні роки істотно поповнилася та містить дані про приблизно 7 тисяч захоронень, але ми в цій роботі оперуємо опублікованими даними стосовно 5600 поховань ⁶.

У похованнях культури ЧСМ рештки тварин наявні у 641 могилі (11,4 % загальної кількості поховань). Переважну більшість кісткових решток тварин зафіксовано в інгумаціях, що становить 572 випадки (88 %).

Яйця або яечну шкаралупу знайдено у 111 комплексах культури ЧСМ, що становить 2,0 % поховань. Однак потрібно зазначити, що інформація стосовно яєць походить лише із поховань за обрядом інгумації. Після кремацій, які проходять, як правило, за температури від 400 до 900 градусів (здебільшого 600–900) яєчна шкаралупа не зберігається, а тому не дивно, що під час опрацювання матеріалів із кремацій її не фіксують ⁷.

Із 111 поховань черняхівської культури у 47 випадках (40 %) у могилах знайдено лише яйця, залишків м'ясної їжі немає. Кількість яєць може істотно коливатися від одного до 12: 2 – Бережанка, 8 – Нагірне 62, 5 – Маслове 83, не менше ніж 10 – Фурманівка 22, 11 – Барча 96, 10–12 (?) – Каборга 10.

Видова належність і сировинна база. Фіксуючи рештки яєчної шкаралупи, автори звітів не завжди надавали інформацію

про те, яким саме птахам належали ці яйця. Найчастіше це пов'язано з поганою збереженістю матеріалу, а в окремих випадках – із неможливістю залучити до аналізу зооархеологів.

Тим не менш, можна стверджувати, що яйця належать різним видам птахів. У звітах згадано переважно курячі, однак є й гусячі (2 – Ізвоаре VIII, Мелеєшть 27, Нагірне 75).

У будь-якому випадку, видову належність яєць мають визначати фахівці, особливо це стосується яєць диких птахів. Останні гніздяться та відкладають яйця у певний, досить нетривалий відтинок року, тож дослідження цієї обставини також дало би змогу уточнити час здійснення поховання. Окрім того, й мізерна частка поховань із приношенням пташиних яєць, ймовірно, обумовлена цим чинником.

Припускаємо, що видова належність птаха, яйця якого були використані у поховальній церемонії, не мала значення для тих, хто здійснював обряд поховання. Імовірно, курячі яйця були доступнішими упродовж року, тож саме тому їх частіше використовували у поховальних обрядах. Потрібно проаналізувати статистично достовірну інформацію щодо відсотка кісток птахів різних видів серед зооархеологічного матеріалу з поселень черняхівської культури та порівняти відсоток курей і водоплавних птахів

⁸ Ledogar, S., Karsten, J., & Sokhastskiy, M. (2017). Birds in burials: the role of avifauna in Eneolithic Tripolye mortuary rituals. *Archaeological and Anthropological Sciences*, 11.

⁹ Kovalchuk, O., & Gorobets, L. (2016). Fish and Birds in the Trypillia Economy and Culture (5.4–2.7 kya BC): Evidence from Ukraine. *International Journal of Osteoarchaeology*, 26/5.

¹⁰ Perry-Gal, L., Erlich, A., Gilboa, A., & Bar-Oz, G. (2015). Earliest economic exploitation of chicken outside East Asia: Evidence from the Hellenistic southern Levant. *Proc. Natl. Acad. Sci.*, 112 (32), 9849–9854.

¹¹ Тайлор, Э. (1989). Первобытная культура. Москва: Издательство политической литературы.

¹² Цезарь, Г. (2011). Записки о войне с галлами. (Кн. 1). Москва: Университет Дмитрия Пожарского.

(качок та гусей), а також кісток диких птахів у різних регіонах культури. Однак, на жаль, на сьогодні основну інформацію ми отримуємо переважно з публікацій, присвячених могильникам культури ЧСМ, а вона є досить обмеженою.

Пташині яйця, як уже згадано, зафіксовано у 111 похованнях черняхівської культури, у низці випадків їх визначено саме як курячі. У 48 випадках (43 %) знайдені самі яйця, у решті – яйця разом з іншими тваринними кістками.

Кури. Одомашнення курей почалося в VI тисячолітті до н. е. в Південно-Східній Азії. В Європі вони з'явилися досить давно. У Східній Європі, зокрема на території сучасної України, імовірно, у трипільській культурі ⁸, достовірно – в городсько-усатівській культурі, тобто 5,4–2,7 тисячі років до н. е. ⁹ Однак так звана господарська експлуатація курей, принаймні на Близькому Сході, почалася тільки в елліністичний період (IV – II ст. до н. е.) ¹⁰.

В античний час зображення курей і півнів (переважно останніх) на кераміці відомі від часів архаїки. Є знахідки теракотових статуєток та геми з малюнками цих птахів. Наявність курей добре зафіксовано за кістковим матеріалом з античних пам'яток Північного Причорномор'я, Аттики та Східної Греції. Цих птахів за бажання можна було легко

перевозити навіть на досить значні відстані, що сприяло їх поширенню у римському світі. Інколи це було пов'язано з релігійними потребами, наприклад, в обозах римської армії завжди були кури, на яких гадали авгури ¹¹.

Ще на межі нової ери Цезар писав, що у галів є кури та гуси, однак вони не вживають їх у їжу, бо це вважають гріхом, а тримають для розваг ¹². У Давньому Римі півнів подеколи доглядали як домашніх улюбленців.

А от у груп степових кочовиків – скіфів та сарматів (останні присутні у складі населення черняхівської культури) – кури та качки, певна річ, не становили вагому частину раціону. Вживали у їжу хіба що упольованих водоплавних птахів, а яйця знімали з гнізд диких птахів. Втім, у культурі ЧСМ пізні скіфи і сармати являли собою еллінізоване населення, частка якого не була значною.

Гуси та качки. Гусей здавна розводили на півдні Європи, це єдиний свійський птах, про якого згадує Гомер. За легендою, саме крик гусей із храму Юнони на Капітолії врятував у 364 р. Рим. Гусей вживали у їжу, а інформація про ціни на гусятину містилася навіть в едікті Діоклетіана 301 р., що регулював ціни. До слова, гусятину (особливо печінка) коштувала значно більше, ніж свинина.

Сьогодні важко відповісти, яку частку складали гуси та качки в раціоні народів

¹³ Белявец, В. (2016). Насельніцтва вельбарської культури у гістори-ко-культурному розвінці земель Беларусі рубежу 2–3 – початку 5 ст. н.э. *У Славяне на территории Беларуси в догосударственный период*. (Кн. 1). Минск: Беларуская наука.

Центральної та Північної Європи за римських часів; що становило більший інтерес для мешканців цих земель: гусяче м'ясо чи пір'я, свійських чи диких птахів. Знахідки решток крил гусей на окремих могильниках пшеворської культури цілком можуть бути пов'язані не лише з традиціями саме напутньої їжі, а й з іншими ритуальними практиками.

Кістки курей і гусей зафіксовано також у кістковому матеріалі з пам'яток вельбарської культури, яку пов'язують із германцями та черняхівською культурою, але там вони не становлять масового матеріалу ¹³.

На пам'ятках культури ЧСМ гусяче яйце згадано у похованні Мелешть 27, рештки гуся або качки – в Белцата 51, на пам'ятках з південно-західної частини ареалу. Втім, питання, яким саме птахам належали ці рештки, свійським чи диким, залишається відкритим.

Територіальний аспект. Пташині яйця знайдено у похованнях у всьому ареалі культури ЧСМ, зокрема, на Нижньому Дніпрі (Гаврилівка), у Північному Причорномор'ї (Каборга, Кам'янка-Анчекрак, Коблеве, Городок, Нагірне, Ранжеве, Фурманівка), в Молдові (Денчень), Румунській Молдові (Барча, Бирлад–Валя-Сяке, Лецкань, Міхелешень), Бессарабії (Мелешть, Слобозія-Кишкерень), на Буковині (Одая), Поділлі (Бережанка, Зая-

чівка, Курники, Чернелів-Руський), на Правобережжі (Велика Бугаївка, Журавка, Маслове, Рижавка) та Лівобережжі (Жовнине, Успенка, Війтенки) Лісостепової України.

Попри те, що яйця трапляються в похованнях культури майже на усій її території, найбільше їх сконцентровано у південних і південно-західних пам'ятках. Тобто вони переважали у групах, що перебували в зоні контактів з античним світом. Тож можна припустити, що саме з цього регіону почала поширюватися ця традиція.

Хронологічний аспект. Відсоток поховань із яйцями птахів, найпевніше, коливався у межах культури на різних хронологічних зрізах.

У вужче датованих комплексах яйця фіксують від другої фази відносної хронології черняхівської культури (Каборга 21), тобто, напевно, практика поміщати їх у могилу поширилася не відразу, не з моменту виникнення черняхівської культури.

У західноорієнтованих похованнях, які вважають більш пізніми, яйця наявні лише у поодиноких випадках, очевидно, ця традиція добігала кінця. Якщо західноорієнтовані поховання пов'язані з поширенням християнства, то ідея покласти пташине яйце, яке в історичній перспективі буде пов'язано з християнською символікою, в могилу, не була популярною.

¹⁴ Martin-Kilcher, S. (1976). *Das römische Gräberfeld von Courroux im Berner Jura (Basler Beiträge zur Urund Frühgeschichte 2)*. Derendingen.; Wahl, J., & Kokabi, M. (1987). Osteologische Untersuchungen and den im Rosgartenmuseum aufbewahrten spätrömischen Skelettresten aus Konstanz. *Fundberichte aus Baden Württemberg*, 12, 456-461.

¹⁵ Lauwerier, R. (1994). Bird remains in Roman graves. *Archaeofauna*, 2, 75-82.

¹⁶ Dobney, K., & Jaques, D. (1994). The remains of a chicken from a Roman grave at Saltersford water treatment plant, near Grantham, Lincolnshire. *Reports from the Environmental Archaeology Unit, York*, 94/30.

¹⁷ Никитина, Г. Систематика погребального обряда.

Статеві-віковий розподіл поховань культури ЧСМ із пташиними яйцями. Пташині яйця знайдено в похованнях дорослих і дітей, у 113 поховальних комплексах, два з яких – парні (містили поховання дорослого і дитини). 55 (49 %) належали дорослим, 42 (37 %) – дітям, 16 (14 %) не визначені.

Поміж дитячих поховань більшість (33 із 42) належала дітям першого дитячого віку, *Infantis I*, що зумовлено, по-перше, високою дитячою смертністю. По-друге, дитячі поховання руйнували доволі рідко, тому краще збереглися такі крихітні речі, як яйця.

Із 55 поховань дорослих статей визначено у 33 випадках: 12 поховань (11 %) належало чоловікам; 21 поховання (19 %) – жінкам. Вік похованих визначено у 21 випадку: *Juvenis* (2), *Adultus* (7), *Maturus* (11), *Senilis* (1). Представлені усі вікові групи, але найбільше пташиних яєць знайдено у могилах людей зрілого віку (*Maturus*), що загалом збігається з віковою структурою черняхівських популяцій.

Отже, за нашими даними, черняхівські поховання, які містили пташині яйця, здебільшого (56 %) належали дітям та жінкам. У роботах із зооархеології північних римських провінцій висловлено думку про зв'язок приношень напутньої їжі, зокрема курятини, із жіночими похованнями ¹⁴, а також протилежні погляди – що такого зв'язку немає ¹⁵. Це питання є дискусійним ¹⁶.

Місце пташиних яєць у просторі могили. Пташині яйця у похованнях лежать у різних місцях, здебільшого у місцях для покладання приношень (посуду та/або м'ясної їжі). Про те, що суворої регламентації у розташуванні напутньої їжі у похованні не простежується, писала свого часу Г. Ф. Нікітіна ¹⁷. Кістки тварин зафіксовано у всіх 20 зонах, які виділила дослідниця (рис.).

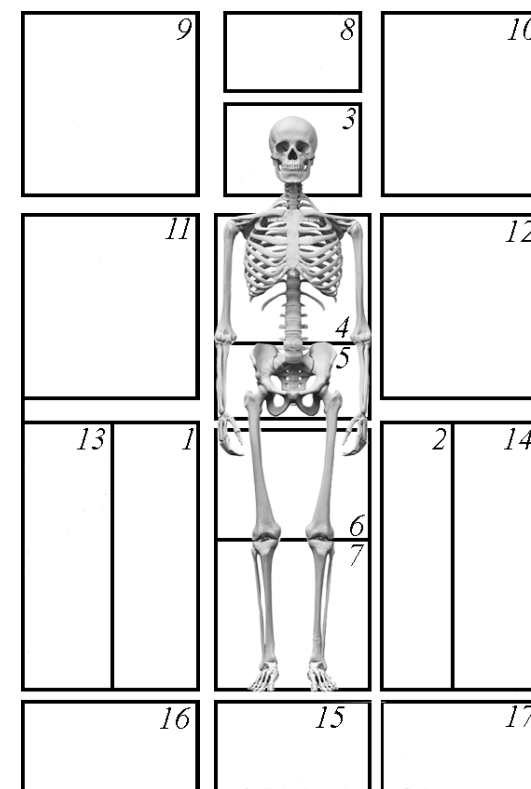

Рис. Зони розташування інвентарю в похованні за Нікітіною (Никитина, Г. (1985). Систематика..., рис. 4).

¹⁸ Моця, А. (1990). Некоторые сведения о распространении христианства на юге Руси по данным погребального обряда. В В. М. Зубарь (Ред.), *Обряды и верования древнего населения Украины* (с. 114–133). Киев: Наукова думка.

¹⁹ Сымонович, Э. (1978). О культовых представлениях населения юго-западных областей СССР в позднеантичный период. *Советская археология*, 2, 105–116; Ворник, В., & Чобану, Л. (2010). Погребения с западно-восточной ориентировкой из могильника культуры Синтана де Муреш – Черняхов у села Бревичень. К вопросу о распространении христианства в Готии. *Revista Arheologica. Serie noua*, 2, 62–90.

За нашими спостереженнями, все ж є певні особливості. У 20 % (23 випадках) яєчну шкаралупу знайдено разом із пташиними кістками. У 16 % (18 випадках) яйця було покладено у посудину: найчастіше у миску (7 випадків), рідше у горщик (5 випадків), у поодиноких випадках – у келих або триручну вазу, тобто знову ж таки у посудини-«приношення». У просторі могили «приношення», зокрема пташиних яєць, найчастіше траплялися: 1) «у головах» небіжчика (за черепом, у похованнях із північним орієнтуванням – у північній частині могили); 2) «в ногах» (біля ніг, біля стоп, у південній, південно-східній або південно-західній частині могильної ями); 3) ліворуч кістяка. Зрідка чоловікам яйця клали на грудну клітину (Міхелешень 485), жінкам – біля ліктя або коліна.

У християнських похованнях доби Київської Русі, хоча й не часто, знаходять керамічні писанки, наявність яких, можливо, відбиває якісь давні поховальні традиції, однак їхнє положення в похованнях також не було однаковим (біля обличчя, в ногах, на животі, біля руки) ¹⁸.

Орієнтування поховань із пташиними яйцями. Яйця переважно трапляються у похованнях із північним орієнтуванням померлого (97 %), але 3 % яєць знайдено у похованнях із західним орієнтуванням. Як відомо, готи, які становили частину населення

черняхівської культури, прийняли християнство, а тому окремі дослідники вважають, що поховання із західним орієнтуванням на могильниках культури належали християнам ¹⁹. Яйце здавна пов'язане з народною християнською атрибутикою. Однак більшість яєць у похованнях культури ЧСМ виявлено у північноорієнтованих могилах, де у низці випадків знайдено також кістки тварин, птиці, посуд, тож, на нашу думку, не можна пов'язувати наявність яєць у похованнях із західним орієнтуванням із проникненням християнства у черняхівське середовище.

Майновий аспект. Пташині яйця у похованнях культури ЧСМ у 63 випадках (56 %) корелюються зі знахідками тваринних кісток, а у 48 (43 %) похованнях траплялися лише яйця.

Навряд чи наявність у похованні тільки яєць є маркером низького майнового статусу померлого. У 15 % поховань знайдено також скляні келихи, що були недешевим і не надто поширеним уведеним товаром і в загалом у похованнях культури ЧСМ трапляються не надто часто (у середньому у 9 % могил).

Що ж до поховань, де знайдено лише яйця і жодних решток інших продуктів, то одним із пояснень може бути те, що яйця мали інше змістове навантаження. Або ж до могил клали м'ясо без кісток, що, звісно, неможливо зафіксувати археологічно.

²⁰ Зубарь, В. (1990). О некоторых аспектах идеологической жизни населения Херсонеса Таврического в позднеантичный период. В Зубарь, В. М. (Ред.), *Обряды и верования древнего населения Украины* (с. 40–60). Киев: Наукова думка.

²¹ Поховальні традиції народів Європи, особливості у виборі напутньої їжі, палеодієти, так звана економічна експлуатація тварин у римський час – теми, яким присвячено велику кількість археологічних і зооархеологічних робіт. Звісно, їхній систематичний огляд був би корисний для висвітлення деяких аспектів поховального обряду культури ЧСМ, однак це не було завданням нашої роботи.

²² Папанова, В. А. (2006). *Урочище Сто могил*. Киев: Знання України.

²³ Кагаров, Е. (1913). *Культ фетишей, растений и животных в древней Греции*. Санкт-Петербург: Сенатская типография.

²⁴ Тайлор, Э. *Первобытная культура*.

Зауважимо, що для пізньоантичної поховальної традиції був характерний мінімальний набір їжі. У похованнях на античних некрополях це переважно виноград, фрукти, горіхи, яйця, вино. Причому, майже все з переліченого було або присвячене конкретним божествам, або мало певне значення. Деякі плоди, як-от їстівні каштани, мигдаль, пінії, були привізними, на теренах Північного Причорномор'я вони не росли, тому навряд чи коштували дешевше, ніж місцевий виноград або яблука ²⁰. Однак мінімальний набір напутньої їжі у похованнях не був зумовлений бажанням зекономити, в еллінському світі до поховального ритуалу ставилися з великим пієтетом. У зображеннях потойбічної трапези (сюжет в античному світі дуже поширений, зокрема на рельєфах) на столах також бачимо досить обмежений набір продуктів: коржі, фрукти, вино.

Яйця у поховальних традиціях сусідніх народів ²¹. Інформації щодо наявності яєць у хронологічно близьких черняхівським похованнях низки етнічних груп Європи, які практикували трупоспалення, немає, бо після кремації шкаралупа яєць не зберігається. Шкаралупу яєць зафіксовано на могильниках пшеворської культури, однак питання, чи була це напутня їжа, чи йшлося про іншу роль, залишається відкритим.

Найчіткіше наявність пташиних яєць простежується в античних поховальних традиціях. Яйця досить часто трапляються на могильниках античних міст ²². У Північному Причорномор'ї їх зафіксовано на могильниках від доби архаїки до римського часу, але це не мало тотального характеру, як, до речі, і наявність оболу Харона. Однак в античному світі в могилах знайдено також яйця з глини та інших матеріалів, що вже чітко свідчить про інші їхні функції в поховальній традиції ²³.

У римлян тривалий час був звичай спалювати померлих, але ми знаємо, що яйця входили (разом із сіллю та бобами) до складу традиційної римської поминальної їжі *silicernium* ²⁴. Ця традиція зберігалася навіть у часи християнства, хоча і викликала осуд із боку духовенства. Тобто у цьому випадку яйце також було пов'язане з поховальною практикою.

Культурний та релігійний аспекти. Сьогодні, як уже зазначено, більшість дослідників вважає, що культура ЧСМ була поліетнічною, у складі її носіїв бачать готів, слов'ян, балтів, пізніх скіфів, сарматів, вихідців з античного середовища. Різні етнічні групи цілком могли впливати одна на одну та переймаючи не тільки окремі технічні, а й культурні традиції. Інколи народи запо-

²⁵ Кагаров, Е. *Культ фетишей, растений и животных*.

²⁶ Valk, Ü. (2000). *Ex Ovo Omnia: Where Does the Balto-Finnic Cosmogony Originate. The Etiology of an Etiology. Oral Tradition*, 15/1, 145–158.

зичували не увесь поховальний обряд, бо це потребувало великих ідеологічних змін, а лише окремі його деталі. Частіше такому запозиченню сприяло входження до складу населення певної культури вихідців із іно-племінного середовища.

Поховальна обрядовість, як свідчать писемні джерела та матеріали етнографії, наскрізь просякнута символікою. Будь-які реконструкції релігійного та духовного життя давніх народів є значно хисткішими, ніж відтворення технологій та соціальної структури. Особливо це стосується поліетнічних культур (до яких належить і черняхівська) й тих, які перебували на перетині культурних впливів різних народів. Однак це не означає, що спроби таких реконструкцій не треба робити. У нашому випадку йдеться, радше, про постановку питання.

Яйце здавна викликало інтерес у людини, воно видавалося справжнім маленьким дивом, адже з живої пташки з'являлося неживе на вигляд яйце, а потім із нього могла знову з'явитися жива пташка. Тобто вибудовувався ланцюг живе – неживе – живе. Багато поколінь ламали голову, що було першим – яйце чи птиця. Диво виникнення живого із на позір неживого сприяло тому, що у сприйнятті низки народів, віддалених один від одного тисячами кілометрів, формувалося та зберігалось уявлення про по-

ходження світу з яйця. В індійських Ведах яйце було золотим зародком, у карельському епосі Калевала світ виник із яйця качки, яйце було пов'язано з єгипетськими міфами про Осіріса та Сета, про що згадував Геродот. За уявленнями представників релігійно-філософського вчення орфіків, світ виник із великого первинного яйця, яке було проміжною ланкою між хаосом і космосом та джерелом світових процесів ²⁵. Яйце постає в різних космогоніях, що відбилося та аналізувалося в численних наукових і популярних працях (наприклад у балто-фіннів) ²⁶.

Яйце було символом здоров'я, плодючості, становило звичайний елемент весняних аграрних обрядів та святкувань у різних народів. Його використовували під час гадань, у різних магічних ритуалах, при лікуванні хворих як у традиційній, так і в народній медицині, наділяли яйця очищувальними та охоронними функціями. Однак у певні хронологічні періоди та на окремих територіях вони були чітко й тісно пов'язані з культом померлих. Відгомонам цього в сучасному світі є крашанки на могилах у поминальний тиждень, звичай сипати шкаралупу яєць у могилу, щоб захистити її від руйнування кротоми, який етнографи зафіксували в окремих районах Болгарії.

Що ж до використання яєць у поховальному обряді черняхівської культури, то ма-

²⁷ Папанова, В. Урочище Сто могил; Зубарь, В. (1982). *Некрополь Херсонеса Таврического I–IV вв. н. э.* Киев: Наукова думка; Зубарь, В. О некоторых аспектах, 40–60.

²⁸ Кастанаян, Е. (1959). Грунтовые некрополи боспорских городов VI – IV вв. н. э. *Материалы и исследования по археологии СССР*, 69, 257–295.

²⁹ Кагаров, Е. Культ фетишей, растений и животных; Зубарь, В. Некрополь Херсонеса Таврического.

³⁰ Nilsson, M. (1957). The Dionysiac mysteries of the Hellenistic and Roman age. In *Acta Instituti Atheniensis Regni Sueciae, series in 8, V* (pp. 139–142). Lund: Gleerup.

³¹ Зубарь, В. О некоторых аспектах, 40–60; Nilsson, M. The Dionysiac mysteries, 139–142.

³² Русяева, А. Словник античної міфології, 85.

³³ Русяева, А. (1978). Орфизм и культ Диониса в Ольвии. *Вестник древней истории*, 1, 87–104; Русяева, А. (2005). *Религия понтийских эллинов в античную эпоху*. Киев: Наукова думка.

ємо справу, найімовірніше, з античними впливами. Яйця або їх імітація, як ми вже згадували, трапляються на могильниках античних міст ²⁷.

Пташині яйця в похованнях з античних некрополів здавна викликали багато запитань і зумовили висловлення різних гіпотез. Е. Г. Кастанаян зазначала, що вже в архаїчну та класичну добу яйця у похованнях були пов'язані з орфічним культом, який був дуже поширеним у греків ²⁸. Окрім того, яйця в могилах могли, на думку В. П. Клінгера, служити апотропеями, використовувалися для обрядів очищення ²⁹. М. Нільсон, із посиланням на Плутарха та Макробія, висловив припущення, що цей сакральний елемент прихильники культу Діоніса запозичили з орфіко-піфагорейського вчення, де яйце розглядали як вмістилище життєвих сил ³⁰.

Відомі теракоти, на яких зображений Діоніс із кубком і яйцем у руках, зокрема протома з Беотії ³¹. Нагадаємо, що в окремих похованнях черняхівської культури пташині яйця зберігалися з кубками.

Діоніс був одним із найпопулярніших богів античного світу, богом рослинності, родючості, покровителем виноградарства та виноробства. Висловлювали думки, що це ім'я – фракійського походження (dio-nysos означає «син бога»). Культ Діоніса був дуже поширеним, а про популярність добре свід-

чить те, що не одному богу не було присвячено такої кількості теофорних імен (45). За влучним висловом А. С. Русяєвої, Діоніс був більше народним богом, аніж аристократичним ³². Він досить тісно спілкувався зі звичайними людьми, жив серед них, багато мандрував, вчив людей вирощувати виноград і робити з нього вино. Перші згадки про Діоніса містяться у пілоських таблицях II тис. до н. е., з пережитками культу Діоніса християнська церква боролася аж до VII ст. н. е. ³³ Таке тривале поширення передусім пов'язане з тим, що культ був народним.

Найбільшого розвитку культ Діоніса досяг у релігійно-філософському вченні орфіків. У їхній міфології Діоніс (Загрей), син Зевса та Персефони, був роздертий титанами на сім частин, що були розкидані по всьому всесвіту. Його серце врятувала Афіна, а Зевс відродив його як сина Семели. Земні поневіряння та страждання Діоніса, його загибель і відродження стали основним змістом містерій орфіків. Вчення про душу й тіло, життя та смерть, віра в безсмертя душі та роздуми про шлях до досягнення кращого життя у потойбіччі, – усе це робило культ Діоніса дуже привабливим і сприяло його поширенню майже у всьому Середземномор'ї. Втаємничені в культ мали радіти приєднанню до майбутнього безсмертя, а напис-побажання «Пий, радій» на кубках із поховань свідчив

³⁴ Solomonik, E. (1975). Neues zum Asklepios kult in Chersonessos. *Klio*, 57/11, 433–442.

³⁵ Русяева, А. (1985). Словник античної міфології; Ее же. Религия понтийских эллинов.

³⁶ Карышковский, П. (1987). Посвятительная надпись римских врачей из Тиры. В Э. Ф. Патокова, & Т. Л. Самойлова (Ред.), *Новые исследования по археологии Северного Причерноморья*. Киев: Наукова думка.

³⁷ Ранович, А. (1941). *Очерк истории раннехристианской церкви*. Москва: ОГИЗ; Государственное антирелигиозное издательство.

про їхні уявлення щодо посмертної долі. Цей напис трапляється на кубках і в похованнях черняхівської культури.

Із близьких до ареалу культури ЧСМ територій Діоніс дуже вшановували в Тірі, Херсонесі, Фракії, Нижній Мезії, на Боспорі, а також Ольвії.

Пташине яйце окремі дослідники пов'язують також з Асклепієм, сином Аполлона ³⁴. Зевс убив Асклепія, покровителя лікарів та цілителів, за те, що воскрешав мертвих людей, порушуючи природу речей. Його культовими центрами стали Трікка, Епідавр, Пергам ³⁵. Асклепій був популярним у Фракії, а також у легіонерів, які походили з тих місць, навіть якщо вони потім майже все життя перебували на інших територіях. Висловлювали думки, що у Північному Причорномор'ї Асклепія вшановували найбільше саме легіонери ³⁶.

Що об'єднує обидва божества? І Діоніс, і Асклепій зазнали мученицької смерті й були пов'язані з ідеями воскресіння та безсмертя. Комплекс ідей про душу й тіло, який розробляли піфагорійці та орфіки, тема отримання блаженства в іншому житті як нагороди були затребувані як серед еллінів та римлян принаймні від доби архаїки, так і серед народів, що перебували із ними у більш чи менш довгому контакті. Цьому запиту відповідало також і християнське вчення, що дуже спри-

яло його поширенню. Пізньоримський час був добою, коли формувалися догмати нової християнської релігії та структура нової церкви, коли християнський та язичницький світогляди існували поряд, коли окреслювалися християнські культові традиції, а багато символів, які нині пов'язують із християнством, були запозичені у язичництва, хоча в них вкладали новий сенс. Про яйце не згадано ні у Новому, ні у Старому Заповіті, однак воно з'являється у народній Великодній традиції, хоча символ отримує вже нове наповнення.

Отже, можемо припустити, що яйця, знайдені на могильниках культури ЧСМ, окрім функції напутньої їжі, цілком могли символізувати прихильність до ідей вшанування Діоніса. Про це непрямо може свідчити територія домінування звичаю на землях, що були в контактній зоні з античним світом, а також наявність у 15 % поховань із пташиними яйцями скляних келихів. Вино і вода пов'язані з діонісійськими містеріями. Вважалося, що сп'яніння є прелюдією до Вічного блаженства ³⁷, а вода, випита у потойбічному світі з джерела Мнемосіни, повертає людині пам'ять і допомагає стати безсмертним. Тому можна висловити припущення, що знайдені у похованнях кубки, без глеків та амфор із рештками вина, призначалися для води із цього джерела.

³⁸ Магомедов, Б. Черняховская культура; Щукин, М. (1994). *На рубеже Эр*. Санкт-Петербург: Фарн; Вольфрам, Х. (2003). *Готы: От истоков до середины VI века (опыт исторической этнографии)*. Санкт-Петербург: Издательский дом Ювента.

³⁹ Магомедов, Б. (1979). Каборга IV (раскопки 1973–1974 гг.). В Э. Симонович (Ред.), *Могильники черняховской культуры* (с. 24–62). Москва: Наука.

⁴⁰ Рудич, Т. (2003). Антропологічний склад населення черняхівської культури Північного Причорномор'я. *Археологія*, 4, 19–32; Рудич, Т. (2004). К вопросу об антропологическом составе населения черняховской культуры междуречья Южного Буга и Тилигула. В С. Д. Крыжницкий (Ред.), *Boristhenika-2004. Материалы международной научной конференции к 100-летию начала исследования острова Березань Э. Р. фон Штерном* (с. 138–141). Николаев: ІА НАНУ.

⁴¹ Рудич, Т. *Населення Середнього Подніпров'я*; Гопкало, О., & Рудич, Т. Тварини на могильниках культури Черняхів – Синтана-де-Муреш, 75–86.

Можливо, окремі елементи поховальних звичаїв, поширених в античному світі, були запозичені носіями черняхівської культури. Те, що більшість поховань, які містять яйця птахів і келихи, мають північне орієнтування, а в окремих із них була м'ясна їжа, може бути проявом синкретизму в поховальних обрядах. В еллінському світі померлих ховали здебільшого головою на схід, однак ця традиція не мала повсюдного характеру. На некрополі Ольвії перших століть н. е. можемо побачити поховання з північним орієнтуванням померлих, хоча тут завжди постає запитання, чи не маємо ми справу в цьому випадку з похованнями еллінів.

На сьогодні, хоча культуру ЧСМ і вважають поліетнічною, головною її складовою більшість археологів називають германські племена готів ³⁸. Однак щодо пам'яток культури у Північному Причорномор'ї археологи зауважують античні культурні впливи й можливу наявність серед їхніх мешканців вихідців з античного середовища ³⁹. За даними антропології, Північне Причорномор'я, особливо зона межиріччя Південного Бугу та Тилигулу, було територією, де фіксують антропологічну близькість населення черняхівської культури з вихідцями з античного та пізньоскіфського середовища, яке було еллінізованим не тільки в культурному, а й у біологічному сенсі ⁴⁰. Це є специфікою чер-

няхівських популяцій регіону, що відрізняє їх від решти черняхівського масиву. Очевидно, вихідці з античного середовища та пізньоскіфських поселень становили великий відсоток того черняхівського населення, яке ховало своїх померлих за обрядом інгумації. Найімовірніше, саме через них поширювалися окремі елементи поховального обряду, зокрема звичай класти пташині яйця до могил. Можливо, цей звичай був пов'язаний з ідеями відродження та безсмертя, однак не можна стверджувати про його прямий зв'язок із християнством, особливо з огляду на більшу кількість яєць у північноорієнтованих похованнях і наявність в останніх напутньої м'ясної їжі.

На антропологічному та археологічному матеріалі спостерігається розселення окремих груп «черняхівців» у північному напрямку, в зону лісостепу ⁴¹. Можливо, разом з ними поширювалися окремі елементи поховального обряду, зокрема звичай розміщувати яйця в могилах. Цей звичай не мав загального характеру. Очевидно, кількість його прихильників у черняхівському середовищі була невеликою. Можливо, це була лише данина звичаям предків, а інші сенси було втрачено.

Висновки. Яйця птахів трапляються у похованнях культури ЧСМ, однак у невеликій частині – 2 % могил і лише в інгумаціях.

Яйця знайдено в похованнях жінок (частіше) та чоловіків різних вікових груп, але найбільше їх у дитячих похованнях. Звичай класти яйця в могилу простежується в культурному ареалі повсюдно. Найбільша концентрація таких поховань припадає на землі Північного Причорномор'я. Очевидно, саме з цього регіону пішла традиція. Яйця фіксують у могилах від другого етапу існування культури, а найменша їх кількість походить із поховань із західним орієнтуванням, які вважають більш пізніми та, можливо, пов'язаними із прийняттям християнства готами. Однак у більшості випадків яйця знаходять у похованнях із північним орієнтуванням померлого, що не дає змоги розглядати їх як частину християнської атрибутики. Традиція класти яйця до поховань, скоріше за все, прийшла з античного середовища. На античних

некрополях яйця здавна були в похованнях, а найбільша концентрація яєць у могилах черняхівської культури припадає саме на райони, які межують із античним світом.

Можливо, яйця були не лише напутньою їжею, а й мали інші змістові навантаження. Їх могли використовувати для очищення або в ролі апотропея. Яйце було пов'язане з ідеями відродження, безсмертя та воскресіння (через культи Діоніса та Асклепія). Ці ідеї, вочевидь, були затребувані в тогочасному суспільстві, що сприяло поширенню ідей християнства. Яйця з язичницьких обрядів міцно увійшли у християнську народну обрядовість. Паски та яйця на сучасних українських цвинтарях у поминальні дні після Великодня можна розглядати і як їжу, і як символ воскресіння.

Поховання	Пташині яйця (шкаралупа) та кістки тварин	Локалізація яєць у могилі	Джерело
Барча 78	курячі яйця	ліворуч черепа	Țau, S., & Nicu, M. (1980). Necropola..., P. 374
Барча 96	курячі яйця	ліва плечова кістка	Țau, S., & Nicu, M. (1980). Necropola..., P. 378; Antichitatea târzie in bazinul Prutului. Catalog. (2009), P. 129
Барча 101	пташині кістки, курячі яйця	ліва плечова кістка	Țau, S., & Nicu, M. (1983). Necropola..., P. 416
Барча 108	кістки вівці, пташині, яйця		Țau, S., & Nicu, M. (1983). Necropola..., P. 417; Antichitatea târzie in bazinul Prutului. Catalog. (2009), P. 115
Барча 114	кістки вівці, яйця	між посудинами-приношеннями, біля лівого коліна	Țau, S., & Nicu, M. (1983). Necropola..., P. 419; Antichitatea târzie in bazinul Prutului. Catalog. (2009), P. 116

Поховання	Пташині яйця (шкаралупа) та кістки тварин	Локалізація яєць у могилі	Джерело
Бережанка 8	шкаралупа 2 яєць	ліва плечова кістка	Воляник, В. (1974). Могильник..., С. 77
Бирлад-Валя-Сяке 24	яєчна шкаралупа		Palade, V. (2004). Așezarea..., P. 112
Бирлад-Валя-Сяке 84	кістки вівці, кози, яєчна шкаралупа	праве плече	Palade, V. (2004). Așezarea..., P. 114
Бирлад-Валя-Сяке 96	кістки тварин, яєчна шкаралупа	північно-західна частина могильної ями	Palade, V. (2004). Așezarea..., P. 115
Бирлад-Валя-Сяке 116	кістки вівці, кози, яєчна шкаралупа	південна частина могильної ями	Palade, V. (2004). Așezarea..., P. 117
Бирлад-Валя-Сяке 205	яєчна шкаралупа	південна частина могильної ями	Palade, V. (2004). Așezarea..., P. 119
Бирлад-Валя-Сяке 259	курячі кістки, яєчна шкаралупа	лівий лікоть	Palade, V. (2004). Așezarea..., P. 121, 122
Бирлад-Валя-Сяке 278	яєчна шкаралупа	південно-східна частина могильної ями, у горщику	Palade, V. (2004). Așezarea..., P. 123
Бирлад-Валя-Сяке 292	кістки вівці, кози, пташині, яєчна шкаралупа	південно-східна частина могильної ями, під триручною вазою	Palade, V. (2004). Așezarea..., P. 124
Бирлад-Валя-Сяке 295	яєчна шкаралупа	ліве коліно, в триручній вазі	Palade, V. (2004). Așezarea..., P. 125
Бирлад-Валя-Сяке 296	кістки вівці, кози, пташині, яєчна шкаралупа		Palade, V. (2004). Așezarea..., P. 125
Бирлад-Валя-Сяке 317	курячі кістки, яєчна шкаралупа	ліве плече	Palade, V. (2004). Așezarea..., P. 126, 127
Бирлад-Валя-Сяке 319	кістки вівці, кози, яєчна шкаралупа	ліва нога	Palade, V. (2004). Așezarea..., P. 127
Бирлад-Валя-Сяке 335	кістки вівці, кози, яєчна шкаралупа	під мискою	Palade, V. (2004). Așezarea..., P. 129
Бирлад-Валя-Сяке 360	пташині кістки, яєчна шкаралупа	південно-східна частина могильної ями	Palade, V. (2004). Așezarea..., P. 130
Бирлад-Валя-Сяке 361	кістки великої рогатої худоби, пташині, яєчна шкаралупа	північно-східна частина могильної ями	Palade, V. (2004). Așezarea..., P. 130

Поховання	Пташині яйця (шкаралупа) та кістки тварин	Локалізація яєць у могилі	Джерело
Бирлад-Валя-Сяке 390	кістки великої рогатої худоби, пташині, яєчна шкаралупа	північно-західна частина могильної ями	Palade, V. (2004). Așezarea..., P. 133
Бирлад-Валя-Сяке 393	яєчна шкаралупа	лівий лікоть	Palade, V. (2004). Așezarea..., P. 133
Бирлад-Валя-Сяке 406	кістки пташині, яєчна шкаралупа	ліве плече, ноги	Palade, V. (2004). Așezarea..., P. 134
Бирлад-Валя-Сяке 408(1)	кістки вівці, кози, пташині, яєчна шкаралупа	північно-східна частина могильної ями	Palade, V. (2004). Așezarea..., P. 134
Бирлад-Валя-Сяке 409	кістки вівці, кози, пташині, яєчна шкаралупа		Palade, V. (2004). Așezarea..., P. 134
Бирлад-Валя-Сяке 452	яєчна шкаралупа	ліворуч кістяка, у мисці	Palade, V. (2004). Așezarea..., P. 136
Бирлад-Валя-Сяке 491	яєчна шкаралупа	південна частина могильної ями	Palade, V. (2004). Așezarea..., P. 138
Бирлад-Валя-Сяке 496	яєчна шкаралупа	південно-західна частина могильної ями	Palade, V. (2004). Așezarea..., P. 140
Бирлад-Валя-Сяке 502	яєчна шкаралупа	ліва стопа	Palade, V. (2004). Așezarea..., P. 140
Бирлад-Валя-Сяке 504	яєчна шкаралупа	біля ніг	Palade, V. (2004). Așezarea..., P. 140
Бирлад-Валя-Сяке 506	кістки дрібної рогатої худоби, яйця	північно-західна частина могильної ями	Palade, V. (2004). Așezarea..., P. 140
Бирлад-Валя-Сяке 510	кістки вівці, кози, яєчна шкаралупа	південно-східна частина могильної ями	Palade, V. (2004). Așezarea..., P. 141
Бирлад-Валя-Сяке 511	яєчна шкаралупа	південна частина могильної ями	Palade, V. (2004). Așezarea..., P. 141
Бирлад-Валя-Сяке 519	кістки вівці, кози, яєчна шкаралупа	біля ніг, у горщику, південна частина могильної ями	Palade, V. (2004). Așezarea..., P. 143
Бирлад-Валя-Сяке 532	кістки великої рогатої худоби, вівці, кози, яєчна шкаралупа	у заповненні могильної ями	Palade, V. (2004). Așezarea..., P. 145
Бирлад-Валя-Сяке 533	яєчна шкаралупа	північно-західна частина могильної ями	Palade, V. (2004). Așezarea..., P. 145

Поховання	Пташині яйця (шкаралупа) та кістки тварин	Локалізація яєць у могилі	Джерело
Бирлад-Валя-Сяке 540	кістки вівці, кози, яєчна шкаралупа	на дні могильної ями, посередині	Palade, V. (2004). Așezarea..., P. 146
Бирлад-Валя-Сяке 543	кістки вівці, кози, яєчна шкаралупа	ліва нога, південно-східна частина могильної ями	Palade, V. (2004). Așezarea..., P. 147
Велика Бугаївка 54	кістки вівці, кози, яєчна шкаралупа	біля черепа, під мискою	Петраускас, О. & Шишкин, Р. (2013). Могильник..., С. 32
Велика Бугаївка 63	яєчна шкаралупа	біля черепа, в горщику	Петраускас, О. & Шишкин, Р. (2013). Могильник..., С. 34
Велика Бугаївка 93	кістки тварин, риб'ячі, яєчна шкаралупа	біля ніг	Петраускас, О. & Шишкин, Р. (2013). Могильник..., С. 40, 41
Вікторівка II 1	кістки тварин не визначені, яєчна шкаралупа		Симонович, Е. (1966). Перший...
Гаврилівка 5	кістки вівці, пташині, риб'ячі, яєчна шкаралупа	ліве стегно, ззовні	Сымонович, Э. (1955). Памятники..., С. 303, рис. 14: 1–9; 16
Гаврилівка 34	яєчна шкаралупа	біля ніг	Сымонович, Э. (1960b). Раскопки..., С. 206
Гаврилівка 97	яєчна шкаралупа	біля ніг	Сымонович, Э. (1960b). Раскопки..., С. 215
Городок 1987-3	яєчна шкаралупа	біля ніг	Нікітін, В. (2013). Охоронні..., С. 92
Денчень 177	яєчна шкаралупа	північна частина могильної ями	Рафалович, И. (1986). Данчены..., С. 66, 67
Денчень 285	скелет собаки, яєчна шкаралупа	південно-східна частина могильної ями, у мисці	Рафалович, И. (1986). Данчены..., С. 87
Жовнине, ур. Біленкові Бурти, 1/1961	кістки свині, яєчна шкаралупа	біля черепа	Петраускас, О. & Цындровская, Л. (2002). Находки..., С. 6–8
Журавка 1	яєчна шкаралупа		Сымонович, Э. (1959). Отчет..., С. 44–46
Журавка 14	кістки дрібної рогатої худоби, яєчна шкаралупа	північно-східна частина могильної ями	Сымонович, Э. (1960 а). Отчет о работах..., С. 45–47

Поховання	Пташині яйця (шкаралупа) та кістки тварин	Локалізація яєць у могилі	Джерело
Заячівка 9	кістки свині, курячі яйця	праворуч черепа, у місці	Хавлюк, П. (1974). Заячівський могильник..., С. 69, 70
Ізвоаре VIII	2 гусячі яйця		Vulpe, R. (1957). Izvoare..., P. 45–48
Ізворул 19	кістки пташині, яєчна шкаралупа		Mitreă, B., & Preda, C. (1966). Necropole..., P. 74
Ізворул 30	кістки пташині, яєчна шкаралупа	південна частина могильної ями	Mitreă, B., & Preda, C. (1966). Necropole..., P. 76, 77
Каборга 2	яєчна шкаралупа	біля черепа, в горщику	Магомедов, Б. (1979). Каборга IV..., С. 25, 26
Каборга 10	шкаралупа 10–12 яєць		Магомедов, Б. (1979). Каборга IV..., С. 39
Каборга 14	яєчна шкаралупа	біля ніг, біля миски	Магомедов, Б. (1979). Каборга IV..., С. 42
Каборга 21	яєчна шкаралупа	північно-західна частина могильної ями	Магомедов, Б. (1979). Каборга IV..., С. 46
Кам'янка-Анчекрак 7	кістки пташині, яєчна шкаралупа	біля черепа	Магомедов, Б. (2004). Могильник..., С. 135
Кам'янка-Анчекрак 30	яєчна шкаралупа	північна частина могильної ями	Магомедов, Б. (2004). Могильник..., С. 152
Коблеве 15	яєчна шкаралупа	біля ніг	Сымонович, Э. (1979). Коблевский..., С. 76
Коблеве 21	кістки дрібної рогатої худоби, яєчна шкаралупа		Сымонович, Э. (1979). Коблевский..., С. 81
Коблеве 26	яєчна шкаралупа	півдєно-західна частина могильної ями	Сымонович, Э. (1979). Коблевский..., С. 81, 82
Коблеве 28	яєчна шкаралупа		Сымонович, Э. (1979). Коблевский..., С. 82
Курники 17	кістки пташині, яєчна шкаралупа	східна стінка могильної ями, у місці	Магомедов, Б. (1999). Черняховский могильник..., С. 111, 112, рис. 11
Лецкань 23	куряче яйце		Bloşiu, C. (1975). Necropola..., P. 23
Маслове 66	кістки вівці, яєчна шкаралупа	біля черепа	Петров, 1964, с. 137
Маслове 82	кістки пташині, яєчна шкаралупа	права стопа	Петров, В. (1964). Масловский могильник..., С. 146

Поховання	Пташині яйця (шкаралупа) та кістки тварин	Локалізація яєць у могилі	Джерело
Маслове 83	яєчна шкаралупа 5 яєць	праворуч правого коліна	Петров, В. (1964). Масловский могильник..., С. 146, 148
Маслове 84	яєчна шкаралупа	біля правої стопи	Петров, В. (1964). Масловский могильник..., С. 148
Маслове 87	кістки вівці, яєчна шкаралупа	біля черепа та біля правого коліна	Петров, В. (1964). Масловский могильник..., С. 150
Мелешть 27	гусяче яйце	біля ніг, у горщику	Федоров, Г. (1960). Малаештский могильник, С. 274–276
Міхелешень 117	кістки дрібної рогатої худоби, курячі, яєчна шкаралупа	біля черепа, у мисці	Şovan, O. (2005). Necropola..., P. 45, 46
Міхелешень 123	кістки дрібної рогатої худоби, курячі, яєчна шкаралупа	західна стінка могильної ями, скупчення посуду, у мисці	Şovan, O. (2005). Necropola..., P. 47, 48
Міхелешень 132	кістки тварин, яєчна шкаралупа	у посудині	Şovan, O. (2005). Necropola..., P. 51
Міхелешень 254	кістки тварин, куряче яйце	у посудині	Şovan, O. (2005). Necropola..., P. 81, 82
Міхелешень 268	кістки великої рогатої худоби, яєчна шкаралупа	південна частина могильної ями	Şovan, O. (2005). Necropola..., P. 86
Міхелешень 277	яєчна шкаралупа	біля ніг, у мисці	Şovan, O. (2005). Necropola..., P. 88, 89
Міхелешень 331	кістки великої рогатої худоби, яєчна шкаралупа	на грудях	Şovan, O. (2005). Necropola..., P. 104
Міхелешень 389	яєчна шкаралупа	поміж посудинами	Şovan, O. (2005). Necropola..., P. 119, 120
Міхелешень 445	яйця	біля стегна	Şovan, O. (2005). Necropola..., P. 129, 130
Міхелешень 485	кістки курячі, яєчна шкаралупа	під грудьми	Şovan, O. (2005). Necropola..., P. 137
Міхелешень 497	кістки дрібної рогатої худоби, курячі, яєчна шкаралупа	біля ніг, у мисці	Şovan, O. (2005). Necropola..., P. 140
Міхелешень 510	яєчна шкаралупа	біля черепа	Şovan, O. (2005). Necropola..., P. 143
Нагірне 8 (1 поховання)	кістки великої рогатої худоби, яєчна шкаралупа	під правим стегном	Gudkova, A., & Schultze, E. (2017). Gräberfeld..., S. 191, 192, Taf. 5–7

Поховання	Пташині яйця (шкаралупа) та кістки тварин	Локалізація яєць у могилі	Джерело
Нагірне 9	кістки вівці, яєчна шкаралупа	південно-східна частина могильної ями	Gudkova, A., & Schultze, E. (2017). Gräberfeld..., S. 193, 194, Taf. 8, 9
Нагірне 28	яєчна шкаралупа	південна частина могильної ями	Gudkova, A., & Schultze, E. (2017). Gräberfeld..., S. 205
Нагірне 35	яйце	в ліпному горщику	Gudkova, A., & Schultze, E. (2017). Gräberfeld..., S. 208, 209, Taf. 34
Нагірне 36	кістки пташині, риб'ячі, яєчна шкаралупа	біля черепа	Gudkova, A., & Schultze, E. (2017). Gräberfeld..., S. 209, 210, Taf. 27: 7–13, 28
Нагірне 62	кістки вівці, пташині, 2 яйця	біля ніг	Gudkova, A., & Schultze, E. (2017). Gräberfeld..., S. 220, 221, Taf. 49, 5
Нагірне 67	кістки тварин, яйце	біля черепа	Gudkova, A., & Schultze, E. (2017). Gräberfeld..., S. 223, 224, Taf. 56, 57
Нагірне 75	кістки тварин, пташині, гусяче яйце	у місці	Gudkova, A., & Schultze, E. (2017). Gräberfeld..., S. 226, 227, Taf. 61, 62
Нагірне 84	кістки вівці, яєчна шкаралупа	біля черепа	Gudkova, A., & Schultze, E. (2017). Gräberfeld..., S. 230, Taf. 67, 68: 1–7
Нагірне 87	кістки вівці, яєчна шкаралупа	біля черепа	Gudkova, A., & Schultze, E. (2017). Gräberfeld..., S. 233, 234, Taf. 74–76
Одая 4	кістки 3 особин дрібної рогатої худоби, крашанка	права кисть	Никитина, Г. (1996). Могильники..., С. 10, 11
Одая 8	яйце	ліве коліно	Никитина, Г. (1996). Могильники..., С. 12, 13
Ранжеве 11	кістки дрібної рогатої худоби, курячі, яєчна шкаралупа		Сымонович, Э. (1979). Коблевский..., С. 97
Рижівка 27	яєчна шкаралупа	біля черепа, у келиху	Кропоткин, В. (1966). Отчет..., С. 4
Синтана де Муреш 18	кістки свині, яєчна шкаралупа	ліва рука	Kovács, I. (1912). A Marosszentannai..., S. 264, 265

Поховання	Пташині яйця (шкаралупа) та кістки тварин	Локалізація яєць у могилі	Джерело
Слобозія-Кишкерень 23	кістки ягняти, яєчна шкаралупа	ліве стегно	Левинский, А. (1999). Лазо..., С. 137, 138
Слобозія-Кишкерень 25	яєчна шкаралупа	під тазом	Левинский, А. (1999). Лазо..., С. 140–143
Слобозія-Кишкерень 28	яєчна шкаралупа	під лівим стегном	Левинский, А. (1999). Лазо..., С. 145–147
Слобозія-Кишкерень 39	кістки тварин, яєчна шкаралупа		Левинский, А. (1999). Лазо..., С. 152–155
Успенка 137	кістки кози, яєчна шкаралупа	біля черепа	Некрасова, А. (2006). Памятники..., С. 101
Успенка 1620	яєчна шкаралупа	південна частина могильної ями	Некрасова, А. (2006). Памятники..., С. 103
Фурманівка 1	яйця	біля ніг, у місці	Сымонович, Э. (1988). Придунайский..., С. 145
Фурманівка 22	кістки коня, вівці, не менше ніж 10 курячих яєць		Сымонович, Э. (1988). Придунайский..., С. 157
Фурманівка 23	яєчна шкаралупа	північна стінка могильної ями	Сымонович, Э. (1988). Придунайский..., С. 158
Чернелів-Руський 146	кістки свині, яєчна шкаралупа		Герета, І. (2013). Чернелево-Руський могильник..., С. 57, 58

References

Antichitatea târzie în bazinul Prutului. Catalog. (2009). Bărlad.

Belavec, V. (2016). Naselnicтва velbarskoyi kulturi u gistoriko-kulturnomu razvicci zemel Belarusi rubezhu 2–3 – pochatku 5 st. n.e. In *Slavyane na territorii Belarusi v dogosudarstvennyj period* (Vol. 1). Minsk: Bielaruskaja nauka [in Belorussian].

Bloşiu, C. (1975). Necropola din secolul al IV-lea e.n. de la Leţcani (jud. Jasi). *Arheologia Moldovei*, VIII.

Cezar', G. (2011). *Zapiski o vojne s gallami* (Vol. 1). Moskva: Universitet Dmitriya Pozharskogo [in Russian].

Dobney, K., & Jaques, D. (1994). The remains of a chicken from a Roman grave at Saltersford water treatment plant, near Grantham, Lincolnshire. *Reports from the Environmental Archaeology Unit*, York, 94/30.

Fedorov, G. (1960). Malaeshtskij mogil'nik. In *Materialy i issledovaniya po arxeologii SSSR* (p. 82) [in Russian].

Gereta, I. (2013). Chernel'ev-Ruskyi mohyl'nyk. *OIUM*, 3 [in Ukrainian].

Gudkova, A., & Schultze, E. (2017). Gräberfeld und Siedlung Nagornoe 2. *Archaeologie in Eurasien*, 35.

Hopkalo, O., & Rudych, T. (2017). Tvaryny na mohyl'nykakh kultury Cherniakhiv – Syntana-de-Muresh. In A. V. Skyba, & S. A. Horbanenko (Eds.), *Yevropeiska arkeolohiia I tysiacholittia n. e. Zbirnyk naukovykh prats na chest Liany Vasylivny Vakulenko*. Kyiv: IA NANU [in Ukrainian].

Hopkalo, O., & Rudych, T. (2018). Pizni skify ta sarmaty u skladi kultury Cherniakhiv–Syntana-de-Muresh (za materialamy poselennia ta mohyl'nyka bilia s. Boromlia). In I. I. Korost (Ed.), *Starozhytnosti Livoberezhzhia Dnipra*. Kyiv; Kotelva: Tsentr pam'iatkoznavstva NAN Ukrainy i UTOPIK [in Ukrainian].

Kagarov, E. (1913). *Kul't fetishej, rastenij i zhi-votnyh v drevnej Greczii*. Sankt-Peterburg: Senatskaya tipografiya [in Russian].

Karyshkovskij, P. (1987). Posvyatitel'naya nadpis' rimskix vrachej iz Tiry. In E. F. Patokova, & T. L. Samojlova (Eds.), *Novye issledovaniya po arheologii Severnogo Prichernomor'ya*. Kiev: Naukova dumka [in Russian].

Kastanayan, E. (1959). Gruntovye nekropoli bos-porskix gorodov VI–IV vv. n. e. *Materialy i issledovaniya po arheologii SSSR*, 69, 257–295 [in Russian].

Khavliuk, P. (1974). Zaiachivskyi mohyl'nyk cherniakhivskoi kultury. *Arkheolohiia*, 14 [in Ukrainian].

Kovács, I. (1912). A Marosszentannai napvándor-laskori temeto. *Dolgozatok*, III, 2.

Kovalchuk, O., & Gorobets, L. (2016). Fish and Birds in the Trypillia Economy and Culture (5.4–2.7 kya BC): Evidence from Ukraine. *International Journal of Osteoarchaeology*, 26/5.

Kropotkin, V. (1966). Otchet ob arxeologicheskikh raskopkakh Kremenchugskogo otryada Pridneprovskoj ekspedicii v 1966 g. *Naukovij arhiv IA NANU*, f. 64, 1966/70 [in Russian].

Lauwerier, R. (1994). Bird remains in Roman graves. *Archaeofauna*, 2, 75–82.

Ledogar, S., Karsten, J., & Sokhastskyi, M. (2017). Birds in burials: the role of avifauna in Eneolithic Tripolye mortuary rituals. *Archaeological and Anthropological Sciences*, 11.

Levinskij, A. (1999). Lazo – mogil'nik final'noj fazy chernyaxovskoj kul'tury v Moldove. *Stratum plus*, 4 [in Russian].

Magomedov, B. (1979). Kaborga IV (raskopki 1973–1974 gg.). In E. A. Symonovich (Ed.), *Mogil'niki chernyaxovskoj kul'tury* (pp. 24–62). Moskva: Nauka [in Russian].

Magomedov, B. (1987). *Chernyaxovskaya kul'tura Severo-Zapadnogo Prichernomor'ya*. Kiev: Naukova dumka [in Russian].

Magomedov, B. (1999). Chernyaxovskij mogil'nik Kurniki na Yuzhnom Buge. *Stratum plus*, 4, 102–120 [in Russian].

Magomedov, B. (2001). *Chernyaxovskaya kul'tura. Problema etnosa*. Lyublin: Izdatel'stvo universiteta Marii Kyuri-Sklodovskoj [in Russian].

Mahomedov, B. (2004). Mohyl'nyk cherniakhivskoi kultury Kam'ianka-Anchekrak. In D. N. Kozak (Ed.), *Arkheolohiia davnikh slov'ian. Doslidzhennia i materialy*. Kyiv [in Ukrainian].

Martin-Kilcher, S. (1976). *Das römische Gräberfeld von Courroux im Berner Jura (Basler Beiträge zur Ur- und Frühgeschichte 2)*. Derendingen.

- Mitrea, B., & Preda, C. (1966). *Necropole din secolul al IV-lea e.n. in Muntenia*. Bucuresti.
- Moczya, A. (1990). Nekotorye svedeniya o rasprostraneniі xristianstva na yuge Rusi po dannym pogrebal'nogo obryada. In V. M. Zubar' (Ed.), *Obryady i verovaniya drevnego naseleniya Ukrainy*. Kiev: Naukova dumka [in Russian].
- Nekrasova, A. (2006). Pamyatniki chernyaxovskoy kul'tury Dneprovskogo Levoberezh'ya. In M. E. Levada, & L. G. Samojlenko (Eds.), *Goty i Rim*. Kiev: ID "Stilos" [in Russian].
- Nikitin, V. (2013). Okhoronni rozkopky cherniakhivskoho mohylnyka Horodok. *Arkheolohiia*, 3 [in Ukrainian].
- Nikitina, G. (1985). *Sistematika pogrebal'nogo obryada plemen chernyaxovskoy kul'tury*. Moskva: Nauka [in Russian].
- Nikitina, G. (1988). Mogil'nik u s. Oselivka Kel'meneczkogo rajona Chernoviczkoy obl. In V. V. Kropotkin (Ed.), *Mogil'niki chernyaxovskoy kul'tury*. Moskva: Nauka [in Russian].
- Nikitina, G. (1996). *Mogil'niki chernyaxovskoy kul'tury v Severnoj Bukovine i Bessarabii*. Moskva: Nauka [in Russian].
- Nilsson, M. P. (1957). The Dionysiac mysteries of the Hellenistic and Roman age. In *Acta Instituti Atheniensis Regni Sueciae, series in 8, V* (pp. 139–142). Lund: Gleerup.
- Palade, V. (2004). *Așezarea și necropola de la Bârlad-Valea Seacă secolele III-V*. București.
- Papanova, V. (2006). *Urochishhe Sto mogil*. Kiev: Znannya Ukrainy [in Russian].
- Perry-Gal, L., Erlich, A., Gilboa, A., & Bar-Oz, G. (2015). Earliest economic exploitation of chicken outside East Asia: Evidence from the Hellenistic southern Levant. *Proc. Natl. Acad. Sci.*, 112 (32).
- Petrauskas, O., & Czyndrovskaya, L. (2002). *Naxodki chernyaxovskoy kul'tury vblizi Zhovnino (kollekciya fondov Instituta arxeologii, g. Kiev)*. Kiev [in Russian].
- Petrauskas, O., & Shishkin, R. (2013). Mogil'nik i poselenie chernyaxovskoy kul'tury u s. Velikaya Bugaevka (arxeologicheskij istochnik). *OIUM*, 2 [in Russian].
- Petrov, V. (1964). Maslovskij mogil'nik na r. Tovmach (po materialam raskopok P. I. Smolicheva i S. S. Gamchenko v 1926, 1928 i 1929 gg.). In *Materialy i issledovaniya po arxeologii SSSR* (p. 116) [in Russian].
- Rafalovich, I. (1986). Dancheny. Mogil'nik chernyaxovskoy kul'tury III–IV vv. n. e. Kishinev: Shtincza [in Russian].
- Ranovich, A. (1941). *Ocherk istorii rannehristsianskoj czerkvi*. Moskva: OGIZ; Gosudarstvennoe anti-religioznoe izdatel'stvo [in Russian].
- Rudich, T. (2004). K voprosu ob antropologicheskoy sostave naseleniya chernyaxovskoy kul'tury mezhdurech'ya Yuzhnogo Buga i Tiligula. In S. D. Kryzhiczkiy (Ed.), *Boristhenika-2004. Materialy mezhdunarodnoy nauchnoy konferenczii k 100-letiyu nachala issledovaniya ostrova Berezan' E. R. fon Shternom*. Nikolaev: IA NANU [in Russian].
- Rudych, T. (2003). Antropologichnyi sklad naselenia cherniakhivskoi kultury Pivnichnoho Prychornomor'ia. *Arkheolohiia*, 4 [in Ukrainian].
- Rudych, T. (2014). *Naseleennia Serednoho Podnirov'ia 1–2 tysiacholittia za materialamy antropolohii*. Kyiv: IA NANU [in Ukrainian].
- Rudych, T. (2016). Antropologichnyi sklad naselenia cherniakhivskoi kultury Podillia. *Oium*, 5 [in Ukrainian].
- Rusiaieva, A. (1985). *Slovnyk antychnoi myfolohii*. Kyiv: Naukova dumka [in Ukrainian].
- Rusyaeva, A. (1978). Orfizmy i kul't Dionisa v Ol'vii. *Vestnik drevnej istorii*, 1 [in Russian].
- Rusyaeva, A. (2005). *Religiya pontijskix ellinov v antichnuyu epokhu*. Kiev: Naukova dumka [in Russian].

- Shhukin, M. (1994). *Na rubezhe Er*. Sankt-Peterburg: Farn [in Russian].
- Solomonik, E. (1975). Neues zum Asklepios kult in Chersonessos. *Klio*, 57/11, 433–442.
- Șovan, O. (2005). *Necropola de tip Sântana de Mureș-Černjachov de la Mihălășeni (jud. Botoșani)*. Târgoviște.
- Symonovich, E. (1955). Pamyatniki chernyaxovskoj kul'tury stepnogo Podneprov'ya. *Sovetskaya arxeologiya*, XXIV [in Russian].
- Symonovich, E. (1959). Otchet o rabotax Sredne-Dnestrovskoj ekspedicii Instituta arxeologii AN SSSR v 1959 g. *Naukovij arhiv IA NANU*, f. 64, 1959/7a [in Russian].
- Symonovich, E. A. (1960a). Otchet o rabotax Sredne-Dnestrovskoj ekspedicii Instituta arxeologii AN SSSR za 1960 g. *Naukovij arhiv IA NANU*, f. 64, 1960/26a [in Russian].
- Symonovich, E. (1960b). Raskopki mogil'nika u Ovcharni sovxoza Pridneprovskogo na Nizhnem Dnepre. In *Materialy i issledovaniya po arxeologii SSSR* (p. 82) [in Russian].
- Symonovich, E. (1966). Pershyi cherniakhivskiy mohyl'nyk v Pivnichnomu Prychornomor'i. *Arkheologiya*, XX [in Russian].
- Symonovich, E. (1978). O kul'tovykh predstavleniyax naseleniya yugo-zapadnykh oblastey SSSR v pozdneantichnyy period. *Sovetskaya arxeologiya*, 2 [in Russian].
- Symonovich, E. (1979). Kobleviskij i Ranzhevskij mogil'nik okolo g. Odessy. In E. A. Symonovich (Ed.), *Mogil'niki chernyaxovskoj kul'tury*. Moskva: Nauka [in Russian].
- Symonovich, E. (1988). Pridunajskij mogil'nik Furmanovka. In V. V. Kropotkin (Ed.), *Mogil'niki chernyaxovskoj kul'tury*. Moskva: Nauka [in Russian].
- Symonovich, E., & Kravchenko, N. (1983). *Pogrebal'nye obryady plemen chernyaxovskoj kul'tury*. Moskva: Nauka [in Russian].
- Tajlor, E. (1989). *Pervobytnaya kul'tura*. Moskva: Izdatel'stvo politicheskoy literatury [in Russian].
- Țau, S., & Nicu, M. (1980). Necropola birituală din secolul al IV-lea e.n. de la Barcea, Jud Galați *Materialle și Cercetări Arheologice*, XIV, Tulcea.
- Țau, S., & Nicu, M. (1983). Necropola din secolul al IV-lea de la Barcea. *Materialle și Cercetări Arheologice*, XV, București.
- Valk, Ü. (2000). Ex Ovo Omnia: Where Does the Balto-Finnic Cosmogony Originate. The Etiology of an Etiology. *Oral Tradition*, 15/1, 145–158.
- Vol'fram, X. (2003). *Goty: Ot istokov do serediny VI veka (opyt istoricheskoy etnografii)*. Sankt-Peterburg: Izdatel'skij dom Yuventa [in Russian].
- Volianyk, V. (1974). Mohyl'nyk cherniakhivskoi kul'tury u verkhiv'iakh r. Horyn. *Arkheologiya*, 13.
- Vornik, V., & Chobanu, L. (2010). Pogrebeniya s zapadno-vostochnoy orientirovkoj iz mogil'nika kul'tury Syntana de Muresh – Chernyaxov u sela Brevichen'. K voprosu o rasprostraneniі hristianstva v Gotii. *Revista Arheologica. Serie noua*, 2, 62–90 [in Russian].
- Vulpe, R. (1957). *Izvoare. Săpturile 1936–1948*. București.
- Wahl, J., & Kokabi, M. (1987). Osteologische Untersuchungen an den im Rosgartenmuseum aufbewahrten spätromischen Skelettresten aus Konstanz. *Fundberichte aus Baden Württemberg*, 12, 456–461.
- Wahl, J., & Kokabi, M. (1988). *Das römische Gräberfeld von Stettfeld I: Osteologische Untersuchung der Knochenreste aus dem Gräberfeld*. Stuttgart.
- Zubar', V. (1982). *Nekropol' Xersonesa Tavricheskogo I–IV vv. n. e.* Kiev: Naukova dumka [in Russian].
- Zubar', V. (1990). O nekotorykh aspektakh ideologicheskoy zhizni naseleniya Hersonesa Tavricheskogo v pozdneantichnyy period. In V. M. Zubar' (Ed.), *Obryady i verovaniya drevnego naseleniya Ukrainy*. Kiev: Naukova dumka [in Russian].

Oksana Gopkalo, Tetyana Rudych

BIRD EGGS FROM THE CHERNYAKHIV – SÎNTANA-DE-MUREȘ CULTURE'S GRAVES

The paper analyzes data on one of the groups of zooarchaeological material, namely, bird eggs, from the Chernyakhiv – Sîntana-de-Mureș Culture's graves. Bird eggs were found in 111 burial complexes, which is 2 % of the total number of culture's burials. Eggs of different species of birds are represented in the burials, but chicken prevails. Their number in burials ranges from one to 12, the location in the space of the grave is not unified. Eggs are present in the burials of women and men of different age groups, but more often in children's burials. The practice of laying eggs in burials is observed practically over the entire territory of the distribution of culture, but the highest concentration falls on the Northern Black Sea coast. Obviously, it is from this region that tradition originates. The eggs in the graves are fixed, starting from the second stage of the existence of culture. There are fewer of them in burials with a western orientation, which are considered late. In most cases (97 %), eggs were found in burials with a northern orientation, which makes them not considered as part of the Christian paraphernalia. The tradition of laying eggs in burials most likely came from the ancient world – they have long been present in ancient necropolises. The highest concentration of eggs in the graves of Chernyakhov culture is observed precisely in those regions that border the ancient world and where the Hellenes were part of the culture carriers. It is possible that the eggs could be not only parting food, but could carry certain semantic loads (used to cleanse and play the role of an apotropa). The egg in the ancient world was associated with the ideas of rebirth, immortality and resurrection (cults of Dionysus and Asclepius), evidently in demand in the then society.

Keywords: roman period, Chernyakhiv – Sîntana-de-Mureș Culture, burial ritual, bird eggs.

DOI mics2020.11.116

УДК 902/904

Олена Махота,

молодша наукова співробітниця науково-дослідного сектора археології,
Національний Києво-Печерський історико-культурний заповідник
makhota-olena@ukr.net

<https://orcid.org/0000-0002-2742-4255>

ДАВНЬОРУСЬКІ БУДІВЕЛЬНІ МАТЕРІАЛИ У ПОХОВАЛЬНИХ КОМПЛЕКСАХ XVII–XIX ст. НЕКРОПОЛЯ СПАСА НА БЕРЕСТОВІ (ЗА МАТЕРІАЛАМИ ДОСЛІДЖЕНЬ 2018–2019 рр.)

У статті розглянуто процес використання давньоруських будівельних матеріалів у поховальних конструкціях доби Модерну на некрополі церкви Спаса на Берестові. Визначено основні періоди дослідження Спаського некрополя від 1914 до 2019 рр.

За науковими звітами та публікаціями 1914–2003 рр. зібрано дані про поховання XII–XIX ст., що містили давньоруські будівельні матеріали: плінфу та плити пірофілітового сланцю. Основну увагу зосереджено на інформації, отриманій авторкою статті під час науково-рятивних досліджень у 2018–2019 рр., де було зафіксовано дев'ять поховань (XVII–XIX ст.) із частковим або повним огорожуванням небіжчика давньоруськими будівельними матеріалами. На сьогодні будівельні матеріали давньоруського періоду на території Спаського некрополя трапляються у вигляді частини поховальної конструкції, додаткових елементів у облаштуванні могили та у заповненні поховальних споруд. Зібраний та опрацьований комплекс матеріалів надає додаткові дані для реконструкції історичних подій, пов'язаних із занепадом та відбудовою церкви. Фіксування подібних поховальних конструкцій, своєю чергою, також надає непрямі дані про традиції поховального обряду мешканців Печерського містечка та військових Київської фортеці у XVII–XIX ст. – прихожан церкви Спаса на Берестові.

Ключові слова: поховальна конструкція, будівельні матеріали, плінфа, некрополь, церква Спаса на Берестові, доба Модерну.

© Олена Махота, 2020

¹ Івакін, В. (2008). *Християнські поховальні пам'ятки давньоруського Києва*. Київ: КИТ; Мельник, О. (2017). *Поховальні пам'ятки Києва XVI–XVIII ст.* (Дис. канд. іст. наук). ІА НАНУ, Київ.

² Івакін, В. (2008). Християнські поховальні пам'ятки, 199.

³ Мельник О. Поховальні пам'ятки Києва, 113.

⁴ Панова, Т. (2004). *Царство смерти. Погребальний обряд Средневековой Руси XI–XVI веков*. Москва: Радуница, 68.

⁵ Мельник, О. Поховальні пам'ятки Києва, 178.

⁶ Там само, 108.

⁷ Беляев, Л. (2005). Каменные «подушки» монашеских погребений и их ветхозаветный прототип. *Российская археология*, 4, 171.

⁸ Макаров, Н. (1981). Каменные подушки в погребениях древнерусских городских некрополей. *Советская археология*, 2, 113.

⁹ Мусин, А. (2002). *Христианизация новгородской земли в IX–XIV веках. Погребальный обряд и христианские древности*. Санкт-Петербург, 47.

Будівельні матеріали у поховальних конструкціях спорадично фіксують під час археологічних досліджень київських некрополів доби Середньовіччя та Модерну¹. Зазвичай, вони трапляються *in situ*, як частина поховальної конструкції (плінфові, пірофілітові та мармурові саркофаги, поховання з повним або частковим огорожуванням небіжчика, поховання на вимостках), додаткові елементи в облаштуванні могили (імітація «кам'яної подушки») та інколи випадково у заповненні поховальних споруд. Усі зафіксовані приклади стосуються індивідуальних поховальних споруд. Їх існуванню та розвитку, скоріш за все, посприяли вірування, згідно з якими потрібно було подбати про збереження людських решток, поховавши тіло². Одна з таких форм збереження – влаштування поховальної конструкції у вигляді саркофагу. Матеріалами для виготовлення таких споруд слугували дерево, пірофілітовий сланець, плінфа та мармур, тому цей вид поховання був дорогим, і як наслідок – елітарним. У межах м. Києва лише 0,6 % усіх відомих поховань – саркофаги³.

У конструкції певної кількості поховань було повне або часткове (біля голови, тулуба, ніг) огорожування небіжчика фрагментами будівельних матеріалів. Це можна пояснити тяжким матеріальним становищем покійника, коли за браком коштів на дерев'яну до-

мовину почали використовувати будівельні матеріали для улаштування дна могильної ями. Деякі ж дослідники пов'язують цей вид поховальної конструкції з наслідуванням традиції поховань у саркофагах, коли, не маючи коштів, імітували цегляну гробницю за допомогою фрагментів плінфи чи цегли. Зауважимо, що такий тип облаштування могил не набув широкого поширення ні в Києві, ні в інших регіонах Східної Європи⁴. Лише 0,5 % поховань з огорожуванням прослідковується у межах м. Києва⁵.

Додатковими елементами в облаштуванні могили були кам'яні (плінфові, з вапняного розчину) подушки-підголівники⁶. Такий звичай на території давньоруської держави відомий з XI ст., і побутував він до XVII – середини XVIII ст. Цей атрибут трапляється у похованнях як у дорослих індивідів (обох статей), так і дітей. Дослідники інтерпретують цю традицію по-різному, найчастіше пов'язують із чернецькими звичаями, де подушка була символом смирення плоті⁷ й підкреслювала аскетичний образ життя⁸. Окрім цього, кам'яна подушка могла виконувати й утилітарну функцію – підтримання голови та надання небіжчику природного вигляду людини у стані сну⁹.

Майже всі перелічені випадки використання будівельних матеріалів у давньоруських поховальних комплексах археологічно

¹⁰ Л[ебединцев], П. (1888). Спас на Берестове. *Киевская Старина*, 7, 11.

¹¹ Івакін, Г. (2014). Про «Поховання Юрія Долгорукого» біля Спаса на Берестові. В *Лаврський альманах: Києво-Печерська лавра в контексті української історії та культури: 36. наук. праць* (Вип. 29, спецвипуск Церква Спаса на Берестові, с. 133). Київ: Національний Києво-Печерський історико-культурний заповідник.

¹² Тараненко, С., Мисько, Ю., & Зажигалов, О. (2019). *Археологічна карта Національного Києво-Печерського історико-культурного заповідника*. Київ: Національний Києво-Печерський історико-культурний заповідник, 172.

¹³ КПЛ-А-НДФ-384: Харламов, В., & Гончар, В. (1990а). *Отчет об археологических раскопках памятника архитектуры XII в. церкви Спаса на Берестове, проведенных на территории Киево-Печерского государственного историко-культурного заповедника в 1989 г.* Киев.

¹⁴ КПЛ-А-НДФ-689: Балакін, С. (2003). *Звіт про результати археологічного нагляду за виконанням шурфів у церкві Спаса на Берестові у 2002 р.* Київ.

Рис. 1. Ремонтно-реставраційні та археологічні дослідження 1909–1914 рр. (П. Покришкін)

Рис. 2. Поховання. Ремонтно-реставраційні та археологічні дослідження 1909–1914 рр. (П. Покришкін)

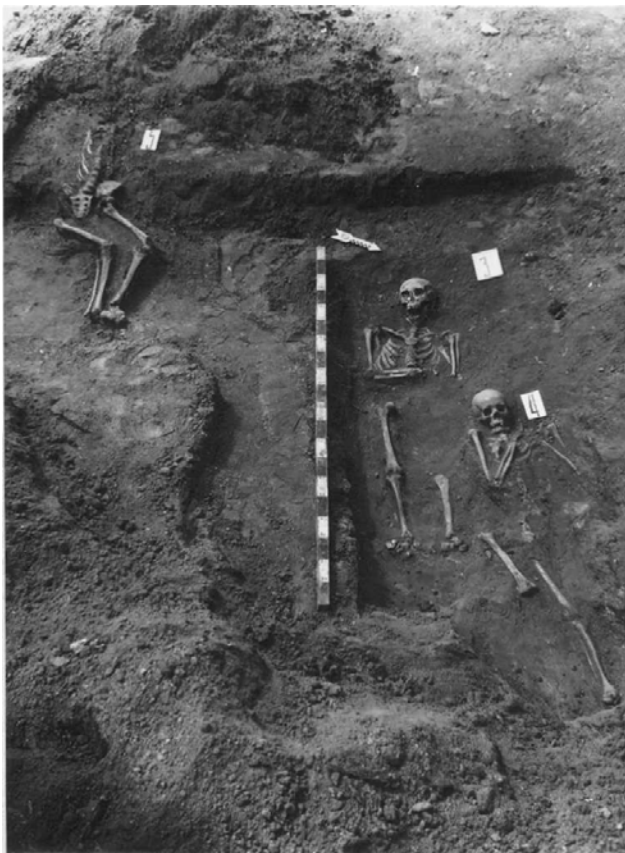
зафіксовано під час науково-рятивних досліджень некрополя церкви Спаса на Берестові у період 1914–2019 рр.

Перші поховання на території церкви було зафіксовано під час ремонту 1862–1865 рр. (П. Лебединцев) ¹⁰ і реставраційних робіт 1909–1914 рр. (П. Покришкін) (рис. 1, 2) ¹¹. Наступні поховання виявлено: під час пошуків могили київського князя Юрія Долгорукого у 1947 р. (І. Самойловський) ¹², у результаті науково-рятивних розкопок 1989–1990 рр. (В. Харламов) (рис. 3, 4) ¹³ та 2002–2003 рр. (Г. Івакін, С. Балакін) ¹⁴.

Рис. 3. Науково-рятивні розкопки 1989–1990 рр. (В. Харламов)

Рис. 4. Науково-рятивні розкопки 1989–1990 рр. (В. Харламов)

На сьогодні немає чіткої хронології функціонування Спаського некрополя. Першою згадкою про захоронення на цій території можна вважати рядки з Іпатіївського літопису, який повідомляє, що в 1138 р. «преставися Володимерьна Ефимья месяца априля в 4 день, в понеделник, порозное неде», а Лаврентіївський літопис додає, що її поховали «на Берестовем оу святого Спаса».

Поховання доньки Володимира Мономаха Євфимії найчастіше пов'язують зі склепом-саркофагом (саркофаг № 2 за В. Харламовим) із плінфи, знайденим у 1911–1914 рр. під час ремонтно-реставраційних та археологічних робіт під керівництвом П. П. Покришкіна та повторно дослідженим у 1990 р. (В. Харламов). Дослідник не залишив після себе ані польового щоденника, ані наукового звіту про результати своїх досліджень. Проте завдяки його повідомленню в «Известиях археологической комиссии» за 1911 р. до нас дійшли дані про знайдені кістяки численних поховань XVI–XVII ст.

Під час пошуку могили Ю. Долгорукого у 1947 р. усередині церкви було зафіксовано сім поховань, які за супровідним матеріалом продатовано XVII–XVIII ст.

У звіті 1989 р. В. Харламов фіксує «обширное кладбище XIV–XVII вв.»¹⁵. Проте вже у звіті 1990 рр. автор датує основний масив поховань (81 поховання) XVI–XVIII ст.¹⁶ Того ж року В. Харламов знайшов два пірофілітові саркофаги давньоруського часу¹⁷.

Серед антропологічного матеріалу, знайденого під час досліджень 2002–2003 рр., вирізняється жіночий кістяк XVII–XVIII ст., а також виявлено перевідкладені кістки близько 20 осіб¹⁸.

Отже, перші захоронення на території Спаського монастиря можна віднести до

¹⁵ Харламов, В., & Гончар, В. Отчет об археологических раскопках.

¹⁶ КПЛ-А-НДФ-385: Харламов, В., & Гончар, В. (1990b). Отчет об археологических исследованиях церкви Спаса на Берестове XII–XIX вв., проведенных Архитектурно-археологической постоянно действующей экспедицией ИА АН УССР в 1990 г. Киев.

¹⁷ Гончар, В. (2002). Середньовічний некрополь церкви Спаса на Берестові у Києві. В Церковная археология Южной Руси: междунар. конф. (с. 226). Севастополь.

¹⁸ Балакін, С. Звіт про результати.

Рис. 5. Науково-рятувні дослідження 2018–2019 рр. (С. Тараненко, В. Івакін)

Рис. 6. Робочі моменти – розчистка поховання 332 (2019 р.)

¹⁹ Мельник, О. (2014). Цвинтар церкви Спаса на Берестові XIV–XVIII ст. В *Лаврський альманах: Києво-Печерська лавра в контексті української історії та культури*: 36. наук. праць (Вип. 29, спецвипуск Церква Спаса на Берестові).

²⁰ Тараненко, С., & Івакін В. (2019). *Некрополь церкви Спаса на Берестові. Матеріали Всеукраїнської наукової конференції «Танатологія: смерть на навколо смерті у європейській культурі»*. Київ, 52–56.

XII ст. Періодично поховання відбувалися на цій території у XIV–XVI ст. Проте безпосередній розвиток Спаського некрополя тривав у XVII–XVIII ст. до заборони 1772 р. на поховання у межах міста ¹⁹.

У 2018–2019 рр. науково-дослідний сектор археології Національного Києво-Печерського історико-культурного заповідника та архітектурно-археологічна експедиція Інституту археології Національної академії наук України (С. Тараненко, В. Івакін) проводили науково-рятувальні дослідження на території церкви Спаса на Берестові (рис. 5). Під час досліджень було виявлено 431 поховальний комплекс різного ступеня збереження (рис. 6) ²⁰. Серед них: 67 % поховань зафіксовано у дерев'яній труні, 30 % – у могильній ямі, 1 % – (1 од.) частково огорожених,

1 % (2 од.) – із повним огородженням, 1 % (3 од.) – із кам'яним підголівником (рис. 7). Вперше за історію досліджень на цій території у конструкціях поховань доби Модерну було зафіксовано фрагменти давньоруських будівельних матеріалів вторинного використання, що містили залишки вапняно-цем'яного розчину, та набір технологічних ознак,

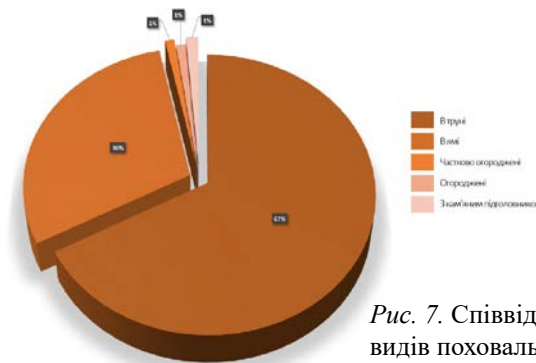

Рис. 7. Співвідношення видів поховальних конструкцій

Рис. 8. План-схема розташування поховань із давньоруськими будівельними матеріалами

Рис. 9. Поховання 50 (2019 р.)

притаманних основному об'єму давньоруського храму. Плінфу (усього 59 одиниць) зафіксовано у похованнях 24, 30, 37, 50, 78, 82, 84, 168 та 226 (таблиця, рис. 8). За глибиною залягання та стратиграфією їх датують XVI – XVIII ст. Серед поховань можна виокремити декілька видів конструкцій із будівельними матеріалами: повне огороження небіжчика (поховання 50), повне огороження з додатковим елементом в облаштуванні могили у вигляді кам'яної подушки (далі – з кам'яною подушкою) (поховання 24), часткове огороження (голова) з кам'яною подушкою (по-

ховання 84), дерев'яна домовина з кам'яною подушкою (поховання 168), дерев'яна труна, заповнена фрагментами пірофілітового сланцю (поховання 78), плити пірофілітового сланцю у ногах та голові (поховання 82), у заповненні поховальної ями (поховання 30, 37, 226).

Поховання 50 (рис. 9). Дитина, 2–3 роки: фрагменти ребер і хребців, стегнові кістки, великі гомілкові кістки, малі гомілкові кістки, ліва сіднична кістка, права лобкова кістка. Дитяче поховання здійснене у могильній ямі без слідів деревини від труни, орієнто-

Кількість плінфи у межах одного поховання

Поховання	Кількість (од.)	Інвентарні №
24	16	№ 3006, 3008, 3010, 3012, 3023, 3033, 3078–3080, 3081–3083, 3086, 3087, 3090, 3091
30	20	№ 3024, 3025, 3026, 3031, 3042–3057
37	1	№ 3070
50	12	№3003, 3009, 3015, 3016, 3019, 3022, 3037, 3077, 3084, 3095, 3103, 3106
78	2	№ 3032, 3067
84	4	№ 3041, 3115, 3118, 3122
168	2	№ 3035, 3066
226	2	№ 3030, 3034

Товщина (см)	Кількість (одн.)
3,2	1
3,4	1
3,5	2
3,6	1
3,8	1
3,9	4
4,0	3
4,1	5
4,2	7
4,3	10
4,4	2
4,5	4
4,6	6
4,7	1
4,8	2
4,9	1
5,0	3
5,2	1
5,3	1
5,4	1
5,7	1
5,8	1

Товщина та колір плінфи з поховань

Колір	Кількість (од.)
Жовтий	3
Брудно-жовтий	3
Бежевий	4
Брудно-бежевий	16
Персиковий	6
Брудно-персиковий	12
Теракотовий	2
Брудно-теракотовий	4
Темно-коричневий	1
Рожевий	2
Брудно-рожевий	1
Сірий	1

Технологічні ознаки

№	Назва	Кількість (од.)
Всього 59 од. З них на:		
1	Закраїни після зняття плінфи з нерозбірної форми	19
2	Мікросліди від протягування правила	21
3	Ознаки формування у нерозбірній формі	38
4	Ознаки формування у формі без дна	48
5	Сліди зрізу закраїн та затікань під форму	6
6	Запливи під форму	9
7	Сліди від формувальної коробки	2
8	Сліди дощу	14
9	Підсипка піском	26
10	Напливні бортики	3
11	Вкрита шаром вапняно-цементного розчину	6

ване головою на захід. По контуру й на дні могильну яму обкладено фрагментами плінфи вторинного використання (усього 12 одиниць). Товщина плінфи коливається у межах від 3,2 до 5,0 см. Створено у формі без дна з підсипкою піском, у нерозбірній формі, з закраїнами та мікрослідами від протягування правила.

Поховання 24 (рис. 10, 11). Чоловік, 25–35 років: череп, шийні хребці, ключиці, плечові кістки. Поховання здійснене у могильній ямі без слідів деревини від труни,

орієнтоване головою на захід у поховальній ямі. По контуру та на дні могильну яму обкладено фрагментами плінфи вторинного використання. Над головою та під нею розміщувалися дві цілі плінфи. Усього у похованні зафіксовано 16 зразків будівельних матеріалів із залишками розчину. Товщина плінфи коливається у межах від 3,5 до 5,4 см. У формі без дна з підсипкою піском, у нерозбірній формі, з закраїнами та мікрослідами від протягування правила.

Рис. 10. Поховання 24 (2019 р.)

Рис. 11. Поховання 24 (2019 р.)

Поховання 84 (рис. 12). Чоловік, 25–35 років: череп, нижня щелепа, шийні хребці, фрагменти ребер і хребців, ключиці, плечові кістки. Поховання здійснене у могильній ямі без слідів деревини від труни, орієнтоване головою на захід у поховальній ямі. Поховальна конструкція складна: на дні по контуру ями голову кістяка обкладено фрагментами плінфи вторинного використання. Під головою – фрагмент лекальної

плінфи. Слідів деревини від домовини виявити не вдалося, проте чітко зафіксовано дошку/дерев'яну підстилку, на якій лежав небіжчик. Усього зафіксовано 4 плінфи. Товщина від 4,0 до 5,3 см. Серед технологічних ознак – закраїни, мікросліди від зняття надлишку глини, нерозбірна формна без дна.

Поховання 168 (рис. 13). Жінка, 20–30 років: нижня щелепа з зубами, грудина, обидві ключиці, плечові, ліктьові, променеві,

Рис. 12. Поховання 84 (2019 р.)

Рис. 13. Поховання 168 (2019 р.)

стегнові кістки та деякі фаланги лівої верхньої кінцівки. Частково збереглися кістки тазу та хребтовий стовп. Поховання здійснене у дерев'яній домовині, орієнтоване головою на південний захід. Під головою кістяка була плінфа (№ 3035), ще одну виявлено у заповненні поховальної ями (№ 3036). Плінфу з-під голови було сформовано у нерозбірній формі без дна на пісочній підсипці, вона мала затікання під форму та закраїни після зняття з форми. Її товщина дорівнює 4,0 см, керамічне тісто мало персиковий колір. Другий примірник мав аналогічні технологічні ознаки, товщина – 4,5 см.

Поховання 78 (рис. 14). Репрезентативність кісток дуже погана. Дві скроневі кістки, фрагмент нижньої щелепи (без гілок), діафізи великих гомілкових кісток. Вік і стать визначити складно. Дерев'яна

труна заповнена фрагментами пірофілітового сланцю та двома фрагментами плінфи (№ 3032, 3067). № 3032 має товщину 4,3 см, а № 3066 – 5,8 см. Зразки створені у нерозбірній формі без дна.

Поховання 82 (рис. 15). Чоловік, 25–35 років: кістяк збережений без втрат. Поховання здійснене у дерев'яній домовині, орієнтоване головою на захід. Поруч із головою (над нею у вертикальному положенні) та у ногах (ступні вертикально спиралися на плиту) було зафіксовано дві плити пірофілітового сланцю фіолетово-червоного кольору. Фрагмент над головою мав розміри $0,7 \times 0,25$ м, товщина – 6 см. Чітка прямокутна форма, рівність торців, однакова товщина та відносна гладкість поверхні вказує на те, що її обробили спеціально. Фрагмент плити під ногами мав розміри $0,5 \times 0,2$ м, товщина –

Рис. 14. Поховання 78 (2019 р.)

Рис. 15. Поховання 82 (2019 р.)

²¹ Ёлшин, Д. (2017). Киевская плинфа X–XIII вв.: опыт типологии. В *Культурный шар. Статті на пошану Гліба Юрійовича Івакіна* (с. 108). Київ: Laurus.

0,15 м. Форма – аморфна, не оброблена. На відміну від пірофілітових саркофагів, на цих плитах не було заглиблень для пазів і слідів від скріплення металевими скобами. Зверху над похованим була масивна дерев'яна дошка, яка слугувала накриттям для цього «псевдосаркофагу». Видобуток пірофілітового сланцю для будівельних та поховальних потреб припинили після 1240 р. Найімовірніше, ці плити використовували за їхнім початковим призначенням у давньоруську добу, а у XVII–XVIII ст. – повторно у цьому захороненні. Однак можна припустити, що ці плити слугували однією з форм архітектурних елементів церкви у цей самий час.

Поховання 30. Щонайменше два індивіди: основне – дитини, від якої залишилися тільки фрагменти черепа, та перевідкладене – жінки 30–40 років (ліва ключиця, фрагменти ребер, велика ліва гомілкорова кістка). Антропологічний матеріал виявлено в одному заповненні з численними фрагментами плінфи. У заповненні поховальної ями знайдено 20 фрагментів плінфи (№ 3024, 3025, 3026, 3031, 3042–3057) від 3,9 до 4,8 см завтовшки. Плінфа має ознаки типу III.П: створено у формі без дна з підсипкою піском, у нерозбірній формі, з закраїнами та мікрослідами від протягування правила, трапляються сліди зрізування закраїн і затікань під форму.

Поховання 37. Також перевідкладене, збереглися тільки фрагменти гомілкових кісток. У заповненні поховальної ями виявлено фрагмент округлої лекальної плінфи № 3070, товщина – 4,8 см. Закраїни після зняття плінфи з нерозбірної форми, запливи під форму, ознаки створення у нерозбірній формі, ознаки створення у формі без дна.

Поховання 226 зафіксовано у перевідкладеному стані. У заповненні могильної ями виявлено дві плінфи – № 3030, 3034, 3,9 і 4,0 см завтовшки відповідно. Зразки мають ознаки типу III.П: створені у нерозбірній формі без дна на пісочній підсипці та мали затікання під форму.

Як ми бачимо, зразки плінфи у вищеведених поховальних комплексах мають ознаки типу III.П (типологія Д. Ёлшина) ²¹: створення у нерозбірній формі без дна з підсипкою піском, із закраїнами та мікрослідами від протягування правила. Усі ці ознаки датують плінфу у межах м. Києва кінцем XI – початком XII ст., що відповідає академічному погляду на час зведення церкви Спаса на Берестові. Аналіз будівельного матеріалу у цих конструкціях надає важливий інформативний матеріал для реконструкції поховальних споруд пізньосередньовічного часу та доби Модерну з вторинним використанням давньоруських будівельних матері-

алів. Характерним видається продовження давньоруської чернецької традиції підкладання плінфи як «подушки-підголівника», як підтвердження християнського аскетизму.

Фіксування давньоруських будівельних матеріалів надає додаткові дані для реконструкції існування церкви Спаса на Берестові у період з 1240 по 1640 рр. За усталеною історіографією відомо, що церкву, найпевніше, було зруйновано у 1240 р. під час нападу на місто хана Батия. На сьогодні існують непрямі дані про ремонт церкви у XV ст. за князювання родини Олельковичів – датування декількох поховань XV ст. під час досліджень В. Харламова у 1989–1990 рр.

Вочевидь до другої половини XVII ст. (часу відбудови церкви Петром Могилою) будівельні матеріали давньоруського храму, який і далі руйнувався, активно привласнювало місцеве населення для своїх потреб. Однак під час великої відбудови значну частину давньоруських будівельних матеріалів, передусім цілі форми, було використано для формування нового об'єму храму. Не затребувані у «великому ремонті» фрагменти плінфи сформували культурний шар навколо церкви. Імовірно, саме їх почали використовувати у поховальних конструкціях, про які йдеться у цій статті.

References

Beljaev, L. (2005). Kamennye “podushki” monasheskikh pogrebenij i ih vethozavetnyj prototip. *Rossijskaja arheologija*, 4, 171 [in Russian].

Honchar, V. (2002). Serednovichnyi nekropol tserkvy Spasa na Berestovi u Kyievi. In *Cerkovnaia arheologija Juzhnoj Rusi: mezhdunar. konf.* (p. 226). Sevastopol [in Ukrainian].

Ivakin, G. (2014). Pro “Pokhovannia Yuriiia Dolhorukoho” bilia Spasa na Berestovi. In *Lavrskyi almanakh: Kyievo-Pecherska lavra v konteksti ukrainskoi istorii ta kultury* (Vol. 29, p. 133). Kyiv: Natsionalnyi Kyievo-Pecherskyi istoryko-kulturnyi zapovidnyk [in Ukrainian].

Ivakin, V. (2008). *Khrystyianski pokhovalni pam'iatky davnoruskoho Kyieva*. Kyiv: KIT [in Ukrainian].

Jolshin, D. (2017). Kievskaja plinfa X–XIII vv.: opyt tipologii. In *Kulturnyi shar. Statti na poshanu Hliba Yuriiiovycha Ivakina* (p. 108). Kyiv: Laurus [in Russian].

KPL-A-NDF-384: Harlamov, V., & Gonchar, V. (1990a). *Otchet ob arheologicheskikh raskopkakh pamjatnika arhitektury XII v. cerkvi Spasa na Berestove, provedennykh na territorii Kievo-Pecherskogo gosudarstvennogo istoriko-kul'turnogo zapovednika v 1989 g.* Kiev [in Russian].

KPL-A-NDF-385: Harlamov, V., & Gonchar, V. (1990b). *Otchet ob arheologicheskikh issledovaniiah cerkvi Spasa na Berestove XII–XIX vv., provedennykh Arhitekturno-arheologicheskoi postojanno dejstvujushhej jekspediciej IA AN USSR v 1990 g.* Kiev [in Russian].

- KPL-A-NDF-689: Balakin, S. (2003). *Zvit pro rezultaty arkheolohichnoho nahliadu za vykonanniam shurfiv u tserkvi Spasa na Berestovi u 2002 r.* Kyiv [in Ukrainian].
- L[ebedincev], P. (1888). Spas na Berestove. *Kievskaja Starina*, 7, 11 [in Russian].
- Makarov, N. (1981). Kamennye podushki v pogrebenijah drevnerusskikh gorodskih nekropolej. *Sovetskaja arheologija*, 2, 113 [in Russian].
- Melnyk, O. (2014). Tsvyntar tserkvy Spasa na Berestovi XIV–XVIII st. In *Lavrskiy almanakh: Kyievo-Pecherska lavra v konteksti ukrainskoi istorii ta kultury* (Vol. 29) [in Ukrainian].
- Melnyk, O. (2017). *Pokhovalni pam'iatky Kyieva XVI–XVIII st.* (Master's thesis). IA NANU, Kyiv [in Ukrainian].
- Musin, A. (2002). *Hristianizacija novgorodskoj zemli v IX–XIV vekah. Pogrebal'nyj obrjad i hristianskie drevnosti.* Sankt-Peterburg [in Russian].
- Panova T. (2004). *Carstvo smerti. Pogrebal'nyj obrjad Srednevekovoj Rusi XI–XVI vekov.* Moskva: Radunica [in Russian].
- Taranenko, S., & Ivakin, V. (2019). *Nekropol tserkvy Spasa na Berestovi. Materialy Vseukrainskoi naukovoï konferentsii "Tanatolohiia: smert na navkolo smerti u yevropeiskii kulturi".* Kyiv [in Ukrainian].
- Taranenko, S., Mysko, Yu., & Zazhyhalov, O. (2019). *Arkheolohichna karta Natsionalnoho Kyievo-Pecherskoho istoryko-kulturnoho zapovidnyka.* Kyiv: Natsionalnyi Kyievo-Pecherskyi istoryko-kulturnyi zapovidnyk [in Ukrainian].

Olena Makhota

OLD RUS BUILDING MATERIALS IN BURIAL COMPLEXES OF THE XVII-XIX CENTURIES NECROPOLIS OF THE SAVIOR IN BERESTOVE (ACCORDING TO RESEARCH MATERIALS 2018-2019)

The article considers the process of using ancient Rus building materials in burial structures of the Modern Age in the necropolis of the Church of the Savior in Brestove. The main periods of researches of the Spas necropolis from 1862 to 2019 are analyzed. According to scientific reports, we are selected data on burials of the XII-XIX centuries, which contained ancient Rus building materials: plinth and slabs of pyrophyllite shale. The main attention is focused on the information obtained during the research and rescue research in 2018-2019, where we are recorded nine burials (XVII-XIX centuries) with partial or complete fencing with ancient Russ building materials. Today, building materials of the Old Rus period on the territory of the Spas necropolis are found in the form of part of the burial structure, additional elements in the arrangement of the tomb and in the filling of burial structures.

Collected and processed set of materials provides additional data for the reconstruction of historical events associated with the decline and reconstruction of the church. The fixation of such burial structures, in turn, also provides indirect data on the traditions of the funeral rite of the inhabitants of Pechersk town and the military of the Kiev fortress in the XVII-XIX centuries. - parishioners of the Church of the Savior in Berestove.

Keywords: burial structure, building materials, plinth, necropolis, Church of the Savior on Berestove, Modern Age.

DOI mics2020.11.130

УДК 718+94(477.25)«10/11»

Аркадій Козловський,

кандидат історичних наук, старший науковий співробітник відділу археології Києва Інституту археології НАН України

kozlovskiy_arkadii@iananu.org.ua, ditinez@ukr.net

<https://orcid.org/0000-0002-0698-4333>

В'ячеслав Крижановський,

молодший науковий співробітник відділу археології Києва Інституту археології НАН України

kryzhanivskiy@iananu.org.ua, ditinez@ukr.net

<https://orcid.org/0000-0002-8999-7446>

ДАВНЬОРУСЬКІ МОГИЛЬНИКИ КОПИРЕВОГО КІНЦЯ

Статтю присвячено вивченню могильників давньоруського часу, виявлених під час розкопок на території стародавнього району Києва – Копиревого кінця. На сьогодні тут відкрито і частково досліджено чотири могильники, які датують X – першою половиною XIII ст.

Перший могильник був між вул. Кудрявською (на півночі) і вул. Січових Стрільців (на півдні), між продовженням вул. Кудрявської (на заході) і Вознесенським узвозом (на сході). Під час розкопок цього могильника, від 1989 до 2018 рр. було досліджено 134 поховання XI–XIII ст. Загальна площа могильника: $\approx 2,88$ га.

Другий (прихрамовий) могильник був на Вознесенському узвозі, 20. Його знайшли у 1947 р. під час дослідження фундаментів давньоруського храму, де було відкрито 35 поховань другої половини XI–XII ст. Загальна площа могильника: $\approx 2,50$ га.

Третій (прихрамовий) могильник був на північ від другого, розташований неподалік: по Вознесенському узвозу, 22. Низку поховань було виявлено під час дослідження фундаментів церкви кінця XII ст. у 1989–1990 рр. Загальна площа могильника: $\approx 1,65$ га.

Четвертий (прихрамовий) могильник, поховання якого було досліджено у 1985, 1987 і 1990 рр., розміщувався на схилі пагорба, по провулку Киянівському, 4 та 10–10б. Тут було відкрито 15 поховань XII – першої половини XIII ст., що належали до церкви кінця XI ст., яка могла бути на розі Киянівського провулку та Воздвиженського узвозу. Загальна площа могильника: $\approx 2,29$ га.

© Аркадій Козловський, В'ячеслав Крижановський, 2020

Отже, на цей час на території Копиревого кінця загалом відкрито і досліджено 219 поховань давньоруського часу, а загальна площа усіх чотирьох могильників могла становити майже 10 га.

Ключові слова: Київська Русь, стародавній Київ, Копирів кінець, могильник, поховання.

¹ Толочко, П. П. (1972). *Історична топографія стародавнього Києва*. Київ: Наукова думка, 138.

² Козловський, А. О., & Крижановський, В. О. (2019). Давньоруські могильники Копиревого кінця. В *Матеріали Всеукраїнської наукової конференції «Танатологія: смерть та навколо смерті у європейській культурі (м. Київ, 13 грудня 2019 р.)»* (с. 48–51). Київ: Електронне видання «МІКС»; Івакін, В. Г. (2008). *Християнські поховальні пам'ятки давньоруського Києва*. Київ: КИТ, 55–58.

³ Козловський, А. О., & Крижановський, В. О. (2019). Давньоруське кладовище на Копиревому кінці. *Археологія*, 4, 22–42.

Копирів кінець, як один із районів давнього Києва, свого часу був важливим торгово-ремісничим посадом, який, паралельно з Подолом, відігравав значну роль у житті міста. Під час археологічних досліджень було встановлено його ймовірні кордони, досліджено ряд оборонних укріплень, окремі укріплені двори, комплекси житлових, виробничих і господарчих будівель, а також чотири церкви й низку могильників¹. Результати вивчення його поховальних пам'яток, разом із даними про щільність забудови, дають важливий матеріал про чисельність населення Копирева кінця та, опосередковано, вказують на послідовність заселення.

На сьогодні тут відкрито й частково досліджено чотири могильники давньоруського часу (рис. 1), які датують X – першою половиною XIII ст.²

Перший, і поки що – найбільший за площею могильник на Копиревому кінці був між вул. Кудрявською (на півночі) і вул. Січових Стрільців (на півдні), між продовженням вул. Кудрявської (на заході) і Вознесенським узвозом (на сході), функціонував із другої половини X до першої половини XIII ст. Тут,

по вул. Кудрявській, 24а та Січових Стрільців, 12, серед численних археологічних об'єктів було виявлено значну кількість різночасових поховань (рис. 1, I). Найбільшу їх кількість знайдено у 1989 і 2016–2018 рр. по вул. Кудрявській, 24а³.

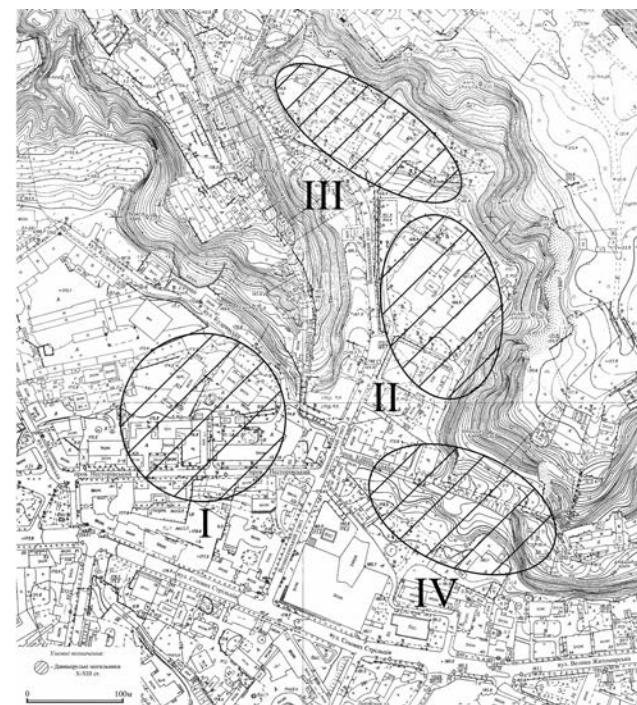
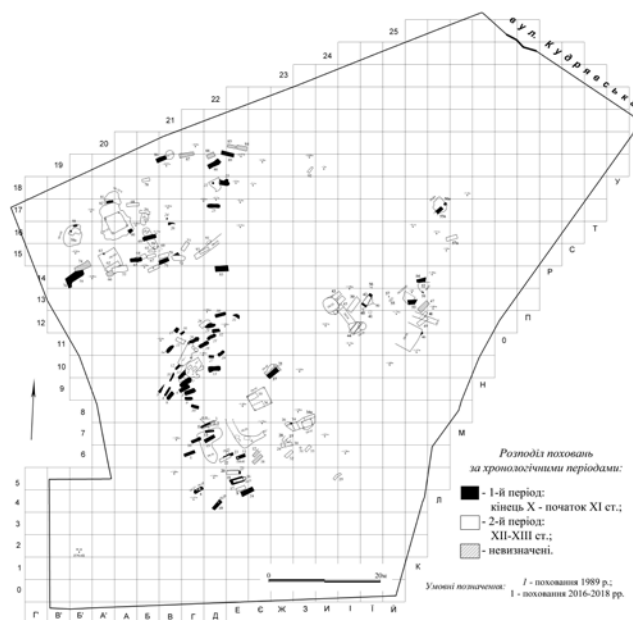

Рис. 1. Схема розташування давньоруських могильників Копиревого кінця на сучасному топографічному плані Києва

⁴ Мовчан, И. И., Писаренко, Ю. Г., & Пеняк, П. С. (1989). Отчёт о раскопках Киево-окольного отряда Киевской постоянно действующей экспедиции в 1989 г. *Научный архив Института археологии НАНУ* (далі – ІА НАНУ), 1989/28 а.

⁵ Івакін, В. Г. Християнські поховальні пам'ятки, 233–237.

Рис. 2. Розташування поховань на загальному плані розкопу по вул. Кудрявській, 24а (1989–2018 рр.)

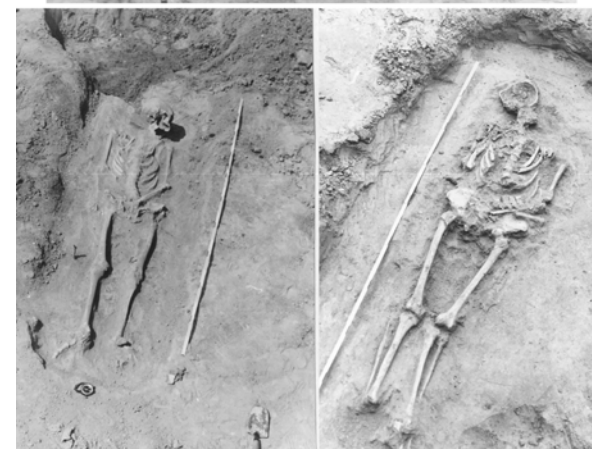
Під час розкопок 1989 р. тут було знайдено та досліджено 33 ⁴ (за іншими даними – 38 ⁵) (рис. 2–3) давньоруських поховань, три з яких – із супровідним інвентарем (таблиця).

Зокрема, у похованні 1 було знайдено два мініатюрні позолочені гудзики грибоподібної форми: один трохи менший за інший. Один із них виявлено в ділянці стегон, ін-

ший – у ділянці грудей. Скоріш за все, це поховання потрібно датувати XII–XIII ст. Зважаючи на супровідний інвентар, воно могло бути жіночим.

У похованні 2, у ділянці лівого плеча кістяка було знайдено бронзовий гудзик у вигляді горошини із прямокутною петелькою. Його датують так само, як і поховання 1, воно могло бути чоловічим.

Рис. 3. Поховання по вул. Кудрявській, 24а (1989 р.)

⁶ Козловський, А. О., & Крижановський, В. О. (2018). Науковий звіт про археологічні дослідження по вул. Кудрявський, 24-А у Шевченківському районі м. Києва в 2016-2018 рр. (I-III черги будівництва). *Науковий архів ІА НАНУ*, ф. е.

Досить цікавим виявилось поховання 28. Тут, у ділянці лівого плеча кістяка було зібрано парчеві золоті нитки, можливо, навмисно покладені туди (для вишивання на тому світі (?)). Ймовірно, це поховання належало до XII ст.

Майже всі небіжчики (окрім поховання 31) поховані за християнським обрядом трупопокладення: могильні ями мали прямокутну форму, витягнуті по осі захід–схід, частина – з відхиленням на південь, а кістяки в них лежали головою на захід. Загальне положення кістяків, розміщення черепа та кісток рук характерні для традиційних поз небіжчиків, похованих на православному кладовищі.

Щодо решти поховань потрібно зазначити таке: три поховання (19, 21, 33) були частково зруйновані сучасними фундаментами або пізніми перекопами; три (11–12, 32) – частково зруйновані більш пізніми об'єктами; ще п'ять поховань (9, 13, 24, 26–27) майже не збереглися; одне (17) виходило за межі ділянки розкопу, а одне (25) взагалі виявилось господарчою ямою.

Отже, поховання, виявлені під час розкопок 1989 р., належали до різних хронологічних періодів. Зважаючи на стратиграфію та глибину залягання, частина з них (1, 2, 15, 28), могла належати до XII–XIII ст. Інші, скоріш за все, потрібно датувати кінцем X – першою половиною XI ст. (рис. 2).

Окрім того, під час розкопок у перевідкладеному культурному шарі було виявлено вістря стріли та половину кінського вудила, які, можливо, належали до зруйнованого язичницького поховання кінця X ст.

Згодом, під час розкопок 2016–2018 рр., на цій самій ділянці розкопу було знайдено та досліджено вже 98 поховань (рис. 2) давньоруського часу, сім із яких мали супровідний інвентар ⁶ (таблиця).

Зокрема, у похованні 4, де було виявлено кістяк дівчинки-підлітка (?), в ділянці ший знайдено залишки намиста, що складалося з чотирьох круглих намистин з отворами для просовування нитки, зроблених зі скляної пасти, та гранованої пірофілітової намистини прямокутної форми, також з отвором; у ділянці черепа виявлено фрагментовану бронзову сережку (рис. 4, 1).

У похованні 53, у ділянках зітлілого черепа, шийних хребців і фрагмента ключиці знайдено п'ять скроневих кілець, скручених із тонкого срібного (?) дроту, а в ділянці тазу – кругле залізне кільце, схоже на пряжку. Очевидно, знайдений кістяк належав дорослій (?) жінці (рис. 5, 1).

У похованні 55а, де виявлено кістяк дівчини-підлітка (?), у ділянці черепа під нижньою щелепою знайдено мідне/бронзове скроневе кільце (рис. 5, 2).

Рис. 4. Поховання по вул. Кудрявській, 24а (2016–2018 рр.)

Рис. 5. Поховання по вул. Кудрявській, 24а (2016–2018 рр.)

Рис. 6. Поховання по вул. Кудрявській, 24а (2016–2018 рр.)

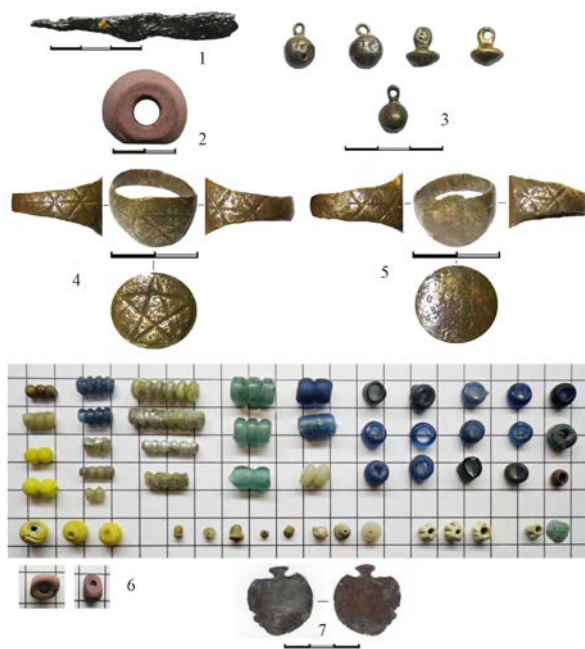

Рис. 7. Поховання по вул. Кудрявській, 24а (2016–2018 рр.)

У похованні 65, у ділянці черепа було знайдено мідне/бронзове скроневе кільце. Кістяк майже не зберігся (рис. 6, 1).

У похованні 75, де виявлено кістяк дорослої людини, у ділянці шиї знайдено бурштиновий хрестик (рис. 6, 2).

Досить цікавим виявилось поховання 83, у якому від кістяка збереглося лише кілька ребер, фрагменти верхніх і нижніх кінцівок (?). Та, попри це, можна припустити, що це поховання – жіноче, оскільки у заповненні могильної ями поруч з кістками в хаотичному порядку було виявлено досить цікавий супровідний інвентар: намистини, фрагменти намистин, бісерини і пронизки різних типів (рис. 7, 6) і диргем (рис. 7, 7), викарбуваний зі срібла, що, найімовірніше, утворювали єдине намисто. Також тут знайдено біконічне пірофілітове прясло (рис. 7, 2), фрагмент залізного ножа (рис. 7, 1), два бронзові персні (рис. 7, 4–5), чотири цілі і одну половину бронзових гудзиків (рис. 7, 3).

В останньому інвентарному похованні (90), де виявлено кістяк дівчини/підлітка (?), під нижньою щелепою у ділянці шиї було знайдено чотири бурштинові грановані намистини прямокутної форми та дві циліндричні скляні намистини з про шарком золотої фольги між шарами сильно патинованого непрозорого скла. Окрім цього, на дні могильної ями, біля черепа було виявлено кіль-

цеподібне пірофілітове прясло, а в ділянці грудної клітини – пронизку з темно-синього непрозорого скла (рис. 8).

Окрім того, у деяких похованнях на кістяках фіксували рештки/відбитки тканин (?).

Зокрема, у похованні 19, від голови до поясу кістки небіжчика були вкриті зеленим нальотом (залишки від окислів міді або сліди барвника), що залишився від певної матерії (?), якою він був накритий (у яку був замотаний) (?). Можливо, цей кістяк належав підлітку (?) (рис. 4, 2).

В іншому похованні (24), де виявлено кістяк дорослої людини (?), кістки обох ніг

Рис. 8. Поховання по вул. Кудрявській, 24а (2016–2018 рр.)

та обидві стопи були вкриті зеленим нальотом (залишки від окислів міді або сліди барвника), що ймовірно, залишився від зітлілого взуття (?) (рис. 4, 3).

У похованні 74, з правої сторони біля щелепи кістяка дорослого було виявлено невеликий шматок тканини досить непоганої збереженості. Можливо, це рештки одягу померлого або своєрідного савану, в який після смерті загорнули тіло.

Усі без винятку небіжчики, знайдені під час розкопок, поховані за християнським порядком трупопокладення: могильні ями мали прямокутну форму, майже всі були витягнуті по осі захід-схід (більша частина з невеликим відхиленням на південь), а тіла в них лежали головою на захід. Загальне положення кістяків (витягнуті, іноді з трохи зігнутими в колінах кістками ніг; рідко повернуті на бік), положення черепа (у більшості – повернуто на той чи той бік; у невеликої кількості – лицем догори) та кісток рук (іноді витягнуті вздовж тулуба або зігнуті у ліктях, кисті складені (обидві разом чи порізно) на животі, тазі, грудній клітині, рідше – у ділянці плечей і ключиць) характерні для традиційних поз небіжчиків, похованих на православному кладовищі. Залишки (сліди тліну й відбитки) від дерев'яної домовини прослідковувалися лише в частині поховань, а в іншій частині на її наявність вказували залізні

цвяхи, знайдені на дні переважної більшості могильних ям. Більша частина кістяків мала дуже погану збереженість: виявлені під час розчищення кістки повністю або частково зітліли, а ті, що залишилися, були гнилими і дуже крихкими. Та все ж невелика частина поховань, кістяки яких розташовувалися на значній глибині від рівня сучасної денної поверхні (переважно, першого періоду функціонування кладовища), збереглися досить добре. Багато тут і дитячих та підліткових поховань. Серед частини поховань є такі, які зверху сіли або частково перерізали одне одного (поховання у кілька ярусів), або були перерізані археологічними об'єктами чи впущені в них.

Щодо решти поховань, то два поховання (17 і 46) були повністю зруйновані більш пізніми об'єктами, сучасними фундаментами або перекопами; 17 поховань (25–28, 31–32, 34, 38, 51, 56–58, 58а, 63, 76, 80 і 91) – частково зруйновані, зміщені більш пізніми об'єктами, сучасними фундаментами або перекопами; шість поховань (2–3, 5, 18, 21 і 23) були частково зруйновані або зміщені більш пізніми похованнями; вісім поховань (11, 48, 71, 73, 78, 86–88) – ями-заготовки під майбутні трупопокладення, якими так і не скористалися (?), одне з поховань (84) виявилось могильною ямою від поховання, дослідженого у 1989 р.

⁷ Мовчан, І. І., Козловський, А. О., & Ієвлев, М. М. (2005). Звіт про археологічні дослідження, здійснені Старокиївською експедицією ІА НАНУ у м. Києві по вул. Артема, 12 в 2003–2005 рр. *Науковий архів ІА НАНУ*, ф. е. 2003-2005/222.

Після аналізу поховань, виявлених у процесі розкопок 2016–2018 рр., з'ясувалося, що усі досліджені поховання умовно можна поділити на два хронологічні періоди, під час яких на цій території функціонував досить значний за своїми розмірами давньоруський могильник (рис. 1).

До першого періоду, що датують кінцем Х ст., належить 37 поховань. Вони, в основному, були впущені в материк, подекуди на значну глибину відносно рівня сучасної денної поверхні. Глибина залягання поховань першого періоду коливалася у межах від 1,65 до 3,59 м.

До другого періоду, який датують другою половиною XII–XIII ст., належить 51 поховання. Вони розміщувалися на межі між перевідкладеними культурними шарами і материком, частина з них лише трохи заглиблювалася в материк, а інша частина була впущена у заповнення археологічних об'єктів або поховань першого періоду. Глибина залягання поховань другого періоду коливалася у межах від 1,39 до 3,55 м.

Можливо, поховання другого хронологічного періоду пов'язані з функціонуванням церкви XII–XIII ст., яка була розташована за 30 м на південь і була досліджена у 1967 р. по пров. Несторівському, 9. Цілком імовірно, що відновлення поховань на кладовищі після занепаду житлово-ремісничого

кварталу пов'язане з розширенням церковного погосту.

Дату десяти поховань було досить складно визначити, адже за своєю стратиграфією і положенням вони могли належати як до першого, так і до другого хронологічних періодів. Можна лише припустити, що сім з них належали до першого періоду, а три – до другого.

Аналіз порядку розміщення поховань на ділянці дослідження показав наявність певного порядку. Можна виділити від шести до восьми рядів, розміщених по осі північ–південь, із відхиленням на захід (рис. 1).

Імовірно продовження цього могильника у південному напрямку було зафіксоване під час розкопок укріпленої садиби по вул. Січових Стрільців, 12 в 2003–2005 рр. у вигляді трьох поховань другої половини Х ст. (рис. 9), одне з яких супроводжувалося інвентарем ⁷ (таблиця).

Так, у похованні 2, більшу частину якого зруйнував котлован ХХ ст., неподалік від черепа дівчини (?) лежала невелика скляна намистина, плоско-овальна, слабо-блакитного кольору. Поруч із намистиною лежало невелике скроневе кільце із тонкого дроту: золоте, один кінець загострений, другий – обрубаний. Діаметр кільця: 1,20 см, діаметр дроту – 0,10 см. Зважаючи на положення черепа і на те, що інших кісток немає, можна

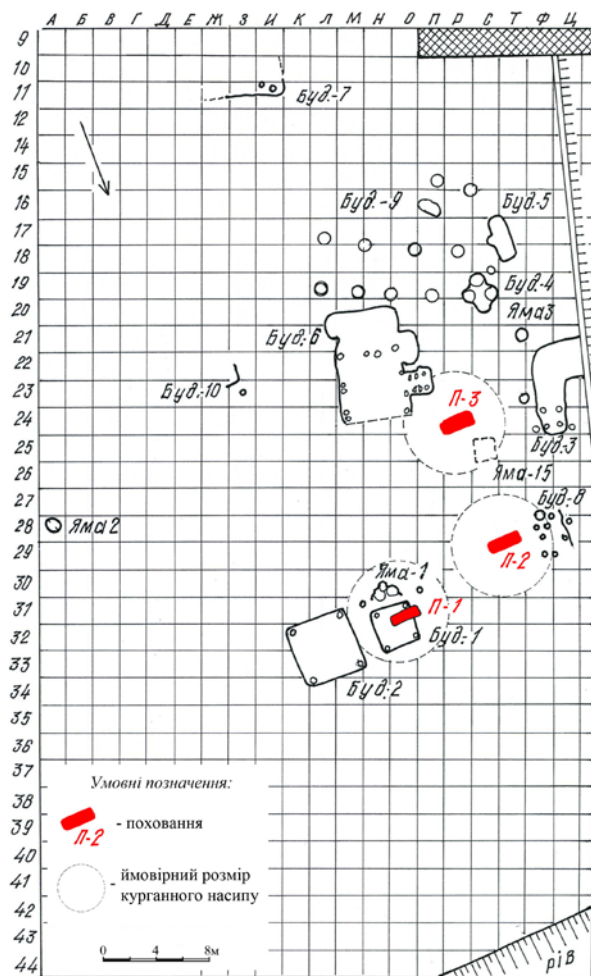

Рис. 9. Розташування поховань на загальному плані розкопу по вул. Січових Стрільців, 12 (2003–2005 рр.)

припустити, що це поховання було пограбоване.

Цікавим виявилось і поховання 3, де кістяк лежав у дерев'яній труні, від якої залишилися сліди у вигляді дерев'яного тліну, завдяки чому стало можливим зробити її реконструкцію.

Тлін домовини було зафіксовано на глибині 0,20–0,25 м від рівня материка, розміри труни становили 1,80×0,60 м. Вона скріплювалася досить великими кованими залізними цвяхами, довжиною до 9 см (у розрізі – квадратні (0,70×0,70 см)). Сама ж могильна яма мала розмір 1,90×1,10 м, дно було на глибині 0,75 м від рівня материка. Поховання частково зруйноване фундаментом будівлі початку ХХ ст. (рис. 10).

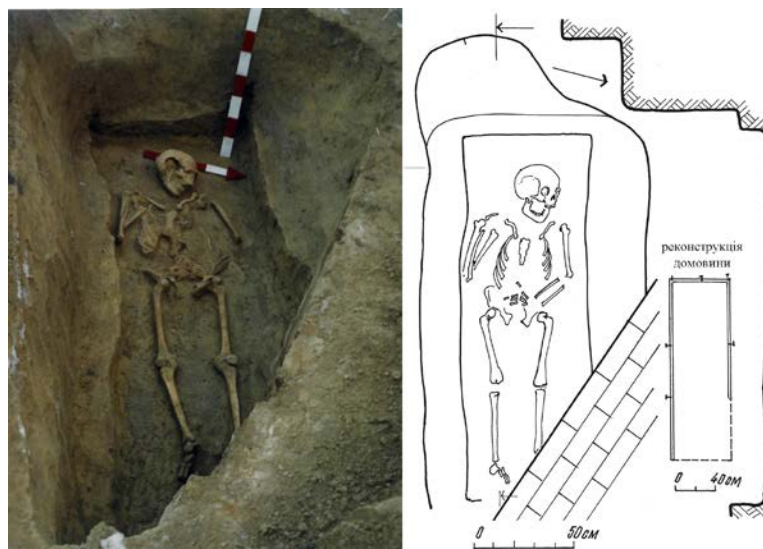

Рис. 10. Поховання по вул. Січових Стрільців, 12 (2003–2005 рр.)

Отже, за час розкопок цього могильника, з 1989 до 2018 рр., було досліджено 134 поховання, 11 з яких мали супровідний інвентар. Могильні ями мали прямокутну форму, майже всі були витягнуті по осі захід–схід (більша частина – з невеликим відхиленням на південь), а небіжчики у них лежали головою на захід. Загальне положення кістяків, положення черепа і кистей рук були характерні для традиційних поз небіжчиків, похованих на православному цвинтарі. Також під час досліджень було знайдено невелику кількість порожніх ям, які, можливо, були вириті заздалегідь і не використані за призначенням. Що ж до знайдених по вул. Січових Стрільців, 12 трьох поховань то, зва-

⁸ Каргер, М. К. (1951). *Археологические исследования древнего Киева*. Киев: АН УССР, 209–211.

⁹ Раппопорт, П. А. (1982). Русская архитектура X–XIII вв. *Археология СССР*, E1-47, 17–18.

¹⁰ Івакін, В. Г. Християнські поховальні пам'ятки, 230–231.

жаючи на відстань між ними, можливо, вони мали курганні насипи (рис. 9).

Проаналізувавши розташування могильних ям та їхній вміст, дослідники визначили, що цей могильник мав від шести до восьми рядів поховань. Загальна площа могильника становила близько 2,88 га.

Другий могильник Копиревого кінця – прихрамовий, розташований на схід від першого, на Вознесенському узвозі, 20 (рис. 1, II). Цей могильник датують другою половиною XI–XII ст. Його знайшли у 1947 р. при дослідженні фундаментів давньоруського храму, що був на території Національної академії образотворчого мистецтва і архітектури. На жаль, цей могильник було досліджено тільки частково: межі та загальна кількість поховань, розташованих на його території, досі невідомі.

У районі храму XI ст. було досліджено дві ділянки цього могильника. Перша розміщувалася з північно-західного боку храму. На ній було відкрито 25 поховань XI–XII ст. Всі вони були безінвентарні, орієнтовані по лінії захід–схід, більшість небіжчиків лежали у дерев'яних трунах. Друга ділянка була з північно-східного боку. На ній досліджено 10 поховань. Вони були орієнтовані переважно по лінії північний схід – південний захід. Усі поховання, за винятком одного дитя-

чого, також були безінвентарні, а небіжчики лежали у дерев'яних трунах.

Серед інших вирізнялося дитяче поховання, під час дослідження якого було знайдено намисто з білих кришталевих та кольорових скляних намистин, а також олов'яний натільний хрест ⁸.

Отже, під час дослідження цього храмового могильника було відкрито 35 поховань другої половини XI–XII ст., які розташовувалися навколо фундаментів храму (можливо, літописний храм «Святого Симеона» (?)).

З огляду на місце розташування і дані, отримані під час дослідження, загальна площа цього могильника, ймовірно, могла становити близько 2,50 га.

Третій могильник – також прихрамовий, був розташований неподалік на північ від другого, по Вознесенському узвозу, 22 (рис. 1, III). Низку поховань було виявлено під час дослідження фундаментів церкви кінця XII ст. ⁹ у 1989–1990 рр. Тут було знайдено вісім поховань різного ступеня збереженості, одне з яких супроводжувалося інвентарем ¹⁰ (таблиця).

Зокрема, у похованні 5, де було виявлено кістяк дорослого чоловіка, знайдено бронзовий гудзик.

Враховуючи місце розташування та результати розкопок 1989–1990 рр., можна

¹¹ Там само, 231–233.

припустити, що загальна площа цього могильника могла становити близько 1,65 га.

Четвертий могильник (імовірно, також прихрामовий), поховання якого було досліджено у 1985 і 1990 рр., розміщувався на схилі пагорба, по провулку Киянівському, 4 і 10 (рис. 1, IV). Тут було відкрито і досліджено 12 поховань (таблиця) XII – першої половини XIII ст. Ці поховання, без сумніву, належали до єдиного християнського могильника, розташованого поблизу храму, що був на розі Вознесенського узвозу і Киянівського провулка ¹¹. Деякі з них супроводжувалися інвентарем.

1. Поховання по пр. Киянівському, 4 (1990 р.).

У похованні 1, біля шиї небіжчика знайдено бронзовий гудзик із двох дисків зі скляною вставкою.

У похованні 3, на відстані 0,80 м на північний схід від черепа виявленого тут кістяка було знайдено бронзовий хрестик, який, імовірно, належав небіжчику.

У похованні 7, де кістяк майже не зберігся, поруч з окремими кістками небіжчика виявлено ріг, залізний цвях і залізне кільце.

2. Поховання по пр. Киянівському, 10 (1985 р.).

У похованні 3, від якого зберігся лише череп, знайдено чотири бронзові скроневі кільця; імовірно, належало молодій жінці.

До цього ж могильника, можливо, також належать ще три поховання XII ст., що були зафіксовані у 1987 р. під час прокладання комунікаційної траншеї. Вони розміщувалися між будинками по Воздвиженському узвозу, 10–10б.

Отже, тут було відкрито 15 поховань, що належали до церкви кінця XI ст., яка, на думку дослідників, могла бути розташована на місці будинку № 2 по провулку Киянівському, а саме на розі Киянівського провулку та Воздвиженського узвозу. Враховуючи місце розташування та результати розкопок 1985, 1987 та 1990 рр., можна припустити, що загальна площа цього могильника становила близько 2,29 га.

Отже, на нашу час на території Копирева кінця загалом відкрито і досліджено 219 поховань давньоруського часу, а загальна площа усіх чотирьох могильників могла становити майже 10 га.

На жаль, досліджені поховальні комплекси є нечисленними. Потрібно враховувати те, що Копирів кінець є одним із найменш досліджених районів стародавнього Києва. Крім того, треба також зважати, що він був західною окраїною міста, тож частина поховань, які належали до нього, могли розташовуватися за межами міської забудови. Тому чисельність його населення, імовірно, була значно більшою, ніж та, на яку вказують результати досліджень цих могильників.

References

Ivakin, V. H. (2008). *Khrystyianski pokhovalni pam'iatky davnoruskoho Kyieva*. Kyiv: KYT [in Ukrainian].

Karger, M. K. (1951). *Arkheologicheskie issledovaniia drevnego Kyieva*. Kiev: AN USSR [in Russian].

Kozlovskyi, A. O., & Kryzhanovskyi, V. O. (2018). Naukovyi zvit pro arkheolohichni doslidzhennia po vul. Kudriavskii, 24-A u Shevchenkivskomu raioni m. Kyieva v 2016-2018 rr. (I–III cherhy budivnytstva). *Naukovyi arkhiv Instytutu arkheolohii NANU*, f. e. [in Ukrainian].

Kozlovskyi, A. O., & Kryzhanovskyi, V. O. (2019). Davnoruske kladovyshche na Kopyrevomu kintsii. *Arkheolohiia*, 4, 22–42 [in Ukrainian].

Kozlovskyi, A. O., & Kryzhanovskyi, V. O. (2019). Davnoruski mohylnyky Kopyrevoho kintsia. In *Materi-*

aly Vseukrainskoi naukovoï konferentsii “Tanatolohiia: smert ta navkolo smerti u yevropeiskii kulturi” (m. Kyiv, 13 hrudnia 2019 r.) (pp. 48–51). Kyiv: Elektronne vydannia “MIKS” [in Ukrainian].

Movchan, I. I., Pisarenko, Iu. G., & Peniak, P. S. (1989). Otchet o raskopkakh Kievo-okolnogo otriada Kievskei postoianno deistvuiushchei ekspeditsii v 1989 g. *Naukovii arkhiv Instytutu arkheolohii NANU*, 1989/28 a [in Russian].

Movchan, I. I., Kozlovskyi, A. O., & Iievlev, M. M. (2005). Zvit pro arkheolohichni doslidzhennia, zdiisneni Starokyivskoïu ekspeditsiieiu IA NANU u m. Kyievi po vul. Artema, 12 v 2003-2005 rr. *Naukovyi arkhiv Instytutu arkheolohii NANU*, f. e. 2003-2005/222 [in Ukrainian].

Rappoport, P. A. (1982). Russkaia arkhitektura X–XIII vv. *Arkheologiia SSSR*, E1-47, 17–18.

Tolochko, P. P. (1972). *Istorychna topohrafiia starodavnoho Kyieva*. Kyiv: Naukova dumka [in Ukrainian].

Таблиця

Поховання у Копиревому кінці

Легенда до таблиці:

- 1 – номер поховання;
- 2 – поховання у ямі (+)/контурів ями немає (–);
- 3 – розміри, глибина ями/залягання кістяків (h – (м));
- 4 – наявність (+)/відсутність (–) решток домовини, розміри (м);
- 5 – орієнтація поховання;
- 6 – ступінь збереженості (+ – добра, ± – середня, – – погана);
- 7 – стать, вік (доросле (дор.)/підліткове (підл.)/дитяче (дит.));
- 8 – наявність (+)/відсутність (–) супровідного інвентарю;
- 9 – датування (ст.).

1	2	3	4	5	6	7	8	9
Вул. Кудрявська, 24а (1989 р.)								
1	+	h – 1,20	–	зх.	–	♀(?), дор.	+	XII–XIII
2	–		–	зх.	–	♂(?), дор.	+	XII–XIII
3	+	h – 2	–	пд.-зх.	–	дит. (?)	–	X–XI
4	–	h – 2,10	+; 1,87×0,50	пд.-зх.	±	дор.	–	X–XI
5	+	2,30×1,70; h – 2,21	+; 2,15×0,55	пд.-зх.	±	дор.	–	X–XI
6	+	h – 2,22	+; 1,94	пд.-зх.	–	дор.	–	X–XI
7	+	2,54×1,20; h – 2,21	+; 2,10×0,75	пд.-зх.	±	♂(?), дор.	–	X–XI
8	+	h – 2,70	–	пд.-зх.	±	дор.	–	X–XI
9	+	1,50×0,50	–	зх.	–	дит. (?)	–	X–XI
10	+	h – 2,26	+; 1,50×0,54	пн.-зх.	–	дит. (?)	–	X–XI
11	±	≈2×0,60	–	пд.-зх.	±	дор.	–	X–XI
12	±		–	пд.-зх.	–	дор.	–	X–XI

1	2	3	4	5	6	7	8	9
13	+	2,26×1	–	зх.	–	дор.	–	X–XI
14	+	1,74×0,80	–	пд.-зх.	±	дит (?)	–	X–XI
15	+	h – 2,40	±	зх.	+	дор.	–	XII–XIII
16	±	0,90×0,44; h – 2,17	–	пд.-зх.	±	дор.	–	X–XI
17	±		–	пд.-зх.	–	дор.	–	X–XI
18	+	h – 1,43	–	пд.-зх.	+	♀(?)	–	X–XI
19	±	h – 1,71	–	пд.-зх.	–	дор.	–	X–XI
20	+	h – 2,83	–	пд.-зх.	–	дор.	–	X–XI
21	–		–	пд.-зх.	–	дор.	–	X–XI
22	–	h – 0,60	–	зх.	–	♀(?)	–	X–XI
23	–	h – 0,60	–	зх.	–	♀(?)	–	X–XI
24	–	h – 0,90	–		–	дор.	–	X–XI
26	–		–		–	дор.	–	X–XI
27	–	2×?	–	пд.-зх.	–	дор.	–	X–XI
28	–	h – 1,40	–	зх.	–	дор.	+	XII–XIII
29	–	h – 2,02	–	зх.	–	дор.	–	X–XI

1	2	3	4	5	6	7	8	9
30	+	1,80×?; h – 2,50	–	зх.	±	дор.	–	X–XI
31	–		–	сх.	–	дор.	–	X–XI
32	±	1,50×?; h – 2,63	–	зх.	–	дор.	–	X–XI
33	±		–		–		–	
Вул. Кудрявська, 24а (2016–2018 рр.)								
1	+	2,06×0,55; h – 2,35	+	пд.-зх.	–	дор.	–	кін. X
2	+	h – 1,99	–	пд.-зх.	–	дор.	–	XII–XIII
3	+	h – 2,12	±, 1,63×0,57	пд.-зх.	–	дор.	–	XII–XIII
4	+	h – 2,37	±, 1,91×0,55	пд.-зх.	+	♀, підл. (?)	+	кін. X
5	+	h – 2,21	±, 0,87×0,35	пд.-зх.	±	дит. (?)	–	XII–XIII
6	–	h – 1,63	–		–	дор.	–	XII–XIII
7	–	h – 1,63	–		–	дор.	–	XII–XIII
8	±	2,06×0,55; h – 2,35	–	зх.	–	дор.	–	кін. X

1	2	3	4	5	6	7	8	9
9	–	h – 1,67	±, 1,70×0,45	зх.	–	дор.	–	ХІІ–ХІІІ
10	+	1,96×0,64; h – 2,36	+	пд.-зх.	±	підл. (?)	–	кін. Х
11	+	1,82×0,54; h – 2,36	–				–	кін. Х
12	+	1,30×0,55; h – 2,10	+	пд.-зх.	–	дит. (?)	–	
13	±	≈1,57×0,40; h – 2,69	+	зх.	–	підл. (?)	–	кін. Х
14	+	2,05×0,60; h – 2,15	–	пд.-зх.	–	підл. (?)	–	
15	+	2,10×0,65; h – 2,83	±	пд.-зх.	–	підл. (?)	–	кін. Х
16	+	2,28×0,52; h – 2,83	+	пд.-зх.	+	дор.	–	ХІІ–ХІІІ
17	±	≈2,45×0,42; h – 2,16	–	пд.-зх.			–	кін. Х
18	±	≈2,45×0,50; h – 2,14	±	пд.-зх.	–		–	кін. Х
19	+	2,10×0,68; h – 2,05	+	пд.-зх.	–	підл. (?)	–	кін. Х

1	2	3	4	5	6	7	8	9
20	+	2,46×0,75; h – 2,06	+	зх.	+	дор.	–	ХІІ–ХІІІ
21	±	≈2,46×0,60; h – 2,03	–	зх.	–		–	кін. Х
22	+	2,10×0,57; h – 2,10	+	пд.-зх.	+	підл. (?)	–	ХІІ–ХІІІ
23	±	≈1,90×0,40; h – 2,05	–	пд.-зх.	–		–	кін. Х
24	+	2,37×0,92; h – 2,05	+	пд.-зх.	+	дор.	–	кін. Х
25	±	1,90×0,60; h – 1,39	–	пд.-зх.	–	дит. (?)	–	ХІІ–ХІІІ
26	–	h – 1,61	–		–	дит. (?)	–	ХІІ–ХІІІ
27	–	h – 1,61	–	зх.	–		–	ХІІ–ХІІІ
28	–	h – 1,58	–		–		–	ХІІ–ХІІІ
29– 30	–	h – 1,73-1,77	–	зх.	–	дор.	–	ХІІ–ХІІІ
31	–	h – 1,40	–		–		–	ХІІ–ХІІІ
32	±	1,70×0,65; h – 1,55	–	пд.-зх.	–	дор.	–	ХІІ–ХІІІ

1	2	3	4	5	6	7	8	9
33	±	1,80×0,63; h – 1,66	±	пд.-зх.	–	♀, підл./ дор. (?)	–	ХІІ–ХІІІ
34	–	h – 1,51	–		–		–	кін. Х
34a	+	2,25×0,85; h – 2,41	+	пд.-зх.	–	дор.	–	ХІІ–ХІІІ
35	±	2,10×0,70; h – 2,45	–	пд.-зх.	+	дор.	–	ХІІ–ХІІІ
36	±	1,90×0,60; h – 2,45	–	пд.-зх.	+	дор.	–	ХІІ–ХІІІ
37	+	2,25×0,89; h – 3	+	пд.-зх.	–	дор.	–	кін. Х
38	–	h – ≈2,40	–				–	
39	±	≈2,10×1,10; h – 2,27	±	пд.-зх.		♀, підл./ дор. (?)	–	ХІІ–ХІІІ
40	–	h – 2,18	–		–		–	ХІІ–ХІІІ
41	–	h – 2,18	–		–		–	ХІІ–ХІІІ
42	±	≈2,10×1,10; h – 2,18	+	пд.-зх.	+		–	ХІІ–ХІІІ
43	±	2,26×1,10; h – 2,64	–	пд.-зх.	+	дит.	–	ХІІ–ХІІІ

1	2	3	4	5	6	7	8	9
44	+	2,44×1,05; h – 2,43	±	пд.-зх.	+	дор.	–	ХІІ–ХІІІ
45	+	2,12×0,88; h – 2,43	–	пд.-зх.	+	дор.	–	ХІІ–ХІІІ
46	–	h – 1,82	–				–	кін. Х
47	±	2,25×0,95; h – 2,50	–	пд.-зх.	–		–	
48	+	2,10×0,45; h – 2,49	–				–	ХІІ–ХІІІ
49	+	2×0,70; h – 2,52	+	пд.-зх.	–	дор.	–	ХІІ–ХІІІ
50	+	2,55×1; h – 3,08	+	пд.-зх.	+	дор.	–	кін. Х
51	–	гл. 2,38	–		–		–	кін. Х
52	+	0,75×0,39, h – 2,32	–	зх.	–	дит.	–	ХІІ–ХІІІ
53	±	≈1,80×0,80, h – 2,36	–	зх.	–	♀, дор.	+	кін. Х
54	±	2,35×0,90, h – 2,05	±	зх.	–	дор.	–	кін. Х
55	±	h – 2,15	–				–	ХІІ–ХІІІ

1	2	3	4	5	6	7	8	9
55a	±	h – 2	±, 1,30×0,65	пд.-зх.	±	♀, підл. (?)	+	кін. X
56	–		–				–	XII–XIII
56a	–		–				–	кін. X
57	–		–				–	кін. X
57a	+	2,50×1,20; h – 2,48	+	пд.-зх.	+	дор.	–	XII–XIII
58	–	h – 2,87	–		+		–	кін. X
58a	–	h – 3,59	–		–		–	кін. X
59	–	h – 2,78-2,82	±, ≈1,60	пд.-зх.	–	дор.	–	XII–XIII
60	+	2,20×0,85; h – 2,81-2,85	–	пн.-зх.	±	дор.	–	XII–XIII
61	+	1,05×0,42; h – 2,75-2,79	–	пд.-зх.	–	дит.	–	XII–XIII
62	±	≈2,25×1,05; h – 2,92	±	пд.-зх.	+	дор.	–	XII–XIII
63	–		–			дит. (?)	–	кін. X
64	±	≈1,95×0,82; h – 2,58	–	пд.-зх.	–	підл. (?)	–	XII–XIII

1	2	3	4	5	6	7	8	9
65	+	1,85×0,55; h – 3,06	+	зх.	–		+	кін. X
66	–	h – 2,81	±	пд.-зх.	+	дор.	–	
67	+	1,40×0,53; h – 2,77	+	пд.-зх.	–	дит.	–	XII–XIII
68	+	2,10×0,60; h – 3,12	+	зх.	–	підл. (?)	–	XII–XIII
69	+	2,17×0,64; h – 3,35	+	пд.-зх.	+	дор.	–	кін. X
70	+	1,70×0,65; h – 3,02	+	пд.-зх.	–	дит./підл. (?)	–	XII–XIII
71	+	1,83×0,75; h – 3,21	–				–	кін. X
72	+	2,35×0,73; h – 2,98	+	зх.	–	♀, підл./ дор. (?)	–	XII–XIII
73	+	1,70×0,68; h – 3,12	–				–	XII–XIII
74	+	2,45×0,75; h – 2,65	±	пд.-зх.	±	дор.	–	
75	+	2,20×0,70; h – 2,70	+	пд.-зх.	+	дор.	+	кін. X

1	2	3	4	5	6	7	8	9
76	±	h – 2,50	–		–	дор. (?)	–	кін. X
77	+	2,70×1; h – 3,28	+	пд.-зх.	±	дор.	–	XII–XIII
78	+	1,35×0,50; h – 3,17	–				–	XII–XIII
79	+	1,40×0,53; h – 2,92	+	пд.-зх.	–	дит.	–	XII–XIII
80	–		–		–	дит. (?)	–	кін. X
81	–		–			дит. (?)	–	XII–XIII
82	±	0,90×0,45; h – 3,22	–	пд.-зх.	±	дор.	–	кін. X
83	±	≈2,30×1; h – ≈3	–			♀, дор. (?)	+	кін. X
84	+	1,88×0,70; h – 3,08	–				–	
85	+	1,50×0,60; h – 3,21	–	пн.-зх.	–	дит.	–	
86	+	2,15×0,70; h – 3,19	–				–	кін. X

1	2	3	4	5	6	7	8	9
87	+	2,55×0,78; h – 3,37	–				–	
88	+	1,45×0,80; h – 3,32	–				–	
89	+	2,30×0,73; h – 3,57	+	пн.-зх.	–		–	кін. X
90	+	2,40×0,87; h – 3,12	+	пд.-зх.	–	♀, підл. (?)	+	кін. X
91	–		–			дит. (?)	–	XII–XIII
92	+	1,23×0,43; h – 2,80	–	пд.-зх.	–	дит.	–	XII–XIII
93	+	2,05×0,53; h – 3,55	–	пд.-зх.	–	дор.	–	XII–XIII
Вул. Січових Стрільців, 12 (2003–2005 рр.)								
1	+	2,25×0,45-0,50	–	сх.	–	дор. (?)	–	II пол. X
2	±	0,80×0,55; h – 2,70	–		–	♀, підл./ дор. (?)	+	II пол. X
3	+	1,90×1,10; h – 0,75	+, 1,80×0,60; h – 0,20-0,25	зх.	±	дор.	–	II пол. X
Вознесенський узвіз, 22 (1989–1990 рр.)								
1	+		+	пд.-зх.	±	дор. (?)	–	XII–XIII

1	2	3	4	5	6	7	8	9
2	+		+		–	♂, дор.	–	
3	±		+		–		–	
4	+	1,17×0,65; h – 1,62	–		–	дор. (?)	–	
5	+	h – 1,72	+				+	
6	+	h – 1,47					–	
7–8	–		±		–		–	
пр. Киянівський, 4 (1990 р.)								
1	+	2,20×0,80; h – 1	–	пд.-зх.	±	дор.	+	XII–XIII
2	–	h – 2,30	–	пд.-зх.	±	дор. (?)	–	XII–XIII
3	–	h – 1,74	±	пд.-зх.	±	дор.	+	XII–XIII
4	–	h – 1,80	–	пд.-зх.	±	дор. (?)	–	XII–XIII
5	±	h – 1,80	–	пд.-зх.	–	дор. (?)	–	XII–XIII
6	±	h – 2,10	–	пд.-зх.	–	дор. (?)	–	XII–XIII
7	±	h – 2,25	–		–		+	XII–XIII

1	2	3	4	5	6	7	8	9
пр. Киянівський, 10 (1985 р.)								
1–2	±	h – 2,50	–		–		–	XII–XIII
3	+	h – 2,60	–	пн.-зх.	–	♀, дор. (?)	+	XII–XIII
4	+	0,90; h – 2,70	+	пн.-зх.	±		–	XII–XIII
5	±				–	♀, підл.	–	XII–XIII

Arkadii Kozlovskiy, Viacheslav Kryzhanovskiy

ANCIENT RUS' BURIAL GROUNDS AT THE KOPYREV KINEC'

This article is devoted to the study of ancient Rus' burial grounds discovered during excavations in the ancient district of Kyiv – Kopyrev kinec'. To date, four burial grounds dating from the 10th to the first half of the 13th century have been discovered and partially researched here.

The first burial ground was located between St. Kudryavs'ka (in the north) and St. Sichovykh Striltsiv (in the south), and between the continuation of the St. Kudryavs'ka (in the west) and Voznesensky Descent (in the east). During the excavations of this burial ground – from 1989 to 2018, 134 burials of the XI-XIII centuries were investigated. The total area of the burial ground: ≈2.88 hectares.

The second (near church) burial ground was located on Voznesensky Descent, 20. It was found in 1947 during the study of the foundations of the ancient Rus' church, where 35 burials of the second half of the XI – XII centuries were discovered. The total area of the burial ground: ≈2.50 hectares.

The third (near church) burial ground was located north of the second and was located nearby: on the Voznesensky Descent, 22. A number of burials were discovered during the study of the foundations of the church of the late 12th century in 1989–1990. The total area of the burial ground: ≈1.65 hectares.

The fourth (near church) burial ground, the burials of which were excavated in 1985, 1987, and 1990,

was located on a hillside, along Kiyanivs'ky Lane, 4 and 10–10–B. There were opened 15 burials of the XII – first half of the XIII century, which belonged to the church of the end of the XI century, which could be located at the corner of Kianivsky Lane and Vozdvyzhensky Descent. The total area of the burial ground: ≈ 2.29 hectares.

Thus, at present, in the territory of Kopyrev kinec', a total of 219 burials of ancient times have been discovered and studied, and the total area of all four burial grounds could be almost 10 hectares.

Keywords: Kyivan Rus, ancient Kyiv, Kopyrev kinec', burial ground, burials.

DOI 10.15407/mics2020.11.156

УДК 614.6+94Возвягель

Олександра Козак,

кандидатка історичних наук, старша наукова співробітниця
відділу біоархеології Інституту археології НАН України
akozak26@ukr.net

<https://orcid.org/0000-0003-2094-4490>

САНІТАРНЕ ЗАХОРОНЕННЯ НА ПІВДЕННОМУ ГОРОДИЩІ ВОЗВЯГЕЛЯ. РЕКОНСТРУКЦІЯ ОБСТАВИН ЗА АНТРОПОЛОГІЧНИМИ ДАНИМИ

Моменти смерті та поховання людини є ключовими у танатологічних та антропологічних дослідженнях. Перимортальні й посмертні процеси змінюють макро- і мікроструктуру кістки й часто призводять до її руйнування. Зазвичай вважають, що кістки поганої збереженості є малоінформативними в антропології. Однак у судовій медицині та археології ступінь та особливості «поганої збереженості» є основним і чи не єдиним джерелом інформації про час, умови, причини загибелі та обставини поховання.

У 1993 р. під час розкопок Південного городища Возвягеля (Новоград-Волинський) було виявлено скупчення людських і тваринних кісток у підкліті будівлі (будинок ювеліра), датованої давньоруським часом. Людські кістки було передано для антропологічного аналізу. Оскільки скупчення являло собою «костище», у дослідженні використовували такі самі методики, що й у антропології полів битв.

Статтю присвячено дослідженню перимортальних і посмертних маркерів на кістках для з'ясування обставин загибелі людей, умов перебування останків після смерті та часу їх захоронення.

¹ Haglund, W. D., & Sorg, M. H. (1997). Introduction to Forensic Taphonomy. In W. D. Haglund & M. H. Sorg (Eds.), *Forensic Taphonomy. The Postmortem Fate of Human Remains* (p. 3). Boca Raton; London; New York, Washington: CRC Press.

² Смирнов, Ю. А. (1997). Лабиринт. Морфология преднамеренного погребения. Москва: Издательство фирмы «Восточная литература» РАН, 169, 214–215.

У статті проаналізовано основні тафномічні макроскопічні маркери на людських кістках. Наявність можливих перимортальних травм і статеві-віковий профіль групи захоронених людей свідчить про загибель звичайного населення городища внаслідок військового конфлікту. Кістки більшої частини скелетів у скупченні лежать не в анатомічному порядку. Зважаючи на цей факт, а також на стан кісткової тканини та поверхні кісток, наявність слідів зубів тварин та інші ознаки, можна припустити, що скупчення утворилось через 1–9 місяців після загибелі людей. Скупчення є санітарною ямою і належить до навмисних захоронень. Із певною часткою ймовірності його можна пов'язати з каральною експедицією Данила Галицького у Болоховські землі, яка відбулась улітку–восени 1256 р.

У статті також запропоновано класифікацію поховань і захоронень, на основі їх локалізації, морфології, первинності та інших критеріїв.

Ключові слова: санітарне захоронення, Середньовіччя, Возвягель, тафномія, палеопатологія.

Обсяг інформації про життя та смерть давньої людини, отриманої з археологічних джерел, на пряму залежить від стану збереженості кісткового матеріалу. Загальноприйнятою є думка, що погано або неповно збережені кістки є малоінформативними, а достовірність етнічних, екологічних та епідеміологічних реконструкцій унаслідок дослідження таких кісток є низькою. Це лише певною мірою відповідає дійсності. Чинники, які діють на тіло після поховання, – ті, що сприяють руйнуванню тіла та пізніше скелета, – залишають на кістках сліди, за якими можна відновити деякі події, що відбуваються з тілом або кісткою вже після смерті.

Закономірності та процеси археологізації різних матеріалів, і, зокрема, людського тіла та скелета, вивчає тафномія. Базовою метою цієї галузі науки є визначення факто-

рів, які спричиняють вибіркове руйнування та знищення кісток, розуміння селективного пересування останків і диференціацію наслідків антропогенного та природнього втручання у посмертні процеси ¹.

У судовій медицині та археології ступінь та особливості «поганої збереженості» кісток є основним і чи не єдиним джерелом інформації про час, умови, причини загибелі та обставини поховання. Події, які відбуваються з тілом після смерті людини, у процесі поховання та після нього, зокрема, поховальні обряди та звичаї, сезон поховання, умови постпоховального середовища, віддзеркалені у макро- та мікроскопічних характеристиках скелета та кісткової тканини.

Терміни «поховання» та «захоронення» мають дуже широке трактування, відображене, зокрема, у монографії Ю. О. Смірнова ².

³ Використане тут поняття захоронення відрізняється від наведеного Ю. О. Смирновим як «вміщення тіла померлого, попередньо очищених кісток скелета або праху від кремації у поховальну камеру під час поховального обряду» (Смирнов, Ю. А. Лабиринт, 169).

⁴ Рохлин, Д. Г. (1965). *Болезни древних людей*. Москва; Ленинград: Наука, 209–211. Означення середньовічних і постсередньовічних типів масових поховань та захоронень наведено у: Козак, О. Д. (2008). До питання про дослідження погромів та полів битв в антропології. Методика та програма вивчення антропологічного матеріалу з загиблих давньоруських градів. В О. П. Моця (Ред.), *Стародавній Іскоростень і слов'янські гради* (1, с. 227). Коростень: ІА НАНУ.

⁵ Duday, H. (2009). *The Archaeology of the Dead: Lectures in Archaeoethanatology* (Transl. by A. M. Cipriani, & J. Pearce). Oxford: Oxford University Press, 32.

⁶ Capasso, L. (2000). Herculaneum victims of the volcanic eruptions of Vesuvius in 79 AD. *The Lancet*, 356 (9238), 1344–1346.

Зважаючи на контекст, терміном «поховання» далі позначатиму процес навмисного, усвідомленого й зумовленого обрядами, характерними для культури або окремої спільноти, покладання тіла (або його решток) у могилу, або саму могилу з усіма культурними атрибутами (табл. 1). Покладанню тіла у могилу можуть передувати інші обрядові дії – кремація, виставлення, муміфікація тощо. В похованні може бути одна або більше осіб, воно може бути одноактним або багатоактним, первинним або вторинним. До групових поховань, проведених із дотриманням ритуалів та у поховальних спорудах, можна віднести й масові поховання.

На відміну від «поховання», «захоронення» проводять на місцях природних або соціальних катастроф³. Вони можуть бути навмисними та стихійними. До навмисних захоронень належать санітарні ями, або «костища»⁴, що формуються одразу або через певний час після події і здебільшого є результатом очищення території від останків і поховання мертвих тіл або їхніх решток (табл. 2). Поняття «масове поховання» і «захоронення» є майже тотожними. До «захоронення» також можна віднести перепоховання кісток унаслідок руйнування могил під час упорядкування поховальних споруд або будівельних робіт тощо.

Стихійні захоронення є результатом природного покриття тіла або його решток шарами ґрунту. Такі процеси відбуваються у результаті неочікуваної смерті людини (групи людей) вдалині від спільноти, яка може провести з тілом обряд поховання, або внаслідок загибелі за обставин, якщо таке поховання неможливе. Вони є наслідком стихійних – селів, землетрусів, повеней, виверження вулкану або соціальних катастроф – війн, епідемій. Стихійні захоронення розташовують поза межами некрополів та інших місць поховань, вони не мають ознак поховальних споруд (могильна яма/поховальна камера тощо). При цьому простір діагенетичного ґрунту, тобто такого, що утворився навколо тіла внаслідок його декомпозиції/діагенезу, може бути сплутаним із заповненням спеціально підготовленої для поховання споруди⁵. Різниця між похованням і випадковим захороненням, окрім наявності ознак поховальної споруди та поховального інвентарю, полягає у місці та позі тіла або скелета. Кількість скелетів або їхніх решток у випадкових захороненнях є необмеженою.

Приклади подій, які призвели до появи стихійних захоронень, відомі з археологічної та історичної літератури, це, наприклад, загибель Герукулануму та Помпеїв під час виверження Везувію у 72 році до н. е.⁶,

Типи поховань та захоронень

	Поховання				Захоронення*	
	Індивідуальне / групове	Колективне	Вторинне	Перепоховання	Навмисне	Стихійне
Визначення	Процес навмисного, усвідомленого й зумовленого обрядами, характерними для культури або окремої спільноти, покладання тіла однієї людини або декількох осіб (або їхніх решток) в могилу (або могила з усіма культурними атрибутами). Поховання одноактніе, первинне Варіант: масове поховання	Процес навмисного, усвідомленого й зумовленого обрядами, характерними для культури або окремої спільноти, покладання тіла декількох осіб (або їхніх решток), які належать одній родині або спільноті, в могилу (або могила з усіма культурними атрибутами). Поховання багатоактне, первинне	Процес навмисного, усвідомленого й зумовленого обрядами, характерними для культури або окремої спільноти, вторинне покладання решток (частіше, скелетованих) однієї або декількох осіб у могилу (або могила з усіма культурними атрибутами)	Процес покладання решток у поховальну споруду або її аналог внаслідок руйнування первинної могили	Процес покладання у поховальну споруду або її аналог решток загиблих, зібраних на полях бою або після природних катастроф	Результат природного покриття тіла або його решток шарами ґрунту в результаті неочікуваної смерті людини (групи людей) вдалині від спільноти, яка може провести з тілом обряд поховання, або як результат загибелі за обставин, коли таке поховання неможливе. Є наслідком стихійних лих: селів, землетрусів, повеней, виверження вулкану, або результатом соціальних катастроф
Поховальна споруда (приклади)	Обов'язкова **: Могильна яма, камерна могила, гробовище, саркофаг, склеп, крипта, посудина (урна, горщик)	Обов'язкова **: Камерна могила, саркофаг, склеп, крипта	Обов'язкова **: Могильна яма, камерна могила, саркофаг, склеп, крипта	Штучна або природна Могильна яма, саркофаг, склеп, крипта	Можливе використання природних або штучних укриттів, заглиблень або сховищ Рів, яма, підвал або підкліть будинку, камерна могила, крипта тощо	Немає

	Поховання				Захоронення*	
	Індивідуальне / групове	Колективне	Вторинне	Перепоховання	Навмисне	Стихійне
Супроводжувальний інвентар	Можливий	Можливий	Скоріше відсутній	Немає	Немає	Немає
Місце розташування	Визначене	Визначене	Визначене	Визначене	Визначене або випадкове	Випадкове
Діагенетичний ґрунт	Наявний	Наявний	Немає	Немає	Немає	Наявний
Анатомічний порядок	Наявний	Наявний, іноді порушений у більш ранніх похованнях	Немає	Немає	Немає	Наявний
Цілісність скелета	Повний залежно від діагенетичних процесів	Повні, за винятком «редукції»***	Лише великі кістки. Дрібні кістки та уламки залишаються, як правило, на місці первинного поховання	Лише великі кістки та череп	Великі кістки або вибрані елементи скелета	Повний або залежить від умов (діяльність хижаків, рух ґрунтів тощо)
Кількість індивідів	Один/два або більше	Більше ніж два	Один або більше	Один або більше	Один або більше	Один або більше

* Третій тип захоронення – «залишкове захоронення» – охарактеризовано в табл. 2.

** У певних культурах можливе використання природніх заглиблень або сховищ.

*** Duday 2009, p. 72.

Таблиця 2

Типи стихійних та навмисних захоронень та їх характеристики

Тип захоро- нення Характе- ристика	Стихійні		Навмисні				Залишкові	
	1а	1б	2а	2б	3	4	5а	5б
Місце знаходження, наявність споруди	На рівні древнього горизонту на відкритому просторі	У зруйнованих будівлях, підкліттях	Ями або на рівні древнього горизонту	У рештках будівель	Ями, костища на рівні древнього горизонту, закинуті будівлі	Ями, костища на рівні древнього горизонту, закинуті будівлі	Розкидані по території пам'ятки на рівні древнього горизонту	У будівлях, ямах, на місці первинної експозиції
Цілісність скелета	Зруйно- ваний хижаками або повний. Травми перед- смертні	Цілий або ушкоджений, Травми передсмертні	Цілий або ушкоджений хижаками	Цілий або ушкоджений хижаками	Збереженість майже повна: відсутні окремі кінцівки, або їх частини Залежить від стадії скелетизації	Окремі кінцівки, хребет, череп з шийними хребцями, окремі вибрані елементи скелета	Окремі кістки або їхні частини	Окремі кістки або їхні частини
Кількість індивідів	Поодинокі або групами	Поодинокі або групами	Поодинокі або групами	Поодинокі або групами	Поодинокі або групами	Групами	Будь-яка	Будь-яка
Анатомічний порядок	Повний	Повний	Повний	Повний	Частково порушений	Порушений	Немає	Немає

Зовнішні втручання	Сліди зубів хижих тварин або травоядних	Сліди зубів гризунів	Сліди зубів хижих тварин, гризунів, сліди втручання людини при перепохованні	Сліди зубів гризунів	Можливі сліди зубів хижих тварин, гризунів залежно від початкового положення; сліди антропогенного втручання	Можливі сліди зубів хижих тварин, гризунів залежно від початкового положення; сліди антропогенного втручання	Можливі сліди зубів хижих тварин, гризунів	Можливі сліди зубів хижих тварин
	1а	1б	2а	2б	3	4	5а	5б
Розташування тіла, кісток або їх комплексів	Відповідає позі під час смерті	Відповідає позі під час смерті	Складені або скинуті в певному порядку або хаотично	Складені або скинуті в певному порядку або хаотично	Переміщена або порушена	Хаотичне розташування частин тіла або кісток	Хаотичне	Хаотичне
Час та обставини розташування або переміщення	-	-	Перші тижні після смерті	Перші дні або тижні після смерті	Переміщення після часткової скелетизації, пограбування. 2-9 місяців після загибелі, залежно від умов	Переміщення після часткової або повної скелетизації Кілька тижнів/місяців кілька років після загибелі, залежно від умов	Залишені під час переміщення тіл для захоронення, розтянуті тваринами, ґрунтами або водою	Залишені під час переміщення тіл для перепоховання
Приклади	Райковецьке городище (1), Городище біля Шепетівки (2)	Київ, Велика Житомирська, 4 (3); Київ, Поштова площа (4), Новгород-Сіверський (5)	Зібрані в купи тіла людей після монголо-татарської навали (6)	Київ, Десятинна, 2 Скинуті у будівлі у Верхньому Києві, тіла (7)		Санітарна яма у Чигирині (8) Десятинна церква, Київ (9)	Зольники Більського городища (10)	

⁷ Мовчановський, Т. (1935). Райковецьке городище XI–XIII ст. *Наукові записки ІІМК АН УРСР*, 5–6, 125–178.

⁸ Каргер, М. К. (1959). Древнерусский город Изяславль в свете археологических исследований 1957–1958 гг. В *XV Научная сессия Ленинградского университета 1958–1959 гг. Секция ист. наук* (с. 17–20). Ленинград; Рохлин, Д. Г. Болезни древних людей.

⁹ Килиевич, С. Р. (1982). *Детинец Киева IX – первой половины XIII вв.* Киев: Наукова думка; Мовчан, І. І., Боровський, Я. Є., Гончар, В. М., & Писаренко, Ю. Г. (1999). Дослідження «міста Володимира» у Києві 1999 року. В *Археологічні дослідження у 1998–1999 роках* (с. 124–125); Козак, О. Д., & Потехіна, І. Д. (2002). Мешканці «града Володимира» за даними антропології. *Археологія*, 1, 113–129; Козак, О. Д. До питання про дослідження погромів; Козак, О. Д., Потехіна, І. Д., Гупало, В. Д., & Слободян, Т. І. (2019). *Методичні рекомендації з польової антропології*. Серія Архе-Мет. Львів: Інститут археології НАНУ, НДЦ РАС, рис. 33.

¹⁰ Огляд див.: Тарасова, А. А. (2020). *Население Ярославля по материалам раскопок массовых захоронений времени Батыева нашествия* (Дис. канд. ист. наук). Москва: ИА РАН.

¹¹ Ивакин, Г. Ю., & Комар, А. В. (2016). После катастрофы: Киев в 1241 г. *Stratum plus*, 5, 59–72; Козак, А. Д. (2016). Коллективное погребение возле Десятинной церкви: тафономия и палеопатология. *Stratum plus*, 5, 75–82.

¹² Черненко, О., & Казаков, А. (2005). Дослідження давньоруської монументальної споруди в Новгород-Сіверському. *Ruthenica*, 4, 7–21.

¹³ Энговатова, А. В., Осипов, Д. О., Фараджеева, Н. Н., Бужилова, А. П., & Гончарова, Н. Н. (2009). Массовое средневековое захоронение в Ярославле: анализ археологических и антропологических материалов. *Российская археология*, 2, 68–78; Энговатова, А. В., Осипов, Д. О., Гончарова, Н. Н., &

Бужилова, А. П. (2010). Массовое средневековое захоронение в Ярославле (предварительные результаты). *КСИА*, 224, 106–114.

¹⁴ Козак, О. Д., Могилов, О. Д., & Полтавець, В. І. (2018). Досвід археолого-антропологічного дослідження масового захоронення: яма з черепами на Замковій горі у м. Чигирині. В *I Всеукраїнський археологічний з'їзд, 23–25 листопада 2018 р. Програма роботи та анотації доповідей*, Київ: ІА НАНУ.

розгром Райковецького городища ⁷, літописного Изяславля (Городища) біля Шепетівки ⁸. До стихійних можна віднести поодинокі «захоронення» під завалами згорілих будинків у Києві ⁹ та інших середньовічних містах ¹⁰.

Окрім цих двох типів можна виділити залишкове захоронення – рештки кісток та окремі дрібні фрагменти скелетів, які залишаються на місці первинного знаходження тіла після його поховання, захоронення або

перепоховання (табл. 2). Рештки випадково зруйнованих, наприклад оранкою, поховань до цього типу не належать.

На території Русі археологічно досліджено декілька «санітарних ям», або «захоронень». До них належать поховання у ровах та ямах на території Верхнього Києва ¹¹, Новгород-Сіверського ¹², Ярославля 1238 р. ¹³, які утворились після монгольської навали; санітарна яма XVII ст. у Чигирині ¹⁴ тощо.

Таблиця 3

Кількість кісток у захороненні

	Кількість одиниць	Права сторона	Ліва сторона	Комплекси (кількість пар)	Окремі кістки	Окремі кістки по сторонах		Жіночі		Чоловічі		f>m		m>f		Кістки дітей до 15 років	
						П	Л	П	Л	П	Л	П	Л	П	Л	П	Л
Плечові	32	17	15	11	10	6	4	3	3	5	4	2	2	3	4	4	2
Променеві	18	11	7	1	17	10	6	2	2	5	2	1	-	1	2	2	1
Ліктьові	21	10	9	1	18	9	8	1	2	7	1	1	2	1	4	1	1
Тазові	18	9	9	4	10	5	5	3	1	5	5	0	0	0	1	1	2
Крижі	8	-	-	5	3	-	-	2	-	3	-	-	-	2	-	1	-
Стегнові	43	22	21	12	19	10	9	5	3	8	12	3	0	1	3	5	3
Великі гомілкові	38	21	17	14	10	8	2	3	2	6	5	2	1	6	6	4	3
Малі гомілкові	8	6	2	1	6	5	1										
Лопатки	10	3	7	3	4	0	4										
Ключиці	7	5	2	1	5	4	1	1		3	1				1	1	
Черепи	27	-	-	-	-	-	-	3		7		2		3		12	

¹⁵ Звіздецькій, Б. А. (2008). Південне городище літописного Возвягеля: дослідження 1988–1998 рр. В *Літописний Возвягель. Дослідження 1988–2007 рр.* (с. 7–15). Київ: ІА НАНУ.

¹⁶ Там же, рис. 10–11.

Одне подібне захоронення було знайдено на території Возвягеля ¹⁵. У підкліті «будинку ювеліра» на території Південного городища у процесі розкопок Житомирської археологічної експедиції у 1993 р. виявлено скупчення кісток людей і тварин ¹⁶.

За попередніми висновками археологів, у похованні були рештки місцян, які загинули під час каральної експедиції Данила Галицького у 1257 р.

Питання, які постали перед нами: чи були люди, чиї рештки поховані у знайдений ямі, жертвами військового конфлікту або епідемії; як вони померли; де і як довго зберігались тіла до поховання; коли відбулось перепоховання.

Відповіді на перелічені запитання має дати ця стаття.

Матеріали та методики дослідження

За описом автора розкопок, кістки у підкліті житла являли собою «розчленовані» кістяки. Кістки лежали доволі хаотично, скинуті до купи. Обабіч лежав частково збережений скелет (рис. 1). У нижньому шарі скупчення по периметру «поховальної споруди» розміщувались черепи без нижніх щелеп. У «похованні» зафіксовано декілька цілих грудних кліток і фрагментів хребтів ¹⁷.

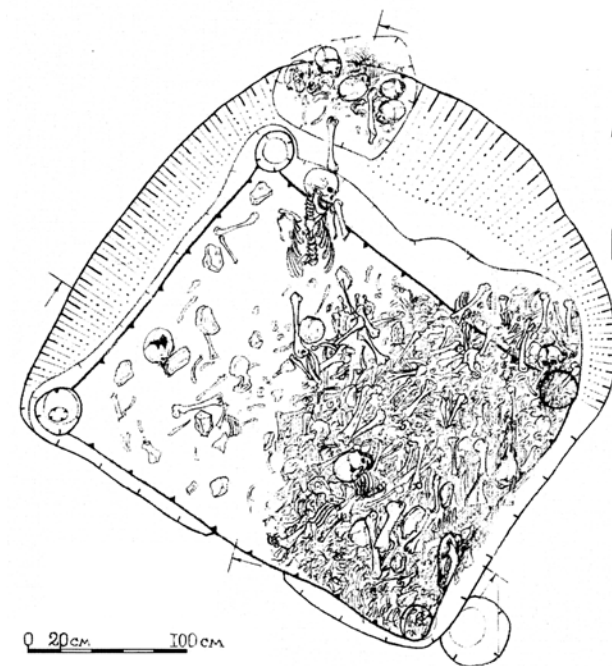

Рис. 1. Креслення підкліті, верхній шар

показники цілих і реставрованих черепів вивчила Т. О. Рудич ¹⁸. Крім фрагментів і цілих черепів, для остеологічного та палеопатологічного аналізу було взято 159 кісток посткраніального скелета.

Більшість кінцівок у самому захороненні були вже дизартикульовані та переміщені, прив'язки номерів кісток до шару у захороненні зроблено не було, тому номер надава-

¹⁷ Фрагмент креслення публікуємо з дозволу відділу середньовічної археології (А. В. Петраускаса). Матеріали розкопок готують до публікації.

¹⁸ Рудич, Т. О. (2003). Антропологічний склад населення давньоруського міста Возвягель. В Г. Ю. Івакін, & О. В. Сухобоков (Ред.), *В Старожитності I тисячоліття нашої ери на території України. Збірка наукових праць* (с. 135–142). Київ: Інститут археології НАНУ.

¹⁹ Sutlovic, D., Boric, I., Zulim, T., & Vucinovic, A. (2015). Identification Process of Skeletal Remains from Mass Graves: Our Experience and Proposal Guidelines. *Legal medicine*, 17, 102–108.

²⁰ Stodder, A. L. W. (2018). Taphonomy and the Nature of Archaeological Assemblages. In M. A. Katzenberg, & A. L. Grauer (Eds.), *Biological Anthropology of the Human Skeleton* (3d Edition, p. 79).

²¹ Buikstra, J., & Ubelaker, D. H. (1994). *Standards for Data Collection from Human Skeletal Remains. Proceedings of a Seminar at the Field Museum of Natural History, Organized by Jonathan Haas. Fayetteville* (p. 7). Ark: Arkansas Archeological Survey; White, T. D., & Folkens, P. A. (2005). *Human bone manual*. Elsevier Academic Press, 339; Stodder, A. L. W. Taphonomy and the Nature, 79.

²² Adams, B. J., & Konigsberg, L. W. (2004). Estimation of the Most Likely Number of Individuals from Commingled Human Skeletal Remains. *American Journal of Physical Anthropology*, 125 (2), 138–151.

²³ Adams, B. J., & Konigsberg, L. W. (2008). How Many People? Determining the Number of Individuals Represented by Commingled Human Remains. In B. J. Adams, J. E. Byrd (Eds.), *Recovery, Analysis, and Identification of Commingled Human Remains* (p. 246). Humana Press.

²⁴ Ibid, 241.

²⁵ Buikstra, J., & Ubelaker, D. H. *Standards for Data Collection*, 3.

ли вже після доставлення кісток до лабораторії. Кожній кістці було присвоєно шифр, якій містив початок латинської назви кістки (першу або декілька перших букв), сторону (L; R) і номер у порядку дослідження. Наприклад, ліва стегнова кістка, яку досліджували другою, мала назву FemL2.

У процесі дослідження було ідентифіковано парні кістки або їх комплекси. Процес ідентифікації фрагментів, які належали одній кістці, парних кісток і кісток, що могли належати одній особі, відбувався за розміром, морфологією, кольором, станом поверхні та подібністю суглобових поверхонь ¹⁹.

Зазвичай для дослідження скупчень кісток використовують декілька показників.

Один із них – мінімальна кількість елементів одного типу (MNE), яку визначають за найбільш збереженою частиною елементу, тобто кістки ²⁰. Оскільки загальну кількість індивідів у масових похованнях, як і у санітарних захороненнях, підрахувати складно або навіть неможливо, за кількістю найкраще збереженого елементу (елементів) визначають мінімальну кількість індивідів

(MNI) ²¹. Інший показник – «Grand Minimum Total», великий загальний мінімум – обчислюють за сумою правих і лівих елементів мінус кількість пар (L+R-P) ²². Найбільшу ймовірну кількість індивідів (MLNI) визначають за формулою:

$$\frac{(R+1)(L+1)}{P+1} - 1$$

Ще один індекс, який застосовують для підрахунку індивідів, – індекс Лінкольна (LI). Це добуток кількості правих і лівих елементів, поділених на кількість пар (R×L/P) ²³. Б. Дж. Адамс вважає, що останні два показники показують реальну (початкову) кількість індивідів, натомість індекс мінімальної кількості індивідів визначає лише кількість археологічно досліджених індивідів ²⁴.

Представленість елементів кістки було вираховано за дещо модифікованою 4-бальною шкалою, запропонованою Дж. Байкстрою та Дж. Юбелейкером ²⁵, де ступінь 1 відповідає збереженості менше ніж 25 % кістки, 2 – 25–75 %, 3 – 50–75 % і 4 – більш ніж 75 %. За тим самим принципом оцінювали ступінь збереженості зовнішньої поверхні

²⁶ Козак, О. Д. До питання про дослідження, 231; Козак, А. Д. Коллективное погребение, 74.

²⁷ Haglund, W. D., & Sorg, M. H. Introduction to Forensic Taphonomy, 1–9; Küchelmann, H. Ch. (1997). *Bißspuren von Säugetieren an rezenten und subfossilen Knochen – ein Beitrag zur Taphonomie*. Diplomarbeit. Carl von Ossietzky Universität Oldenburg, 112–129. Retrieved from <https://www.researchgate.net>.

²⁸ Buikstra, J., & Ubelaker, D. H. Standards for Data Collection; Пашкова, В. И., & Резников, Б. Д. (1978). *Судебно-медицинское отождествление личности по костным останкам*. Саратов: Изд-во Саратов. ун-та.

²⁹ Schaefer, M., Black, S., & Scheuer, L. (2009). *Juvenile Osteology: A Laboratory and Field Manual*. Elsevier Academic Press.

³⁰ Схеми, адаптовані: White, T. D., & Folkens, P. A. Human bone manual, 366–367.

³¹ Szilvássy, J., & Kritscher, H. (1990). Estimation of Chronological Age in Man Based on the Spongy Structure of Long Bones. *Anthropologischer Anzeiger*, 48 (3), 289–298.

³² Козак, О. Д. (2010). *Кияни княжої доби. Біоархеологічні студії*. Київ: Академперіодика, 242–244.

кісток, де 1 – збережено менш ніж 25 % поверхні елементу, а 4 – більш ніж 75 %.

Також було зафіксовано колір і структуру зовнішньої поверхні кісток ²⁶, виявлено сліди зубів тварин ²⁷. Досліджено посмертні та перимортальні сколи та зломи кісток і сліди можливих незагоєних травм, які могли стати причиною смерті цих людей.

Для визначення статеві-вікового профілю загиблих окремо за кістками та черепами визначали їхні стать та вік. Використовували протоколи, описані у стандартних методиках ²⁸. Для визначення віку дітей застосовували методики, описані М. Шефер із колегами ²⁹. Вік дітей також встановлювали за станом прорізання зубів та формування коронки й кореня ³⁰. Визначення віку за довгими кістками дорослих, окрім емпіричних спостережень і загальної оцінки зміни суглобів, базувалось на оцінці ступеня дегенерації губчастої тканини у проксимальних кінцях плечової та стегнової кістки ³¹. Для цього було зроблено частково вертикальні зрізи у медіо-латеральній площині кісток.

Невелика вибірка робить беззмисловою використання будь-яких статистичних методів. Тому єдиним методом було визначення середнього медіанного віку смерті ³² та підрахунок відсотків виявлення ознак.

Результати дослідження

Представленість елементів скелета. Черепи збереглися порівняно добре. Близько 46 % черепів дорослих і 14 % дитячих черепів були повними або майже повними. Краще збереглися чоловічі черепи. Один череп був пов'язаний із нижньою щелепою. Більше ніж третина черепів представлена лише уламками або окремими кістками. Найчастіше це потилична кістка й піраміда скроневої кістки. Така вибірка збереженість пояснюється, вочевидь, міцністю, компактністю та товщиною певних ділянок кісток. Враховуючи, що більшість індивідів мали вік до 20–30 років, тобто черепні шви на момент загибелі були ще відкриті, розпадання черепів на окремі кістки було очікуваним. Однак виявилось, що цілі черепи належать переважно молодим індивідам і навіть дітям, тимчасом як черепи індивідів віком старше 35 років представлені лише окремими фрагментами.

З-поміж кісток посткраніального скелета найкраще збереженими виявились стегнові (22 праві та 21 ліва), гомілкові (21 права та 17 лівих) і плечові (17 правих і 15 лівих) кістки. Оскільки кістки були більш-менш цілими, їхні фрагменти вдалося добре ідентифікувати, і, отже, мінімальна кількість елементів відповідає кількості кісток правої та лівої

сторони (рис. 2, табл. 3). На жаль, збережені ребра, хребці та кістки стоп і кистей не були доставлені в лабораторію. Однак їх наявність добре видно на кресленику (рис. 1). За словами археологів, у похованні не було лише дрібних кісток стоп і кистей.

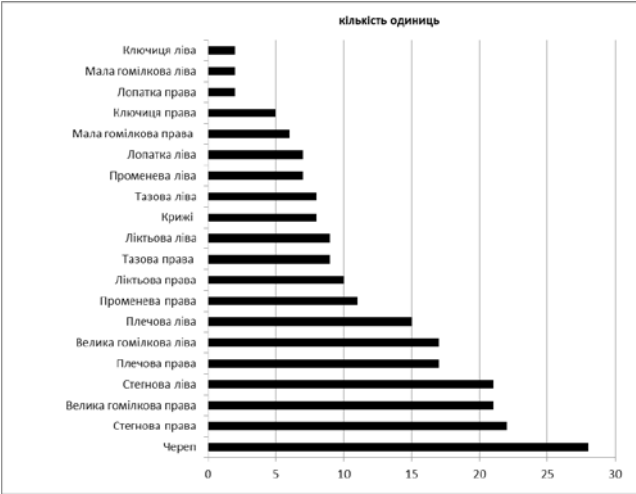

Рис. 2. Діаграма збереженості елементів у захороненні

Підрахунок кількості індивідів. За наведеними вище методиками було підраховано мінімальну кількість індивідів двома методами. Перший показник відповідає кількості найбільш збереженого елемента скелета. В нашому випадку – це права стегорова кістка. MNI_{FemRe} становить 18 дорослих і 5 дітей. MNI_{Scull} відповідно – 15 і 12 (27). Другий показник, великий загальний мінімум (GMT), за кількістю стегнових кісток становить 31 індивід (табл. 3). Якщо звернутись до показників, що відображають початкову кількість індивідів, які могли бути представленими у захороненні, то максимальна їх кількість, визначена за тією самою стегоровою кісткою, становить 37 (максимальна ймовірна кількість, або MLNI) і 39 (індекс Лінкольна, або LI).

Репрезентативність кісток. Більшість кісток (78 %) посткраніального скелета як

Таблиця 4

Індекси кількості індивідів у захороненні, враховані за найбільш численними елементами

Кістка	Індекс	GMT	MLNI	LI
Плечорова		21	23	23
Стегноорова		31	37	39
Велика гомілкорова		24	26	26

дорослих, так і дітей, які були представлені для дослідження, збережені більш ніж на дві третини або більш ніж на половину. Значна частина їх має перимортальні та помертні сколи на кінцях збережених фрагментів. У більшості з таких кісток відколоту частину втрачено, а скол затертий і патинований. Подеколи нам вдалося знайти відламки, однак не у всіх випадках їхні краї ідеально підходять один до одного внаслідок екстенсивної помертної ерозії, що є свідченням давності таких «переломів».

Згідно з археологічним описом і кресленням, у захороненні були представлені як окремі кістки, так і окремі кінцівки, а також один скелет (його верхня частина з черепом). Очевидно, єдиний знайдений череп із нижньою щелепою (ч. 16), який належав чоловікові 25-35 років, належить саме до скелета, який лежав дещо окремо. На жаль, кістки посткраніального скелета цього індивіда ідентифікувати не вдалося.

Загалом отримано 36 комплексів. У більшості випадків це парні кістки ніг і рук. У декількох випадках реконструйовано цілі кінцівки й тазовий пояс (таз, стегно та гомілка). Вісімнадцять комплексів містять переважно тазу і кістки ніг (парні стегнові, гомілкові тощо). Решта 18 – кістки рук: парні плечові, передпліччя тощо. Імовірно, що кістки деяких комплексів нижніх і верхніх кінцівок

можуть належати одному індивіду. Однак достеменно встановити таку належність не вдалося. Те саме стосується і співвідношення черепів і кісток посткраніальних скелетів.

Лише в одному випадку вдалося об'єднати кістки верхнього і нижнього поясу. Цей єдиний, більшою частиною збережений скелет містить плечові кістки, праву ключицю, ліву лопатку, грудину, поперековий відділ хребта, цілий таз та обидві стегнові кістки. Скелет належав зрілому чоловіку. Усі кістки мають певні особливості – біло-кремовий колір, однакова крихка консистенція. На всіх кістках помітні сліди одного системного патологічного процесу. На жаль, його череп ідентифікувати не вдалося. Усі черепи, вік яких потрапляє у межі визначених за ознаками на посткраніальному скелеті індивіда, представлені дуже фрагментовано.

Поверхня черепів збереглася дуже добре й добре майже у 80 % випадків. Так само потрібно зауважити прекрасну збереженість внутрішньої структури самої кісткової тканини, міцну *консистенцію* якої зафіксовано у 96 % черепів. Подібна картина спостерігається й у всіх кістках посткраніального скелета.

Більшість кісток мали шорстку, частково еродовану поверхню по всій площині. Лише 5 % кісток (9 випадків) мали лускату поверхню та яскраво-білий або жовтувато-білий ко-

лір. Близько третини кісток мали блискучу яскраву поверхню. Вони вирізнялись також темним коричневим кольором із чорними плямами патини.

У декількох випадках, коли зберігся лише фрагмент кістки, її діафізарний кінець мав порівняно світліший колір і вивірену та потріскану поверхню. Йдеться про дистальні кінці двох ліктьових кісток, дитячої та дорослої стегнової кісток (рис. 3). Не виключено, що такі зміни могли бути спричинені перимортальною ампутацією частини кінцівки з наступною експозицією та, відповідно, руйнацією кістки.

Рис. 3. Діафіз стегнової кістки зі слідами інтенсивного вивітрювання

Лише в одному випадку темно-коричнева, майже чорна гомілкорова кістка мала дуже тверду консистенцію та при ударі давала керамічний звук, що могло бути зумовленим її перебуванням у високих температурах або у золі. Подібні зміни виявлено також на кістках черепа дитини 1-2 років. На одній із го-

мілкових кісток знайдено сліди чорної субстанції, можливо, сажі.

Колір кісток – переважно це відтінки білого, жовто-коричневого та кремового. Іноді на поверхні кісток виявлено сірі або чорні плями (патина) або забарвлення розташоване по всій поверхні кістки рівномірно. Декілька кісток мали темно-коричневий і сірий колір. У декількох випадках кістки мали градаційне забарвлення: з одного боку світле, з іншого – темно-коричнєве або сіре. Досить часто спостерігається різне забарвлення епіфізів (світлі) та діафізів (темні) кісток або по-різному забарвлені сторони кісток. У двох випадках (череп і плечова кістка) уламки кісток, які вдалося об'єднати за морфологією, мали різне забарвлення (рис. 4). Таке різноманіття фарб зумовлене різними умовами залягання фрагментів кістки – диференційованою дією тривалої інсоляції, наявністю вітрів, вологи тощо. Очевидно, що на момент скелетизації частини цих кісток були розділені.

Рис. 4. Плечова кістка, дві частини якої до захоронення перебували у різному середовищі

Рис. 5. Фрагмент окису заліза на поверхні діяфізу гомілкової кістки

³³ Подібні результати отримано раніше: Haglund, W. D. (1997). Dogs and Coyotes: Postmortem Involvement with Human Remains. In W. D. Haglund, & M. H. Sorg (Eds.), *Forensic Taphonomy. The Postmortem Fate of Human Remains* (p. 374). Boca Raton; London; New York; Washington: CRC Press.

На декількох кістках знайдено плями іржі, що є наслідком перебування поряд із кісткою невеликих залізних предметів (рис. 5).

Зазначимо, що забарвлення кісток корелює з їхньою консистенцією, а також – із наявністю на них відбитків зубів.

Сліди зубів тварин знайдено на білих, кремових, жовтуватих і світло-коричневих кістках у дистальних та проксимальних епіфізарних зонах. Уражено п'яту частину кісток. Здебільшого постраждали плече, передпліччя, великі гомілкові та стегнові кістки. Жодного сліду не знайдено на ключицях і тазових кістках. На плечовій кістці сліди зубів найчастіше знайдено на голівці та великому горбі, а також на блоці та голівці дистального епіфізу. Зазвичай деструкція ліктьової кістки локалізується на олекраноні, натомість на стегновій кістці сліди зубів найчастіше розташовані на великому вертлюгу, голівці та дистальних виростках ³³.

У декількох випадках сліди зубів дискретні й поодинокі. У більшості ж кісток – обгризена значна частина епіфізу (рис. 6, а), аж до повного його знищення (рис. 6, б). Сліди паралельні, іноді на кількох кістках видно слід зуба-антагоніста. В основному відбитки мають ромбоподібну форму та розмір від 2 до 6 мм (рис. 6, с). Очевидно, вони належать хижим тваринам, представникам псових –

Рис. 6. Сліди зубів тварин: а – борозни та канали на зруйнованому епіфізарному кінці стегнової кістки, б – лункоподібні сліди зубів на метафізарному кінці дитячої кістки; с – ромбоподібні ямки, спричинені кінчиками ікл тварин

³⁴ Визначення проводились на основі підручника: Morse, D., Duncan, J., & Stoutamire, J. (1983). *Handbook of Forensic Archaeology and Anthropology*. Tallahassee: Rose Printing Company, 149.

³⁵ Ubelaker, D. H. (1997). Taphonomic Applications in Forensic Anthropology. In W. D. Haglund, & M. H. Sorg (Eds.), *Forensic Taphonomy. The postmortem fate of human remains* (p. 78). Boca Raton; London; New York; Washington: CRC Press; Haglund, W. D., & Sorg, M. H. Introduction to Forensic Taphonomy, 374.

невеликим собакам або лисам ³⁴. Окрім слідів зубів, жування кісток великими тваринами, наприклад, биком або оленем, може спричинити спіральні переломи, які, однак, майже неможливо відрізнити від переломів, спричинених іншими факторами (присмертні переломи, розломи внаслідок діяльності людини тощо) ³⁵. Сліди таких переломів ми знайшли на декількох плечових і стегнових кістках.

Крім того, на декількох стегнових кістках знайдено подряпини та паралельні насічки. Такі самі, але ширшої площини знайдені на черепі A1 (рис. 7). На жаль, поки що немає можливості встановити їх походження. Вони можуть бути як слідами діяльності гризунів,

Рис. 7. Перимортальні «подряпини» на зовнішній поверхні кісток черепа

так і наслідками діяльності людини, наприклад, під час поховання. У декількох випадках було виявлено посмертні зміни, які вказують на те, що прибирали та ховали тіла з допомогою якихось знарядь – вил або лопат. На двох великих гомілкових кістках зафіксовано терасоподібні вдавнення розміром до 10 мм ромбоподібної та підовальної форми. Вони розташувались у дистальній частині діафізів і могли з'явитись у будь-який момент після смерті індивіда.

Статеві-віковий профіль захоронення. Досліджуване захоронення являє собою випадковий зріз жителів міста в момент його загибелі. З 27 черепів 12 належать дітям до 14 років, 15 – дорослим людям (від 16 до 45 років). Разом із підлітками, у яких ознаки статі були виражені достатньо для її визначення, кількість жіночих і можливо жіночих черепів становить 3 (2), чоловічих і можливо чоловічих – 7 (3). У комплексах посткраніального скелета 18 були визначені як чоловічі, 12 – можливо, жіночі, у інших випадках стать не визначено. Однак частину кісток, стать за якими визначено як можливо жіночу, могла належати грацильним чоловікам.

Показник середнього віку смерті за показниками на черепі становить 17,7 року з урахуванням дітей, та 30,6 року серед індивідів, старше 20 років. Водночас, останній

показник за ознаками на кістках посткраніального скелета становить **36,1** року. Різниця у розподіленні вікових груп стосується передусім дітей та старших осіб (рис. 8).

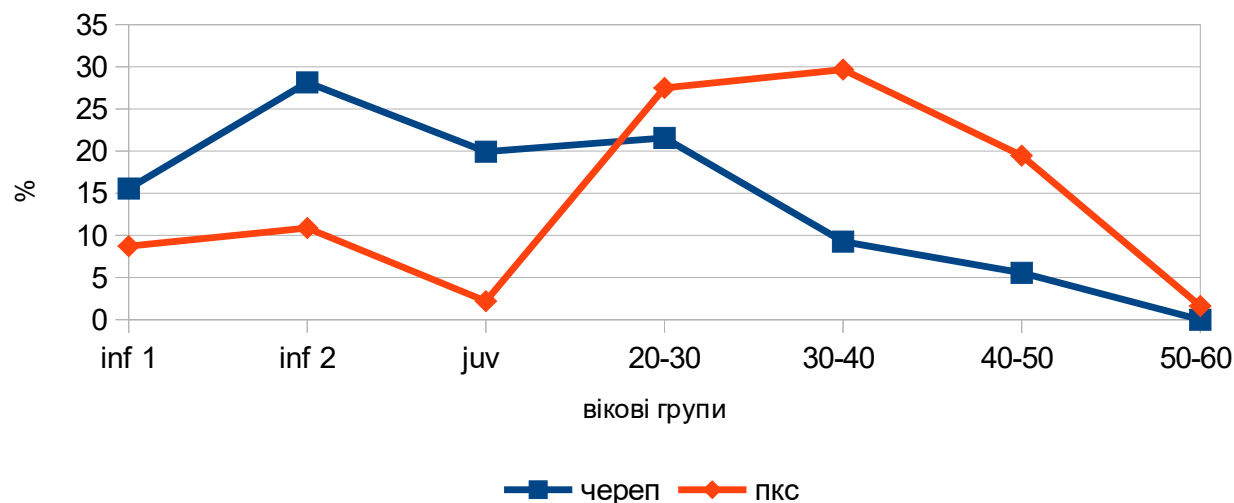

Рис. 8. Діаграма розподілення індивідів за віковими групами

Присмертні (перимортальні) зміни. Потрібно сказати, що відрізнити посмертні переломи та зміни кісток від травм, завданих під час смерті, принципово важко. Особливо це стосується захоронень, перепоховань, вторинних поховань, або кісток, які довгий час лежали на відкритому повітрі. Досить дивним є те, що у досліджуваному захороненні ми не знайшли жодного чіткого сліду

перимортальної травми посткраніального скелета, яка б могла бути завдана у момент, близький до смерті людини. У кількох випадках нам трапились спіральні переломи, які, проте, так само можуть бути розцінені як посмертні (наслідок втручання тварин або «прибирання тіл»). В одному випадку округлий у контурі злам крила лопатки, діаметром близько 2 см, мав такі самі краї, як у разі удару округлим тупим предметом по кістці черепа. На плечовій кістці дорослого чоловіка (?) зафіксовано дуже гладкий відкол, схожий на зріз, покритий старою патиною; на задній проксимальній поверхні ліктьової кістки дорослого індивіда знайдено слід гострого леза 4×1 мм. Однак ці випадки є одиничними й досить сумнівними.

Дещо більш очевидними є перимортальні ушкодження на черепах.

В одному випадку, у чоловіка 25-35 років (череп 18), у ділянці передніх зубів верхньої щелепи зафіксовано відкол кістки всередину з відламом коронок. Можливо, ці зміни являють собою перимортальну травму, завдану гострим ріжучим предметом у ділянці рота. Не виключено, що відлам лівої виличної кістки цього індивіда є також наслідком перимортальної травми.

Те саме спостерігається на правій виличній кістці черепа 17. У декількох черепах проламані скроневі кістки, лінія відламу пастинована (рис. 9, *a*).

Загалом на 11 із 27 черепів виявлено тріщини, пролами та сліди отворів, які можна розглядати як можливі наслідки ударів тупими предметами по голові. Вони траплялись як у дорослих (5 із 15 випадків), так і у дітей (6 із 12). Нагадаю, що не всі перимортальні травми могли бути причиною смерті: ушкодження могли з'явитись і через деякий час після смерті, коли кістка ще була вологою. Серед дитячих і підліткових черепів високий відсоток посмертних ушкоджень (рис. 9, *b*) пов'язаний із крихкістю черепів.

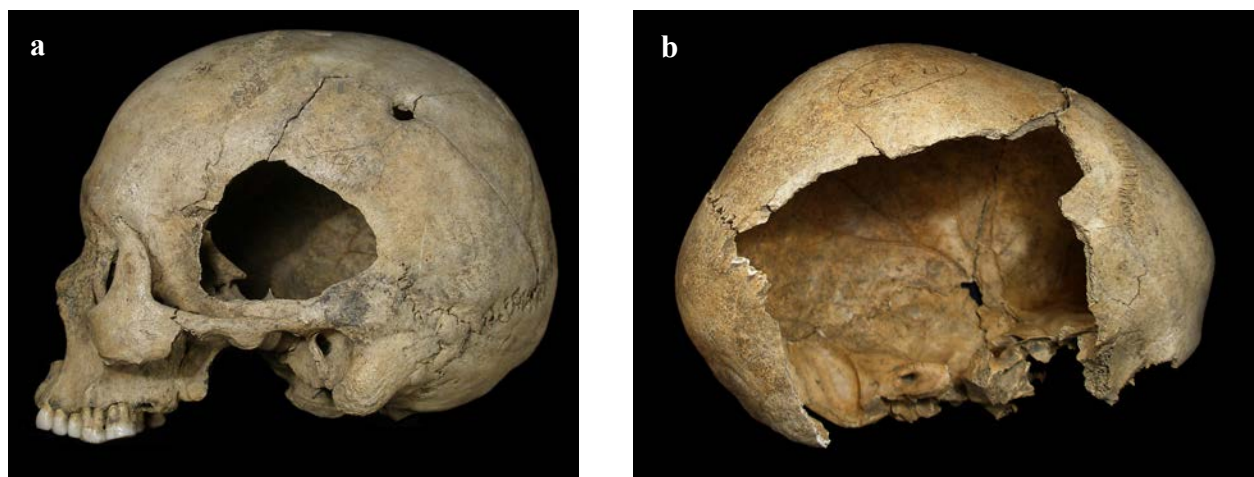

Рис. 9. Перимортальні травми на черепах: *a* – на лівих тім'яній та скроневій кістці чоловіка (?) (череп 15), у нього також наявні численні частково загоєні травми на черепі; *b* – можливо перимортальна травма на правій тім'яній кістці дитини (череп 25)

Обговорення результатів

Група людей, останки яких знайдено у захороненні, становила частину популяції, що населяла південне городище Возв'язеля у момент якоїсь соціальної катастрофи. Краніологічні дані, отримані Т. О. Рудич (2003), вказують на те, що це були місцеві мешканці й нащадки племен, які проживали на цій території від початку Княжої доби. Крім того, дослідниця знайшла певну домішку балтських морфологічних елементів. Патологічний профіль цієї палеопопуляції дуже цікавий. Дослідження його є темою наступної роботи.

Стать і вік людей, останки яких захоронено у підкліті, відповідають профілю досить молодій популяції. Основні показники: доволі велика кількість дітей (за збереженими черепами – близько 44,5 %), переважний відсоток молодих (20–30 років) чоловіків і мала кількість людей старшого віку. Середній вік смерті дорослих – 30,6 (за черепами) або 36,1 (за кістками посткраніальних скелетів) року – належить до найнижчих показників на території Русі. Зважаючи на це, можна припустити, що незадовго до події, яка призвела до масової загибелі, популяція значно омолодилась. З іншого боку, таке розподілення може бути наслідком випадкового потрапляння у захоронення молодих осіб.

³⁶ Stodder, A. L. W. *Taphonomy and the Nature*; Duday, H. *The Archaeology of the Dead*.

³⁷ Galloway, A., Willey, P., & Snyder, L. (1997). *Human Bone Mineral Densities and Survival of Bone Elements: A Contemporary Sample*. In W. D. Haglund & M. H. Sorg (Eds.), *Forensic Taphonomy. The Postmortem Fate of Human Remains* (pp. 145–147). Boca Raton; London; New York; Washington: CRC Press, 295–317; Dirkmaat, D. C., & Adovasio, J. M. (1997). *The role of archaeology in the recovery and interpretation of human remains from outdoor forensic setting*. In W. D. Haglund & M. H. Sorg (Eds.), *Forensic Taphonomy. The postmortem fate of human remains* (p. 51). Boca Raton; London; New York; Washington: CRC Press; Stodder, A. L. W. *Taphonomy and the Nature*, 75.

³⁸ Нестеровський, В. А., Дзnelадзе, О. С., Горбаненко, С. А., & Андреев, О. В. (2019). «Рум'яна» для небіжчиків (результати досліджень мінеральних артефактів із поховань Золотої Балки). *Археологія і давня історія України*, 3 (28), 159–167.

Попередній огляд кісток черепа та посткраніального скелета виявив значну кількість ускладнень загоєних травм у дослідній групі. Деякі травми мали характерні ознаки тортур (результати дослідження готують до друку). Наперед зауважу також високий рівень маркерів стресу як у дітей, так і у молодих дорослих. Це свідчить про нестабільні умови життя людей певний час до їх загибелі, що непрямо підтверджує зв'язок пам'ятки з подіями другої половини XIII ст.

Причини смерті більшості індивідів визначити не вдалося через погану збереженість кісток та фрагментарність скелетів. Як зазначено раніше, на 40 % черепів видно ознаки можливих перимортальних травм. Вони розташовані переважно у скроневій ділянці й на тім'яних кістках. Деякі кістки посткраніального скелета мають сліди спіральних переломів. Однак пов'язати ці ушкодження з моментом смерті майже неможливо. На кістках подекуди трапляються незначні плями окису заліза. Можна припустити, що вони є рештками наконечників стріл, які були зняті з тіл під час їх захоронення.

Зважаючи на тип захоронення та стан скелетів, останки було вміщено до підкліті через певний час після загибелі людей.

Період часу від загибелі до поховання або захоронення та події, які відбуваються з тілом у цей період, залежать передусім від

обставин смерті та обрядів, характерних для культури або спільноти, до якої належав загиблий ³⁶. Під час, до та після поховання на тіло діють антропогенні та природні чинники. Процеси декомпозиції або перетворення складних на простіші елементи можуть бути прискореними чи затриманими природно або штучно. До прискорення руйнування тіла у природних умовах призводять підвищена вологість за помірно високих температур, інсоляція або вплив тварин. Затримується декомпозиція у холодну пору року або ж за високих температур повітря/інсоляції і за низької вологості ³⁷. Природні умови боліт, мерзлоти або пустель сприяють природній муміфікації тіла. Подібні умови можна створити й штучно. Вогонь використовують як для руйнування тіла (кремація), так і для його збереження (виварення, теплова муміфікація). Те саме стосується деяких природних речовин, зокрема мінералів або металів ³⁸.

З огляду на отримані результати, переважну роль у декомпозиції тіл загиблих у Возв'язелі відіграли природні чинники – інсоляція, високі температури та тварини.

На певному етапі процесу діагенезу, внаслідок руйнації м'яких тканин, зокрема сухожилів, відбувається розпадання кістяка на частини (дизартикуляція). Одночасно відбувається звільнення тіла від м'яких тка-

³⁹ Пашкова, В. И., & Резников, Б. Д. Судебно-медицинское отождествление личности; див. також Dirkmaat, D. C., & L. A. Sienicki. (1995). Taphonomy in the Northeast Woodlands: Four Cases from Western Pennsylvania. In *Proceedings of the 47th Annual Meeting of the American Academy of Forensic Sciences* (1 (10), pp. 1–10). Seattle; Haglund, W. D. Dogs and Coyotes.

⁴⁰ Galloway, A., Willey, P., & Snyder, L. Human Bone Mineral Densities, 144.

⁴¹ Bass, W. M., III. (1997). Outdoor Decomposition Rates in Tennessee. In W. D. Haglund & M. H. Sorg (Eds.), *Forensic Taphonomy. The Postmortem Fate of Human Remains* (p. 184). Boca Raton; London; New York; Washington: CRC Press.

⁴² Stodder, A. L. W. Taphonomy and the Nature.

⁴³ Galloway, A., Willey, P., & Snyder, L. Human Bone Mineral Densities, 314; Guy, H., Masset, C., & Baud, Ch.-A. (1997). Infant Taphonomy. *International Journal of Osteoarchaeology*, 7, 221–229.

⁴⁴ Duda, H. The Archaeology of the Dead, 26–27.

⁴⁵ Roksandic, M. (2002). Position of Skeletal Remains as a Key to Understanding Mortuary Behavior. In W. D. Haglund & M. H. Sorg (Eds.), *Advances in Forensic Taphonomy: Method, Theory and Archaeological Perspectives* (p. 102). Boca Raton; London; New York; Washington: CRC Press; Duda, H. The Archaeology of the Dead, 27.

⁴⁶ Ubelaker, D. H. Taphonomic Applications in Forensic Anthropology.

нини – так звана скелетизація. Швидкість скелетизації та послідовність дизартікуляції тіла, яке розміщене на відкритому просторі за різних умов, докладно досліджують судові антропологи. Приклади таких досліджень наведені у роботі В. І. Пашкової та Б. Д. Резнікова ³⁹.

А. Галлоуей із колегами оцінюють звичайний період скелетизації за помірних умов у 2–9 місяців ⁴⁰, В. Басс – від місяця до 1 року ⁴¹. Швидкість процесу залежить від властивостей організму – віку людини, типу харчування, захворювань, перимортальних травм ⁴², мінералізації кістки ⁴³. Дизартікуляція, на яку впливають ті самі чинники, в нормі має певну послідовність ⁴⁴. За спостереженнями М. Роксандік, досить рано руйнуються зв'язки між першим і другим шийними хребцями. Череп і нижня щелепа першими відділяються від посткраніального скелета, так само як кисті та босі стопи ⁴⁵. За спостереженнями судових антропологів і медиків, досить часто відбувається висушування тканин, що поривають грудну клітку, тому її іноді знаходять майже інтактною. З іншого боку, зв'язки нижніх кінцівок розпадаються пізніше, ніж верхніх. Останнім дизартікулюється хребет ⁴⁶.

Отже, кістяк літньої людини триматиметься цілим набагато довше, ніж кістяк дитини або молоді людини. Те саме стосується ху-

дих – гладких людей, чоловіків – жінок. Прикладом затримки дизартікуляції на загальному тлі досліджуваного комплексу є майже повний скелет зрілого чоловіка з наслідками системної хвороби (можливо, гормонального порушення з системним гіперостозом).

Описану археологами наявність у могили цілих кінцівок підтверджують і наші дослідження. Більшість отриманих комплексів являють собою нижні кінцівки з тазом або без нього. Окрім того, у похованнях були комплекси верхніх кінцівок, однак у значно меншому обсязі. Одна з грудних кліток на кресленику пов'язана з черепом із нижньою щелепою, грудним відділом хребта, кістками плечового поясу та проксимальною половиною лівої плечової кістки. На жаль, окрім черепа темного кольору, вдалося ідентифікувати лише плечову кістку, розділену на дві частини. Верхня частина, як і череп, має темний колір. Ознака певною мірою пояснює збереженість грудної клітки чоловіка, а разом і інших грудних кліток. Очевидно, ці частини були прикриті чимось (листя, інші тіла, туші тварин, завалені стіни будівель). Так само прикритими були й інші кістки темного кольору з коричневою або чорною патиною. Їхні поверхні збереглися добре й мають звичайний для таких кісток блиск.

Інша, дистальна частина плечової кістки чоловіка, про якого йдеться, має білий колір

⁴⁷ Behrensmeyer, A. K. (1978). Taphonomic and Ecologic Information from Bone Weathering. *Palaeobiology*, 4, 150–162. Retrieved from <https://www.jstor.org>.

⁴⁸ Bass, W. M., III. Outdoor Decomposition, 184.

⁴⁹ Haglund, W. D. Dogs and Coyotes.

та ознаки вивітрювання. На кресленику цієї частини у скелета немає (рис. 1). Вочевидь, на одному з етапів діагенезу на тіло, а саме на ліву плечову кістку впало щось важке, відламавши дистальну частину і відкинувши її на відкритий простір. Дисколорація (висвітлення) та сліди вивітрювання свідчать про те, що частина кістки певний час була на відкритому повітрі під сонцем. Це стосується й більшості інших кісток із захоронення. Світла сторона вочевидь, була відкритою, натомість як темна сторона була закритою від світла. За схемою А. Беренсмаєр, кістки набувають білого кольору, а поверхня їх еродується та тріскається у межах двох років перебування тіла/скелетованих решток на відкритому просторі ⁴⁷. Однак це може відбуватись і впродовж місяця – року інтенсивної інсоляції ⁴⁸. Отже, за ознакою кольору та вивітрювання, час перебування досліджуваних тіл (останків) непохованими може коливатись від одного місяця до двох років.

Спостереження В. Хаглунда показали, що у разі присутності тварин (собак та койотів) упродовж досить короткого періоду (від 22 днів до 2,5 місяця) можуть бути відділеними від тулуба верхні кінцівки. 2–4,5 місяця потрібно на повне відділення нижніх кінцівок, а дизартикуляція всіх елементів скелета, за винятком сегментів хребта, відбувається

впродовж 2–11 місяців ⁴⁹. Іншим чинником, що прискорює скелетизацію та дизартикуляцію, є глибокі рани, отримані під час бою.

Розміщення відділених упродовж бою або розтягнутих тваринами кінцівок може бути доволі хаотичним, і при збиранні решток частини одного тіла можуть бути поміщені в різні могили. Принцип випадковості видно також у тому, що немає кореляції між кількістю черепів і посткраніальних скелетів людей зрілого віку. Той факт, що немає кісток дитячих посткраніальних скелетів, пояснюється, вочевидь, їх руйнуванням унаслідок низької мінералізації.

У випадку відрубування кінцівки на деяких кістках мали б знайти насічки, зроблені гострим лезом, або прямий зріз на кістці. Таких змін майже не спостерігалось у досліджуваному похованні. Припускають, що місця насильницького відділення кінцівки від тіла були знищені хижаками або вивітрюванням.

Тварини неабияк впливають на збереження цілісності відкритих тіл або кістяків. Великі кістки або цілі частини тіла хижаки можуть пересувати на досить великі відстані. Свині (свійські або дикі) знищують (розтrophують) дрібні кістки (ребра, кістки кистей і стоп), птахи (стерв'ятники, ворони) також далеко разносять дрібні кістки, натомість дрібні гризуни (миші, польовки) мо-

⁵⁰ Morse, D., Duncan, J., & Stoutamire, J. Handbook, 149–151.

⁵¹ Haglund, W. D. Dogs and Coyotes, 374.

⁵² Haynes, G. (1980). Prey Bones and Predators: Potential Ecologic Information from Analyzing of Bone Site. *Ossa*, 7, 75–97.

⁵³ Козак, А. Д. Коллективное погребение, 75–76.

⁵⁴ Войтович, Л. В. (2011). *Галицько-Волинські етюди*. Біла Церква: Видавець Олександр Пшонківський, 294.

жуть пересунути такі кісточки лише на декілька метрів ⁵⁰.

Сліди зубів на кістках судово-медичні експерти поділяють на такі групи: 1) проколи; 2) ямки, заглиблення; 3) зарубки; 4) борозни ⁵¹. Проколи утворюються, коли кістка розламується під тиском зуба, найчастіше страждають тонкі частини кісток – лопатки, губчасті кінці довгих кісток. Такі зміни можуть спричинити як ікла, так і четверті премолари і перший моляр. Ямки або заглиблення є слідами кінчиків (верхівок) зубів і утворюються при укусі, якщо сила його недостатня, щоб проламати кістку. Рубці або зарубки утворюються, коли зуби ковзнуть по компактній частині кістки. Найчастіше такі паралельні подряпини, орієнтовані перпендикулярно довгій осі кістки, знаходять на діафізах довгих кісток. Вони зазвичай повторюють контур кістки. Борозни або канали в кістках, які роблять щічні зуби, орієнтовані зазвичай від епіфізарних кінців кістки в напрямку порожнини кісткового мозку ⁵². На кістках із будівлі 1 знайдено усі вказані типи слідів зубів.

Сліди досить високих температур майже не знайдено на кістках із Південного городища. Отже, тіла лежали порівняно далеко від осередків пожеж, якщо вони мали місце на час загибелі цих людей, на відкритому просторі – на вулицях або у дворах, або у будівлях, які не горіли.

Разюча різниця спостерігається у стані кісток із Возвягеля та кісток із захоронення у ямі на території Десятинної церкви в Києві ⁵³. Там сліди зубів псових було знайдено лише на одній чи двох кістках. Колір кісток значно відрізнявся, він був переважно темно-коричневий і кремово-коричневий. Сліди вивітрювання майже не спостерігались. Крім того, скелети були представлені більш повно. Така різниця, вочевидь, зумовлена часом (сезоном) загибелі людей. Якщо у Києві взяття та руйнування міста відбулося у грудні, у Возвягелі події, вочевидь, припали на літні місяці. Це пояснює і більшу ступінь вивітрювання, і численні сліди зубів на кістках, і ступінь дизартікуляції скелетів.

Наявність у захороненні цілих кінцівок обмежує час захоронення 2–4,5 місяцями. Стан поверхні та дисколорація свідчить про перебування кісток на відкритому сонці й дає ширший інтервал від 1 до 9 місяців. За історичними даними, похід Данила Галицького на Возвягель відбувся літом–восени ⁵⁴. Дані, які ми отримали, свідчать, скоріше, що йшлося про літні місяці з підвищеною інсоляцією. У такому разі захоронення могло відбутися ще до зими.

Подальше дослідження прижиттєвих змін докладно продемонструє патологічний профіль популяції і, можливо, додасть нової інформації про існування міста та час його загибелі.

References

- Adams, B. J., & Konigsberg, L. W. (2004). Estimation of the Most Likely Number of Individuals from Commingled Human Skeletal Remains. *American Journal of Physical Anthropology*, 125 (2), 138–151.
- Adams, B. J., & Konigsberg, L. W. (2008). How Many People? Determining the Number of Individuals Represented by Commingled Human Remains. In B. J. Adams, & J. E. Byrd (Eds.), *Recovery, Analysis, and Identification of Commingled Human Remains* (pp. 241–255). Humana Press.
- Bass, W. M., III. (1997). Outdoor Decomposition Rates in Tennessee. In W. D. Haglund, & M. H. Sorg (Eds.), *Forensic Taphonomy. The Postmortem Fate of Human Remains* (pp. 181–186). Boca Raton; London; New York; Washington: CRC Press.
- Behrensmeyer, A. K. (1978). Taphonomic and Ecologic Information from Bone Weathering. *Palaeobiology*, 4, 150–162. Retrieved from <https://www.jstor.org>.
- Buikstra, J., & Ubelaker, D. H. (1994). *Standards for Data Collection from Human Skeletal Remains. Proceedings of a Seminar at the Field Museum of Natural History, Organized by Jonathan Haas*. Fayetteville, Ark: Arkansas Archeological Survey.
- Capasso, L. (2000). Herculaneum victims of the volcanic eruptions of Vesuvius in 79 AD. *The Lancet*, 356 (9238), 1344–1346.
- Chernenko, O., & Kazakov, A. (2005). Doslidzhennia davnoruskoi monumentalnoi sporudy v Novhorod-siverskomu. *Ruthenica*, 4, 7–21 [in Ukrainian].
- Dirkmaat, D. C., & Adovasio, J. M. (1997). The role of archaeology in the recovery and interpretation of human remains from outdoor forensic setting. In W. D. Haglund & M. H. Sorg (Eds.), *Forensic Taphonomy. The postmortem fate of human remains* (pp. 39–64). Boca Raton; London; New York; Washington: CRC Press.
- Dirkmaat, D. C., & Sienicki, L. A. (1995). Taphonomy in the Northeast Woodlands: Four Cases from Western Pennsylvania. In *Proceedings of the 47th Annual Meeting of the American Academy of Forensic Sciences* (1 (10), pp. 1–10). Seattle.
- Duday, H. (2009). *The Archaeology of the Dead: Lectures in Archaeoethnology* (Transl. by A. M. Cipriani, & J. Pearce). Oxford: Oxford University Press.
- Engovatova, A. V., Osipov, D. O., Faradzheva, N. N., Buzhilova, A. P., & Goncharova, N. N. (2009). Massovoe srednevekovoe zahoronenie v Yaroslavle: analiz arheologicheskikh i antropologicheskikh materialov. *Rossiyskaya arheologiya*, 2, 68–78 [in Russian].
- Engovatova, A. V., Osipov, D. O., Goncharova, N. N., & Buzhilova, A. P. (2010). Massovoe srednevekovoe zahoronenie v Yaroslavle (predvaritelnye rezultaty). *KSIA*, 224, 106–114 [in Russian].
- Galloway, A., Willey, P., & Snyder, L. (1997). Human Bone Mineral Densities and Survival of Bone Elements: A Contemporary Sample. In W. D. Haglund & M. H. Sorg (Eds.), *Forensic Taphonomy. The Postmortem Fate of Human Remains* (pp. 295–317). Boca Raton; London; New York; Washington: CRC Press.
- Guy, H., Masset, C., & Baud, Ch.-A. (1997). Infant Taphonomy. *International Journal of Osteoarchaeology*, 7, 221–229.
- Haglund, W. D. (1997). Dogs and Coyotes: Postmortem Involvement with Human Remains. In W. D. Haglund, & M. H. Sorg (Eds.), *Forensic Taphonomy. The Postmortem Fate of Human Remains* (pp. 367–381). Boca Raton; London; New York; Washington: CRC Press.
- Haglund, W. D., & Sorg M. H. (1997). Introduction to Forensic Taphonomy. In W. D. Haglund, & M. H. Sorg (Eds.), *Forensic Taphonomy. The Postmortem Fate of Human Remains* (pp. 1–9). Boca Raton; London; New York; Washington: CRC Press.

Haynes, G. (1980). Prey Bones and Predators: Potential Ecologic Information from Analyzing of Bone Site. *Ossa*, 7, 75–97.

Ivakin, G. Yu., & Komar, A. V. (2016). Posle katastrofy: Kiev v 1241 g. *Stratum plus*, 5, 59–72 [in Russian].

Karger, M. K. (1949). Kiev i mongolskoe zavo-evanie. *Sovetskaya arheologiya*, XI, 55–102 [in Russian].

Karger, M. K. (1959). Drevnerusskij gorod Izyaslavl' v svete arheologicheskikh issledovanij 1957–1958 gg. In *XV Nauchnaja sessija Leningradskogo universiteta 1958–1959 gg. Sekcija ist. nauk* (pp. 17–20). Leningrad [in Russian].

Kilievich, S. R. (1982). *Detinec Kieva IX – pervoj poloviny XIII vv.* Kiev: Naukova dumka [in Russian].

Kozak, A. D. (2016). Kollektivnoe pogrebenie vozle Desjatinnoj cerkvi: tafonomija i paleopatologija. *Stratum plus*, 5, 75–82 [in Russian].

Kozak, O. D. (2008). Do pytannia pro doslidzhennia pohromiv ta poliv bytv v antropolohii. Metodyka ta prohrama vyvchennia antropolohichnoho materialu z zahyblykh davnoruskykh hradiv. In O. P. Motsia (Ed.), *Starodavnii Iskorosten i slovianski hrady* (1, pp. 226–236). Korosten: IA NANU [in Ukrainian].

Kozak, O. D., Mohylov, O. D., & Poltavets, V. I. (2018). Dosvid arkeoloho-antropolohichnoho doslidzhennia masovoho zakhoronennia: yama z cherepamy na Zamkovii hori u m. Chyhyryni. In *I Vseukrainskyi arkeolohichni z'ezd, 23–25 lystopada 2018 r. Prohrama roboty ta anotatsii dopovidei*. Kyiv: IA NANU [in Ukrainian].

Kozak, O. D. (2010). *Kyiany kniazhoi doby. Bio-arkheolohichni studii*. Kyiv: Akademperiodyka [in Ukrainian].

Kozak, O. D., & Potiekhina, I. D. (2002) Meshkantsi “hrada Volodymyra” za danymy antropolohii. *Arkheolohiia*, 1, 113–129 [in Ukrainian].

Kozak, O. D., Potiekhina, I. D., Hupalo, V. D., & Slobodian, T. I. (2019). *Metodychni rekomendatsii z polovoii antropolohii*. Serii ArkheMet. Lviv: Instytut arkeolohii NANU, NDTs RAS [in Ukrainian].

Küchelmann, H. Ch. (1997). *Bißspuren von Säugtieren an rezenten und subfossilen Knochen – ein Beitrag zur Taphonomie*. Diplomarbeit. Carl von Ossietzky Universität Oldenburg. Retrieved from <https://www.researchgate.net>.

Morse, D., Dunkan, J., & Stoutamire, J. (1983). *Handbook of Forensic Archaeology and Anthropology*. Tallahassee: Rose Printing Company.

Movchan, I. I., Borovskyi, Ya. Ie., Honchar, V. M., & Pysarenko, Yu. H. (1999). Doslidzhennia “mista Volodymyra” u Kyievi 1999 roku. In *Arkheolohichni doslidzhennia u 1998–1999 rokakh* (pp. 124–125) [in Ukrainian].

Movchanovskyi, T. (1935). Raikovetske horodyshche XI–XIII st. *Naukovi zapysky IIMK AN USSR*, 5–6, 125–178 [in Ukrainian].

Nesterovskyi, V. A., Dzeladze, O. S., Horbanenko, S. A., & Andrieiev, O. V. (2019). “Rumiana” dlia nebi-zhchykiv (rezultaty doslidzhennia mineralnykh artefaktiv iz pokhovan Zolotoi Balky). *Arkheolohiia i davnia istoriia Ukrainy*, 3 (28), 159–167 [in Ukrainian].

Pashkova, V. I., & Reznikov, B. D. (1978). *Sudebno-medicinskoe otozhdestvlenie lichnosti po kostnym ostatkam*. Saratov: Izd-vo Sarat. un-ta [in Russian].

Rohlin, D. G. (1965). *Bolezni drevnih lyudej*. Moskva; Leningrad: Nauka [in Russian].

Roksandic, M. (2002). Position of Skeletal Remains as a Key to Understanding Mortuary Behavior. In W. D. Haglund, & M. H. Sorg (Eds.), *Advances in Forensic Taphonomy: Method, Theory and Archaeological Perspectives* (pp. 100–117). Boca Raton; London; New York; Washington: CRC Pres.

Rudych, T. O. (2003). Antropolohichni sklad naselennia davnoruskoho mista Vozviahel. In H. Iu. Ivakin,

& O. V. Sukhobokov (Eds.), *Starozhytnosti I tysiacholittia nashoi ery na terytorii Ukrainy* (pp. 135–142) [in Ukrainian].

Schaefer, M., Black, S., & Scheuer, L. (2009). *Juvenile Osteology: A Laboratory and Field Manual*. Elsevier Academic Press.

Smirnov, Yu. A. (1997) *Labirint. Morfologiya prednamerennogo pogrebeniya*. Moskva: Izdatelstvo firmy “Vostochnaya literatura” RAN [in Russian].

Stodder, A. L. W. (2018). Taphonomy and the Nature of Archaeological Assemblages. In M. A. Katzenberg, & A. L. Grauer (Eds.), *Biological Anthropology of the Human Skeleton* (3d Edition, pp. 73–115).

Sutlovic, D., Boric, I., Zulim, T., & Vucinovic, A. (2015). Identification Process of Skeletal Remains from Mass Graves: Our Experience and Proposal Guidelines. *Legal medicine*, 17, 102–108.

Szilvássy, J., & Kritscher, H. (1990). Estimation of Chronological Age in Man Based on the Spongy Structure of Long Bones. *Anthropologischer Anzeiger*, 48 (3), 289–298.

Tarasova, A. A. (2020). *Naselenie Yaroslavlya po materialam raskopok massovyh zahoroneniya vremeni Batyeva nashestviya* (Master’s thesis). Moskva: IA RAN. Retrieved from https://www.archaeolog.ru/media/diss-ovet/TARASOVA_diss.pdf [in Russian].

Ubelaker, D. H. (1997). Taphonomic Applications in Forensic Anthropology. In W. D. Haglund, & M. H. Sorg (Eds.), *Forensic Taphonomy. The postmortem fate of human remains* (pp. 77–90). Boca Raton; London; New York; Washington: CRC Press.

Voitovych, L. V. (2011). *Halytsko-Volynski etiu-dy*. Bila Tserkva: vydavets Oleksandr Pshonkivskyi [in Ukrainian].

White, T. D., & Folkens, P. A. (2005). *Human bone manual*. Elsevier Academic Press.

Zvzdetskyi, B. A. (2008). Pivdenne horodyshche litopysnoho Vozviahlia: doslidzhennia 1988–1998 rr. In *Litopysnyi Vozviahli. Doslidzhennia 1988–2007 rr.* (pp. 7–15). Kyiv: IA NANU [in Ukrainian].

Oleksandra Kozak

SANITARY BURIAL ON THE SOUTHERN HILL-FORT OF VOZVYAGEL. RECONSTRUCTION OF THE CIRCUMSTANCES ACCORDING TO ANTHROPOLOGICAL DATA

The person’s death and burial is the key moment of the thanatology and anthropologic research. Perimortal and postmortem processes alter the macro- and microstructure of bone and often lead to its destruction. It is customary to consider that the poorly preserved bones are uninformative in anthropology. However, in forensic medicine and archeology the degree and features of “poor preservation” are the main and almost the only source of information about the time, conditions, and causes of death and circumstances of burial.

In 1993 on the Southern hill-fort of Vozvyahil (nowadays Novograd-Volynsky) the building, called “house of jeweler” and dated to the 13th century, was excavated by Zhytomir archaeological expedition. In the basement of this house the assemblage of human and animal bones had been discovered. The bones were piled up chaotically. Archaeologists described the dismembered bodies and separated limbs in the cluster. Skulls were located mostly at the bottom of the pit.

Most human bones were committed to the anthropological analysis. For the study of them the methods of battlefield anthropology have been used.

The paper is devoted to the study of perimortal and postmortem markers on bones in order to clarify the circumstances of the death, conditions and locations of the remnants after death and the time of their burial.

The sex and age of the people whose remains were buried in the basement were determined. 44.5% of all skulls belonged to the children. The bones mostly of young adult men and women were present in this assemblage. The possible perimortal traumas were revealed on the 40% of juvenile and adult skulls and on some limb bones. The nature and character of perimortal injuries as well as the sex-age profile of this group indicates the death of the ordinary population of the settlement as a result of some military conflict.

The macroscopic taphonomic markers such as the minimal number of elements (MNE), the minimal number of individuals (MNI) as well as maximum probable number of individuals (MPNI), the integrity of skeletons and representation of the elements, the state of preservation of the bone surface (weathering stage and color), the of animal tooth marks were studied. The femurs and tibias were the best preserved bones in this deposition. Circa 46% of adults and 14% of children’s skulls were fully or almost completely survived. The maximum probable number of individuals was estimated as 37 (by Lincoln Index – 39) persons. However, this amount might to be more.

The lack of anatomical order of the bones of most skeletons in the assemblage, the condition of bone surface, animal (predators or scavengers) tooth marks and other signs indicate that the burial had been created not earlier then 1-3 but not later then 9 months after destroying the town. Judging by the condition of the remains, the bone assemblage is the sanitary pit. With certain degree of probability it can be connected to the punitive expedition of the King Danylo to the Bolokhov lands which took place in summer or autumn of 1256.

Additionally the paper proposes the classification of traditional burials and depositions based on their location, morphology, primacy and other criteria. Such terms as the primary/secondary graves, individual (group) and collective burials, re-burials as well as intentional, spontaneous and residual depositions have been differentiated. In the classification of the assemblages or depositions itself such criteria as the location of the burial, the presence of a grave structure, the number of individuals, the integrity and anatomical order of the skeleton etc. have been used.

Keywords: Vozvyagel, medieval time, taphonomy, anthropology, palaeopathology, bone assemblage, sanitary burial.

DOI 10.15407/mics2020.11.183

УДК 94:417«16/17»(477.53)

Оксана Коваленко,

кандидатка історичних наук, доцентка

Інститут керамології – відділення Інституту Народознавства НАНУ

kovksana@gmail.com

<https://orcid.org/0000-0003-0980-2870>

РОДИННИЙ НЕКРОПОЛЬ БОРОХОВИЧІВ У МІСТЕЧКУ ЛЮТЕНЬКА ГАДЯЦЬКОГО ПОЛКУ

У статті проаналізовано матеріали археологічних досліджень цвинтаря XVII–XVIII ст. та залишків Свято-Успенської церкви в с. Лютенька (Полтавщина).

Лютеньку було засновано як слободу у 30-х рр. XVII ст. До 1646 р. була у власності Конєцпольських. У 1648–1782 рр. Лютенька функціонувала як сотенне містечко у складі Гадяцького, Полтавського, Зіньківського полків. Найтісніше її історія пов'язана із родиною Бороховичів, зокрема із Михайлом Андрійовичем, який у 1672–1687 рр., із незначними перервами, був гадяцьким полковим обозним, а 1687–1704 рр. – полковником. У статті розглянуто історію родини Михайла та його другої дружини Олени Іванівни, взаємовідносини останньої та дітей Максима, Федора, Івана, Феодосії і Марії, після смерті батька.

Більшість членів родини знайшли спочинок на цвинтарі спеціально збудованої у 1687 р., як родинна усипальниця, Успенської церкви. Звели її в центрі лютенської фортеці на місці старої дерев'яної церкви першої чверті XVII ст. Нова церква була мурованою, дев'ятидільною, хрещатою, п'ятибанною. Проіснувала до 1985 р. Навколо церкви у 2009–2010 рр. досліджено ділянку ґрунтового цвинтаря XVII–XVIII ст., всього близько 300 поховань. Вони розміщені у широтному напрямку, із тяжінням до стін храму, часто на місці старих могил.

Упродовж кінця XVII – першої чверті XVIII ст. Бороховичі ховали членів своєї родини в підземному просторі центральної частини та обабіч церкви у склепових похованнях. Археологічно вивчено 13 склепів, унікального стану збереженості, які є у фокусі цієї розвідки. Знайдено та атрибутовано поховання самого Михайла Бороховича, його дружини Олени та, ймовірно,

¹ Коваленко, О. (2008). Звіт про дослідження на місці Успенської церкви в с. Лютецька Гадяцького району Полтавської області у 2008 році. Полтава. Науковий архів Інституту археології Національної академії наук України (далі – НА ІА НАНУ), ф. 1, 53 арк.; Коваленко, О., & Луговий, Р. (2009). Звіт про дослідження на місці Успенської церкви в с. Лютецька Гадяцького району Полтавської області у 2009 році. НА ІА НАНУ, ф. 1, НА ПКМ, спр. 04-353, 152 арк.; Коваленко, О., & Луговий, Р. (2010). Звіт про дослідження на місці Успенської церкви в с. Лютецька Гадяцького району Полтавської області у 2010 році. Полтава. НА ІА НАНУ, ф. 1, НА ПКМ, спр. 04-383, 223 арк.; Пошивайло, Б., & Коваленко, О. (2019). Цегла із фундаменту Успенської церкви в селі Лютецька в Полтавщині. В Олесь Пошивайло (Ред.), *Українська керамологія* (кн. XIII, т. 1, с. 200–204); Луговий, Р., & Коваленко, О. (2010). Дослідження Успенської церкви XVII століття в с. Лютецька. *Нові дослідження пам'яток доби козацтва в Україні*, 19, 121–128; Коваленко, О., & Луговий, Р. (2013). Матеріали XVII ст. з розкопок церкви в с. Лютецька. *Нові дослідження пам'яток доби козацтва в Україні*, 22, 121–128.

² Колекція знахідок із розкопок зберігається у фондах Полтавського краєзнавчого музею імені Василя Кричевського. Одяг зі склепу Олени Борохович тимчасово передано для дослідження Ірині Погоржельській, до лабораторії Охоронної археологічної служби України Інституту археології Національної академії наук України.

³ Лазаревский, А. (1890). Борохович Михайло, Гадяцький полковник. 1687–1704 гг. *Киевская старина*, 9 (XXVIII), 547–551; Модзалевский, В. Л. (1908). *Малороссийский родословник* (Т. 2, с. 84). Киев: Типография т-ва Г. Л. Фронцевича и Ко; Сушинський, Б. І. (2006). Михайло Борохович. *Козацькі вожді України. Історія України в образах її вождів та полководців XV–XIX ст. Історичне есе у 2 томах* (Т. II, с. 355–356). Одеса: ЯВФ; Баранець, П. (2013). Історія козацько-старшинського роду Бороховичів. *Краєзнавство*, 3, 56–60.

синів. Подано детальний опис конструкцій склепів, поховального вбрання, розміщення, супровідних обрядових речей: ікон, хрестів тощо. Матеріали кінця XVII–XVIII ст. розширюють наші уявлення та знання про різні аспекти здійснення поховань, поховальну обрядовість козацької старшини та загалом сприяють уточненню уявлень про смерть у часи Гетьманщини.

Ключові слова: Успенська церква, Лютецька, Гадяч, Михайло Борохович, Бороховичі, цвинтар, склеп, поховання, ікона, Успіння, хрест.

У 2008–2010 рр. Спільна археологічна експедиція Полтавського національного педагогічного університету імені В. Г. Короленка та Полтавського краєзнавчого музею імені Василя Кричевського (під керівництвом Оксани Коваленко та Романа Лугового) провела археологічні дослідження на місці Успенської церкви в с. Лютецька сучасного Гадяцького району Полтавської області (рис. 1), попередні результати яких, у тезовому вигляді, вже оприлюднювали на конференціях ¹. Проте, зважаючи на унікальність віднайденого матеріалу ² й той факт, що немає наукових розвідок з історії родини Бороховичів, за винятком спеціалізованих статей О. Лазаревського та П. Баранця ³, особливості поховань членів цієї сім'ї та деталізація окремих аспектів життя потребують докладного розгляду.

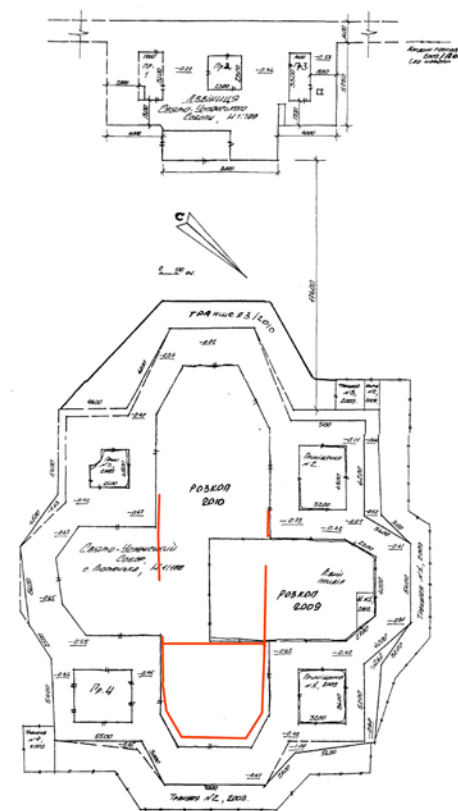

Рис. 1. Загальний план розкопу навколо фундаментів Успенської церкви в с. Лютецька

⁴ Кулаковський, П. (2008). Колонізаційна діяльність Конецпольських на Київському Задніпров'ї. *Записки Наукового Товариства імені Т. Г. Шевченка, CCLVI: Праці історично-філософської секції*, 498.

⁵ Кулаковський, П. Колонізаційна діяльність, 498; Грушевський, М. (1908). Господарство польського магната на Задніпров'ю перед Хмельниччиною. *Записки українського наукового товариства в Києві*, 1, 25–44.

⁶ Коваленко, О., & Луговий, Р. (2010). Звіт..., арк. 6–8; Коваленко, О., & Луговий, Р. Матеріали XVII ст., 122–125.

За даними, наведеними П. Кулаковським, Лютеня як слобода «осіла» у 1630-х рр., тоді ж осадники збудували перші укріплення⁴. Закріплення цієї території за Конецпольськими відбулося за двома королівськими привілеями 1636 р.: коронний гетьман Станіслав Конецпольський отримував у довічне володіння Переяславське староство, міста Биків, Яблунів, Березань, Миргород, Гадяч, Чумбак, Полтаву, Краснопіль, Жигмонтів, Лютенку з околицями, а також урочища Кременчук, Соколова Гора та інші землі понад ріками Хорол, Псел, Ворскла, Оріль, Самара аж до їх упадіння у Дніпро, із правом осадження людей. Цим правом магнат скористався одразу ж, або ж привілей «де юре» підтвердив його власність на вже наявне поселення, але той факт, що Лютеня вже існувала наприкінці 1636 р., підтверджують розвідувальні дані московської сторони: царські судді під час переговорів із комісарами Речі Посполитої щодо встановлення лінії кордону у Задніпров'ї зазначали, що вздовж Псла існують «*острожки*» Гадяч і Сар та Лютенки⁵.

Напевно, перші осадники спорудили, окрім земляних укріплень, і дерев'яну церкву, яка проіснувала до 1687 р. Писемні джерела не подають про неї відомостей, є лише згадки про побудову згодом на тому місці мурованої церкви. Однак археологічні джерела підтверджують, що дерев'яна церква була⁶. У центральній та вівтарній частинах Успен-

ської церкви, з глибини 0,48 м від реперу, майже повторюючи контури церковних стін (на відстані 0,1–0,5 м від них), зафіксовано об'єкт, який, найімовірніше, є рештками фундаменту дерев'яної церкви, яка функціонувала до 1687 р. (рис. 2). Фундамент являв собою рівчак, завширшки 0,6 м (у центральній частині вівтаря він розширювався до 0,90 м), із вбитими, загостреними з одного кінця колодами, діаметром 18–20 см,

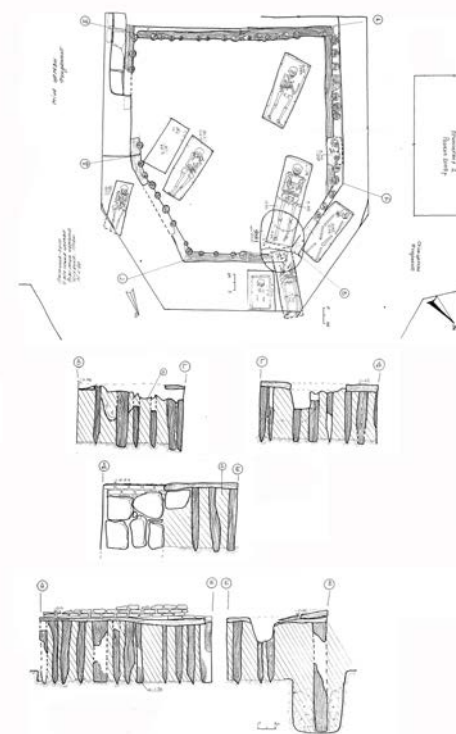

Рис. 2. Вівтарна частина храму. Поховання, план та перетини залишків дерев'яної церкви

⁷ Докладніше про матеріали з культурного шару та опис цих поховань див.: Коваленко, О., & Луговий, Р. Матеріали XVII ст., 122–127.

⁸ Власне, чи це чітка дата завершення будівництва чи освячення, сказати наразі можна лише здогадно.

⁹ Кривошея, В. В. (2012). *Козацька старшина Гетьманщини: енциклопедія*. Київ, 112; Баранець, П. Історія, 57; Лазаревский, А. Борохович Михайло, 547.

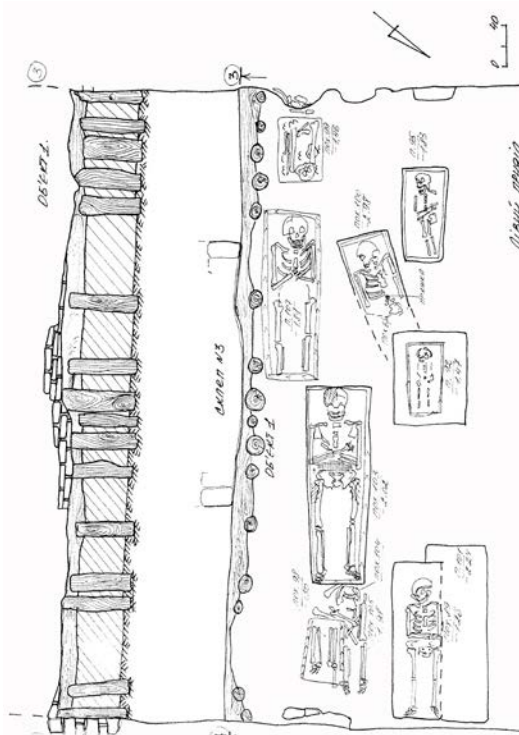

Рис. 3. Лівий приділ храму.
План і перетини дерев'яної церкви

зверху перекритими повздовжніми балками. Дерев'яні колоди мали загострений кінець і були вставлені в ривчак. Палі вбиті на глибину 1,96 м. Широкий ривчак заглиблений до 1,70 м. Загострений кінець палі був забитий у материк, жовтий лесовий суглинок (рис. 3).

Датування цієї конструкції здійснено за знахідками у непорушному культурному шарі, який зберігся у просторі між дерев'яним і цегляним фундаментами старої та нової церков, серед яких були фрагменти глиняного гончарного посуду першої половини XVII ст. та монети – солід, викарбований у прибалтійських володіннях Швеції за королеви Крістіни (1632–1654 рр.), і солід Яна II

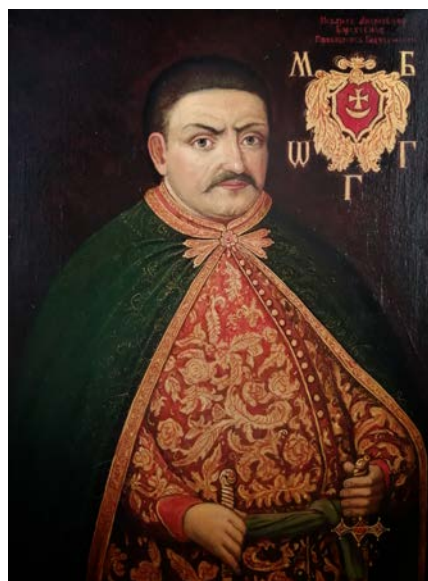

Рис. 4. Портрет гадяцького полковника Михайла Бороховича

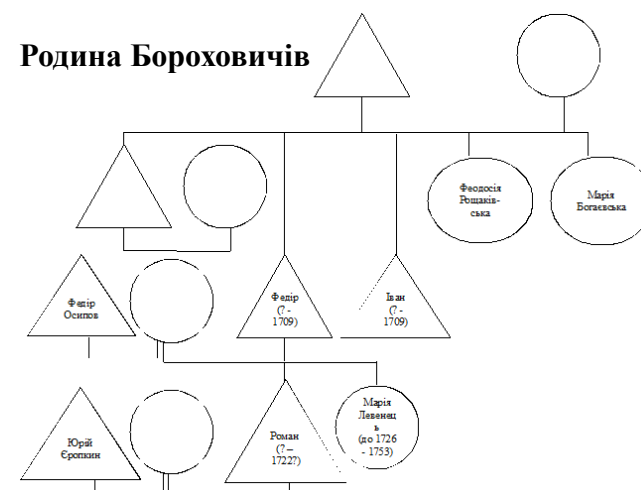
Казимира (1649–1668 рр.). Зважаючи на те, що під час правління Крістіни шведський уряд розпочав карбування монет у Ризі із 1644 р., імовірно, об'єкт було побудовано наприкінці 1640-х – на початку 1650-х рр.

Поховання у цій частині майже не здійснювали. Через сакральність вівтарної частини, поховання в якій було чітко обумовлено, немає поховань пізнішого часу, що додатково засвідчує наявність тут дерев'яної церкви. Ховали навколо її стін ⁷.

У 1686 р. на цьому місці було завершено ⁸ будівництво Успенської мурованої церкви. Її спорудили за ініціативи і коштом Михайла Бороховича, який на той момент був лютенським сотником (від липня 1670 р.), а від 1687 до 1704 р. – гадяцьким полковником (рис. 4) ⁹. Коли саме Лютенька опинилася у володінні роду Бороховичів, даних поки що немає.

Схема 1

Родина Бороховичів

¹⁰ Модзалевский, В. Л. Малороссийский родословник, 84; Лазаревский, А. Борохович Михайло, 547.

¹¹ Павленко, С. О. (Упоряд.). (2007). *Доба гетьмана Івана Мазепи в документах*. Київ: Видавничий дім «Києво-Могилянська академія», 448, 557; Бутич, Іван (Упоряд.). (2002). *Універсали Івана Мазепи 1687–1709*. Київ; Львів: НТШ, 63, 446.

¹² Лазаревский, А. Борохович Михайло, 548; Бутич, Іван. *Універсали Івана Мазепи*.

¹³ Лазаревский, А. Борохович Михайло, 548–549.

¹⁴ Там само, 548–550; Баранець, П. *Історія*.

¹⁵ Синяк, Іван (Упоряд.). (2020). *Архів ранньомодерної української держави* (Т. 6. Документи Ніжинського полкового суду 1745–1758, с. 343). Київ.

¹⁶ Яковенко, Н. (2006). *Нарис історії середньовічної та ранньомодерної України*. Київ: Критика.

Коротку історію чотирьох поколінь цього роду вивчено лише фрагментарно. Батько Михайла – Андрій Борохович був гадяцьким обозним, як і пізніше (від 1672 р.) його син ¹⁰. Ні роки життя батька, ні ім'я його матері невідоме. Прізвище та різні варіанти його написання – «Борухович», «Бурхович», «Борохивич» ¹¹ – можна пов'язати із іменем «Борух» – «благословенний», що вказує на його єврейське походження.

За життя Михайло Борохович нажив значних статків. У його володінні, крім містечка Лютенки з присілками, були містечко Борки з присілком Загрунівкою, село Будища з двома присілками, село Тарасівка, лісові масиви, сінокоси, орні землі, хутори, рибні ловлі, млини на Пслі, Будиській і Лютенській греблях, на Вищборківській і Романівській греблях на р. Грунь ¹².

Посада гадяцького обозного, а згодом полковника сприяла швидкому накопиченню грошових збережень. Із заповіту його дружини 1724 р. довідуємося, що *«деньги были у насъ спрятаны въ погребѣ, въ дворѣ лютенскомъ. А было тѣхъ денегъ въ одномъ суденці пять тысячей и чотириста червоныхъ золотыхъ; другое суденце насыпано было талярами битыми, въ 57 какое вмѣщается четыре гарнца меду; третье суденце насыпано было копѣйками сребрными*

старыми въ какомъ вмѣщается меду семь или и больше гарнцовъ, того не упомяну, только то знаю, что два человѣка тое судно едва понести могли. Кромѣ того два суденца насыпаны были разными деньгами: талярами, левами, полталярками, четвертками» ¹³.

У Михайла та його дружини Олени Іванівни було багато дітей, з яких живими на момент смерті батька були: Максим, Федір, Іван, Феодосія і Марія (див. схему 1). Докладно історію цієї родини та складні взаємовідносини між синами, невістками та вдовою-полковницею, висвітлені у заповіті Олени Борохович, розглянуто у статті Петра Баранця ¹⁴.

Полковник загинув 13 жовтня 1704 р. під час військової кампанії Північної війни. У заповіті вдови помилково зазначено, що він загинув у Польському поході, який розпочався 1705 р. Що не дивно, адже Михайло Андрійович був учасником багатьох походів як на території Гетьманщини, так і за її межами. Зокрема, був учасником Азовсько-Дніпровських походів 1695–1696 рр., у результаті яких було розбито війська кримського хана та ханського гетьмана Петрика ¹⁵. Він поклав голову під час кампанії 1701–1704 рр., коли козацькі полки під його орудою та Данила Апостола й Михайла Миклашевського воювали в Естляндії, Лівонії та Литві ¹⁶.

¹⁷ Бутич, Іван. Універсали Івана Мазепи, 501.

¹⁸ Кривошея В.В. Козацька старшина, 96.

¹⁹ Баранець, П. Історія, 59.

²⁰ Павленко, С. О. Доба гетьмана Івана Мазепи.

²¹ Лазаревский, А. (1889). Отрывки из летописи Мгарского монастыря. *Киевская старина*, 8 (XXV), 42–49.

Рис. 6.
Успенська
церква в
с. Лютенька

Рис. 5. Ікона
Розп'яття із
зображенням
лубенського
полковника
Леонтія
Свічки

Після його смерті гетьман Іван Мазепа узяв «*під оборону*» вдову із нащадками, підтвердивши маєтності універсалами від 6 листопада 1704 р. та 7 січня 1707 р. ¹⁷ Власність Олени Борохович швидко переділили її сини та невістки. Вона бідкалася у заповіті, що Федір отримав у Мазепи універсал на маєтності матері – село Борки із Загрунівкою та Червону Луку, та викрав грошові заощадження; що онук Роман (наказний полковник Полтавського полку, квітень 1711 р. ¹⁸), за протекцією тестя, виправив царську грамоту на села Тарасівку, Борки із Загрунівкою, а також на половину Лютеньки, які згодом перейшли до його вдови Тетяни Савичевої та її наступно-

го чоловіка Федора Єропкина. Частина володінь без сіл відійшла як посаг і спадщина до родів Рощаківських, Бугаєвських і Левенців, за доньками Марією, Феодосією та онукою Марією Романівною. Ще частина Лютеньки, що належала полковниці, була відписана «*на Ея Величество*», як виморочна. Інша частина дісталася останньому її племіннику – Іванові Івановичу Косагову, який був лейтенантом Семенівського полку ¹⁹.

Активною була ктиторська діяльність родини. Окрім Успенської церкви, Михайло жертвував гроші на створення Михайлівської церкви Мгарського монастиря ²⁰, що був на території Лубенського полку. Його ім'я стоїть другим після лубенського полковника Леонтія Свічки (рис. 5) у реєстрі ктиторів. До речі, певний час між Бороховичем і Свічкою була жорстка конкуренція за «*козацьку славу*», і авторитет залежав не тільки від успіхів у військовій справі, а й від меценатської діяльності, яку проводила старшина, наслідуючи Івана Мазепу ²¹. Полковниця також не шкодувала грошей на храмові потреби, зокрема, ще за життя полковника, Олена віддала у володіння Красногорівського монастиря, у якому полковник підтримував грошима будівництво Михайлівської церкви, поле, ліс і водяний млин на р. Хорол у с. Петрівці, ліс в урочищі Таранівщина, а у 1711 р. – ще три млинові ставки на Веприцькій греблі на

²² Павленко, С. О. Доба гетьмана Івана Мазепи, 345.

²³ Чайка, І. (2008). Шедевр українсько-го бароко. *День*, 33 (22 лютого), 8.

²⁴ Павленко, В. (2006). Свято-Успенська церква в с. Лютенька Гадяцького району. В *Полтавський краєзнавчий музей: Маловідомі сторінки історії, музеєзнавство, охорона пам'яток*. Полтава: Дивосвіт.

²⁵ Чайка, Л. Шедевр українського бароко, 8.

р. Псел і ліс поблизу ²². Однак, безумовно, основним об'єктом піклування родини була Успенська церква в Лютенці (рис. 6, 7).

Історія Успенської церкви. Розміри храму за обмірами церковників початку XX ст. становили: довжина від східного головного вівтаря до західних дверей – 36,5 аршин (25,958 м), товщина стін – до 2 аршинів (1,422 м) ²³. Була мурованою, дев'ятидільною, хрещатою, п'ятибанною. Гармонійна за структурою, церква вирізнялася оригінальністю архітектурного вирішення кожної грані, порталів, віконних обрамлень, карнизів тощо. Мала три престоли з приділами в ім'я архангела Михаїла і святої Трійці та різьблений п'ятиярусний іконостас, який було знищено у першій половині XX ст. ²⁴

Початковий вигляд церкви не зберігся. 10 червня 1748 р. всередині будівлі спалахнула пожежа, після якої її ремонтували та перебудовували. На початку XIX ст. із заходу споруджено чотириярусну дзвіницю. У 1887–1890 рр. її розібрали, натомість збудували муровану двоярусну дзвіницю в архітектурних формах історизму ²⁵. Одночасно було перебудовано і сам храм.

1954 року церкву було взято під охорону держави як пам'ятку архітектури. 1955 року під керівництвом архітектора П. Захарченка було розроблено проект реставрації, що передбачав відновлення гіпотетичних

Рис. 7. Успенська церква в с. Лютенька.
Малюнок козака Чепіги

Рис. 8. Поховання XVII ст., частково зруйноване фундаментом Успенської церкви

Рис. 9. Поховання дитини та дорослого з Успенського цвинтаря

²⁶ Детальніше про так звану реставрацію див.: Кудрицький, А. В. (Ред.). (1992). *Полтавщина: енциклопедичний довідник*. Київ: Українська Енциклопедія, 500, 562; Чайка, Л. Шедевр українського бароко, 8; Павленко, В. Свято-Успенська церква, 104–107.

²⁷ Кулаковський, П. Колонізаційна діяльність.

початкових форм п'яти верхів, спотворених перебудовою 1890 р. Виконання реставраційних робіт було некваліфікованим, пам'ятка почала валитися. 1974 року церкву було підірвано. Остаточо ж рештки храму та дзвіницю знищили у квітні 1985 р., розібравши до фундаменту та розрівнявши ділянку технікою. Постановою Кабінету Міністрів України від 23 квітня 1999 р. Успенську церкву внесено до Програми відтворення визначних пам'яток історії та культури України ²⁶. Відтворення розпочала релігійна громада села Лютенька 2008 р., коли на місці колишньої церкви, через плановане нове будівництво, було ініційовано проведення згаданих археологічних досліджень. Однак муроване будівництво не розпочалося, оскільки забракло фінансування, а на ділянці побудували дерев'яну церкву, яка функціонує і досі.

Успенський цвинтар. Навколо Успенської церкви у 2009–2010 рр. було досліджено ділянку цвинтаря XVII–XVIII ст., який, як уже згадано, виник до початку будівництва мурованого храму (рис. 1, 8, 9). Тому виявлені поховання датують як часом до спорудження храму, так і часом після його побудови. Більшість із цих поховань зроблено до будівництва мурованого храму, що свідчить про значну кількість населення нещодавно осадженої слободи. Точну чисельність осадників поки що не вдалося встановити, але

вона мала бути значною, зважаючи на кількість археологічно зафіксованих поховань, які мали бути здійснені у проміжок близько 50 років, і дані щодо сусіднього Сарського городища, куди 1634 р. переселено 500 чоловіків із родинами ²⁷.

Усього зафіксовано 202 поховання (поховальні ями без збережених поховань не індексували, як і виявлені у перевідкладеному стані кістки, тому загалом поховань значно більше, до 300) (рис. 8–10). Рештки людей

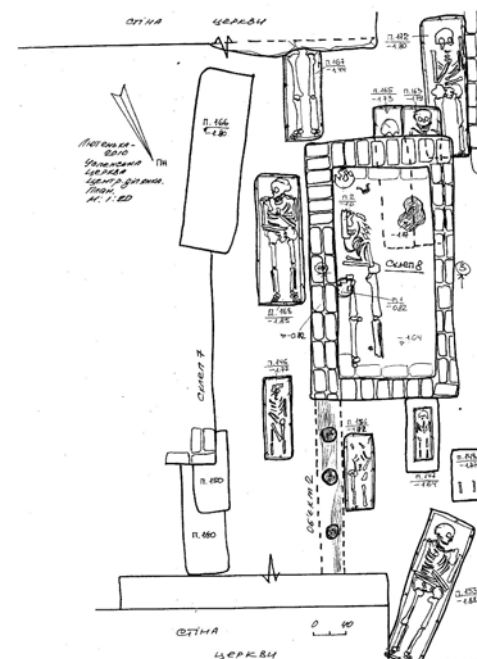

Рис. 10. Центральна ділянка розкопу, між фундаментами церкви, із залишками ґрунтових поховань XVII ст. склепу 8 XVIII ст.

Рис. 11. Поховання у склепі 2

²⁸ Мінейко, О. В. (2014). Захворювання зубно-щелепного апарату у населення козацької доби (за матеріалами сотенного містечка Лютенька). *Наукова збірка: Історична антропология та біоархеология України*, 1, 131–143.

²⁹ Долженко, Ю. (2017). Етнічний склад населення сотенного містечка Лютенька XVII ст. за даними краніології. *Scriptorium nostrum*, 3 (9), 101–120.

³⁰ Коваленко, О. В. (2001). Цвинтар XVII–XVIII ст. на Соборному майдані у Полтаві. *Археологічний літопис Лівобережної України*, 1, 145.

вивчали антропологічно. Попередній антропологічний огляд для звіту здійснили Л. Каськова та А. Артем'єв, захворювання зубно-щелепного апарату досліджувала О. Мінейко ²⁸, краніологічну характеристику надав Ю. Долженко ²⁹. Нині всі виявлені особи з ґрунтового могильника та склепів перепоховані біля стін Успенської церкви, із дотриманням православної обрядовості.

Планування некрополя є близьким до рядового широтного. Всі могили орієнтовані в напрямку південь – південний захід, із різним кутом відхилення. Однак тривалість існування, обмеженість площі, бажання облаштувати місце останнього спочинку якнайближче до церковних стін зумовили формування його складної планіграфічної системи (рис. 10). З часом небіжчиків ховали на місці вже наявних могил, спочатку між могилами, потім і на місцях поховань, надгробки яких уже зруйнувалися. Поховання здійснено на різній глибині – від 1,11 м до 2,94 м від репера. Усього зафіксовано до п'яти вертикальних горизонтів розміщення поховань.

Частина поховань до 1687 р. виявилися «перерізними», зруйнованими котлованом фундаменту церкви. Потрібно зауважити, що давні будівельники здебільшого не здійснювали перепоховання, а залишали кістки на місці, інколи лише перекладаючи порушені кістки. Також зафіксовано велику яму

(із західної сторони храму, впритул до нього), в якій були хаотично розміщені (власне, скинуті) кістки людей (більше ніж 20 осіб). Така практика здійснення будівельних робіт і поводження з виявленими кістками збереглася у Гетьманщині і у XVIII ст., зокрема простежувалася на Успенському цвинтарі в Полтаві ³⁰, що яскраво свідчить про ставлення до смерті у ранньомодерному соціумі.

У внутрішньому просторі церкви й поблизу стін здійснювали поховання, які вирізняються: стратиграфічно, використанням цегляних склепів, масивних дерев'яних домовин, вуглинами у заповненнях поховальних ям. Таких поховань XVIII ст. небагато, імовірно, це ктитори, старости та члени їхніх родин, священники. До XIX ст. або межі століть відносимо лише склеп 2 (рис. 11).

Рис. 12. Підземне приміщення в Успенській церкві

У той час уже функціонував цвинтар навколо Всіхсвятської кладовищенської церкви, натомість територію навколо Успенської церкви було зайнято повністю, тому поховання тут не здійснювали. Отже, після побудови церкви загальнодоступний цвинтар припинив існувати, тут ховали лише ктиторів і священнослужителів.

Оскільки Михайло Борохович від початку планував розмістити в Успенській церкві усипальницю, в її центральній частині було побудовано підземне криптове приміщення, під підлогою якого облаштовано склепи самого полковника та членів його родини. У першій половині XVIII ст. у лівому приділі храму, «бабинці», упокоїлася його дружина Олена, а у правому – інші члени родини. Треба зауважити, що більшу частину склепів було пограбовано в часи боротьби з «опіумом для народу», причому неодноразово. За монетою встановлюємо, що склепи грабували ще в другій половині 1930-х рр. Це ускладнює їх ідентифікацію.

Загалом досліджено 13 склепів: склепи 1, 3, 5, 7, 8, 10–13³¹ і поховання 103, імовірно, належать членам роду Бороховичів, а решта – священникам та іншим неідентифікованим особам. Розглянемо їх докладніше.

Усю площу нефової частини займає підземне приміщення (рис. 12). Його індексовано як склеп № 10, проте невідомо, чи

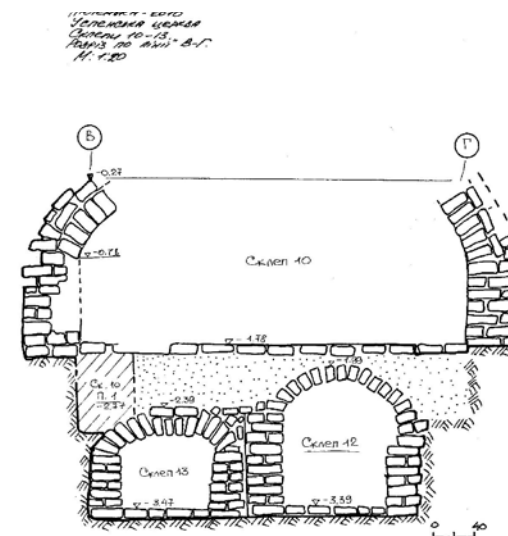

Рис. 13. Схема побудови склепів 10, 12, 13

здійснювали там поховання. Можливо, це була потаємна крипта, у якій стояли свічники й за потреби здійснювали відправи. Це єдиний склеп, досліджений в Успенській церкві, який має прикметні особливості: він має великі розміри, був запланований при будівництві та вписаний в архітектурне вирішення церкви – відповідає головній повздовжній вісі. Подібне вирішення має підземне приміщення із гробницею гетьмана Данила Апостола у Спасо-Преображенському храмі в Сорочинцях.

Підземне приміщення в Успенській церкві мало спеціально облаштований вхід. Із

³¹ Нумерація склепів і поховань відповідає археологічним звітам. У статті їх розглянуто за хронологічним принципом.

Рис. 14. Поховальний покрив труни поховання зі склепу 12

Рис. 15. Поховання Михайла Бороховича

північно-східного боку, по центральній вісі храму, до нього ведуть шість східців. На кожну сходинку укладали дерев'яну дощечку. Внизу, за шостою сходинкою розміщувалися двері. Основне приміщення склепу має розміри $3,8 \times 5,0$ м. Стіни прямі, мають виразні ознаки заокруглення у формі арки.

Дно склепу рівне, цегляне. Цеглу викладено на пісковій підсипці у такий спосіб: одна цегла вздовж, одна впоперек: шість рядів – через одну, один ряд – дві повздовжні цеглини; десять рядів – чергування однієї поздовжньої, однієї поперечно розташованої; чотири ряди – поздовжньо розміщені цеглини; один ряд – поперечно. З правого боку від східців цегляну підлогу було розібрано на ширину $0,7\text{--}1,2$ м. За свідченнями місцевих мешканців, до склепу після зруйнування храму був вільний доступ.

Під підлогою цього приміщення було влаштовано ще три склепи. Вони збереглися у майже непошкодженому вигляді, за незначним винятком.

Першим за часом облаштування є склеп 12, у якому, вочевидь, поховано Михайла Бороховича. У центральній частині підземної криниці (рис. 13), ближче до її південної стінки, розташували цегляний склеп, прямокутної форми, розміри якого – $3,04 \times 1,1 \times 1,45$ м. Кладку виконано вздовж і впоперек по черезно. Орієнтування склепу – на пів-

нічний захід – південний схід. Дно склепу рівне, викладене з поперечних рядів цегли, які чергуються з повздовжніми. Склеп вимуровано з цегли помаранчевого кольору, на вапняковому розчині. Верх склепу зберігся по всій довжині, він був зроблений шляхом укладання 12 рядів цегли, поставленої на ребро. Завдяки цьому поховання збереглося *in situ* й непошкоджене засипкою.

Імовірно, арку склепу будували так. У пази та на виступи стін були покладені дошки завширшки близько $0,25$ м. Потім було викладено склепіння із цегли, а збоку (в ногах) залишено отвір, через який ті дошки витягли, адже залишилися не лише їхні сліди. Стіни були не побілені, а вимазані розчином, на якому зроблено кладку. Дерев'яна труна, поставлена на дно склепу, зверху оббита поховальним покривом (рис. 14). На ньому зображення, виконане сусальним золотом і чорною фарбою: центральне місце займає хрест із Голгофою. Вгорі напис «ІНЦІ» (Ісус Христос цар Іудейській). З правого боку на підніжжя розміщено тростину, із губкою (у вигляді кулі). З древка «виростають» 11 листків. Із іншого боку розміщений список. Обабіч хреста літери, які потрібно читати так: «ΙΣ ΧΣ» [під титулами], «НИКА», «К» (копіє), «Т» (тростина), «М Л» (милістю), «РБ» (раб Божий).

Рештки покійного вкрито саваном із жовтої шовкової тканини із рослинним орнамен-

Рис. 16.
Жупан
Михайла
Бороховича

Рис. 17. Пояс
Михайла
Бороховича

Рис. 18. Ікона Успіння Божої матері
зі склепу 12

том. Руки складено на поясі. Верхній плечовий одяг пошито із парчевої жовтої тканини з рослинним орнаментом. Зверху (біля ший) застібнутий на один гапличок. На рукавах аналогічні гудзики, по чотири на кожному. Гаплики шароподібної форми. Парчова тканина жупану кріпилася на червоно-малинову підкладку, яка майже не збереглася, як і сорочка. Рештки коміру сорочки містять рослинний орнамент – квітки. На ногах були штани, підперезані поясом. Пояс червоного кольору, тричі обернений навколо тулуба, кінці загорнуті вільно, в різні сторони. Пояс виготовлений із важкого шовку із тканим рослинним орнаментом. Полотно було розрізане, оскільки пояс має тільки одну кромку. Кінці поясу прикрашені мереживом, спленим із жовтої металевої нитки. З правого боку біля поясу зафіксовано скупчення сірих полотняних ниток і полотна із бронзових окислів (рис. 15–17).

Всередині труни, на торцевій стінці, у головах, було прибито ікону, яка пізніше завалилася на обличчя покійного. Розміри ікони – 50 × 33 см. Металева пластина із лицьового боку вкрита сусальним золотом. На пластині – ікона Успіння Божої Матері (рис. 18, 19). Зображення Успіння Богородиці виконано за традиційною візантійською схемою, витягнуте по горизонталі. Навколо гробу Богоматері розташовані постаті апостолів.

Рис. 19. Фрагмент ікони Успіння Божої матері
зі склепу 12 із зображенням козаків

Рис. 20. Склеп 11

³² Жолтовський, П. В. (1982). *Малюнки Києво-лаврської іконописної майстерні*. Київ: Наукова думка (гр. 4 на с. 18, гр. 984 на с. 169).

³³ Жолтовський, П. В. (1978). *Український живопис XVII–XVIII ст.* Київ: Наукова думка, 27.

Серед них вирізняються п'ять постатей – портретні зображення козаків. Можливо, замовлена полковником ікона містила портретні зображення членів його родини (його, трьох синів та онука). За межами рамки з іконографічним зображенням Успіння – постаті прп. Феодосія та Антонія Печерських. Можна припустити, що ікону виконали в Києво-лаврській іконописній майстерні, з роботами якої вона має багато спільних стилістичних ознак ³². Ікона потребує реставрації та мистецтвознавчого опрацювання. Зважаючи на те, що майже не збереглося іконописних пам'яток із території Гетьманщини ³³, вона є однією з найраніших унікальних пам'яток українського іконописання.

Окрім цієї ікони, до труни було покладено ще дві. З правого боку, на боковій дошці, стояла ікона, написана на металевій залізній пластині. Ледь проглядає зображення, яке дає підстави припустити, що це лик Божої Матері Одигітрії. Зліва також пластина, з іконографічним зображенням Розп'яття. Залишилися лише кілька літер від напису на Розп'ятті – ІНЦІ, решту втрачено.

Під головою покійного лежала подушка, виготовлена з такої самої тканини, що й саван. Під нею – ще одна, під якою з правого боку був пучок трави або квітів. Під спиною небіжчика розмістили третю подушечку.

Під підлогою підземної кriptи, у північно-східному куті, впритул до стінок, виявлено верх склепіння *склепу 11* (рис. 20). Конструкція склепу типова – прямокутна форма, розміри $2,70 \times 1,6$ м із товщиною стін в одну цеглину. Кладку виконано вздовж і впоперек поперечно. Орієнтування склепу – на північний захід – південний схід. Склеп

Рис. 21. Поховання у склепі 11

Рис. 22. Пояс із поховання у склепі 11

вимуровано з цегли помаранчевого кольору, на вапняковому розчині. Верх склепу зберігся по всій довжині, було укладено 11 рядів цегли, поставленої на ребро. Завдяки цьому поховання збереглося *in situ* й не пошкоджене засипкою. Висота стін, на які спирається склепіння, – 1 м, висота склепіння – 0,4 м. Дно склепу рівне, викладене з 17 поперечних рядів цегли.

Дерев'яна труна стоїть на двох рядах цегли. Зроблено з дубових великих дощок, ширина труни – 0,63 м, довжина – 1,95 м, висота – 0,47 м; товщина дощок труни – 4,5 см. Ззовні труна оббита шовковою тканиною, яка кріпилася прибитими на ткану стрічку бронзовими цвяшками з фігурними шляпками, у вигляді квітки. Цвяшки прибито майже симетрично: 12,5, 8,5, 8,2, 7,0, 8,5 см на одній стороні); 8,3, 7,0 см (на іншій стороні). Глибина здійснення поховання – 3,94 м.

На черепі покійного лежала металева (залізна) пластина, дуже пошкоджена корозією, розміри – 32 × 22 см. Спочатку вона була прикріплена до внутрішньої сторони торцевої дошки труни, а пізніше завалилася. Рештки фарби вказують на те, що на пластині була написана ікона, однак зображення повністю зникло. Під головою покійного – подушка прямокутної форми, виготовлена з трави, завернутої у шовкову тканину.

Поховання чоловіче (рис. 21). Зберігся одяг, а саме жупан, який доходив до колін, виготовлений із парчевої тканини з рослинним орнаментом, тканим жовтою металеву ниткою. Жупан завдовжки 1,1 м, мав два кармани. Запах і рукави застібалися на сім гудзиків (гапликів) округлої форми, з петелькою. На кістках ніг деінде проглядалися клапті тканини – рештки штанів. На ноги були вдягнені шматяні чоботи, форму яких неможливо реконструювати, без підков. Покійний був підперезаний жовтим шовковим поясом, складеним ушестеро, із рослинним тканим декором (рис. 22).

Рис. 23. Натільний хрест із поховання у склепі 11

³⁴ Лазаревський, А. Борохович Михайло, 551. Цей пояс нині теж експонується у Полтавському краєзнавчому музеї імені В. Г. Кричевського.

На руки покладено хустку з тонкого шовку, на якій збереглися плями червоного кольору. На хустці лежав дерев'яний різьблений чотирикінцевий хрест, $5,6 \times 1,9$ см. Обидва боки вкриті неглибоким різьбленням. Внутрішній простір обох сторін окреслено рамкою. Вушко зрізане, округле із насічками, у вигляді косого хреста. На лицьовому боці – центральне зображення розп'ятого Христа на фоні єрусалимської стіни (рис. 23). Хрест, на якому розп'ятий Христос, не виділений, він покоїться на Голгофі, яка зображена у вигляді черепа та кісток Адама. На лівому рамені – колона. Вгорі, у прямокутній рамці,

Рис. 24. Склеп 13

напис «ІНЦІ». На зворотному боці зображено Богоматір, яка тримає у лівій руці за лезо меч. Постать Богоматері видовжена, тонкими лініями зображено її одяг – довгий хітон. На краю рамен – виті колони. Вгорі, у прямокутній рамці, напис «МАРІЯ». Тло вкрите наколами. Іконографічний сюжет подібного типу трапляється рідко, він символізує момент, коли Богоматір простромлює перед Розп'яттям груди мечем. Аналогії є у православних сюжетах «Богородиця Меченосиця», «Богородиця семистрільна», «Умягчіння злих сердець».

Напевно, це поховання когось із синів полковника – Федора або Івана, які обидва померли 1709 р. Вважаємо, що одного було поховано у склепі 11, а іншого – у склепі 13.

Склеп 13 розташований поряд із склепом 12, у його центральній частині, ближче до північної стінки (рис. 24). Над склепом 13 цегляну підлогу по всій довжині склепу 10 розібрано. Враховуючи цей факт, а також пошкодження поховання у ділянці живота й тазу покійного, вважаємо, що саме на цей склеп натрапили церковники у середині XIX ст., гадаючи, що відкрили склеп полковника. Вони, як згадує Олександр Лазаревський, дістали звідти пояс, який використовували під час богослужінь ³⁴.

Стіни склепів 12 і 13 розташовані впритул. Конструкція останнього типова – пря-

Рис. 25. Фрагмент поховального покриву із поховання Олени Борохович

мокутна форма, розміри $2,65 \times 1,4$ м. Кладку виконано вздовж і впоперек по черешню в одну цеглину. Орієнтування склепу – на північний захід – південний схід. Склеп вимуровано з цегли помаранчевого кольору, на вапняковому розчині. Верх склепу зберігся по всій довжині, він був зроблений шляхом укладання 12 рядів цегли, поставленої на ребро. Дно викладено з цегли через ряд.

Імовірно, склеп було пограбовано через провалля у ногах (у північно-східній частині). Збереглися лише залишки труни, оббитої шовковою тканиною із рослинним орнаментом (рис. 25). Оббивку здійснено за

допомогою металевих цвяхків і вузької закріплювальної мережаної смужки. Труна, як і інші, мала декоративні залізні ручки. Заповнення склепу перемішане. Від одягу померлого залишилися лише окремі фрагменти. В головах зафіксовано рештки подушки, набитої сухими васильками. Фрагменти залізних пластин, укритих корозією, вказують на те, що у труні була ікона, іконографію якої встановити неможливо.

Решта членів родини упокоїлася в інших частинах Успенського храму. Зокрема, Олена Іванівна була похована у *склепі 3*, що розташований у лівому приділі, ближче до центру церкви. Він складений із цегли без тавра, в один ряд, на вапняному розчині. Прямокутної форми, розміри – $2,7 \times 2,0$ м. Орієнтований на південний захід. Стіни нерівні, зсунуті під впливом вибуху або з плином часу. Верх завалився до середини.

На дні виявлено поховання – у дубовій труні, яка зверху вкрита поховальним покривом, виготовленим із шовкової тканини з рослинним орнаментом, у вигляді квіток із пагонами та листям. На покриві збереглися фрагменти із розписами сусальним золотом: із зображенням черепа та перехрещених кісток і написом «смерть [победит]» (рис. 25). Імовірно, на покриві було зображено розп'ятого Христа на Голгофі.

Рис. 26. Фрагмент поховального покриву із поховання Олени Борохович із зображенням герба

Рис. 27. Поховання Олени Борохович

Рис. 28. Мережевий чепець Олени Борохович

На верхній частині поховального покриву намальовано герб Бороховичів, виконаний червоною, чорною фарбами та розписами сусальним золотом (рис. 26). Щит герба: на красному полі зображення золотого кавалерійського хреста, знизу – золотий півмісяць, роги якого спрямовані догори. Щит обрамлений золотими рослинними пагонами. По кутах герба літери (згори, зліва направо: [літери немає], «О», «П», «Г», тобто – [Борохович] Олена полковниця гадяцька). Верх герба, окрім правого кута, втрачено. Герб такий самий, як на портреті Михайла Бороховича.

Покров було прикріплено до труни невеликими металевими цвяхами з округлими шляпками. По лінії прикріплення нашито стрічку з металевою (срібною ?) ниткою, виконаною у техніці мережива. Домовина розмірами $2,2 \times 1,2$ м, мала дві залізні декоративні ручки. В головах померлої покладено ікону Пресвятої Богородиці, писану на дереві, розміром $30,0 \times 26,5$ см. Виготовлена з цільної дошки. По краях, по периметру зроблено невисокий бортик: вздовж боків ширина бортика – 3,0 см; згори і знизу – 4,0 см. Рештки зображення дають змогу припустити, що це образ Володимирської Богоматері.

Небіжчицю покладено на спині, руки складені на поясі (рис. 27), на голові – чепець напівсферичної форми, виготовлений із металевої нитки (срібною ?) у техніці мережива,

зшитий смужкою з грубої бавовняної нитки. Внутрішня основа виготовлена з тканини, зшитої також грубою бавовняною ниткою (рис. 28). Можливо, початковий колір головного убору був жовто-коричневий. Покійна була вбрана у верхній плечовий одяг (кафтан або чамару ?), пошитий із коричневого оксамиту. Одяг без застібок, по боках – розрізи. Внутрішня поверхня неблискуча, краї обшиті шовковою тканиною, початково зеленого кольору.

Рис. 29. Натільний хрест із поховання Олени Борохович

Під верхнім одягом – сукня, із шовку з рослинним орнаментом. Спідниця – зеленого кольору, керсетка – жовтого. Спідниця гофрована, пишна, має багато складок. Низ спідниці та керсетка декоровані смужкою мережива з рослинним орнаментом – трилисник із волютами. Керсетка без рукавів, на чотирьох застібках. Тканинний пояс зав'язаний вузлом спереду.

На сукню надітий фартух. Сукню виготовлено із коричневого шовку, з рослинним орнаментом. Попередницю зібрано у п'ять складок. Низ сукні декоровано зубчастим мереживом. Сорочка, напевно полотняна, не збереглася, від неї залишилися лише відбитки простого плетіння на кістках.

У руки покійниці вкладений дерев'яний хрест (рис. 29). Він був на стрічці гайтані, зав'язаний вузлом і розрізаний. Стрічка імовірно шовкова, із геометричним орнаментом – повторюваними ромбами. Хрест дерев'яний різьблений, чотирикінцевий. Виконаний у техніці неглибокого рельєфу. На лицьовому боці розп'яття: внутрішній простір окреслений подвійною рамкою завширшки 0,4 м; по центру – зображення розп'ятого Христа. У внутрішній частині хреста, над розп'яттям, є літери «ІНЦІ». На всіх чотирьох раменах хреста, з обох боків, розміщено прямокутні медальйони, виділені подвійною рамкою, у яких є літери. Вгорі

Рис. 30. Склеп 5. Поховання 1

на медальйоні напис «ІСХС», унизу – слово «НИКА». На звороті центральною є постать Богоматері з немовлям Христом на руках. На голові Богородиці – корона, чітко вирізьблено контури та складки її одягу. На правому плечі зображено зірку. З обох боків, на краю рамен внутрішнього хреста – арки, вгорі у медальйоні нерозбірливий напис, внизу – ім'я «Марія». Позаду обох постатей вирізано саяво. Тло середньохрестя з обох боків вкрито насічками. Вушко зрізане, пірамідальне, без прикрас. Розміри хреста – 7,8 × 4,4 см. Подібний хрест виявлено у похованні жінки 1750–1780-х рр. з Успенського цвинтаря у Полтаві³⁵. Біля тазу з лівого боку знайдено каблучку з жовтого металу без прикрас.

³⁵ Коваленко, О. (2003). Дерев'яні різьблені хрестики XVIII століття. Полтавські єпархіальні відомості, 9, 239.

Рис. 31. Ікона зі склепу 5

Наступним за часом спорудження є *склеп 5*, який розташований у правому приділі впритул до фундаментів церкви. Конструкція склепу типова: прямокутна форма, розміри – $2,90 \times 1,9$ м із товщиною стін в одну цеглину. Склеп вимуровано з цегли рожевого кольору, укладеної на вапняковому розчині. Верх було зроблено шляхом укладання цегли, поставленої на ребро.

З правої сторони склепу виявлено жіноче поховання (рис. 30). Оббита тонкою стрічкою мережива труна стояла на двох цегляних постаментах. Від поховання залишилося лише два масиви кісткового тліну і решток жіночого одягу, зокрема верхній плечовий одяг і, ймовірно, сукня жовтого кольору, виготовлена із шовку. Чеpecь сплетений із металевих (білих і жовтих) ниток, із квітковим орнаментом. На ногах залишки гофрованої спідниці жовтого кольору.

Упритул біля правої стінки склепу виявлено залізну ручку від труни. Труна була оббита тонкою стрічкою мережива з білої металевої нитки, що кріпилася бронзовими цвяхами. За головою покійниці знайдено архітектурно-декоративний виріб овальної форми, виготовлений із гіпсу, із зображенням ікони Успіння Богородиці.

Поряд, із лівого боку, на дні склепу знайдено чоловіче поховання. Домовина оббита смужкою мережива з білої металевої нитки.

Труна мала дві залізні дужкоподібні ручки. Похованого покладено випростано, руки складені на поясі. Збереглися рештки одягу – сорочки з коміром, обрамленим плетеною ниткою. Вона застібалася на гапники з жовтого металу (11 шт.). На поясі складений ушестеро пояс із рослинним орнаментом, колись був зеленого кольору.

За головою покладено ікону, писану кольоровим розписом на прямокутній металевій пластині. На лицьовому боці зображено сюжет «Богоматір Одигітрія», на зворотному боці – «Спас» (рис. 31).

Рис. 32. Натільний хрест із чоловічого поховання у склепі 5

Рис. 33. Натільний хрест із поховання у склепі 6

На грудях покійного виявлено дерев'яний чотирикінцевий хрест (рис. 32). Обидва боки вкриті різьбленням. Вушко зрізане, пірамідальне, без прикрас. Лицьова частина містить сюжетне зображення розп'яття з пристоячими. Внутрішній простір окреслений рамкою шириною 2 мм, виконаною зигзагом. Центральний простір займає зображення розп'ятого Христа на фоні Єрусалимської стіни. У Ісуса немає традиційного для цього сюжету тернового вінця, очі заплющені. Над головою у прямокутній рамці, під титлами напис «ІНЦІ». Зліва погруддя Богородиці. Її ліва рука притулена до щоки, права – на грудях. Праворуч – погруддя Івана Богослова. Помітно лише його праву руку, яка притиснута до грудей. Біля ніг Христа, впритул, постать Марії Магдалини. Всі постаті виконані у три чверті в техніці неглибокого барельєфу. Обличчя об'ємно змодельовані, деталі конкретизовані. Вгорі у прямокутній рамці напис під титлами «ІС ХС». Внизу симетрично напис – «НИКА». Тло вкрито косими насічками. На зворотному боці зображено іконографічний сюжет Богоявлення (або Хрещення). Центральний простір займає зображення Христа. Він обернений у три чверті. Руки перехрещені на грудях. Ноги до колін занурені у води річки Йордан, яку стилізовано зображено паралельними плавними лініями. Над головою Христа стилізовано

показано Бога-Отця як сонце, що визирає з небесного кола. Зліва – постать Іоанна Хрестителя, який нахилився до Христа і простяг до його обличчя праву руку. Праворуч – ангел, зображений у три чверті, який тримає у руках одяг Христа. Вгорі, у прямокутній рамці напис під титлами «ІС ХС». Внизу у прямокутній рамці підпис «БОГОЯВЛ».

Дно склепу цегляне. Цеглу викладено по діагоналі до довгої вісі склепу так, що утворилася «ялинка». Можливо, це були чоловік та жінка, наприклад син Михайла Бороховича Максим і його його дружина Тетяна. Дружина померла пізніше, після 1730 р. Східну стіну склепу, де, імовірно, вже був похований її чоловік, розібрали (залишились сліди вторинної цегляної кладки), труну встановили на вимуруваний цегляний постамент.

Склеп 6 виявлено у правому приділі впритул до склепу 5. Форма прямокутна, глибина виявлення 0,4 м. Верху склепу немає. Внутрішнє заповнення мішане – будівельне сміття, дерево. На глибині 0,65 м знайдено поховання, яке являє собою складені купою кістки, череп, лопатки. Біля стін зафіксовано дерево від труни. Біля південно-західної стіни виявлено дві залізні дугоподібні ручки від труни. Домовина стояла на двох рядах цегли (глибина 0,77 м). У головах на домовині був ряд цвяшків із бронзовими шляпками, у вигляді рельєфних «квіток». Труна

Рис. 34. Поховання у склепі 7

Рис. 35. Гудзики із верхнього одягу із поховання у склепі 7

оббита мереживом із простої нитки, обплетеної тонкою металевою жовтою ниткою. Кістки лежали купою у центрі домовини в хаотичному порядку. Біля них – натільний хрестик-мощевик із жовтого металу із зображенням страстей Христових (рис. 33). У переміщеному стані виявлено шматок тонкої фольги жовтого кольору з рельєфним рослинним орнаментом, який кріпився до дерева маленьким цвяшком. Імовірно, це оклад ікони. Зафіксовано також дрібні залишки тканини.

Дно склепу викладено з цегли: по черзі вздовж та впоперек. Два ряди (у головах і в ногах) – у дві цеглини. Глибина рядів – 0,95 м, глибина дна – 1,08 м. Цегла розміром $0,3 \times 0,15$ м, прямокутної форми, рожевого кольору, подібна до стінної церковної. Кілька цеглин мають тавро у вигляді латинської літери «S». Можливо, у склепі був похований онук полковника – Роман.

Склеп 7 розміщений у правому приділі, впритул до склепу 6. Перекриття або склепіння немає. Заповнення змішане. Форма склепу прямокутна. Розміри $1,90 \times 3,0$ м. Ширина стін – 0,30 м. Дно склепу викладено з цегли, цеглини покладені «ялинкою» (як у склепі 5) (рис. 34). Цегла без тавра. Під цеглою – шар посипки піском. У склепі виявлено поховання чоловіка: випростаний на спині, руки складені на поясі. Збереглися

рештки одягу: по всьому кістяку траплялися шматки жовтої парчевої тканини. Верхній плечовий одяг застібався металевими кулястими гудзиками-гапличками, на зразок уже знайдених тут (рис. 35). На залишках черепа були залишки шапки або подушки із коричневого оксамиту, під ними – залишки сивого волосся.

Рис. 36. Склеп 4

Труну обито тканиною без закріплювальної смужки, збереглося мало цвяхів, що тримали оббивку. На бічних стінках труни прибито шість декоративних залізних округлих ручок, які кріпилися по одній на торцевих стінках і по дві – на бічних стінках. У головах покійного виявлено ікону, писану

³⁶ Відійшовши від теми, зазначу, що метричні книги с. Лютецьки за 1700–1919 рр. зберігаються у фонді 127: Київська духовна консисторія (оп. 1014) ЦДІУАК, однак дослідники їх не вивчали з метою встановлення осіб священнослужителів, див.: Дмитренко, В. (2016). *Матеріали церковного обліку населення Київської та Переяславсько-Бориспільської єпархій як джерело вивчення соціуму Гетьманщини XVIII століття*. Полтава: Сімон.

на металевій пластині, яка завалилася набік. Зображення на іконі збереглося погано, лише ледь помітні рештки лику Богородиці. На звороті, ймовірно, було зображення Розп'яття, від якого залишилися лише фрагменти латинських літер. Ікона має вушко для підвішування. Цей та інші склепи ідентифікувати достеменно неможливо.

Окрім описаних, досліджено ще *склеп 1*, який розташований у центрі Михайлівського приділу. Навколо домовини було викладено цеглу, без розчину (рис. 36). Похований чоловік 40–45 років. Розміри склепу – $2,7 \times 1,0 \times 0,8$ м; висота – 0,42 м. Можливо, поховання здійснено після пожежі 1748 р. Ймовірно, тут спочив хтось із священнослужителів храму ³⁶.

Склеп 2 досліджено за межами церкви, із західного боку стіни, навпроти лівого приділу (рис. 11). Склеп прямокутної форми. Орієнтування південно-західне. Розміри – $2,8 \times 1,5$ м. Викладений із цегли прямокутної форми на глиняному розчині. Дно не суцільно цегляне, а з трьох рядів цегли, заглиблене до 1,58 м. Проміжки засипані піском. Труна початково була оббита тканиною, мала чотири залізні ручки. Поховання дорослої людини, 35–40 років. Можемо припустити, що це поховання Івана Івановича Косагова, генерал-лейтенанта Семенівського полку, племінника вдови Максима Михайловича

Бороховича, який був власником Лютецьки 1760 р. (кінець XVIII – початок XIX ст.).

Склеп 4 розміщувався по центру церкви впритул до склепу 3. Склепіння від початку було арковим. Стіни викладено звичайною почережною кладкою. Розміри – $2,90 \times 3,0$ м. У внутрішньому просторі виявлено, ймовірно, залишки дерев'яної долівки склепу. У мішаному заповненні склепу знайдено глиняну люльку та монету «денга» 1749 р. часів правління Єлизавети Петрівни (1741 – 1762 рр.). Поховання пограбоване. Імовірно, тут похований хтось із священнослужителів.

Склеп 8 був влаштований по центру внутрішнього простору церкви, із незначним зміщенням праворуч від повздовжньої вісі храму. Розміри – $3,27 \times 1,92$ м. Перекриття немає, імовірно, було зруйновано внаслідок пограбування. Зверху у заповненні виявлено череп людини. Друге поховання – на дні склепу, ближче до східної стіни. Домовина також мала п'ять декоративних ручок. Кістяк пошкоджений. Цеглу на дні склепу викладено рядами. Імовірно, склеп споруджено у XVIII ст. для поховання літнього чоловіка. Пограбований не раніше 1931 р.

У нефі, праворуч від входу, були залишки ще одного склепу: купа битої цегли, великі шматки вапняного розчину та окремі кістки.

Отже, Успенська церква та цвинтар є родинною усипальницею родини Бороховичів, священників і мешканців сотенного містечка Лютенка. Знайдені під час рятівних археологічних робіт матеріали є унікальними зразками поховальних конструкцій, одягу, обрядовості тощо кінця XVII–XVIII ст., які значно розширюють наші уявлення та знання про різні аспекти здійснення поховань, уявлення про смерть у часи Гетьманщини.

References

- Baranets, P. (2013). Istoriiia kozatsko-starshynskoho rodu Borokhovychiv. *Kraieznavstvo*, 3, 56–60 [in Ukrainian].
- Bilousko, O.A., & Mokliak, V. O. (2003). *Istoriiia Poltavshchyny (druha polovyna XVI – druha polovyna XVIII stolittia)*. Poltava [in Ukrainian].
- Butych, Ivan (Ed.). (2002). *Universaly Ivana Mazepy 1687–1709*. Kyiv; Lviv: NTSh [in Ukrainian].
- Chaika, I. (2008). Shedevr ukrainskoho baroko. *Den*, 33 (22 liutoho), 8 [in Ukrainian].
- Dmytrenko, V. (2016). *Materialy tserkovnoho obliku naselennia Kyivskoi ta Pereiaslavsko-Boryspilskoi yeparkhii yak dzherelo vyvchennia sotsiumu Hetmanshchyny XVIII stolittia*. Poltava: Simon [in Ukrainian].
- Dolzhenko, Yu. (2017). Etnichniyi sklad naselennia sottennoho mistechka Liutenka KhVII st. za danymy kraniolohii. *Scriptorium nostrum*, 3 (9), 101–120 [in Ukrainian].
- Hrushevskiy, M. (1908). Hospodarstvo polskoho mahnata na Zadnyproviu pered Khmelnychchynoiu. *Zapysky ukrainskoho naukovohto tovarystva v Kyievi*, 1, 25–44 [in Russian].
- Kovalenko, O. (2003). Dereviani rizbleni khrestyky XVIII stolittia. *Poltavski yeparkhialni vedomosti*, 9, 238–239 [in Ukrainian].
- Kovalenko, O. (2008). Zvit pro doslidzhennia na mistsi Uspenskoï tserkvy v s. Liutenka Hadiatskoho raionu Poltavskoi oblasti u 2008 rotsi. Poltava. *Naukovyi arkhiv Instytutu arkheolohii Natsionalnoi akademii nauk Ukrainy* (NA IA NANU), f. 1, 53 ark. [in Ukrainian].
- Kovalenko, O. V. (2001). Tsvyntar XVII–XVIII st. na Sobornomu maidani u Poltavi. *Arkheolohichniy litypys Livoberezhnoi Ukrainy*, 1, 145–150 [in Ukrainian].
- Kovalenko, O., & Luhovyi, R. (2009). Zvit pro doslidzhennia na mistsi Uspenskoï tserkvy v s. Liutenka Hadiatskoho raionu Poltavskoi oblasti u 2009 rotsi. *NA IA NANU*, f. 1, NA PKM, spr. 04-353, 152 ark. [in Ukrainian].
- Kovalenko, O., & Luhovyi, R. (2010). Zvit pro doslidzhennia na mistsi Uspenskoï tserkvy v s. Liutenka Hadiatskoho raionu Poltavskoi oblasti u 2010 rotsi. Poltava. *NA IA NANU*, f. 1, NA PKM, spr. 04-383, 223 ark. [in Ukrainian].
- Kovalenko, O., & Luhovyi, R. (2013). Materialy XVII st. z rozkopok tserkvy v s. Liutenka. *Novi doslidzhennia pamiatok doby kozatstva v Ukraini*, 22, 121–128 [in Ukrainian].
- Kryvosheia, I. (2012). Uriadova ta neriadova starshyna Hadiatskoho polku v druhii polovyni XVII – pershii tretyni XVIII st. *Kyivska starovyna*, 3, 22–32 [in Ukrainian].
- Kryvosheia, I. I. (2015). Informatyvni mozhlyvosti reiestru pozyky do viiskovoho skarbu 1743 r. dlia vyvchennia istorii neuriadovoi starshyny Hetmanshchyny. *Hileia*, 101 (10), 10–14 [in Ukrainian].
- Kryvosheia, V. V. (2010). *Kozatska starshyna Hetmanshchyny: entsyklopediia*. Kyiv [in Ukrainian].
- Kudrytskyi, A. V. (Ed.). (1992). *Poltavshchyna: entsyklopedychnyi dovidnyk*. Kyiv: Ukrainska Entsyklopediia [in Ukrainian].

Kulakovskiy, P. (2008). Kolonizatsiina diialnist Konetspolskykh na Kyivskomu Zadniprovi. *Zapysky Naukovoho Tovarystva imeni T. H. Shevchenka, SSLVI: Pratsi istorychno-filosofskoi sekti*, 497–597 [in Ukrainian].

Lazarevskiy, A. (1889). Otryvky yz letopysy Mharskoho monastyria. *Kyevskaia staryna*, 8 (XXV), 42–49 [in Russian].

Lazarevskiy, A. (1890). Borokhovych Mykhailo, Hadiatskyi polkovnyk. 1687–1704 hh. *Kyevskaia staryna*, 9 (XXVIII), 547–551 [in Russian].

Luhovyi, R., & Kovalenko, O. (2010). Doslidzhennia Uspenskoï tserkvy XVII stolittia v s. Liutenka. *Novi doslidzhennia pamiatok doby kozatstva v Ukraini*, 19, 121–128 [in Ukrainian].

Mineiko, O. V. (2014). Zakhvoriuvannia zubno-shchelepnoho aparata u naselennia kozatskoï doby (za materialamy sotennoho mistechka Liutenka. *Naukova zbirka: Istorychna antropolohiia ta bioarkheolohiia Ukrainy*, 1, 131–143 [in Ukrainian].

Modzalevskiy, V. L. (1908). *Malorossyiskiy ro-doslovnyk* (Vol. 2). Kyev: Typohrafiia t-va H. L. Frontskevycha y Ko [in Russian].

Pavlenko, B. (2006). Sviato-Uspenska tserkva v s. Liutenka Hadiatskoho raionu. In *Poltavskyi kraieznavchyi muzei: Malovidomi storinky istorii, mu-*

zeieznavstvo, okhorona pamiatok. Poltava: Dyvosvit [in Ukrainian].

Pavlenko, S. O. (Ed.). (2007). *Doba hetmana Ivana Mazepy v dokumentakh*. Kyiv: Vydavnychiy dim “Kyievo-Mohylianska akademiia” [in Ukrainian].

Poshyvailo, B., & Kovalenko, O. (2019). Tsehla iz fundamentu Uspenskoï tserkvy v seli Liutenka v Poltavshchyni. In Oles Poshyvailo (Ed.), *Ukrainska keramolohiia* (XIII (1), pp. 200–204) [in Ukrainian].

Sushynskiy, B. I. (2006). *Mykhailo Borokhovych. Kozatskyi vozhd Ukrainy. Istoriia Ukrainy v obrazakh yïi vozhddiv ta polkovodtsiv KhV–KhIKh st. Istorychne ese u 2-kh tomakh* (Vol. II, pp. 355–356). Odesa: YaVF [in Ukrainian].

Syniak, Ivan (Ed.). (2020). *Arkhiv rannomodernoi ukrainskoï derzhavy* (Vol. 6. Dokumenty Nizhynskoho polkovoho sudu 1745–1758, p. 440) [in Ukrainian].

Yakovenko, N. (2006). *Narys istorii serednovichnoi ta rannomodernoi Ukrainy*. Kyiv: Krytyka [in Ukrainian].

Zholtovskiy, P. V. (1978). *Ukrainskyi zhyvopys XVII–XVIII st.* Kyiv: Naukova dumka [in Ukrainian].

Zholtovskiy, P. V. (1982). *Maliunky Kyievo-lavrskoï ikonopysnoi maisterni*. Kyiv: Naukova dumka [in Ukrainian].

Oksana Kovalenko

FAMILY BOROKHOVYCHY'S NECROPOLIS IN THE LYUTENKY (HADYACH REGIMENT)

The article analyzes the materials of archaeological research of the cemetery of the XVII–XVIII centuries and the remains of the Holy Dormition Church in the village Lutenka (Poltava region). Lutenka was founded as a settlement in the ‘30s of the XVII century. Until 1646 it was owned by the

Konieczpolski family. In 1648-1782, Lutenka functioned as a hundredth town as a part of the Hadiach, Poltava, and Zinkiv regiments. Its history is most closely connected with the Borokhovych family, in particular with Mykhailo Andriyovych, who during 1672-1687, with short breaks, was a Gadiatsky regimental convoy (*oboznyi*), and in 1687 - 1704 - a colonel. The article considers the family of Mykhailo and his second wife Olena Ivanivna, and the relationship between them and their children (Maxim, Fedir, Ivan, Theodosia and Mary), after the death of his father.

Most members of the family found their rest in the cemetery of the Church of the Assumption, specially built in 1687 as a family tomb. It was built in the centre of the Luten fortress on the site of an old wooden church, dated the first quarter of the 17th century. The newly built church was brick, nine-part, cruciform, five-bath. It lasted until 1985. In 2009-2010, the area of the soil cemetery of the XVII-XVIII centuries was explored around it, only about 300 burials. They are located in the latitudinal direction, with an attraction to the walls of the temple, often on the site of previously existing graves.

During the end of the XVII - first quarter of the XVIII century. The Borokhovychi buried family members in the underground space of the central part and on both sides of the church in crypt burials. 13 crypts are studied archaeologically, a unique state of preservation should be mentioned, which is the focus of this exploration. The burials of Mykhailo Borokhovych himself, his wife Olena and, probably, his sons were found and attributed. A detailed description of the constructions of the crypts, funeral attire, placement, accompanying ceremonial items: icons, crosses, etc. The materials of the end of the XVII-XVIII centuries expand our ideas and knowledge about various aspects of burial, the funeral rites of the Cossack officers and, in general, contribute to the clarification of ideas about death during the Hetmanate.

Keywords: Church of the Assumption, Lutenka, Gadyach, Mykhailo Borokhovych, Borokhovychi, cemetery, crypt, burial, icon, Assumption, cross.

УЯВЛЕННЯ ТА РЕПРЕЗЕНТАЦІЇ

DOI 10.15407/mics2020.11.211

УДК 904.5(477.81/.82)”9/10”

Дмитро Бібіков,

кандидат історичних наук, науковий співробітник відділу археології Києва
Інституту археології НАН України, завідувач відділу археології Вишгородського
історико-культурного заповідника
bibikov-@bigmir.net

<https://orcid.org/0000-0003-4288-2091>

ДАВНЬОРУСЬКІ КАМЕРНІ ГРОБНИЦІ ТА ЇХ НАСЛІДУВАННЯ НА ТЕРИТОРІЇ ДНІПРОВСЬКОГО ПРАВОБЕРЕЖЖЯ: ШЛЯХИ ЕВОЛЮЦІЇ ЕЛІТАРНОГО ПОХОВАЛЬНОГО ОБРЯДУ

Статтю присвячено специфічній категорії давньоруських поховальних пам’яток X–XI ст. Вони поєднують у собі риси як елітарних камерних гробниць доби вікінгів, так і рядових християнських захоронень початку II тис. н. е. Запропоновано об’єднати такі поховання під терміном «квазікамери», або «камери-наслідування». Виділено чотири їх типи: 1) камери з гробовищами; 2) наземні камери; 3) «земляні» камери з дерев’яним перекриттям, проте без обкладки стін; 4) «великі могильні ями» без дерев’яних конструкцій. У статті вперше проаналізовано конструктивно-обрядові риси кожного з цих типів, визначено їхні особливості.

Вочевидь, зведення класичних камерних гробниць на південноруських теренах припинилося разом із початком християнізації. Однак повністю відмовитись від цієї традиції давньоруська еліта змогла не одразу, що дістало відображення у появі камер-наслідувань. Абсолютна більшість із них усередині стаціонарних дерев’яних конструкцій містить рухоме гробовище. Цей факт суперечить основній ідеї класичних камерних гробниць як «будинків померлих» і свідчить як мінімум про суттєвий вплив християнського віровчення. Поширення квазікамер на території Волині, безперечно, треба пов’язувати з державницькою діяльністю Володимира Святославича, що могла супроводжуватись притоком населення («ліпших мужів») із Серед-

¹ Авдусин, Д. А., & Пушкина, Т. А. (1989). Три погребальные камеры из Гнёздова. В *История и культура древнерусского города* (с. 192). Москва: Издательство МГУ.

² Лесман, Ю. М. (1997). Квазикамерное погребение в могильнике Струйское на Верхней Волге и проблема происхождения древнерусских сидячих погребений. В *XIII конференция по изучению истории, экономики, литературы и языка скандинавских стран и Финляндии* (с. 180–183). Петрозаводск.

³ Ситий, Ю. М. (2009). Камеры, «псевдокамеры» та могили Чернігівського некрополя. В *Чернігівські старожитності* (Вип. II, с. 294). Чернігів; Müller-Wille, M. (2014). The Cemetery at Bodzia in a Broader European Context. In *Bodzia: A Late Viking-Age Elite Cemetery in Central Poland* (p. 479). Leiden-Boston: Brill; Михайлов, К. А. (2016). *Элитарный погребальный обряд Древней Руси: камерные погребения IX – начала XI века в контексте североевропейских аналогий*. Санкт-Петербург: Бранко, 91–94; Плавинский, Н. А., & Васильев, В. М. (2018). «Погребальная камера» или нет? Возможные пути трансформации «камерного» обряда на территории Полоцкой земли в конце X–XI вв. В *Археология Древней Руси: проблемы и открытия. Материалы международной конференции, посвященной 100-летию со дня рождения Д. А. Авдусина* (с. 63–64). Москва: Памятники исторической мысли.

⁴ Плавинский, Н. А., & Васильев, В. М. «Погребальная камера» или нет?, 63–64.

⁵ Janowski, A. (2015). *Groby kotorowe w Europie Środkowo-Wschodniej. Problemy wybrane*. Szczecin: IAE PAN, 101–108.

нього Подніпров'я. За складом поховального інвентарю та аналогіями з суміжних територій їх датують у межах кінця X – першої половини XI ст.

Комплексний аналіз конструктивних особливостей і поховального інвентарю камер-наслідувань не дає змоги однозначно пов'язати їх із представниками давньоруської еліти. В межах цього регіону розглядувані пам'ятки не завжди є прямим продовженням лінії розвитку класичних камерних гробниць, а лише імітують соціально престижні обрядові елементи останніх.

Ключові слова: Давня Русь, Дніпровське Правобережжя, поховальний обряд, камери-наслідування, християнізація.

Бурхливі державотворчі, релігійні, соціально-економічні та етнокультурні процеси кінця I – початку II тис. н. е. спричинили появу на теренах Східної Європи значного розмаїття нових форм поховального обряду. Трансформації зазнали й так звані камерні гробниці ранньосередньовічної еліти – одне з найяскравіших культурних явищ доби вікінгів.

Останніми роками виявлення значної кількості нових пам'яток сприяло активізації дискусії щодо проблем дефініції давньоруських елітарних поховань. Стає дедалі очевиднішим, що поширений принцип поділу інгумаційних захоронень на «камерні» та «рядові», або «грунтові», є дуже умовним. Факт відсутності узгодженого понятійного апарату часто призводить до штучного розширення як географічних, так і хронологічних рамок побутування «камерного» обряду.

Свого часу Д. А. Авдусін і Т. А. Пушкіна виокремили деякі гнёздівські поховання, що за параметрами були близькими до

камерних, проте не містили дерев'яних конструкцій, в особливу «проміжну» групу ¹. Ю. М. Лесман для характеристики поховань у «великих могильних ямах» запропонував термін «квазікамери» ².

Низка сучасних археологів активно застосовує це поняття для позначення ширшого кола захоронень, що, на їхню думку, не відповідають деяким критеріям виокремлення класичних камер ³. В аналогічному контексті вживають термін «псевдокамери». Білоруські дослідники М. О. Плавінський і В. М. Васильєв визначають останні як «поховальні комплекси, що нагадують “чисті камери”, проте не належать до їх числа». На території Полоцького князівства їх датують у межах кінця X–XI ст. ⁴ Хронологічно близькими є подібні пам'ятки з території Польського Помор'я, яких упродовж 1990–2000-х рр. виявлено близько півсотні ⁵. Захоронення здійснені в широких могильних ямах; більшість із них містить залишки гробовищ, іноді – у поєднанні зі стаціонарними дерев'яними кон-

⁶ Müller-Wille, M. The Cemetery at Bodzia, 479, 481–482, 507–510.

⁷ Соболев, В. Ю. (2018). Камеры, домовины, гробы. Судьба североамериканской погребальной традиции в Новгородской земле XI–XII вв. В *Археология Древней Руси: проблемы и открытия. Материалы международной конференции, посвященной 100-летию со дня рождения Д. А. Авдусина* (с. 67). Москва: Памятники исторической мысли.

⁸ Ситий, Ю. М. Камеры, «псевдокамеры» та могили, 294.

⁹ Ивакин, В. Г. (2011). Киевские погребения X века. *Stratum plus*, 5, 16, 35–36.

¹⁰ Михайлов, К. А. Элитарный погребальный обряд, 92–93.

Рис. 1. Камерні поховання та їх наслідування на території Дніпровського Правобережжя:

а) класичні камерні поховання; б) квазікамери; в) камери невизначеної конструкції та поховання з сумнівною атрибуцією. 1 – Судова Вишня; 2 – Підгірці; 3 – Гірка Полонка; 4 – Городище; 5 – Теремно; 6 – Новосілки; 7 – Ставок; 8 – Старожуків-1, 2; 9 – Білів; 10 – Пересопниця; 11 – Понібель; 12 – Рогачів; 13 – Басів Кут; 14 – Коростень; 15 – Городськ; 16 – Вишгород; 17 – Совки; 18 – Київ; 19 – Китаїв

струкціями. М. Мюллер-Віллі, усвідомлюючи певні відмінності між цими похованнями та класичними камерами, також почав, за давньоруськими аналогіями, називати їх квазікамерними («chamber-likegraves») ⁶. У Новгородській землі в середині XI – першій половині XII ст. побутували поховання у великих могильних ямах, іноді – зі слідами дерев'яних перекриттів і/або внутрішньомогильних конструкцій. Тут само виявлено синхронні поховання в наземних «домовинах» порівнянних розмірів ⁷.

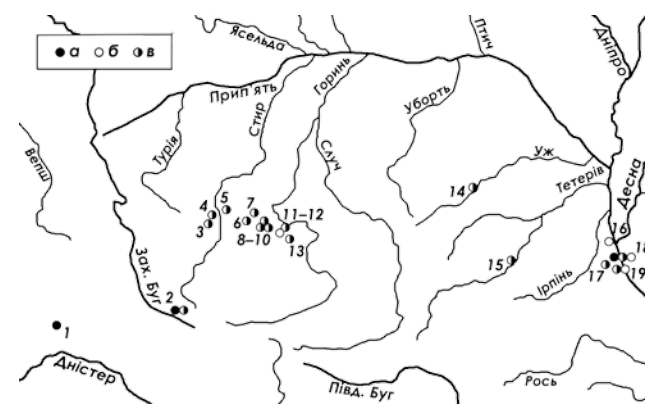
Подібні тенденції щодо класифікації інгумаційних поховань останніми роками поширюються і в українській археології. Ю. М. Ситий виділяє окремі квазікамери на матеріалах чернігівського некрополя ⁸. Схожим чином В. Г. Івакін з-поміж елітних поховань Києва виокремлює, поряд із камерними, групу захоронень у великих могильних ямах ⁹.

На шляху подальших розробок у цьому напрямі стоїть певна розмитість самого поняття «квазікамери». Неважко помітити, що різні дослідники розуміють під ним (як, зрештою, і під самим терміном «камерні поховання») досить різне коло пам'яток. За визнанням К. О. Михайлова, це явище досі не має належної оцінки в історіографії ¹⁰.

Ця стаття є однією з перших спроб усебічного аналізу квазікамер як самостійної

категорії давньоруських поховань та пошуку ймовірних сценаріїв трансформації елітарного поховального обряду Давньої Русі протягом X–XI ст. Для цього, передусім, потрібно окреслити коло ознак, притаманних класичним камерним гробницям, визначити спільне й відмінне між ними та псевдокамерами.

Аналіз здійснено на прикладі цілісного зрізу пам'яток досить широкого регіону – Дніпровського Правобережжя (рис. 1). На світанку східнослов'янської державності ці території населяли райковецькі племена із порівняно монолітною матеріальною культурою. Поступове поширення камерного обряду чи окремих його елементів углиб слов'янського ареалу є одним із прямих відображень поширення в регіоні влади Рюриковичів.

¹¹ Бібіков, Д. В. (2019). Критерії виділення камерних поховань епохи вікінгів у Середньому Подніпров'ї: сучасний стан проблеми. В *I Всеукраїнський археологічний з'їзд: матеріали роботи* (с. 433–446). Київ: Інститут археології НАН України.

Основні принципи класифікації

Одна з перших проблем, із якою стикається дослідник, полягає у відсутності єдиних і чітких критеріїв виокремлення самих камерних поховань (у класичному розумінні). Історіографію та сучасний стан проблеми свідомо залишимо за межами цієї статті, оскільки їх було детально розглянуто в попередніх працях ¹¹.

На нашу думку, при виокремленні таких комплексів потрібно використовувати комплексний підхід, що має ґрунтуватись на намаганні пояснити сутність обряду, а не на наявності того чи того з його формальних проявів. За однотайними висновками фахівців, семантично камера символізувала житло, в якому померлий «оселявся» у потойбічному світі. Не залишають сумнівів у слушності таких висновків і писемні згадки про камерний обряд («Книга дорогоцінних скарбів» Ібн-Русте, ісландські «Сага про Егіля Однорукого і Асмунда Вбивцю берсерків», «Сага про Греттіра» тощо). Як і синхронні житлові споруди, поховальні камери мали або зрубну, або каркасно-стовпову конструкцію.

Тому ми запропонували вважати камерними лише інгумаційні поховання, які здійснено у дерев'яних імітаціях житлових

будинків, споруджених безпосередньо в могильних ямах. Оскільки немає ознак дерев'яних конструкцій, метричні показники могильних ям можуть слугувати додатковим, проте в жодному разі не основним аргументом у процесі вичленування камерних гробниць.

На жаль, не завжди рівень фіксування або збереженості дерева дає змогу впевнено висновувати про конструктивні особливості поховального комплексу. Проте аналіз обрядових рис допомагає конкретизувати їх набір, не притаманний іншим ранньосередньовічним інгумаційним похованням Східної Європи, крім камерних гробниць. Оскільки надзвичайно важливим є якомога повніше картографування останніх, вважаємо за потрібне розширити їх вибірку за рахунок: 1) комплексів із супутніми похованнями (як правило, жіночими) зі слідами насильницької смерті; 2) комплексів, що містять, крім людських, кістяки коней (зазвичай зі спорядженням вершника); 3) поховань зі знахідками клинкової зброї. Щодо останніх двох пунктів не беремо до уваги поховання кочовиків і представників деяких інших іноетнічних угруповань.

Як уже було сказано, на території Південної Русі відомо кілька груп поховань, споріднених із класичними камерами (до яких їх нерідко зараховують), проте, ймовірно,

¹² Седов, В. В. (1982). Восточные славяне в VI–XIII вв. *Археология СССР*, 2, 98.

¹³ Моця, О. П. (2019). Ще раз про елітарний поховальний обряд язичницької Русі. *Археологія*, 2, 51.

¹⁴ Janowski, A. Groby komorowe w Europie, 15.

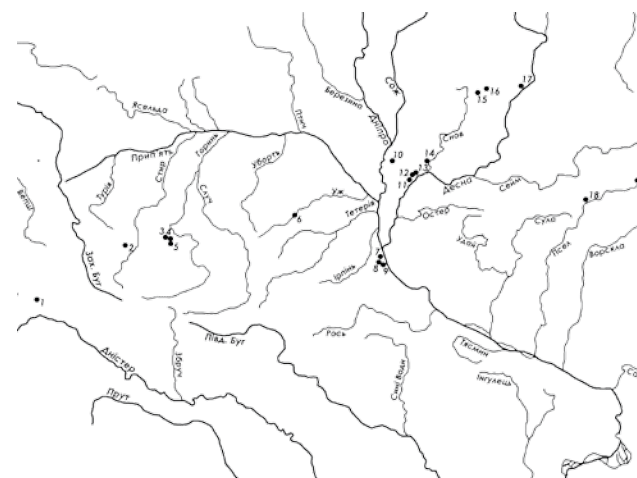
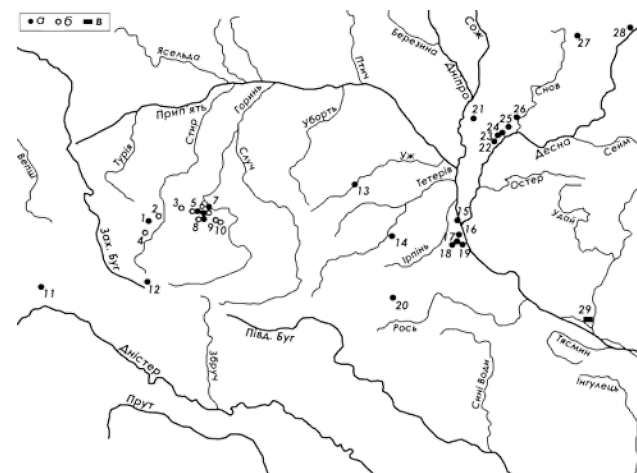
Рис. 2. Зрубні гробниці на південноруських некрополях за О.П. Моцею: а) зрубні гробниці; б) «склепи»; в) зруб у ґрунтовій могилі.

1 – Городище; 2 – Теремне; 3 – Ставок;
4 – Новосілки; 5 – Пересопниця; 6 – Колоденка;
7 – Басів Кут; 8 – Білів; 9 – Старожуків;
10 – Понебель; 11 – Судова Вишня; 12 – Підгірці;
13 – Коростень; 14 – Леніно; 15 – Вишгород;
16–19 – Київ і округа; 20 – Ягнятин; 21 – Клонів;
22 – Седнів; 23 – Чернігів; 24 – Товстоліс;
25 – Гушин; 26 – Шестовиця; 27 – Левинки;
28 – Кветунь; 29 – Жовнино

Рис. 3. Камерні поховання на території Південної Русі за А. Яновські: 1 – Судова Вишня; 2 – Городище; 3 – Старожуків; 4 – Білів; 5 – Пересопниця; 6 – Коростень; 7 – Київ; 8 – Совки; 9 – Китаїв; 10 – Клонів; 11 – Шестовиця; 12 – Гушин; 13 – Чернігів; 14 – Седнів; 15 – Левінка; 16 – Алефін; 17 – Кветунь; 18 – Зелений Гай; 19 – Гочево

хронологічно пізніших. Усі ці «перехідні» обрядові форми не мають деяких соціально значущих рис, притаманних класичним камерам: супутніх поховань жінок і коней, знахідок клинкової зброї тощо. Головна ж відмінність полягає у самій суті поховального обряду: усі вони не несуть у собі ідею будинку померлих. Разом із тим, немає сумнівів щодо намагання учасників поховальної церемонії відтворити ті чи ті конструктивні елементи елітарних поховань більш ранньої епохи. Тому ці групи захоронень доцільно розглядати як окреме явище, об'єднавши під запропонованим Ю. М. Лесманом терміном «квазікамери», «псевдокамери», або влучнішим «камери-наслідування». Такий принцип класифікації давньоруських інгумаційних поховань дасть змогу уникнути термінологічної плутанини та дослідницької суб'єктивності.

Найвища концентрація камер-наслідувань спостерігається на території Волині. Першим звернув увагу на їхню певну подібність до синхронних комплексів Середнього Подніпров'я ще В. В. Седов ¹². Ті з них, що містили дерев'яні обкладки стін могильних ям, О. П. Моця відносить до «зрубних гробниць», не надаючи значення наявності «рухомого» гробовища ¹³ (рис. 2). Схожої думки дотримується А. Яновські ¹⁴ (рис. 3).

¹⁵ Михайлов, К. А. Элитарный погребальный обряд, 34.

К. О. Михайлов відносить усі ці пам'ятки до недостатньо документованих ¹⁵.

На території Південної Русі можемо виокремити принаймні чотири основні групи псевдокамер (рис. 4–5):

1) камери з гробовищами. Від класичних камер вони конструктивно відрізняються лише наявністю додаткового елемента – рухомої домовини (рис. 6, а; 12). Власне, переважна більшість науковців розглядають їх як спільне явище. При цьому цілком ігнорують, наприклад, волинські матеріали. Однак Ю. М. Ситий слушно вважає появу всередині деяких камер чернігівської округи додаткової конструкції меншого розміру «еволюційною ланкою від камерних поховань язичницької епохи до появи перших могил охрещеного наприкінці X ст. населення» ¹⁶;

2) наземні «склепи» (за термінологією К. М. Мельник). Ця група поховальних споруд відрізняється від попередньої розташуванням усередині підкурганного простору – на рівні горизонту або на підсипці (рис. 6, б). О. П. Моця цілком аргументовано розглядає їх як пов'язані зі «зрубними гробницями», проте – особні, пам'ятки ¹⁷. Більшість поховань також здійснені в гробовищах;

3) земляні камери. Частина археологів до камерних гробниць зараховує так звані земляні камери. Іноді під цим поняттям розуміють усі інгумаційні поховання, здійснені

¹⁶ Ситий, Ю. М. Камери, «псевдокамери» та могили, 293.

¹⁷ Моця, О. П. Ще раз про елітарний поховальний обряд, 51.

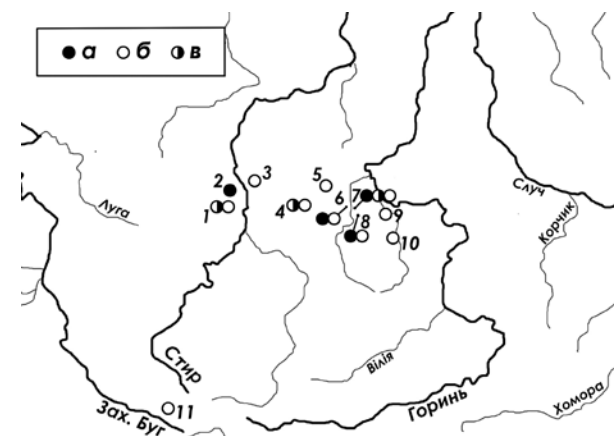

Рис. 4. Квазікамерні поховання на території Волині:

а) камери з гробовищами; б) наземні склепи; в) земляні камери. 1 – Гірка Полонка; 2 – Городище; 3 – Теремно; 4 – Новосілки; 5 – Ставок; 6 – Старожуків-1, 2; 7 – Білів; 8 – Пересопниця; 9 – Рогачів; 10 – Басів Кут; 11 – Підгірці

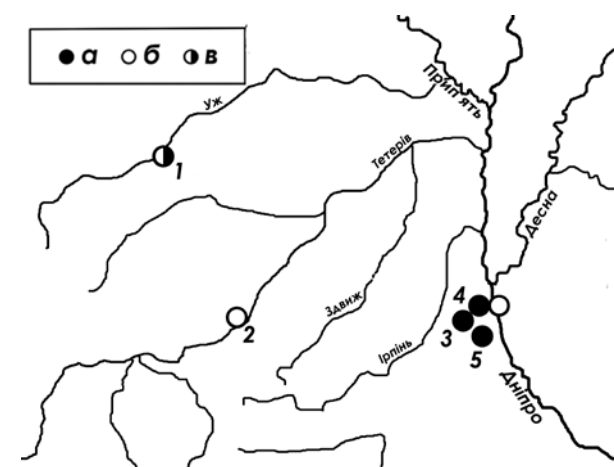
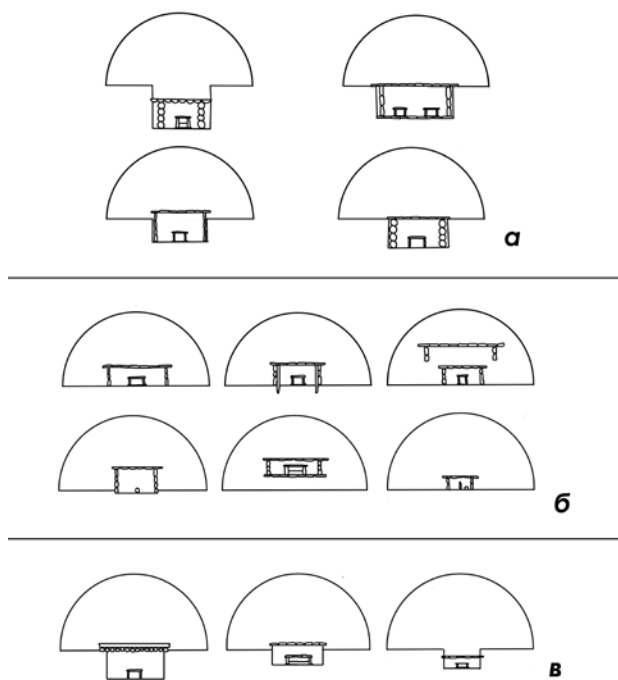

Рис. 5. Квазікамерні поховання на території Київського та Житомирського Полісся:

а) камери з гробовищами; б) наземні склепи; в) земляні камери. 1 – Коростень; 2 – Городськ; 3 – Совки; 4 – Київ; 5 – Китаїв

Рис. 6. Типи камер-наслідувань на території Волині: а) камери з гробовищами; б) наземні склепи; в) земляні камери

4) великі могильні ями. Відрізняються від земляних камер тим, що над ямою немає дерев'яного перекриття. Виокремлення конкретних поховань цієї групи є найбільш суб'єктивним порівняно з іншими камерами-наслідуваннями. Більшість численних спроб різних дослідників вичленити категорію захоронень у могильних ямах, «за розмірами наближених до камерних гробниць», є безпідставними. Очевидно, що для виокремлення квазікамер цієї групи потрібно сформулювати надійніші критерії. По-перше, таким критерієм має бути наявність над похованням курганного насипу. Інакше доведеться віднести до них низку міських, переважно – безінвентарних, захоронень XI–XIII ст. Зокрема, поховання № 9 Андріївського (Янчиного) монастиря в Києві було здійснене в могильній ямі завширшки 1,65 м, проте містило «подушку» з плінфи, що вважають проявом монастирської поховальної традиції²⁰. Що ж до метричних показників могильних ям, то потрібно використати методику, запропоновану Ю. Е. Жарновим (на основі розробок А.-С. Грьослунд) для виділення «камер» (за його термінологією) Гньоздівського могильника. Їх ширина має становити не менше ніж 1,4–1,5 м, а співвідношення ширини до довжини – від 0,6 до 1²¹. Виявляється, що, наприклад, усі відомі поховання Дніпровського Лівобережжя,

в могильних ямах великого й навіть середнього розміру¹⁸. Проте більшість науковців сприймають подібні висновки скептично і характеризують земляні камери як такі, що не мають дерев'яних стін і настилів підлоги, проте мають над могильною ямою дерев'яне перекриття, завдяки якому внутрішній простір могили залишався не засипаним землею¹⁹. В усіх волинських і середньодніпровських похованнях цього типу тіло поміщали до труни (рис. 6, в);

¹⁸ Андрощук, Ф. А. (1999). *Нормани і слов'яни у Подесенні*. Київ: Товариство археології та антропології, 41, 42, табл. 7; Шинаков, Е. А., Гурьянов, В. Н., & Чубур, А. А. (2011). *Погребальный обряд в Среднем Подесенье как источник для исторической реконструкции*. Брянск: Курсив, 35–36.

¹⁹ Жарнов, Ю. Э. (1998). Гнёздовские курганы с остатками труположения. В *Историческая археология. Традиции и перспективы (к 80-летию со дня рождения Даниила Антоновича Авдусина)* (с. 96). Москва: Памятники исторической мысли; Михайлов, К. А. *Элитарный погребальный обряд*, 60–61.

²⁰ Івакін, В. Г. (2008). *Християнські поховальні пам'ятки давньоруського Києва*. Київ: КНТ, 133, 171.

²¹ Жарнов, Ю. Э. (1991). Женские скандинавские погребения в Гнездове. В *Смоленск и Гнездово* (с. 207–208). Москва: Издательство МГУ.

²² Мельник, Е. Н. (1901). Раскопки в земле лучан. В *Труды XI Археологического съезда* (Т. 1, с. 520); Тимошук, Б. О. (1982). *Давньоруська Буковина (X – перша половина XIV ст.)*. Київ: Наукова думка, 63–65.

²³ Русанова, И. П. (1973). Славянские древности VI–IX вв. между Днепром и Западным Бугом. В *Свод археологических источников* (Вып. Е1-25, с. 39). Москва: Наука.

²⁴ Шинаков, Е. А. (1995). *От пращи до скрамасакса: на пути к державе Рюриковичей*. Брянск; Санкт-Петербург: Брянский государственный университет имени академика И. Г. Петровского, 135–136.

²⁵ Войтехович, А.В. (2019). *Погребальный обряд населения Полоцкой земли в X–XII вв.* Минск: Беларуская навука, 26.

²⁶ Лесман, Ю. М. (2014). Скандинавский компонент древнерусской культуры. *Stratum plus*, 5, 79; Соболев, В. Ю. Камеры, домовины, гробы, 67.

²⁷ Кубишев, А. И. (1964). Стародавній Китаїв. *Археологія*, XVII, 51.

²⁸ Cynkalowski, A. (1961). *Materiały do pradziejów Wołynia i Polesia Wołyńskiego*. Warszawa: PTA, 159.

²⁹ Гончаров, В. К. (1949). Археологічна розвідка по р. Роставиці в 1946 р. В *Археологічні пам'ятки УРСР* (Т. 1, с. 243).

які підпадають під ці показники, розташовані на «дружинних» могильниках, що не може бути випадковістю і підтверджує правильність обраної методики. Проте в межах окресленого в цій статті регіону жодного поховання, що відповідало б зазначеним критеріям, автору наразі не відомо.

На нашу думку, під впливом камерних поховань давньоруської еліти виник ще один обряд, який, утім, типологічно до них належати не може. Мова йде про трупоспалення (нерідко – часткові), здійснені всередині широких наземних дерев'яних зрубів. По одному подібному комплексу виявлено на могильнику біля с. Горішні Шерівці в Пруто-Дністровському межиріччі (курган № 2) та на Старожуківському–2 некрополі на Волині (курган № 5) ²². Останній міг належати воїну. Три безінвентарні кремаційні поховання, вміщені в камери з обгорілих колод розмірами від 2,6×1,8 м до 4,4×4,4 м, відомі в с. Межирічка на р. Тетерів ²³. Аналогічний обряд трапляється і на суміжних територіях. У Кветуні в Середньому Подесенні зруб (2,8×2,2 м) із рештками трупоспалення вміщено до неглибокої ями ²⁴. На могильнику Оцерцо під Мінськом у двох курганах X ст. із залишками кремації виявлено обгорілі зруби конструкції розмірами 5×4,8 м і 2,8×2,2 м, зведені, відповідно, на рівні горизонту та на невисокій підсипці ²⁵.

До «камер» Північної Русі кінця X – першої половини XII ст. дехто з дослідників не досить обґрунтовано відносить також споруди з дерну, перекриті курганными насипами, безкурганні поховання у великих ямах, тощо ²⁶.

Камери невизначеної конструкції та поховання із сумнівною атрибуцією

Щонайменше у восьми випадках можна говорити про наявність стаціонарних поховальних споруд, проте уривчастість наявних свідчень не дає змоги висновувати про їхню конструкцію (додаток, № 59–66).

Одразу кілька могил із дерев'яними обкладками стін (іноді – у поєднанні з «рухомими» гробовищами) розкопав О. Д. Ертель у Китаєві, проте не зазначив ні розміри споруд, ні, бодай, їх кількість ²⁷. Не менш лаконічною є згадка про дерев'яний зруб із людським кістяком у кургані біля с. Понебель під Рівним ²⁸. Захоронення «у дерев'яних зрубках нижче горизонту», розкопані співробітниками Бердичівського краєзнавчого музею в с. Ягнятин ²⁹, можуть належати і до раннього залізного віку.

Декілька камер невизначеної конструкції досліджено 1936 р. на садибі Дорошенка у Вишгороді. В похованні № 2, здійсненому в

³⁰ Мовчановський, Ф. М. (1936). Щоденник керівника Вишгородської експедиції ІІМК (05.09–26.09.1936 р.). *Науковий архів Інституту археології НАНУ*, ф. 20, № 42, 70–71.

³¹ Зоценко, В. Н. (2009). Киевский некрополь II: место в исторический топографии города, типология инвентаря, хронология. В *Славяно-русское ювелирное дело и его истоки. Материалы Международной научной конференции, посвященной 100-летию со дня рождения Галины Фёдоровны Корзухиной (Санкт-Петербург, 10–16 апреля 2006 г.)* (с. 456–457). Санкт-Петербург: Нестор-История.

³² Мовчан, І. І., & Климовський, С. І. (2002). Дослідження «граду Ярослава» Стародавнього Києва. В *Археологічні відкриття в Україні 2001–2002* (с. 193).

³³ Лебединцев, П. Г. (1888). О раскопке на Софийском дворе в мае 1878 г. В *Чтения в Историческом обществе Нестора-летописца* (Кн. II, Отделение 1, с. 64); Каргер, М. К. (1958). *Древний Киев* (Т. 1, с. 166–167). Москва; Ленинград: Издательство Академии наук СССР.

³⁴ Хойновский, И. А. (1893). *Раскопки великокняжеского двора древнего Киева, произведенные в 1882 году*. Киев: Типография С. В. Кульженко, 24.

³⁵ Зоценко, В. Н. Киевский некрополь II, 460.

³⁶ Андрощук, Ф. (2004). Скандинавские древности в социальной топографии древнего Киева, *Ruthenica, III*, 39–40; Зоценко, В. Н. Киевский некрополь II, 464–465.

могильний ямі розмірами 1,83×1,47×0,7 м зі слідами дерева, імовірно, виявлено скандинавську кільцеву фібулу. Кілька захоронень виявились зруйнованими або пограбованими: ще до початку розкопок власники садиби під час земляних робіт тричі нашттовхувались на рештки давніх поховань із супровідним інвентарем: намистом, залізними сокирою та списом. Одна з пограбованих могильних ям мала розміри 2,2×2 м ³⁰.

З огляду на значні розміри могильної ями (4,5×3,15×1,5 м), до класичних камер, імовірно, належав «курган-могикан», або поховання 118, із київського некрополя II ³¹. Знахідка парних шпор може опосередковано вказувати на наявність супровідного кінського захоронення. Поховання 111, найпевніше, належало до категорії земляних камер, проте не можемо це стверджувати, оскільки немає виразних слідів перекриття. Конструкцію поховальної споруди, розкопаної по вул. Рейтарській, 4, важко охарактеризувати через незадовільну збереженість дерева ³².

Ще шість комплексів віднесено до категорії «сумнівних»: у цих випадках є недостатньо підстав, щоб припускати наявність дерев'яних конструкцій (додаток, № 67–72).

Не завжди можна з упевненістю висновувати навіть про спосіб поховання з тілом покійного.

Приміром, у київському похованні 103 на місці флігеля баштових воріт садиби Софійського собору кістки людини і коня було виявлено «у смузі вугілля». З огляду на збереженість кісток, М. К. Каргер піддав сумніву початкову інтерпретацію комплексу як залишків кремації ³³. Глибина виявлення (близько 2,8 м) від денного горизонту може свідчити про захоронення у ямі, що вказує на камерний обряд.

Майже нічого, крім наявності дощатої підлоги, не відомо про влаштування поховальної споруди в київському захороненні 107 ³⁴. Те саме можна констатувати і стосовно жіночих поховань 124 і 125, хоча багатий склад та яскрава скандинавська «вуаль» інвентарю схиляють до думки про класичне камерне захоронення ³⁵. Спираючись на рукописний інвентарний опис В. Б. Антоновича та замітку А. Ф. Роговича, Ф. А. Андрощук і В. М. Зоценко розглядали (і безпідставно) виявлені в садибі купця Й. В. Марра поховання 117 і 125 як єдиний комплекс ³⁶. У пізніших працях того ж В. Б. Антоновича чоловіче та жіноче захоронення могли бути

³⁷ Антонович, В. Б. (1879). Археологические находки и раскопки в Киеве и в Киевской губернии в течение 1876 г. В Чтения в Историческом обществе Нестора-летописца (Кн. 1, с. 251–252); Антонович, В. Б. (1884). О древнем кладбище у Иорданской церкви в Киеве (о результатах раскопок, произведенных в северном углу города Киева. В Труды IV Археологического съезда в Казани (Том I, с. 43); Антонович, В. Б. (1895). Археологическая карта Киевской губернии (Приложение к 15 т. «Древности»). Москва: Типография М. Г. Волчанинова, 31.

³⁸ Каргер, М. К. Древний Киев, 190.

³⁹ Мовчановський, Ф. М. Щоденник керівника, 69; Довженко, В. Й. (1950). Огляд археологічного вивчення древнього Вишгорода за 1934–1937 рр. Археологія, 3, 90.

⁴⁰ Ратич, О. О. (1971). Багате поховання рубежу X–XI ст. у Судовій Вишні. В Середні віки на Україні (Вип. 1, с. 162–168). Київ: Наукова думка.

⁴¹ Liwoch, R. (2018). Zabytki z wykopalisk Teodora Nieczuja-Ziemieckiego w latopisowym Pleśniku (Podhorcie na Ukrainie) / Artefacts from Excavations by Teodor Nieczuja-Ziemiecki in Medieval Plisnes'k (Pidgirci in Ukraine). Kraków: Museum archeologiczne w Krakowie, 24–29, 31–39.

⁴² Пастернак, Я. (1948). Літописний город Пліснеськ та проблема варягів у Галичині. Науковий збірник Українського вільного університету, 5, 146.

штучно розділені, що не видається дивним, зважаючи на методіку ведення робіт ³⁷. Однак не можна виключати і зворотну ситуацію, за якої речі з розташованих поруч захоронень спочатку були просто перелічені разом, як вважав М. К. Каргер ³⁸.

Про два вишгородські захоронення із садиби Дорошенка сказано лише, що їх устрій був аналогічним вищезгаданому похованню № 2 ³⁹.

Класичні камерні поховання

Аналізу камерних гробниць Дніпровського Правобережжя та їх зв'язків із пізнішими формами обряду має передувати створення якомога вичерпнішої вибірки цих пам'яток. До нашого каталогу увійшло 23 поховання, які відповідають сформульованим вище критеріям (додаток 1, № 1–23). Щодо атрибуції більшості з них не виникає особливих суперечок у сучасних дослідників; є, втім, і суперечливі комплекси, на яких варто зупинитись окремо.

Достатньо підстав, на нашу думку, відносити до числа класичних камерних поховання, розкопане поблизу с. Судова Вишня. Багате жіноче захоронення було здійснене в могильній ямі розмірами 2×1,5 м із залишками дерева по краях ⁴⁰. Немає сумнівів щодо подібної атрибуції двох парних похо-

вань Підгірцівського могильника на Львівщині. Автор розкопок, Т. Земенський, згадує «дерев'яні оббивки всередині могил» і залишки перекриття, в обох захороненнях було знайдено мечі та інший багатий інвентар, а зважаючи на пози небіжчиків, можна висновувати про значні розміри поховальної споруди ⁴¹ (рис. 8, 1, 2). Ще докладніше описав облаштування зрубної гробниці, розкопаної на тому самому могильнику, Я. І. Пастернак ⁴².

Про облаштування поховань 106, 108, 116 і 117, випадково знайдених під час земляних робіт другої половини XIX ст., відомо

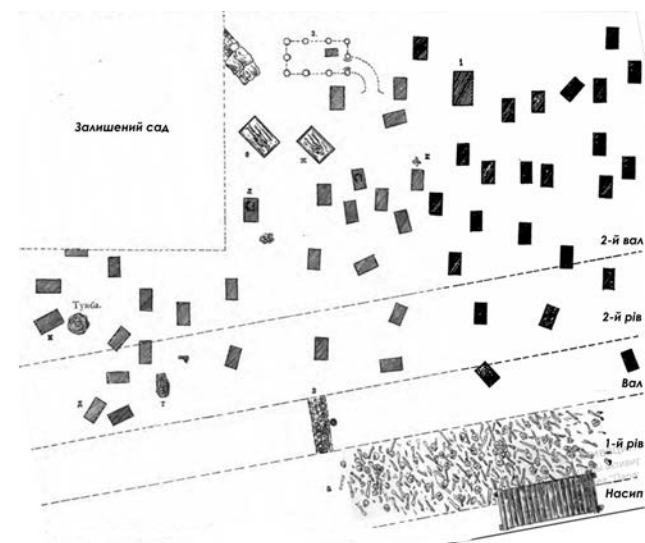

Рис. 7. Загальний план розкопок Й. А. Хойновського в садибі Кривцова (вул. Десятинна) у 1892 р.

⁴³ Зоценко, В. Н. Киевский некрополь II, 464.

⁴⁴ Вельмин, С. П. (1910). Археологические изыскания в Императорской археологической комиссии в 1908–1909 годах на территории Древнего Киева. *Военно-исторический вестник*, 7–8, 152–153.

⁴⁵ Голубева, Л. А. (1949). Киевский некрополь. *Материалы и исследования по археологии СССР*, 11, 44; Кирилевич, С. Р. (1982). *Детинец Киева IX – первой половины XIII в.* Киев: Наукова думка, 49; Толочко, П. П. (2009). Историческая топография раннего Киева: реальная и вымышленная. *Ruthenica*, 8, 167–172.

⁴⁶ Каргер, М. К. Древний Киев, 173.

Рис. 9. Воїнські камерні поховання з території Києва: 1 – поховання 109; 2 – поховання 114; 3 – поховання б/№ 2002

лише те, що вони здійснені за обрядом інгумації. Проте їх можна віднести до камерних, оскільки наявні супровідні кінські захоронення. Прикметно, що у трьох із чотирьох комплексів знайдено мечі. Поховання 106 розташоване поруч із достовірно камерним № 105 (рис. 8). Поховання 116 В. М. Зоценко за складом інвентарю впевнено характеризував як парне з конем, здійснене у камері ⁴³.

Чимало суперечок у науковій літературі різних часів викликала атрибуція так званого поховання 109. Зрубну споруду, виявлену 1908 р. під південною апсидою Десятинної церкви, автори розкопок трактували як залишки житла («дім варяга-християнина») ⁴⁴ (рис. 9, 1). Таких висновків доходили й деякі радянські дослідники, аргументуючи їх незвично великими (навіть для камер X ст.) розмірами об'єкта, відсутністю людських

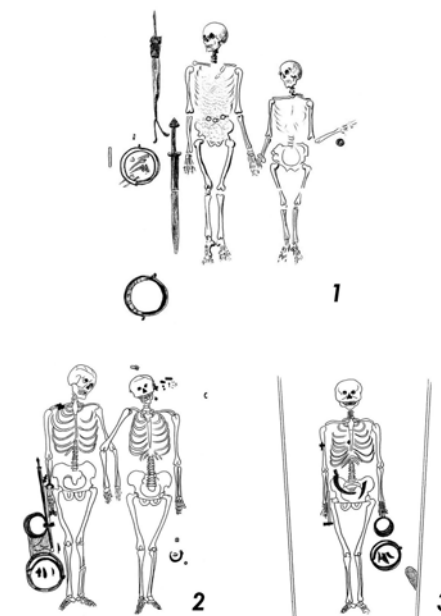
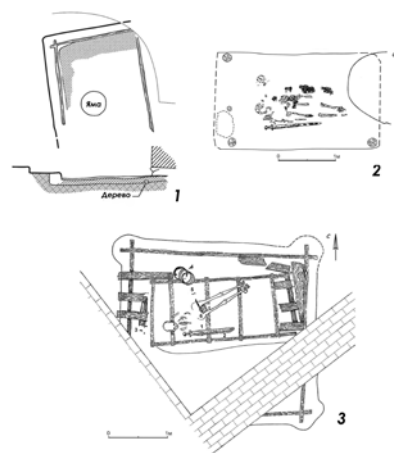

Рис. 8. Камерні та квазікамерні поховання з Підгірців: 1 – «великий курган на селянській ділянці»; 2 – «великий здвоєний курган» № 1; 3 – «великий здвоєний курган» № 2

решток і наявністю додаткового внутрішнього членування, що конструктивно зближало споруду з так званими п'ятистінками ⁴⁵. Однак проведені через сто років повторні розкопки (2006, 2008–2009 рр.), схоже, довели, що мав рацію М. К. Каргер, котрий розглядав об'єкт як зрубну гробницю, частково зруйновану та пограбовану під час будівництва Десятинної церкви ⁴⁶. У недокопаній Д. В. Мілеєвим частині було вперше виявлено фрагменти кісток двох особин коня, а за

⁴⁷ Ивакин, Г. Ю., Иоаннисян, О. М., & Елшин, Д. Д. (2010). Архитектурно-археологические исследования Десятинной церкви в Киеве в 2008–2009 годах. В *Труды Государственного Эрмитажа* (Т. 53. Архитектура Византии и Древней Руси IX–XII веков, с. 384–386). Санкт-Петербург: Издательство Государственного Эрмитажа; Ивакин, Г. Ю., Иоаннисян, О. М., Йолшин, Д. Д., & Лукомский, Ю. В. (2012). Дослідження Десятинної церкви в Києві у 2007–2008 рр. В *Матеріальна та духовна культура Південної Русі. Матеріали Міжнародного польового археологічного семінару, присвяченого 100-літтю від дня народження В. Й. Довженка* (Чернівці – Шестовиця, 16–19 липня 2009 р.) (с. 134). Київ; Чернівці: Чернігівський національний педагогічний університет імені Т. Г. Шевченка; Хамайко, Н. (2014). Камерні поховання некрополя Десятинної церкви: проблеми інтерпретації. *Opus mixtum*, 2, 138–143.

⁴⁸ Гамченко, С. С. (1927). Розкопи 1926 року в Києві (давніша садиба В. П. Трубецького). В *Коротке звітання Всеукраїнського археологічного комітету за 1926 р.* (с. 29–30). Київ; Каргер, М. К. Древний Киев, 187–189;

⁴⁹ Ивакин, В. Г. Киевские погребения X века, 16; Михайлов, К. А. Элитарный погребальный обряд, 38, 250.

⁵⁰ Хамайко, Н. (2018). Поховання коня X століття із садиби Трубецьких у Києві. *Opus mixtum*, 6, 118, 120.

⁵¹ Авдусин, Д. А., & Пушкина, Т. А. Три погребальные камеры, 192.

⁵² Бліфельд, Д. І. (1977). *Давньоруські пам'ятки Шестовиці*. Київ: Наукова думка, 180, рис. 46.

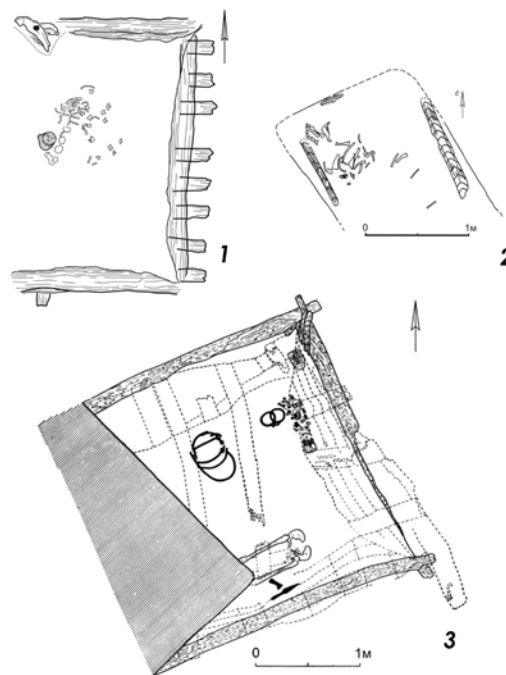

Рис. 10. Камерні поховання з супутнім захороненням коня з території Києва:

- 1 – поховання 112;
- 2 – поховання б/№ 1972;
- 3 – поховання 113

інформацією О. В. Комара та Н. В. Хамайко – частину людського черепа ⁴⁷. Додаткове приміщення вздовж південної стінки, наявність якого також підтверджено новими розкопками, очевидно, призначалося для супровідного захоронення коней.

Київське поховання 115, відоме як «поховання коня» ⁴⁸, сучасні дослідники слушно розглядають як меморативний комплекс – воїнський кенотаф. В. Г. Ивакин і К. О. Михайлов відносять його до категорії елітних поховань невизначеної конструкції ⁴⁹. Однак ретельний аналіз архівних матеріалів дав змогу Н. В. Хамайко припустити, що могильна яма мала не овальну форму, як прийнято вважати, а радше прямокутну з заокругленими кутами, а попід однією з її стінок було зафіксовано рештки дерева ⁵⁰. По центру камери, між кістками коня та відром, містився порожній простір, який міг бути символічно відведеним для відсутнього небіжчика. Поховання 115 ми виділили в окрему підгрупу камер-кенотафів. Знахідки кістяків коня в бойовому спорядженні, проте без слідів людського захоронення, зафіксовано й на суміжних територіях, наприклад у Гньоздові ⁵¹. В кургані № 120 шестовицького могильника поруч із конем знайдено лише верхове спорядження. На меморативний характер комплексу може вказувати нестандартне розміщення могильної ями: не по центру курганного насипу, а у стороні від нього ⁵². В будь-якому випадку, питання наявності кенотафів серед камерних гробниць потребує докладнішого розгляду.

⁵³ Михайлов, К. А. Элитарный погребальный обряд, 207.

⁵⁴ Килиевич, С. Р. (1973). Исследования на территории Великого княжеского двора в Киеве. *Археологические открытия 1972*, 286; Килиевич, С. Р. Детинец Киева, 151–152.

⁵⁵ Івакін, Г. Ю., Іоаннісян, О. М., Йолшин, Д. Д., & Лукомський, Ю. В. Дослідження Десятинної церкви, 134.

⁵⁶ Каргер, М. К. Древний Киев, 216–217.

⁵⁷ Gräslund, A.-S. (1980). *Birka IV: The Burial Customs. A study of the graves on Björko*. Stockholm: Almqvist & Wiksell, 7, 12.

Натомість, київський комплекс із розкопок 1972 р. по вул. Десятинній, 2, який також іноді називають «похованням коня» ⁵³ (рис. 10, 2), містив і окремі людські рештки, переміщені внаслідок пограбування могили ⁵⁴. В деяких пошкоджених грабіжниками комплексах (наприклад, у чернігівських похованнях із розкопок 1997 р. по вул. Фрунзе (Мстиславській), 24-А та № 29/1989 по вул. Коцюбинського, 52) імовірність початкової наявності решток людини також не можна відкидати.

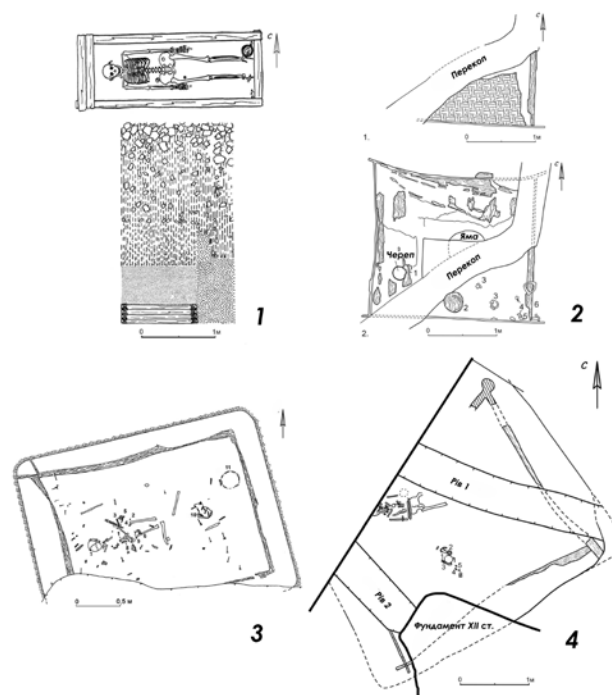

Рис. 11. Жіночі камерні поховання з території Києва:

1 – поховання 123; 2 – поховання № 2/1998;

3 – поховання № 30/1999; 4 – поховання № 49/1999

Перш ніж перейти до аналізу конструктивно-обрядових особливостей камерних гробниць Дніпровського Правобережжя, необхідно зауважити неоднаковий рівень інформативності наявних комплексів. Дослідники XIX – початку XX ст. описували конструкцію «зрубних» гробниць Києва та Підгірців лише побіжно, звертаючи основну увагу на їхній багатий речовий набір. Крім того, в умовах щільної міської забудови Києва значна кількість поховань на момент розкопок виявились тією чи іншою мірою пошкодженими. Різним є і ступінь збереженості дерева.

Розміри більшості поховальних споруд варіювалися у межах від 2×1,5 до 4×4 м. Глибина могильних ям також була різною: від 0,45 до 1,4 м. Одну з найбільших давньоруських камер (5,8×5 м) зафіксовано в похованні № 109 під апсидами київської Десятинної церкви ⁵⁵. З іншого боку, вирізняється розташоване неподалік поховання № 123, що за всіма ознаками належить до категорії камерних, проте від їхньої основної маси це захоронення відрізняється значно меншими розмірами – 2,5×1 м ⁵⁶. Отже, як уже було сказано, запропоновані А.-С. Греслунд критерії виділення камерних гробниць за метричними показниками могильних ям ⁵⁷ у східноєвропейських реаліях виявились недієвими.

⁵⁸ Жарнов, Ю. Э. Гнёздовские курганы, 95.

⁵⁹ Мовчан, І., Боровський, Я., & Гончар, В. (2003). Нові знахідки з дружинного некрополя Верхнього Києва. В *Дружинні старожитності Центрально-Східної Європи VIII–XI ст.* (с. 115). Чернігів: Сіверянська думка.

⁶⁰ Михайлов, К. А. Элитарный погребальный обряд, 56–57.

⁶¹ Івакін, В. Г. (2012). Київські поховальні камери. В *Матеріали Міжнародного польового археологічного семінару, присвяченого 100-літтю від дня народження В. Й. Довженка (Чернігів–Шестовиця, 16–19 липня 2009 р.)* (с. 124). Київ; Чернігів: Чернігівський національний педагогічний університет імені Т. Г. Шевченка.

⁶² Андрощук, Ф., Панченко, М., & Ковалюх, М. (1996). До передісторії спорудження Десятинної церкви (хронологічний аналіз поховальних комплексів). В *Церква Богородиці Десятинна в Києві. До 1000-ліття освячення* (с. 43). Київ: АртЕк.

Камери зрубної конструкції на території Давньої Русі поширені більше, що і зумовило тривале побутування терміна «зрубні гробниці» для означення всієї групи пам'яток. У межах досліджуваного регіону достовірно зафіксовано принаймні 15 подібних комплексів. У випадках, коли стіни камер збереглися лише у вигляді тліну, про зрубну конструкцію може свідчити відсутність кутових ямок. Щонайменше п'ять разів для надійнішого кріплення стін або перекриттів камер використовували залізні цвяхи (Підгірці, «великий курган на селянській ділянці» (далі – ВКСД); Київ, № 110, 113, 123, 30/1999).

За способом кріплення кутів зруби можна поділити на рублені «в обло» та «в лапу». Перший із них, у якому задля зберігання тепла кінці колод або дощок виступали за межі зрубу, був традиційним для синхронних зрубних жител. Рубку «в лапу» здійснювали без залишків на кінцях і, як правило, використовували для будівництва господарських споруд. Така техніка давала змогу не лише зекономити деревину, а й копати могильну яму менших розмірів. Саме вона домінувала для камер зрубної конструкції як на території Русі, так і в Скандинавії ⁵⁸. На цьому тлі вирізняється київський Некрополь І, де серед зрубних камер цілковито переважали зведені в техніці «в обло» (щонайменше сім випад-

ків). Їх споруджували або з колод діаметром 0,16–0,2 м, або з горизонтальних дощок чи брусів завширшки від 0,1–0,12 до 0,17–0,2 м. Другий варіант представлений чотирма похованнями (№ 2/1998, 30/1999, 49/1999, б/№ 2002), які розташовані за межами «Міста Володимира» або на самій його периферії, що може свідчити про певну хронологічну (?) закономірність (рис. 11, 2–4). Дощки чи колоди на 0,1–0,2 м, а іноді – на 0,3–0,35 м (поховання б/№ 2002) виступали за межі зрубів. У материкових стінках могильної ями поховання б/№ 1988 р. під замки зрубу було викопано додаткові заглиблення ⁵⁹. Крім Києва, рубка «в обло» переважала в камерах Пскова та його округи, на решті давньоруських могильників фіксують у поодиноких випадках ⁶⁰.

Поховання № 123 біля Десятинної церкви вирізняється не лише меншими розмірами, а й технічними прийомами: це єдина київська камера, рублена «в лапу» ⁶¹ (рис. 11, 1). Для цього використано колоди діаметром 0,1 м. Надійно датоване 970–980-ми рр. (нижню дату визначено за дирхемом саманідського еміра Мансура І 961–976 рр., верхня відповідає початку будівництва Десятинної церкви у 889 р. ⁶²), поховання № 123 є однією з найпізніших камер некрополя. Цілковито імовірно, що тенденція до зменшення параметрів поховальних споруд стала одним із проявів

⁶³ Каргер, М. К. (1947). Киевская экспедиция (1846 г.). *Краткие сообщения Института истории материальной культуры АН СССР*, XXI, 39.

⁶⁴ Івакін, Г. Ю., & Козюба, В. К. (2003). Нові поховання X–XI ст. Верхнього Києва (з розкопок Архітектурно-археологічної експедиції 1997–1999 рр.). В *Дружинні старожитності Центрально-Східної Європи VIII–XI ст.* (с. 40–41). Чернігів: Сіверянська думка.

⁶⁵ Боровський, Я. Є., & Калюк, О. П. (1993). Дослідження київського дитинця. В *Стародавній Київ. Археологічні дослідження 1984–1989 рр.* (с. 8–9). Київ: Наукова думка.

⁶⁶ Михайлов, К. А. Элитарный погребальный обряд, 60.

⁶⁷ Івакін, Г. Ю., Іоаннісян, О. М., Йолшин, Д. Д., & Лукомський, Ю. В. Дослідження Десятинної церкви, 134.

⁶⁸ Боровський, Я. Є., & Калюк, О. П. Дослідження київського дитинця, 8–9.

⁶⁹ Мовчан, І. І., Боровський, Я. Є., Гончар, В. М., & Ієвлев, М. М. (2003). Дослідження в «городі» Володимира Стародавнього Києва. В *Археологічні відкриття в Україні 2001–2002* (с. 202).

спрошення цього обряду на фінальному етапі його існування.

Каркасно-стовпова конструкція камери на Дніпровському Правобережжі трапилася лише в київському похованні № 114, де по кутах зафіксовано три ямки від стовпів діаметром 0,15–0,2 м, глибиною 0,45–0,5 м ⁶³ (рис. 9, 2). Оскільки ямки звужувалися до низу, можна припустити, що попередньо загострені стовпи вбивали в землю. Каркасно-стовпова конструкція є більш характерною для Скандинавії загалом і могильника Бірки зокрема. На території Давньої Русі найвищий відсоток споруджених у такій техніці камерних поховань демонструють некрополі Шестовиці та Чернігова.

Першим етапом спорудження дерев'яної гробниці було облаштування підлоги (яка, втім, не була обов'язковим елементом поховальних камер). Її залишки зафіксовано у п'яти випадках (Підгірці б/№, Київ № 105, 110, 113, 2/1998, 30/1999) у вигляді деревного тліну або решток горизонтальних дощок. Приміром, долівку камери київського поховання № 30/1999 було викладено поперечними дошками завширшки 0,15–0,2 м ⁶⁴. У камері №2/1988 підлогу підмазано глиною ⁶⁵, що є більш характерним для камер Північної Русі, зокрема – Гньоздівського некрополя ⁶⁶.

Зрідка фіксують елементи внутрішнього членування поховальних камер. Уздовж пів-

денної стінки гробниці київського поховання 109 простежено додаткове приміщення завширшки 1,1 м із фрагментами двох кінських кістяків. Приміщення було відокремлене від основного простору камери додатковою колодою і мало підсипку зі щільної сіро-блакитної глини ⁶⁷. Квадратна у плані камера № 1/1988 по вул. Великій Житомирській, 2 була розділена навпіл дошкою-перегородкою, що відділяла чоловіче захоронення від решток коня ⁶⁸. Отже, в обох випадках розмежування внутрішнього простору пов'язане з супровідним захороненням коня, що добре узгоджується з ідеєю житлового будинку, в якому «оселявся» небіжчик.

Унікальну конструктивну деталь зафіксували при розкопках по вул. Великій Житомирській, 2 у 2002 р. На дні камери розміром 3,2×3 м виявили залишки нош, на які було покладено тіло померлого та частину інвентарю. Вони являли собою конструкцію розміром 2,15×1,3 м із двох поздовжніх і трьох поперечних колод діаметром 8, 10–12 см, скріплених між собою ⁶⁹ (рис. 9, 3).

Обов'язковим конструктивним елементом камерних поховань, на наш погляд, є верхнє перекриття, яке імітувало стелю житла і забезпечувало вільний, не засипаний простір усередині. Попри те, що саме перекриття збереглося менш ніж у половині камер Дніпровського Правобережжя (Підгірці,

⁷⁰ Івакін, Г. Ю., & Козюба, В. К. Нові поховання X–XI ст., 40.

⁷¹ Liwoch, R. Zabytki z wykopalisk Teodora Nieczuja-Ziemieckiego, 31.

⁷² Каргер, М. К. Древний Киев, 178, 182, 187.

⁷³ Михайлов, К. А. Элитарный погребальный обряд, 58–59.

⁷⁴ Там же, 84–85.

«великий здвоєний курган» (далі – ВЗК) № 1, б/№; Київ № 105, 110, 113, 114, 123, 2/1998, б/№ 2002), на його наявність можуть указувати опосередковані дані. Зокрема, у похованні № 30/1999 біля Михайлівського Золотоверхого собору вздовж західної та східної стін камери виявлено близько двох десятків цвяхів, що, на думку авторів розкопок, свідчить про існування поперечних брусів, які тримали перекриття ⁷⁰. Для більш надійного кріплення перекриттів слугували вирізки у ґрунті по краях могильної ями – «заплічки», зафіксовані в похованні б/№ 2002 р.

Зазвичай для спорудження перекриття використовували дошки або плахи, покладені за довгою віссю камери чи перпендикулярно їй. Таке виконання даху характерне для більшості давньоруських камер, зокрема «великого здвоєного кургану» № 1 із Підгірців ⁷¹. Натомість, у Києві, майже в усіх випадках, коли вдавалося визначити конструкцію перекриття (крім поховання № 2/1998), воно являло собою накат із колод. Ця специфічна риса виокремлює київські камерні гробниці серед подібних пам'яток Східної Європи, поодинокі аналогії є в матеріалах того-таки Псковського некрополя. Колоди мали діаметр від 0,1 (поховання № 123) до 0,2 м (поховання 2002 р. на Великій Житомирській, 2). У похованнях № 113 і 114 (а можливо –

№ 112) накат складався з двох рядів взаємно перпендикулярних колод ⁷².

Згідно з реконструкцією К. О. Михайлова, в київських похованнях № 112 і 30/1999 перекриття додатково підтримувалося за рахунок центрального опорного стовпа. Така конструкція передбачає наявність однієї чи двох тримальних балок ⁷³.

Крім того, дослідник вважає сталим елементом давньоруських поховань у камерах, притаманним більшості з них, сліди вогнища на перекритті ⁷⁴. Однак серед матеріалів південноруських земель такий висновок не знаходить вагомих підтверджень. Лише двічі згадано скупчення вугілля на рівні горизонту або в заповненні могильної ями, які бодай якось можна пов'язати з перекриттям (Підгірці ВЗК № 1; Київ № 114).

У восьми чи дев'яти київських камерах (№ 106, 108, 109, 112, 113, 117, б/№ 1972, № 1/1988, можливо – № 116) знайдено супровідні захоронення коней (рис. 10). Як правило, їх клали до могили загнздуаними та осідланими. Кінські кістки з поховання № 109 належали двом різним особинам. Як і в похованні № 1/1988, їх знайдено в окремому приміщенні, про що йшлося вище. На жаль, у більшості випадків низький рівень фіксування або збереженості комплексів не дає змоги встановити початкове положення

⁷⁵ Петрухин, В. Я. (1993). Варяги и хазары в истории Руси. *Этнографическое обозрение*, 3, 75–76.

⁷⁶ Михайлов, К. А. Элитарный погребальный обряд, 77.

⁷⁷ Там же, 73–74, 210.

⁷⁸ Хойновский, И. А. Раскопки великокняжеского двора, табл. I, рис. 2.

⁷⁹ Ливох, Р. (2010). Большие курганы летописного Плеснеска. В *Славяно-русское ювелирное дело и его истоки. Материалы Международной научной конференции, посвященной 100-летию со дня рождения Галины Фёдоровны Корзухиной (Санкт-Петербург, 10–16 апреля 2006 г.)* (с. 146–489). Санкт-Петербург: Нестор-История.

⁸⁰ Івакін, Г. Ю., & Козюба, В. К. Нові поховання X–XI ст., 50, рис. 6.

кінських скелетів щодо людських. Як видно з плану розкопок Й. А. Хойновського, у похованні № 106 вони лежали паралельно, головами в один бік. У розграбованому захованні № 112 таке саме розташування кінського кістяка реконструйовано за знахідками черепа та шийних хребців, а в похованні № 113 – за взаємним розміщенням деталей кінського спорядження. Таке положення є проявом місцевої поховальної традиції, адже у Скандинавії коней клали винятково в ногах небіжчиків. Іноді цю традицію пов'язують із впливами кочовиків ⁷⁵.

Лише у 12 випадках можна з упевненістю говорити, що поховання були одиночними. За складом інвентарю і антропологічними даними можна констатувати, що 11 захоронень належить чоловікам і хлопчикам, п'ять – жінкам і дівчатам. Ще принаймні у п'яти гробницях виявлено парні захоронення (Підгірці ВКСД, ВЗК № 1; Київ № 112, 114, б/№ 1988, можливо – № 117). Одне з них (№ 112) містило і скелет коня (четверта група дружинних поховань, за Д. І. Бліфельдом). Проте варто нагадати, що з огляду на наявність кількох зруйнованих комплексів ці цифри явно є заниженими. В усіх трьох випадках, коли вдавалося простежити взаємне положення кістяків, жіночий лежав по ліву руку від чоловічого. Залежна поза жінок у парних камерних похованнях переконливо

вказує на супровідну роль, що відводилась їм у церемонії, власне – роль предмета поховального інвентарю ⁷⁶.

Як і в більшості давньоруських камерних гробниць, небіжчиків частіше ховали головами на захід (10 поховань, 14 кістяків), ураховуючи сезонні відхилення. Лише в окремих київських комплексах зафіксовано північно-східне (№ 105, 106), південне (№ 123, 2/1988) та східне (№ 113) орієнтування. Переважну більшість поховань (принаймні десять) здійснено у випростаному на спині положенні, з витягнутими ногами. З огляду на мішане розташування людських решток і зміщення деталей костюма, К. О. Михайлов вважає за можливе реконструювати сидяче положення тіл похованих у київських захованнях № 110, 112 і 30/1999 ⁷⁷. Лише зрідка збереженість кісток і рівень фіксації дають змогу висновувати про положення рук небіжчиків. У трьох випадках верхні кінцівки було випростано вздовж тіла (Судова Вишня б/№, Київ № 114, 123). Як впливає із плану розкопу, в такій самій позі було знайдено скелети з київських поховань 105 і 106 ⁷⁸. В обох парних похованнях Підгірців руки чоловічих і жіночих кістяків було схрещено ⁷⁹. У похованні № 49/1999 праву руку небіжчиці зігнуто в лікті та покладено в ділянку поперека ⁸⁰, в чому ми вбачаємо бузсумнівні впливи християнської поховальної традиції.

⁸¹ Ивакин, В. Г. Киевские погребения X века, 18–27; Михайлов, К. А. Элитарный погребальный обряд, 95–126; Liwoch, R. Zabytki z wykopalisk Teodora Nieczuja-Ziemieckiego, 32–38.

Склад інвентарю поховальних камер Дніпровського Лівобережжя детально розглянуто у працях В. Г. Ивакіна, К. О. Михайлова, Р. Лівоха ⁸¹, тому зупинимося лише на його загальній характеристиці. Не враховуючи частково зруйновані та пограбовані комплекси, за кількістю предметів інвентарю камерні гробниці Дніпровського Правобережжя можна згрупувати таким чином: у чотирьох похованнях знайдено від 5 до 7 предметів, у п'яти – від 10 до 14, у трьох – від 17 до 25. Навіть деякі порушені захоронення (Київ, б/№ 1988, № 2/1998, 12/1999) містили понад десять збережених артефактів.

Абсолютно всі чоловічі та парні захоронення (16 випадків) містили предмети озброєння або їх набори. 3-поміж них трапляються мечі (8 випадків), списи (5 випадків), сокири (4 чи 5 випадків), луки (2 випадки), сагайдаки зі стрілами чи окремі стріли (9 випадків). У захороненні хлопчика-підлітка (Київ № 110) справжню зброю замінено набором мініатюрних предметів – сокиркою та двома оселками. Серед захисного спорядження траплялися шоломи (2 достовірні і 2 непідтверджені випадки), кольчуги (1 достовірний і 2 непідтверджені випадки) та щити (2 випадки). До воїнських атрибутів належать також поясні набори, виявлені в семи комплексах, і гральні набори (Київ, № 108, 110). Чоловічі прикраси та елементи костю-

ма представлені срібними кільцеподібними фібулами з довгою голкою (Київ № 108, 112, 116), витою шийною гривнею зі срібла (Київ № 106), срібним гранованим браслетом (Підгірці ВЗК № 1), гудзиками, від двох до дев'яти (4 випадки), перснями (2 випадки).

Для інвентарю основних і супровідних жіночих поховань (10 випадків) характерні намиста різних комбінацій (8 випадків), персні або вставки до них (7 поховань, 16 екземплярів). Важливо зауважити часті знахідки скроневих кілець (7 випадків) – типово слов'янських жіночих прикрас. Зрідка трапляються очілля із золотим або срібним шитвом (Київ № 123, 49/1999), золоті або срібні браслети (Судова Вишня б/№, Підгірці ВКСД, Київ 123), срібна фібула типу «Терслев» (Київ № 49/1999), підковоподібна фібула зі срібла (Київ № 123), срібна ремінна пряжка (Київ № 49/1999), шість гудзиків (Судова Вишня б/№).

Серед інших знахідок, характерних для камерних поховань, як чоловічих, так і жіночих, – скандинавські фібули (4 випадки), скрині (Київ, № 2/1998 (?), 30/1999, 49/1999) та сумки (Київ, № 49/1999, б/№ 2002). Виключно із київських поховань походять знахідки монет: арабських (6 випадків) і візантійських (1 випадок). Незалежно від статі похованих, поширеними є побутові предмети – відра (10 випадків), ножі (9 випад-

⁸² Каргер, М. К. Древний Киев, 210.

⁸³ Бібіков, Д. В. (2020). Релігійна належність давньоруських камерних поховань. *Археологія*, 1, 61–71.

⁸⁴ Лесман, Ю. М. Скандинавский компонент, 79; Михайлов, К. А. Элитарный погребальный обряд, 91, 180, 182; Соболев, В. Ю. Камеры, домовины, гробы, 66.

⁸⁵ Liwoch, R. Zabytki z wykopalisk Teodora Nieczuja-Ziemieckiego, 28, 39; Ратич, О.О. Багате поховання рубежу X–XI ст.

ків), кухонні горщики (3 випадки), гребені (3 випадки), ключі (3 випадки). У чоловічих похованнях знайдено серп (Київ б/№ 1988), терези (Київ № 110), оселки (5 випадків), у жіночих – глиняне пряслице (Підгірці ВЗК № 1), ножиці, пінцет (Київ № 49/1999). Поодинокими знахідками є кістяна орнаментована ложечка (Київ № 110), бронзова напівсферична чаша (Київ № 49/1999), дві дерев'яні чаші зі срібними накладками Київ, б/№ 1988), дерев'яна чаша (Підгірці ВЗК № 1), амфора та миска (Київ № 106).

У чотирьох гробницях виявлено християнські символи (8 предметів): хрестоподібні підвіски та накладки, енкалпійон, дирхеми з графіті у вигляді хреста. Ще три подібні знахідки походять із «сумнівних» камер № 124 і 125 ⁸². Їх семантичний зміст ми детально розглянули в окремій статті ⁸³. Іншим різновидом амулетів є просвердлені ікла вепря (Підгірці, ВЗК № 1, Київ № 106, 110), які трапляються і разом з хрестиками. В обох парних похованнях Підгірцівського могильника до рота померлих було покладено по золотій бляшці – «оболи мертвих».

Побутування класичних камерних поховань на території Давньої Русі визначають у межах X ст. ⁸⁴ Абсолютно не суперечать цьому датуванню й матеріали Дніпровського Правобережжя. Найбільш пізнім часом – кінцем X – початком XI ст. – можна датувати

парні захоронення Підгірцівського могильника та біля с. Судова Вишня ⁸⁵.

Камери з гробовищами

До першої групи камер-наслідувань віднесено 12 захоронень (додаток, № 24–35). Можна виділити два основні регіони їх поширення: Погориння (Старожуків, Білів, Пересопниця) та Київ із найближчою округою (Совки, Китаїв).

Розміри камер варіювались у межах 2,3–4×0,9–3 м, висота становила від 0,5 до 1,2 м. Вони мали прямокутну форму і були орієнтовані за віссю захід–схід. Вочевидь, переважна більшість споруд мала зрубну конструкцію. Стіни зводили з товстих дощок (Білів № 2, Китаїв–1 № 2/1973) (рис. 12, 3), тесаних

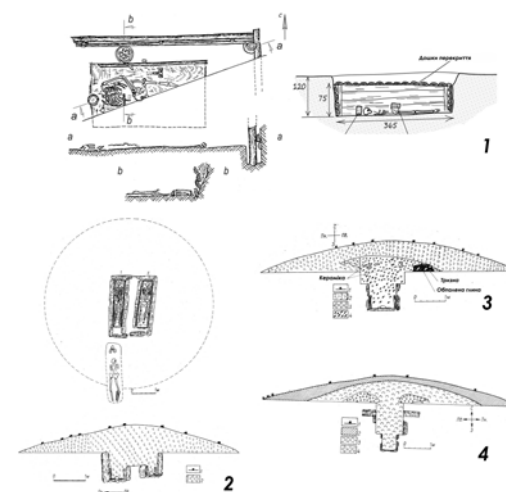

Рис. 12. Камери з гробовищами з території Києва та Китаєва: 1 – Київ, поховання б/№ 1984; 2 – Китаїв, курган № 1/1973; 3 – Китаїв, курган № 2/1973; 4 – Китаїв, курган № 3/1973

⁸⁶ Мельник, Е. Н. Раскопки в земле лучан, 524.

⁸⁷ Мовчан, І. І. (1993). *Давньокіївська околиця*. Київ: Наукова думка, 151.

брусів (Старожуків–1 № 10) або цілих колод (Городище № 4, Білів № 36, Китаїв–1 № 1, 3/1973) (рис. 12, 2, 4). Зафіксовано приклади використання дуба, сосни. Гробниці Старожуківського і Пересопницького могильників (можливо, також Совки № 6) скріплювалися залізними цвяхами. Іншу – каркасно-стовпову – конструкцію мала київська камера з розкопок на пл. Калініна (Михайлівській). Споруда з горизонтальних дощок-горбилів, поставлених опуклою стороною всередину, закріплювалася за допомогою чотирьох кутових стовпів (рис. 12, 1). Лише в одному випадку на дні камери також зберігся накат із брусів (Старожуків–1 № 10).

Зверху всі камери мали перекриття трохи більших розмірів. Як правило, його споруджували з товстих дощок, зрідка – з обтесаних із зовнішнього боку (Городище № 4) або цілих (Китаїв–1 № 3/1973) колод. Іноді накат був обвугленим ззовні (Старожуків–1 № 10) чи зсередини (Білів № 2). В кургані № 4 біля с. Городище на перекритті було знайдено пташиний скелет.

З-поміж волинських камер із гробовищами лише у двох випадках (Старожуків–1 № 10, Білів № 36) перекриття було на рівні горизонту, тобто висота камери відповідала глибині могильної ями. Така конструкція є характерною для переважної більшості давньоруських камерних гробниць. В одному

похованні (Старожуків–2 № 12) накат влаштовано на 0,2–0,3 м вище. Перекриття решти камер було посередині могильної ями, на глибині 0,3–0,5 м від рівня давньої поверхні (а в пересопницькому кургані № 7, вочевидь, – іще глибше). Отже, загальна глибина могильних ям становила від 0,7 до 1,5 м. Про влаштування перекриттів у камерах Київщини висновувати важко через поганий стан збереженості або недоліки фіксування. Виняток становить поховання на пл. Калініна (Михайлівській), де дощатий накат зафіксовано на рівні давньої поверхні.

На дні камери завжди встановлювали дерев'яну труну, в яку поміщали тіла померлих. У білівському кургані № 2 на наявність труни вказує велика кількість залізних цвяхів, знайдених навколо скелета та між кісток, хоча, за припущенням К. М. Мельник, за допомогою цвяхів прикріплювали до дна могили тканину, якою був покритий труп ⁸⁶. У камері кургану № 10 зі Старожукова–1 зафіксовано залишки принаймні двох гробовищ, що відрізнялись за орієнтуванням. А в китаївському кургані № 1/1973 рештки двох небіжчиків у домовинах поміщено до окремих невеликих камер, на відстані 0,4 м одна від одної ⁸⁷. Гробовища сколочували з дощок; одного разу (Городище № 4) при зведенні поздовжніх стін використано товсті бруси. Ширина трун становила близько 0,5–0,6 м, довжина варіювалася від

1,49 до 2,6 м. Як і самі камери, гробовища інколи обпалювали ззовні (Білів № 36) або зсередини (Старожуків–2 № 12).

Окрім згаданих комплексів зі Старожукова і Китаєва, усі кургани містили по одному похованню. Кістяки мали західне орієнтування, враховуючи сезонні відхилення на північ улітку (Старожуків–1 № 10) та на південь узимку (Городище № 4). Поховання здійснювали у випростаному стані на спині. В усіх захороненнях Києва та округи руки небіжчиків (або, принаймні, одну з них) було зігнуто в ліктях і покладено кистями в ділянки плечей, грудей, живота чи таза. Натомість, на Волині, як правило, ховали з простягнутими вздовж тіла кінцівками; випадки, коли одну з кистей рук клали на тазових кістках, зафіксовано лише двічі (Городище № 4, Білів № 2). В останньому з них, крім того, ноги були зігнуті в колінах у правий бік. Один із кістяків (Старожуків–1 № 10, поховання 2), очевидно, був обгорнутий берестою. За складом поховального інвентарю та, в одному випадку, антропологічними характеристиками можна виділити чотири чоловічі поховання (Старожуків–1 № 10, поховання 1; Київ, Михайлівська пл., Китаїв, № 2/1973, 3/1973) і чотири жіночі (Городище № 4, Старожуків–2 № 12, Білів № 2; Київ, № 12/1997; Китаїв–1 № 1/1973, поховання 2).

За кількістю інвентарю розглядувані захоронення різняться. У чотирьох комплек-

сах знайдено лише по одному предмету. Біля трьох небіжчиків (Городище № 4; Старожуків–1 № 10, поховання 2, Совки № 6) інвентарю не виявлено взагалі. У двох камерах із Погориння (Старожуків–2 № 12, Білів № 2) знайдено по п'ять предметів. В останньому з них варто згадати знахідку золотої сережки біля нижньої щелепи померлого, яка, на нашу думку, являє собою «обол мертвих». Ще більше вирізняються обидва комплекси цього типу, розкопані в Києві. Жіноче поховання № 12/1997 містило вісім одиниць інвентарю, зокрема предмети імпорту та, ймовірно, залишки скрині з золотою фольгою, що наближує його до класичних камер. А частково пограбоване захоронення з розкопок на пл. Калініна належало воїну, про що свідчать знахідки бойової сокири, двох відер і залишків поясного набору. Деталі ремінної гарнітури було знайдено і в двох камерах із Китаєва. Ще одна ймовірна знахідка зброї – вістря списа або дротика (?) – походить із кургану № 10 Старожукова–1. Загалом же переважають досить прості прикраси (перстні, намистини, скроневі кільця, гудзики, фрагмент браслета) та побутові предмети (ніж, кресала, пінцет (?)).

На жаль, серед інвентарю слабо представлені вузько датовані речі. В межах XI ст. може бути датовано курган № 12 Старожукова–2, що містив золотоскляну та сердоликову намистини. Сокира з київського похо-

⁸⁸ Михайлов, К. А. Элитарный погребальный обряд, 149.

⁸⁹ Івакін, Г. Ю., & Козюба, В. К. Нові поховання Х–ХІ ст., 38–39.

⁹⁰ Самоквасов, Д. Я. (2016). *Могильные древности северянской Черниговщины*. Москва: Синодальная типография, 80, 86–87.

⁹¹ Приймак, В. В. (2018). Подковообразные фибулы из древнерусских памятников Левобережья Днепра. *Filo Ariadne*, 3. Retrieved from <http://filoariadne.esrae.ru/pdf/2018/3/230.pdf>.

⁹² Бліфельд, Д. І. Давньоруські пам'ятки, 179–180.

⁹³ Михайлов, К. А. Элитарный погребальный обряд, 67.

⁹⁴ Gräslund, A.-S. Birka IV, 40–41.

⁹⁵ Соболев, В. Ю. Камеры, домовины, гробы, 67.

вання на Михайлівській пл. може належати до типу ІІІ, який широко датують Х–ХІ ст.; однак саме поховання перекривається валами «міста Володимира»⁸⁸, отже, найімовірнішою датою його спорудження вбачають другу половину Х ст. Близьке датування має і поховання № 12/1997, прорізане більш пізнім захороненням ХІ ст.⁸⁹

У Нижньому Подесенні можемо назвати принаймні чотири приклади камер із гробовищами, по одному із некрополів Шестовиці, Клонова, Седнева та Левінки. У двох останніх комплексах Д. Я. Самоквасов виявив підковоподібні фібули зі спіралеподібними закінченнями, які він прийняв за пряжки⁹⁰. За висновками Ю. Ю. Моргунова та В. В. Приймака, подібні застібки почали надходити на територію Дніпровського Левобережжя наприкінці Х – на початку ХІ ст.⁹¹ За розмірами поховальних споруд – 2,1–3,5×1,6–1,7 м – всі ці комплекси є досить близькими до своїх правобережних аналогів, поступаючись класичним камерам. Значно біднішим є і склад інвентарю: так, у шестовицькому кургані № 119 знайдено лише залізний ніж⁹². По дві камери з гробовищами другої половини Х ст. відомо на некрополях Гньоздова та Пскова⁹³.

Вочевидь, поховання цього типу є хронологічно пізнішими порівняно з класичними камерами і виникли уже на давньоруських (середньодніпровських – ?) теренах: як за-

значає А.-С. Грьослунд, серед поховань Бірки поєднання дерев'яних обшивок могильних ям і гробовищ не трапляється⁹⁴.

Наземні склепи

Наступна група поховальних споруд, представлена 15 комплексами, вирізняється розташуванням на рівні горизонту чи на підсипці, не властивим класичним камерам (додаток, № 36–50). Поширені вони в основному на Волині, між середніми течіями річок Стир і Горинь (Гірка Полонка, Теремно, Новосілки, Ставок, Старожуків, Білів, Пресопниця, Рогачів, Басів Кут). Поодинокі наземні склепи відомі також на некрополях літописних міст Плісеська (Підгірці) та Іскоростеня (Коростень).

На могильниках Погориння (Старожуків, Білів, Пересопниця) наземні склепи та камери з гробовищами співіснували. Така сама ситуація спостерігається і на деяких некрополях ХІ–ХІІ ст. у Новгородській землі (Рапті-Наволоки, Верхнє Полужжя)⁹⁵. Виникає спокуса пов'язати розміщення гробниць відносно денної поверхні з сезонністю: їх могли споруджувати на рівні горизонту о холодній порі року, через важкість земляних робіт. Із потеплінням досипали лише курганний насип. Справді, «зимове», південно-західне, орієнтування щодо «літнього», північно-

західного, переважало (чотири випадки проти одного), проте такої вибірки явно замало для серйозних висновків.

Розміри гробниць становили 2–3,5×1,2–2,8 м, висота – від 0,4 до 1 м. У двох випадках (Гірка Полонка № 6, Старожуків–1 № 2) поховальні споруди мали дещо меншу ширину – 0,96 м і близько 0,8 м відповідно, – проте з класичними камерами їх споріднює наявність елементів внутрішнього членування. У білівському кургані № 28 склеп був подвійним. Дно переважної частини склепів розміщувалося на рівні горизонту, лише у двох із них (Білів № 32, 35) – на підсипці заввишки близько 1 м.

Більшість поховальних споруд мала зрубну конструкцію. Двічі виявлено стовпи в кожному з кутів (Ставок № 2, Басів Кут № 7), проте спосіб кріплення стін залишився нез'ясованим. Стіни в трьох випадках заведено з товстих дощок, у шести – з тесаних брусів, серед яких є дубові (Білів № 35) та соснові (Басів Кут № 7). Склепи мали дощате перекриття більшого розміру. У дев'яти випадках стіни та дах скріплювалися залізними цвяхами. Двічі (Білів № 32, Пересопниця № 29) зафіксовано залишки підлоги у вигляді дощатого накату. Іноді дно склепу (Пересопниця № 29), або – ще й перекриття (Басів Кут № 7), були вистелені березовою корою. Також зафіксовано пережитки обря-

ду трупоспалення: посипання перекриття склепу золою з дрібним вугіллям (Новосілки № 2, Рогачів № 5, імовірно – Підгірці ВЗК № 2), шар золи по його внутрішніх стінках (Ставок № 2), зольна підсипка під дном склепу (Пересопниця № 29), купка вугілля на дні (Басів Кут № 7), вугілля в середніх шарах насипу (Старожуків–1 № 12).

Як і в похованнях попередньої групи, у більшості склепів збереглися залишки рухомих гробовищ, найчастіше – великих розмірів (1,8–2,2×0,6–0,94 м). У білівському кургані № 35 його було зведено з товстих брусів, а в решті випадків – з дощок, переважно збитих залізними цвяхами. У трьох випадках на кришці гробовища та під його дном (Теремно № 1, Білів № 35) або тільки на кришці (Пересопниця № 29) виявлено зольні прошарки. В кургані № 7 із Басового Кута труну, як і сам склеп, було вистелено берестою ззовні та зсередини. У трьох склепах наявності труни не встановлено (Старожуків–1 № 12, Новосілки № 4, 2), хоча в останньому випадку її залишками може бути тонка дошка, виявлена під кістяком. Ще у двох захороненнях (Гірка Полонка № 6, Старожуків–1 № 2) функцію гробовища виконувало окреме членування, завширшки 0,5 і 0,4 м відповідно, відокремлене від решти внутрішнього простору камери дошкою-перегородкою. Припускаємо, що воно було накрите окремою кришкою.

⁹⁶ Корзухина, Г. Ф. (1946). О технике тиснения и перегородчатой эмали в древней Руси X–XII вв. *Краткие сообщения Института истории материальной культуры АН СССР, XIII*, 46–48.

⁹⁷ Сергеева, М. С. (2015). *Майстри з обробки дерева та кістки давньоруського міста Воїня*. Київ; Харків: Майдан, 53.

У кожному зі склепів знайдено по одному кістяку, хоча за їх межами в курганах № 2 і № 12 могильника Старожуків–1 виявлено пізніші (?) захоронення. Усі поховання були орієнтовані на захід, враховуючи сезонні відхилення на південь (Підгірці ВЗК № 2, Новосілки № 2, Білів № 28, Пересопниця № 29) і північ (Басів Кут № 7). У семи випадках кінцівки були випростані. П'ять разів кисті обох рук (Старожуків–1 № 12, поховання 1; Білів № 28) або тільки лівої (Новосілки № 2, Пересопниця № 29, Рогачів № 5) покладено на таз чи поперек. У кургані № 32 із Білева права кисть лежала на грудях, ліва – на попереку. У склепі з Новосілок скелет виявлено з розведеними колінами. Двічі під кістяками фіксували підсіпки з глини, золи та вугілля (Гірка Полонка № 6, Старожуків–1 № 2); в останньому випадку небіжчика, до того ж, було обгорнуто берестою. За складом інвентарю вдалося визначити, що чотири поховання належали чоловікам (Підгірці ВЗК № 2, Теремно № 1, Пересопниця № 29, Коростень № 5 поховання 1), три – жінкам (Гірка Полонка № 6, Білів № 35, Коростень № 5 поховання 2).

Безінвентарними виявились п'ять поховань. У трьох курганах виявлено по три предмети, у трьох – по два, в одному – чотири, ще в одному – один. Абсолютно винятковим серед усіх квазікамерних поховань

Давньої Русі є пересопницький курган № 29, де було знайдено два десятки артефактів, зокрема ювелірні інструменти та поясний набір. У літературі комплекс отримав назву «поховання ювеліра»⁹⁶. Вирізняються також два багаті воїнські захоронення, розташовані поза межами основного, волинського ареалу поширення наземних склепів (Підгірці ВЗК № 2, Коростень № 5), де знайдено по 12 предметів. Основними ж категоріями інвентарю, як і в похованнях попередньої групи, є елементи одягу та прості прикраси (скроневі кільця, перстні, намистини, гудзики, фібула), а також – побутові предмети (ножі, оселки, гребінь, серп). Досить архаїчним обрядовим елементом є поміщення до могили відер (Підгірці ВЗК № 2, Білів № 35, Пересопниця № 29, Басів Кут № 7, Коростень № 5). Згадані поховання з Підгірців і Коростеня містили залізні сокири; поодинокую є знахідка списа (Теремно № 1). Крім того, з Підгірців походять предмети особистого благочестя – бронзовий енкалпійон і срібний хрест. Більшість матеріалу має доволі широке датування. Однобічні гребінки, одну з яких знайдено в кургані № 32 з Білева, на території Русі датують X–XI ст., хоча більша їх частина є не пізнішою за початок XI ст.⁹⁷ Кінцем X – початком XII ст. датують S-подібні скроневі кільця (Підгірці ВЗК № 2, Гірка Полонка № 6). Виті перстні (Теремно № 1)

⁹⁸ Седова, М. В. (1981). *Ювелирные изделия древнего Новгорода (X–XV вв.)*. Москва: Наука, 125.

⁹⁹ Liwoch, R. Zabytki z wykopalisk Teodora Nieczuja-Ziemięckiego, 41.

¹⁰⁰ Корзухина, Г. Ф. О технике тиснения, 46–48.

¹⁰¹ Авласович, А. М. (2015). Исследование сидячего погребения радимичанки в курганном некрополе у д. Студёнка Быховского района. В *Быховские краеведческие чтения. IV научно-практическая конференция, посвященная 100-летию со дня начала Первой мировой войны, 30 декабря 2014 г., г. Быхов* (с. 56, 59). Быхов: [б. в.].

¹⁰² Войтехович, А. В. Погребальный обряд, 42.

¹⁰³ Плавинский, Н. А. (2014). Некоторые результаты раскопок средневековых погребальных памятников Браславского Поозерья археологической экспедицией Национального исторического музея Республики Беларусь. В *Vēsture: avoti un cilvēki* (с. 306–307). Daugavpils: Daugavpils Universitātes Akadēmiskais apgāds "Saulē".

¹⁰⁴ Соболев, В. Ю. Камеры, домовины, гробы, 67.

з'являються на початку XI ст. і побутують упродовж усієї домонгольської доби ⁹⁸. «Великий здвоєний курган» із Підгірців за скупністю речей датують кінцем X – першою чвертю XI ст. ⁹⁹ Нарешті, зі згаданого пересопницького поховання походять єдині нині відомі штампи для виготовлення лопатевих намистин, побутування котрих обмежується другою половиною X – початком XI ст. ¹⁰⁰

Наземні склепи демонструють яскравий приклад локальної (переважно – волинської) поховальної традиції: у Середньому Подніпров'ї та на Дніпровському Лівобережжі захоронення такого типу авторів не відомі. Синхронні рядові трупопокладення на рівні давньої поверхні або на підсипці дуже поширені в розглядуваному регіоні.

Така концентрація поховань у наземних дерев'яних зрубках спостерігається в Могильовському Подніпров'ї та Посожжі, де вони супроводжуються типовим для радимичів поховальним інвентарем, їх датують у межах XI ст. ¹⁰¹ А найбільш ранньою подібною пам'яткою на території Білорусі є парне поховання могильника Погоща у Браславському Поозер'ї, яке А. В. Войтехович називає «наземною камерою» ¹⁰². Воно містило рештки зрубної конструкції розмірами 3×3 м; було знайдено предмети озброєння та набір торговельного інвентарю. Функціонування могильника належить до другої

половини X – першої половини XI ст., а ймовіріше – до кінця X – початку XI ст. ¹⁰³ Ще пізніше – другою половиною XI – першою половиною XII ст. – поховання, здійснені в наземних дерев'яних конструкціях, за розмірами порівнянних із камерами, датують на території Новгородської землі. В. Ю. Соболев характеризував їх як прояви реалізації північноєвропейської поховальної традиції «на місцях» ¹⁰⁴.

Земляні камери

Виділення поховальних комплексів цієї групи є найбільш проблематичним, оскільки даних про параметри могильних ям щодо багатьох комплексів немає. До типових земляних камер належить захоронення по вул. Великій Житомирській у Києві. Більш-менш упевнено можна віднести до них поховання у курганах № 1 і 21 Білівського могильника. В обох випадках труну було встановлено «на розчищеному підґрунті» (материку), отже, площа могильних ям значно перевищувала розміри гробовищ. У кургані № 3 біля с. Новосілки два поховання, у труні та без, було здійснено в одній ямі, під спільним перекриттям. Також до земляних камер можна віднести чотири поховання з дерев'яними перекриттями значних розмірів, що були на певній висоті від домовин, забезпечуючи вільний простір усередині могильних ям. Загалом до цієї гру-

пи ми віднесли вісім захоронень (додаток, № 50–58).

Перекриття споруджували на рівні горизонту (чотири випадки) або в середній частині могильної ями, на глибині 0,3–0,65 м. Загальна глибина могильної ями при цьому могла сягати 1,35 м. У похованні по вул. Великій Житомирській яма у перетині мала подвійний, східчастий профіль: у середину більшої ями розмірами 3,33×1,24 м було впущено власне земляну камеру (2,24×0,9×0,73 м). Двічі зафіксовано розміри перекриття, досить значні: 3,1×2,4 м і 3,12×1,8 м. У білівському кургані № 21 перекриття було споруджене зі складених навхрест у два ряди обтесаних брусів, у кургані № 1 з Городська – з обгорнутих берестою широких дубових брусів, а в згаданому київському похованні – з 17 колод діаметром 0,1–0,15 м. Перекриття решти земляних камер являло собою дощатий поміст. Іноді його фіксували обвугленим згори (Білів № 12) або знизу (Білів № 1).

У середній частині насипу кургану № 2 біля с. Гірка Полонка виявлено сліди тризни – пласт зотлілого дерева та багато фрагментів кераміки.

Розміри гробовищ відрізнялись: 2–2,5×0,45–0,9 м. Порівну представлені домовини, споруджені з дощок і з товстих

дубових брусів. Принаймні в половині випадків при цьому використано залізні цвяхи. Двічі (Білів № 21, 22) під гробовищами фіксували зольну підсипку. Лише стосовно кургану з Городська про залишки труни не повідомляється.

Усі кургани, за винятком одного (Новосілки № 3) містили по одному похованню, не враховуючи впускних. Кістяки знайдено у випростаному стані, головою на захід; у двох випадках зауважено сезонні відхилення на південь (Гірка Полонка № 2, Білів № 1). У похованні 2 кургану № 3 із Новосілок визначено східне орієнтування, проте інші дані цьому дещо суперечать. Руки здебільшого випростано вздовж тіла, тільки в двох випадках одну (Новосілки № 3) або обидві (Білів № 12) руки покладено в ділянці таза. За характером інвентарю три поховання можна визначити як жіночі (Білів № 12, Новосілки № 3, поховання 1, Київ б/№ 2002).

Біля п'яти кістяків інвентарю не виявлено. У кургані № 12 з Білева та кургані № 3 з Новосілок (поховання 1) знайдено по одному S-подібному скроневому кільцю кінця X – початку XII ст. Найчисленніший інвентар містили білівський курган № 21 та київське поховання 1984 р. по вул. Великій Житомирській, 2. У першому було знайдено п'ять залізних предметів, зокрема дві підковоподібні

¹⁰⁵ Михайлов, К. А. Элитарный погребальный обряд, 60–61.

¹⁰⁶ Бліфельд, Д. І. Давньоруські пам'ятки, 137.

¹⁰⁷ Там само, 150–151.

¹⁰⁸ Войтехович, А. В. Погребальный обряд, 33.

¹⁰⁹ Зозуля, С. С. (2012). Датировка камерного погребения в кургане 348 Тимеревского могильника. *Российская археология*, 4, 97; Зозуля, С. С. (2014). К вопросу об особенностях камерного обряда погребения в Ярославском Поволжье. Погребения в курганах 100 и 459 Тимеревского археологического комплекса. В *XIV Тихомировские краеведческие чтения: Материалы научной конференции* (с. 235). Ярославль: Ярославский государственный историко-архитектурный и художественный музей-заповедник.

фібули Х–ХІ ст. та залишки відра; у другому – набір жіночих прикрас, зокрема срібні з позолотою лунниці.

Земляні камери подекуди трапляються на суміжних територіях. На теренах Дніпровського Лівобережжя К. О. Михайлов виділив два подібні комплекси – шестовицький курган № 61/1 та чернігівське поховання № 29/1989 ¹⁰⁵, хоча в останньому випадку дерев'яні конструкції стін, вочевидь, просто не збереглись. Сюди ж можемо віднести курган № 41 з Шестовиці ¹⁰⁶. Земляні камери Лівобережжя яскраво демонструють вплив християнства: як і на Волині, небіжчиків покладено до гробовищ, а в шестовицькому кургані № 61/1 знайдено візантійський перстень-печатку з зображенням Христа ¹⁰⁷.

На могильнику Погоща відомо три поховання в ямах великих розмірів із дерев'яним перекриттям угорі, проте без внутрішніх конструкцій. Усі вони належали чоловікам і містили предмети озброєння, датовані кінцем Х – першою половиною ХІ ст. ¹⁰⁸ Земляні камери Північної Русі також, як правило, пізніші, ніж класичні. С. С. Зозуля датує таке поховання з кургану № 348 Тімерьовського могильника 990–1010-ми рр., а поховання № 100 має близьке датування за молодшою монетою 977 р. ¹⁰⁹

Висновки.

Деякі спостереження щодо трансформування елітарних інгумаційних поховань протягом Х–ХІ ст. Камерні та квазікамерні поховання в етносоціальних реконструкціях

Аналіз конструктивно-ритуальних елементів класичних камерних поховань Середнього Подніпров'я переконливо свідчить про їх спорідненість із подібними пам'ятками Скандинавського регіону та Північної Русі. Як і на півночі Європи, тут співіснували камери зрубної та каркасно-стовпової конструкції, що імітували житлові споруди відповідних типів. Разом із тим, у Києві камерний обряд поступово набув деяких специфічних рис, таких як рубка стін гробниць «в обло», перекриття у вигляді накату з колод і положення кінських тіл паралельно людським.

Зведення класичних камерних гробниць припиняється наприкінці Х ст. У Швеції цей процес пов'язаний зі згасанням провідних торгових центрів, у Данії та на Русі – з насадженням християнської ідеології. Найбільш пізні давньоруські камери (Тімерьово,

¹¹⁰ Сытый, Ю. Н. (2011). Могилы христиан Чернигова X века (к постановке проблемы). В *Христианизационные влияния в Киевской Руси за часів князя Оскольда: 1150 років. Матеріали міжнародної наукової конференції, 19–20 листопада 2010 р.* (с. 100–101). Чернігів; Луцьк: Терен; Ивакин, В. Г. Киевские погребения X века, 13.

Удрай) розташовані в периферійних регіонах Київської держави і датовані кінцем X – початком XI ст. В цей самий період камерний обряд з’являється на Прикарпатті (Судова Вишня, Підгірці), вже після свого згасання в Києві. Однак повністю відмовитись від цієї традиції давньоруська еліта змогла не відразу. Принаймні в останній чверті X ст. з’являється низка різновидів морфологічно подібних поховальних споруд: камери з гробовищем, земляні камери, великі могильні ями та дерев’яні склепи на рівні горизонту. Їх можна об’єднати під терміном «квазі-камери», або «камери-наслідування». Між камерними гробницями та їх наслідуванням спостерігається спадкоємність, проте через докорінні відмінності в сутності обряду потрібно розглядати обидві групи пам’яток як окремі явища. Очевидно, в умовах християнської доктрини панівні кола давньоруського суспільства прагнули поєднати традиційні звичаї елітарних поховань із новими канонами. Така картина є характерною і для північноєвропейських могильників.

Попри незначну кількість вузько датованих комплексів, безсумнівним видається поетапне «проникнення» обряду поховання у камерах-наслідуваннях із Києва до округи і далі на захід, від ключових населених пунктів до більш віддалених. При цьому, незважаючи на поодинокі винятки, простежується

чітка генеральна тенденція до поступового спрощення як конструкції поховальних споруд, так і інвентарного набору.

Початок масового поширення псевдокамер на території Волині, безперечно, слід пов’язувати з державницькою діяльністю Володимира Святославича, котра могла супроводжуватись притоком населення («ліпших мужів») із Подніпров’я. Прикметно, що жодного класичного камерного поховання в межах регіону виявлено не було.

Абсолютна більшість камер-наслідувань (можливо, за винятком деяких наземних склепів) містила гробовища, що саме по собі є індикатором християнського поховального обряду чи, принаймні, його впливу ¹¹⁰. Ця конструктивно-ритуальна особливість рішуче суперечить властивій класичним камерам ідеї будинку, в якому «оселявся» небіжчик після смерті. Разом із тим, квазікамери все ще демонструють численні риси язичницької поховальної традиції: наявність досить численного (хоча й не сумірного з класичними камерами) поховального інвентарю; обрядові дії, пов’язані з вогнем; неканонічне положення кінцівок у більшості небіжчиків.

Цілком очевидно та природно, що на Волині пам’ятки цієї категорії побутували довше, ніж у Середньому Подніпров’ї, чим і пояснюється куди більша їх кількість. Утім, навряд чи їх датування виходило за

¹¹¹ Мельник, Е. Н. Раскопки в земле лучан, 552–553, 556, 561, 563, 573–574, 575.

¹¹² Мельникова, Е. А., & Петрухин, В. Я. (1986). Формирование сети раннегородских центров и становление государства (Древняя Русь и Скандинавия). *История СССР*, 5, 73.

¹¹³ Кирпичников, А. Н., Лебедев, Г. С., Булкин, В. А., Дубов, И. В., & Назаренко, В. А. (1980). Русско-скандинавские связи эпохи образования Киевского государства на современном этапе археологического изучения. *Краткие сообщения Института археологии АН СССР*, 160, 31.

¹¹⁴ Gräslund, A.-S. Birka IV, 79–82; Жарнов, Ю. Э. Женские скандинавские погребения, 117–188.

¹¹⁵ Соболев, В. Ю. (1997a). Камерное захоронение в могильнике Рапти-Наволоки II в контексте становления древнерусского погребального обряда. В *XIII конференция по изучению истории, экономики, литературы и языка скандинавских стран и Финляндии. Тезисы докладов* (с. 185). Петрозаводск; Соболев, В. Ю. (1997b). О древнерусских камерных погребениях Новгородской земли. В *Памятники старины. Концепции. Открытия. Версии. Памяти В. Д. Белецкого* (Т. II, с. 277). Санкт-Петербург; Псков: Невельская типография.

межі кінця X – першої половини XI ст. Серед камер-наслідувань найбільш спрощеною формою обряду вирізняються земляні, що проявляється як у їх конструкції, так і в кількості поховального інвентарю. Подальшу лінію розвитку досліджуваних пам'яток на території Волині, очевидно, презентують поховання, в яких домовину безпосередньо накривав поміст більших (іноді – значно більших) розмірів. Подібні споруди могли бути розміщені як на рівні горизонту (Ставок № 1, Крупа № 4), так і в могильній ямі (Лище–2 № 7, Гірка Полонка № 1, 2, Новосілки № 1, Вечулки № 1, 3, Ставок № 4) ¹¹¹.

Щодо безпосередньої спадковості між обома формами обряду, розглядуваними в статті, немає жодного сумніву. Зокрема, у Підгірцях одна з камерних гробниць та наземний склеп були споруджені під курганними насипами, що змикалися («Великий здвоєний курган»), що свідчить не лише про їх хронологічну близькість, а й про можливі родинні зв'язки між похованими. Переходячи до реконструкцій соціального характеру, потрібно поставити питання так: чи є обряд поховання у квазікамерах індикатором високого соціального статусу померлих; чи є описаний набір ритуальних дій показником належності похованого до давньоруської еліти? Під цим розмитим поняттям розуміємо коло людей, які були задіяні у державотвор-

чому процесі, професійній військовій справі, міжнародній торгівлі тощо.

Досить усталений у літературі 1970–1980-х рр. погляд на похованих у класичних камерах як на представників дружинної верхівки, переважно – скандинавського походження, що перебували на службі у давньоруських (або конкретно київських ¹¹²) князів ¹¹³, було суттєво скориговано. Нині їх соціальний склад зазвичай цілком слушно реконструюють більш широко: як коло заможних варягів – воїнів і купців – та представників їхніх родин ¹¹⁴. Деякі поховані в київських камерах брали безпосередню участь у бойових діях, імовірним прикладом чого можуть слугувати київські поховання 105 і 106, про що було сказано вище. Не є поодинокими знахідки торговельного інвентарю. А численні жіночі та дитячі поховання радше репрезентують належність до певної касты, ніж соціальний статус самого небіжчика чи небіжчиці.

За В. Ю. Соболевим, усі північноруські «камери» (власне, псевдокамери) XI ст., пов'язані зі становленням нової давньоруської еліти – представників князівської адміністрації та їхніх найближчих родичів – вочевидь, немісцевого походження ¹¹⁵. Соціальний склад похованих у квазікамерах Дніпровського Правобережжя не був однорідним. Захоронення у кургані № 29 із

¹¹⁶ Корзухина, Г. Ф. О технике тиснения, 45.

¹¹⁷ Соболев, В. Ю. Камеры, домовины, гробы, 67.

Пересопниці належало заможному ремісникові-ювеліру ¹¹⁶. П'ять захоронень містили предмети озброєння, що є доволі рідкісним для південноруських поховальних комплексів кінця X–XI ст. Ще у двох захороненнях виявлено поясні набори, причому обидва кістяки мали сліди бойових поранень. У низці поховань знайдено досить коштовні речі: невеликі золоті прикраси, предмети імпорту, фібули, відра. Проте подекуди подібні предмети трапляються і в інших синхронних інгумаціях. В основній же масі інвентар камер-наслідувань представлений цілком рядовими і нечисленними речами, або ж його взагалі немає.

У межах усіх десяти волинських могильників, де відомі квазікамери, найбільші кургани містили саме такі поховання. Водночас, у половині випадків аналогічні обрядові форми трапляються у курганах невеликого чи середнього розміру. При цьому, параметри курганного насипу чи поховальної камери жодним чином не корелюються з багатством інвентарю. Наведені факти підводять до висновку, що обряд поховання у квазікамерах на Волині (на відміну від Середнього Подніпров'я чи Підгірцівського могильника) не є прямим продовженням камерного і не може бути однозначно пов'язаний із представниками давньоруської еліти. Радше ми маємо справу з імітацією престижного поховального ритуалу

більш раннього часу. За влучним висловом того ж В. Ю. Соболева, в середовищі населення Новгородської землі другої половини XI ст. збереглись лише загальні уявлення про камери, а конкретні способи і прийоми їх спорудження були індивідуальними ¹¹⁷.

Отримані результати доводять доцільність виділення камер-наслідувань в окрему категорію ранньосередньовічних поховальних пам'яток. Подальші розробки в цьому напрямі мають доповнити реконструйоване бачення релігійного, соціального та політичного поступу населення південноруських земель на етапі формування державності.

Додаток

Каталог квазікамерних поховань із території Дніпровського Правобережжя

1. «Класичні» камерні поховання

1. Судова Вишня, поховання 1962 р. Простежено слабкі залишки курганного насипу. Частково зруйноване поховання було здійснене в могильній ямі (2×1,5×0,6–0,7 м), орієнтованій за віссю захід–схід, зі шматками зотлілого дерева по краях. Кістяк жінки 45–50 років лежав головою на захід, руки випростано вздовж тіла. Інвентар: обабіч голови – по одному фрагментованому скроневому кільцю київського типу; біля нижньої щелепи та на грудях – намисто (3 великі

¹¹⁸ Ратич, О. О. Багате поховання рубежу X–XI ст., 162–168.

¹¹⁹ Ливох, Р. Большие курганы, 486–488; Liwoch, R. Zabytki z wykopalisk Teodora Nieczuja-Ziemieckiego, 24–29, 70–75.

¹²⁰ Ливох, Р. Большие курганы, 488–489; Liwoch, R. Zabytki z wykopalisk Teodora Nieczuja-Ziemieckiego, 31–39, 77–85.

срібні намистини, 7 срібних серцеподібних підвісок, 1 бронзова підвіска (?), 19 скляних пронизок, 8 бурштинових і 8 пастових намистин, 10 мушель з отворами); ближче до поперека – бубонець і 5 суцільних гудзиків; на лівій руці – срібний витий браслет і срібний перстень із бурштиновою вставкою; на животі – 16 срібних округлих бляшок; у ногах – 28 серцеподібних і 5 округлих бронзових бляшок; у заповненні – срібний кубикоподібний предмет (важок – ?), по дві намистини зі скла та гірського кришталю ¹¹⁸.

2. Підгірці, «великий курган на селянській ділянці». $h = 2,5$ м. На глибині 3 м від вершини знайдено скелети чоловіка та жінки на спині, з'єднані кистями, головами на захід. Навколо виявлено численні залізні цвяхи та сліди дерева (рис. 8, 1). Інвентар: праворуч від чоловічого кістяка – меч типу S із залишками піхов із дерева та шкіри, залізний ключ (?), ліроподібна пряжка, залишки 2 відер, оселок і кістяна оправа (колодка ножа – ?); на грудях – залишки кольчуги; у ділянці поперека – 2 бронзові поясні кільця; у роті – золота бляшка («обол мертвих»); на правій руці жіночого кістяка – золотий пластинчатий браслет; поруч із кістяком – 4 сердолікові намистини та глиняна посудина ¹¹⁹.

3. Підгірці, «великий здвоєний курган» № 1. $h \approx 2$ м, $\varnothing \approx 16$ м. На глибині 1,7 м виявлено шар деревного вугілля, а нижче за-

фіксовано прямокутник із гнилих дощок (залишки перекриття). В середині гробниці мала дерев'яну оббивку, від якої залишилися чорні смуги по краях. На глибині 2,75 м виявлено два кістяки зі схрещеними руками, головами на захід (рис. 8, 2). Інвентар: праворуч від чоловічого скелета – меч типу V із бронзовою бутероллю, залізна сокира-чекан, розімкнутий срібний гранований браслет, залишки 2 відер, срібні поясні накладки і наколечник, 3 ножі (один – зі срібною обмоткою) та уламок скляного предмета; на правій ключиці – срібний хрест скандинавського типу; на пальцях обох рук – по одному золотому пластинчатому персня; ліворуч від жіночого черепа – срібний хрест скандинавського типу; на пальці правої руки – срібний перстень із напівсферичним щитком-брязкальцем; на пальцях лівої руки – два срібні пластинчаті персні; ліворуч від скелета – скроневі кільця (в т. ч. – срібні S-подібні), кілька намистин із сердоліку, гірського кришталю та скла, бронзова ажурна підвіска, залізний ніж, глиняне пряслице, дерев'яна чаша, 2 вепрячі ікла; в ротах обох скелетів – по золотій бляшці («оболи мертвих») ¹²⁰.

4. Підгірці, курган б/№ з розкопок Я. І. Пастернака. $h = 12$ м, $\varnothing = 14$ м. У пошкоджені грабіжницькою траншеєю насипі виявлено перевідкладені людські кістки та залишки яєчної шкаралупи. Могильна яма

¹²¹ Пастернак, Я. Літописний город Плісеськ, 146.

¹²² Тут і далі нумерація за: Каргер, М. К. Древний Киев.

¹²³ Хойновский, И. А. Раскопки великокняжеского двора, 40–41; Каргер, М. К. Древний Киев, 167–168.

¹²⁴ Хойновский, И. А. Раскопки великокняжеского двора, 28–29, табл. I, рис. 2; Каргер, М. К. Древний Киев, 167–168.

¹²⁵ Гезе, В. (1905). Заметки о некоторых киевских древностях. *Записки отделения русской и славянской археологии Русского археологического общества*, 7 (1), 143–146; Каргер, М. К. Древний Киев, 169–172.

¹²⁶ Вельмин, С. П. Археологические изыскания, 144; *Отчет Императорской археологической комиссии за 1908 г.* (1912). Санкт-Петербург, 152–153; Каргер, М. К. Древний Киев, 172–174; Ивакин, Г. Ю., Иоаннисян, О. М., & Елшин, Д. Д. (2010). Архитектурно-археологические исследования, 384–386; Ивакин, Г. Ю., Иоаннисян, О. М., Йолшин, Д. Д., & Лукомський, Ю. В. Дослідження Десятинної церкви, 134; Хамайко, Н. Камерні поховання, 138–143.

(2,5×2,4×1,3 м) містила всередині дерев'яний зруб із підлогою та заваленим перекриттям. Інвентар: залізне вістря стріли і залізний виріб у вигляді клевця ¹²¹.

5. Київ–І, поховання 105 ¹²². Здійснене у зрубі (≈ 2,8×2,1 м), перекритому дубовим накатом, що провалився на дно камери. На дні, викладеному дошками, – кістяк, орієнтований головою на північний схід. Інвентар: залізний меч, вістря списа, зотлілий лук і близько 50 вістер стріл, що були в колчані з лубу, обтягнутому шкірою та прикрашеному прямокутними кістяними бляшками, зотлілий ремінь із пряжкою і наконечником ¹²³.

6. Київ–І, поховання 106. У могильній ямі завглибшки ≈ 2,8 м від сучасної денної поверхні виявлено скелети людини (головою на схід) і коня з підігнутими ногами (напевно, з таким самим орієнтуванням). Інвентар: гривня з витого срібного дроту на шії, залізне вістря стріли, ікло вепра, амфора і миска ¹²⁴.

7. Київ, поховання 108. Під час земляних робіт на глибині близько 2 м виявлено кістки людини і коня. Інвентар: меч, кинджал із кістяним руків'ям, бойова сокира-чекан, близько 40 дирхемів (у т. ч. – Ісмаїла ібн Ахмеда 287/900 р.), близько 40 срібних бляшок серцеподібної, овальної та квадратної форми, понад десять скляних гральних фішок, гральна кістка у формі паралелепіпеда, два

мідні бубонці, залізні стремена та вудила; М. К. Каргер відносив до цього поховання і скандинавську кільцеподібну фібулу з довгою голкою, а за деякими даними, кістяк був знайдений «у шоломі та панцирі» ¹²⁵.

8. Київ–1, поховання 109. На глибині близько 1,7 м від рівня давньої поверхні зафіксовано зруб із соснових колод, споруджений «в обло». Розміри об'єкта – 5,5×5,5 м (за матеріалами розкопок 2008–2009 рр. – 5,8×5 м; розміри котловану – >6,4×6,3 м), стінки збереглися на висоту до трьох вінець. На загальному плані розкопу Д. В. Мілеєва паралельно південній стінці позначено колоду, врубану в західну стінку. Повторні розкопки підтвердили наявність додаткової лаги в 1,1 м від південної стінки. На момент розбирання зрубу його внутрішній простір не був заповнений землею. Крім того, в недокопаній Д. В. Мілеєвим частині вперше виявлено фрагменти кісток двох особин коня та, за інформацією О. В. Комара й Н. В. Хамайко, фрагмент черепа людини (рис. 10, 1). Інвентар: бронзовий ремінний наконечник, бронзова ремінна накладка, аморфні залізні предмети; за даними С. Вельміна – два дирхеми; з повторних розкопок – половинка дирхеми початку X ст. із графіто у вигляді подвійного хреста попід північною стінкою ¹²⁶.

9. Київ–І, поховання 110. Поховальна споруда у вигляді зрубу (3×2×1,15 м) мала

¹²⁷ Вельмин, С. П. Археологические изыскания, 138; Известия Императорской археологической комиссии ИАК за 1908 г. Известия Императорской археологической комиссии. (1909). Прибавления к Вып. 32, 128–129; Каргер, М. К. Древний Киев, 175–176; Михайлов, К. А. Элитарный погребальный обряд, 204.

¹²⁸ Каргер, М. К. Древний Киев, 178–182.

дощату підлогу. Стіни з колод збереглися на висоту дев'яти вінець. Серед матеріалів розкопок збереглось багато залізних цвяхів, на думку М. К. Каргера, пов'язаних із влаштуванням дерев'яного перекриття (про «завалену стелю» писали і в київській пресі). На дні камери лежав кістяк хлопчика-підлітка головою на північний захід (на думку К. О. Михайлова, в сидячому положенні). Інвентар: на грудях – два срібні дирхеми-підвіски (299/911–912 р.; на одному було продряпано хрест із трьома поперечинами) та хрестоподібна накладка; у ногах – залізні обручі від двох відер; ліворуч від кістяка, попід стінкою камери, – три глиняні горщики, в одному з яких – кістяна ложка з плетеним орнаментом і кільцем для підвішування; ліворуч від скелета – набір із 157 астрагалів для гри в бабки (на деяких продряпано орнамент, а деякі залиті свинцем); у заповненні – залізний ніж із кістяною колодкою, бронзова підковоподібна фібула, мініатюрна залізна сокирка, два мініатюрні оселки, бронзове коромисло від терезів, два срібні гудзики, фрагмент кістяного гребеня, кістяна «свистулька» (юрок – ?), інші кістяні предмети, три просвердлені вепрячі ікла, багато раковин унію з отворами для підвішування ¹²⁷.

10. Київ–І, поховання 112. Поховання здійснене в могильній ямі (3,5×3,3 м), виступає на глибину 3,75 м від сучасної денної

поверхні. По її стінках добре помітні відбитки зрубу та зотлілі шматки дерева. По верхніх краях ями збереглися сліди перекриття з колод. На дні ями виявлено залишки чоловічого та жіночого кістяків поганої збереженості, головами на захід, а в 0,75 м від них, у північно-західному куті ями, – череп і шийні хребці коня. Поховання було пограбоване (рис. 10, 1). Інвентар: залишки залізної оковки щита; срібна кільцеподібна фібула з довгою голкою, намисто з восьми сердолікових намистин (сім 14-гранних і одна циліндрична) і восьми дирхемів (287/900–901 – 310/922–923 рр.), три скроневі кільця волинського типу, срібний щитковий перстень, мініатюрний бронзовий ключик, дві перлини ¹²⁸.

11. Київ–І, поховання 113. Під субструкціями фундаментів Десятинної церкви виявлено залишки зрубної гробниці, спорудженої «в обло», південно-західну частину якою зруйновано фундаментами «нового» храму ХІХ ст. Довжина споруди з заходу на схід – понад 2,8 м, з півночі на південь – 2,6 м; глибина становила не менше ніж 1,4 м. Перекриття камери було складене з тонких колод у два перпендикулярні один одному ряди. В заповненні виявлено три залізні цвяхи. Уздовж південної стінки зрубу на дерев'яній підлозі лежав частково порушений кістяк східного орієнтування. В її західній частині,

¹²⁹ Каргер, М. К. (1940). Погребение киевского дружинника X в. *Краткие сообщения Института истории материальной культуры АН СССР*, V, 79–82; Каргер, М. К. Древний Киев, 182–185.

¹³⁰ Каргер, М. К. Киевская экспедиция, 39; Каргер, М. К. Древний Киев, 185–187.

¹³¹ Каргер, М. К. Древний Киев, 189–190; Зоценко, В. Н. Киевский некрополь II, 464.

¹³² Антонович, В. Б. Археологические находки, 252–253; Антонович, В. Б. О древнем кладбище, 43; Каргер, М. К. Древний Киев, 190–191; Андрощук, Ф. Скандинавские древности, 39–40; Зоценко, В. Н. Киевский некрополь II, 464–466.

на думку М. К. Каргера, могло бути захоронення коня, на що вказує повний асортимент зброї (рис. 10, 3). Інвентар: ліворуч від кістяка – бойова сокира та вістря списа; в північно-східному куті камери – залишки великого колчана з понад двадцятьма стрілами, вудила, пара стремен і залишки кінської зброї (шматки шкіряних ременів із прикріпленими до них сімома бронзовими серцеподібними бляшками, однією срібною прорізною бляшкою і чотирма залізними пряжками); в центрі камери – обручі та дужка від відра ¹²⁹.

12. Київ–I, поховання 114. Під долівкою житла XIII ст., на глибині 2,25 м від сучасної денної поверхні, виявлено могильну яму (3×1,7 м) із залишками дерева вздовж стінок. По кутах зафіксовано три ямки від стовпів діаметром 0,15–0,2 м, глибиною 0,45–0,5 м, що звужувалися донизу. Простежено залишки перекриття з перехрещених колод. На дні камери виявлено скелет чоловіка, а по ліву руку від нього – погано збережений жіночий кістяк. Орієнтовані головами на захід (рис. 9, 2). Інвентар: біля правого стегна чоловічого кістяка – меч і ще один залізний предмет; біля його лівого плеча – фрагменти залізної оковки колчана з близько двадцятьма вістрями стріл; на грудях – три бронзові гудзики ¹³⁰.

13. Київ–II, поховання 116. У ґрунтовій могилі було виявлено кістяк і довгий двосто-

ронний меч. За даними кореспонденції, тут само знайдено і супровідне захоронення коня. Інвентар: меч із рукояттю, прикрашеною сріблом, кільцева фібула із довгою голкою; за рукописними свідченнями В. Б. Антоновича, кольчуга, шолом, точильний камінь, сережки з золотого та срібного дроту з намистинами, східна монета-підвіска ¹³¹.

14. Київ–II, поховання 117. На думку Ф. А. Андрощука і В. М. Зоценка, становило єдиний комплекс із похованням 125. У ґрунтовій могилі знайдено кістяки людини і коня, голову якого було проломлено великим каменем, знайденим у черепі. Інвентар: франкський меч, залізна сокира, вістря списа, 8 вістер стріл, фрагмент залізного шолома, 2 залізні стремена, бронзова зі срібною інкрустацією поясна пряжка; за даними однієї з праць В. Б. Антоновича, кольчуга ¹³².

15. Київ–I, поховання 123. На глибині 2,65 м від рівня сучасної поверхні виявлено залишки дерев'яного зрубу (2,5×1 м), що зберігся на висоту 0,25–0,3 м. Стінки споруджено «в лапу» з тонких (діаметром 0,1 м) колод і додатково скріплено залізними цвяхами. Зверху споруда перекривалася накатом із таких самих колод. Кістяк із випростаними кінцівками був орієнтований головою на південь (рис. 11, 1). Інвентар: на черепі – залишки золототканої парчі; обабіч черепа – по два скроневі кільця із золотого дроту; біля

¹³³ Копилов, Ф. Б. (1951). Зрубне поховання біля Десятинної церкви. *Археологія*, V, 233–235; Каргер, М. К. Древний Киев, 207–208.

¹³⁴ Кирилович, С. Р. Исследования на территории, 286; Кирилович, С. Р. Детинец Киева, 151–152.

¹³⁵ Стосовно обох камерних поховань 1988 р. нумерацію подано за звітною документацією: Боровський, Я. Е., Архипова, Е. И., Калюк, А. П., & Сыромятников, А. К. (1988). Археологические исследования в «Верхнем Киеве» в 1988 г. (Отчет о раскопках по ул. Б. Житомирской, 2 и наблюдениях за земляными работами в «Верхнем городе» в 1988 г. *Научный архив Института археологии*, ф. е., №1988/17. Іноді трапляється і інша нумерація поховань.

¹³⁶ Боровський, Я. Е., Архипова, Е. И., Калюк, А. П., & Сыромятников, А. К. (1988). Археологические исследования, 69–70; Мовчан, І., Боровський, Я., & Гончар, В. Нові знахідки, 115–116.

черепа та правої ноги – по одній пастовій намистині; у ділянці шиї та грудей – підвіска з золотого дроту з напускною пастовою намистиною та намисто із семи срібних ажурних, чотирьох сердоликових і двох пастових намистин; на кожній руці – по одному срібному дратовому браслету та по два персні з золотого дроту; в ділянці поперека – срібна підковоподібна спіралеконечна фібула; в ділянці таза – срібний дирхем (350–365/961–976 рр. – ?); біля лівої ступні – залізні обручі на дужках від відра ¹³³.

16. Київ–І, поховання б/№ 1972 р. по вул. Десятинній, 2. Під підлогою житла ХІ ст. виявлено передню частину кінського кістяка в анатомічному порядку. На тому самому рівні розчищено рештки поховальної споруди у вигляді рівчаків від двох лаг (поздовжніх – ?) зі слідами зотлілого дерева, шириною 0,15–0,2 м, завдовжки 1,4–1,6 м, що лежали паралельно на відстані 2,2 м за віссю захід – схід. Серед інших, переміщених, кісток коня виявлено кілька людських (рис. 10, 2). Інвентар: поруч із черепом коня – залізне вістря списа; в ділянці грудної клітини – залізна підпружна пряжка; в заповненні – дві бронзові серцеподібні бляшки ¹³⁴.

17. Київ–І, поховання № 1/1988 ¹³⁵ по вул. Володимирській, 2. Пограбоване ще в давнину поховання було здійснено в зрубній гробниці (3×3 м), на 0,8 м опущений у ма-

терик. Її було споруджено «в обло» з колод діаметром 0,16 м. За деякими свідченнями, споруда мала кутові стовпи. Дно підмазане глиною. У заповненні зафіксовано багато вугілля (від згорілого перекриття – ?) та череп собаки. Внутрішній простір камери був розділений тонкою дошкою навпіл: у північній частині, шириною 1,2 м, виявлено поховання воїна (збереглися лише кістки ніг) західного орієнтування, а у південній, завширшки 1,8 м, – супутнє захоронення коня з підігнутими ногами. Інвентар: біля західної стінки – залізні обручі та дужка від відра; біля кінської щелепи – залізні вудила; можливо, до цього ж поховання належать знайдені неподалік бронзовий псалій, залізна шпора, ніж, срібна лунниця та бляшка ¹³⁶.

18. Київ–І, поховання б/№ 1988 р. по вул. Володимирській, 2. Поховання пограбоване ще в давнину. Могильна яма (4×4×0,85–1,05 м) була орієнтована кутами за сторонами світу. До її стінок щільно прилягали вінця зрубу, спорудженого «в обло» з колод діаметром близько 0,2 м. Кінці вінець виступали на 0,2–0,3 м, для чого у стінках могильної ями було викопано додаткові виступи. У виступі північно-західної стіни виявлено окуття лопати, встромлене в материковий борт. Рештки померлого не збереглися; лише у верхній частині заповнення могильної ями знайдено людський череп. Інвентар: біля північно-за-

¹³⁷ Боровский, Я. Е., Архипова, Е. И., Калюк, А. П., & Сыромятников, А. К. (1988). Археологические исследования, 69–70; Мовчан, І., Боровський, Я., Гончар, В. Нові знахідки, 115.

¹³⁸ Івакін, Г. Ю., & Козюба, В. К. Нові поховання X–XI ст., 39–40; Михайлов, К. А. Элитарный погребальный обряд, 209; Хамайко, Н. Поховання коня, 118, 120.

хідної стінки ями – залізні умбон і оковки від щита; в північному куті – залізний серп, срібне кілечко та фрагменти кістяного гребеня у футлярі; в північно-східній частині – 3 срібні бляшки з залишками шкіри, обгорнуті шаром берести (залишки футляра – ?); у перевідкладеному заповненні ями та перекопі – фрагменти кованого з окремих пластин шолома, 9 срібних гудзиків, 74 срібні поясні (?) бляшки, три срібні поясні наконечники, срібна пряжка, 6 сердолікових 10-гранних, 11 скляних і зернена срібна намистини, 4 срібні накладки для двох дерев'яних чаш, фрагмент ножа, невизначені залізні предмети, кам'яна вставка для персня, оселок ¹³⁷.

19. Київ–І, поховання № 2/1998 на Софійській пл. Камеру (2,4×2,3 м), орієнтовану стінами за сторонами світу, по діагоналі прорізала траншея перекопу. Зведена з горизонтальних дощок товщиною 3–4 см, поставлених на ребро; кінці дощок північної та південної стін виступали на 0,1–0,2 м. Дно камери вкрито поперечними дошками. У північно-східному куті збереглась частина перекриття з тонких поперечних дощок. Уздовж східної стінки виявлено рештки кістяка південного орієнтування, що належав дівчинці 6–7 років (рис. 11, 2). Інвентар: на черепі та біля нього – 2 срібні скроневі кільця та намисто з 8 сердолікових намистин; біля південної стінки камери – ручка та обручі від відра; у південно-східному куті – два невеликі гли-

няні горщики. Поруч (на перекритті – ?) виявлено предмети чоловічого призначення (за К. О. Михайловим, від зруйнованої кремації; за Н. В. Хамайко, як символ чоловічого кенотафу): набір верхового спорядження (два стремени, 3 підпружні пряжки, 2 кільця з петлями для заживання кінців ременів), 10 вістер стріл, бронзовий поясний набір (пряжка, наконечник, 8 фігурних накладок), вушко від казана (?), дві квадратні заклепки з петлями та кільцями, бронзові накладки з прямокутним отвором і трикутна в перетині пластина (від скриньки – ?) ¹³⁸.

20. Київ–І, поховання № 30/1999 у садибі Михайлівського Золотоверхого монастиря. У могильній ямі (2,75×2,15×0,85 м), орієнтованій за віссю захід – схід, виявлено рештки камери (2,25×1,75 м). Камеру зведено «в обло» з дощок шириною 0,1–0,12 м з кінцями, що виступають на 0,2 м. Дно викладено поперечними дошками шириною близько 0,15 м. Знахідки близько 20 цвяхів, які лежали переважно смугами вздовж західної та східної стінок, на думку авторів розкопок, свідчать про наявність двох поперечних брусів, що утримували перекриття камери. Скелет дівчинки 11–12 років знайдений у центрі камери в переміщеному стані; на думку К. О. Михайлова, зруйнована верхня частина кістяка та знахідка намиста в ділянці таза свідчать про сидяче положен-

¹³⁹ Івакін, Г. Ю., Козубовський, Г. А., Козюба, В. К., Поляков, С. Є., & Чміль, Л. В. (1999). Дослідження на території Михайлівського Золотоверхого монастиря у 1998–1999 рр. *Археологічні відкриття в Україні 1998–1999*, 5; Івакін, Г. Ю., Козюба, В. К. Нові поховання X–XI ст., 40–41; Михайлов, К. А. Елітарний погребальний обряд, 210.

¹⁴⁰ Івакін, Г. Ю., Козубовський, Г. А., Козюба, В. К., Поляков, С. Є., & Чміль, Л. В. Дослідження на території Михайлівського Золотоверхого монастиря, 5–6; Івакін, Г. Ю., & Козюба, В. К. Нові поховання X–XI ст., 41–43.

ня небіжчиці. Поховання пограбоване ще в давнину (?) (рис. 11, 3). Інвентар: у ділянці таза – дві сканні круглі підвіски; на пальцях правої руки – три срібні перстні; ліворуч від кістяка – ще один перстень і набірний односторонній кістяний гребінь із залишками футляра; біля західної стінки камери – уламки залізних пластин дерев'яної скрині; попід західною стінкою камери – залізні деталі відра, невеликий залізний ключ і ніж ¹³⁹.

21. Київ–І, поховання № 49/1999 у садибі Михайлівського Золотоверхого монастиря. У котловані (4×3,45 м), орієнтованому кутами за сторонами світу і заглибленому на 0,9 м від рівня давньої поверхні, зафіксовано сліди камери (3,2×2,7 м). Остання рублена «в обло» з дощок завширшки 0,17–0,2 м із торцями, що виступають на 0,15–0,2 м. Кістяк дівчини 16–18 років мав західне орієнтування і зберігся лише частково. Права рука зігнута в лікті та покладена на попереку (рис. 11, 4). Інвентар: на черепі – стрічки очілля зі срібним шитвом; праворуч від черепа – золоте дротове кільце з напускною пастовою намистиною та ромбоподібна пластина зі срібної фольги; у ділянці шиї – намисто з трьох срібних позолочених напівсферичних підвісок, двох поясних накладок угорського типу з приклепаними вушками, 19 дрібних скляних і 14-гранної пастової намистин; на грудях – фібула типу «Терслев» і фібула з

зав'язаними кінцями, з'єднані ланцюжком із двома нанизаними на нього перснями; біля лівого ліктя – хрест скандинавського типу та залишки шкіряної сумки чи гаманця зі срібними скобами та срібною хрестоподібною накладкою; на правій плечовій кістці – залізний ніж із дерев'яною ручкою та обмоткою зі срібного дроту; в 0,7 м на південний схід від кістяка – залишки дерев'яної скриньки (оковка, кільце, навісна петля), а всередині скриньки – бронзова напівсферична чаша, пружинні ножиці, пінцет, срібна ремінна пряжка з залізним язичком, 27 скляних фігурних нашивок на одяг і циліндрична пастова намистина ¹⁴⁰.

22. Київ–І, поховання б/№ 2002 р. по вул. Великій Житомирській, 2. Могильна яма (3,2×3×0,7 м), орієнтована стінами за сторонами світу, була обшита дошками товщиною 5–6 см, кінці яких виступали на 0,3–0,35 м. Зверху споруда мала перекриття з поздовжніх колод діаметром 0,18–0,2 м. Частково збережений кістяк західного орієнтування лежав на своєрідних дерев'яних ношах, накритих шкірою. Останні склалися з двох поздовжніх колод завдовжки 2,15–2,2 м, діаметром 0,1–0,12 м, та трьох поперечних, довжиною 1,3 м, діаметром 0,08 м (рис. 9, 3). Інвентар: вздовж правого стегна – меч із залишками дерев'яних, обшитих шкірою, піхов із мідною бутероллю і пряжка від портупей; вище го-

¹⁴¹ Мовчан, І. І., Гончар, В. М., Ієвлев, М. М., & Козловський, А. О. (2002). Звіт про археологічні дослідження на вул. Велика Житомирська, 2. *Науковий архів Інституту археології НАНУ, ф. е., № 2002/84*, 3–27; Мовчан, І. І., Боровський, Я. Є., Гончар, В. М., & Ієвлев, М. М. Дослідження в «городі» Володимира, 190.

¹⁴² Гамченко, С.С. Розкопи 1926 року, 29–30; Хамайко, Н. Поховання коня.

¹⁴³ Мельник, Е. Н. Раскопки в земле лучан, 555.

лови небіжчика – залишки берестяного, обшитого шкірою, сагайдака з двома залізними окуттями, бронзовою накладкою кришки та 26 вістрями стріл усередині; в ділянці таза – залізний ніж із дерев'яним руків'ям, точильний брусок і залишки шкіряного гаманця (сумки – ?), оздобленого срібними бляшками, з чотирма візантійськими монетами всередині; ліворуч від кістяка – залізні обручі та дужка від відра; біля плеча – дві ажурні срібні намистини (від корзна – ?) ¹⁴¹.

1.1. Камера-кенотаф

23. Київ, поховання 115. Поховальна споруда являла собою ґрунтову яму (3×2,5×0,7 м). Хоча в наявних описах комплексу зазначено, що вона мала овальні обриси, наявні замальовки дали змогу Н. В. Хамайко охарактеризувати форму ями радше як прямокутну з заокругленими кутами. В її південно-західній частині (?) виявлено кістяк коня на правому боці, в бойовому спорядженні, череп обгорнуто лубом. За Н. В. Хамайко, біля задніх ніг кінського кістяка (ймовірно – ближче до стінки) знайдено залишки дерева, а між кінським кістяком і дерев'яним відерцем залишено порожнє місце, що могло символічно відводитися решткам померлої людини. Інвентар: біля голови коня – залізні вудила та залишки вузди, прикрашеної понад 200 бронзовими (і срібними – ?) бляшками; у ді-

лянці середньої частини хребта – залишки сидла та підпруги, залізні стремена, підкова, фрагменти дерев'яного сагайдака та лука; біля ніг – залізні вістря списа та 11 стріл, ніж, кільце, аморфні залізні предмети та точильний камінь з пісковика; в 1,17 м від ніг коня – залишки відра ¹⁴².

2. Камери-наслідування

2.1. Камери з гробовищами

24. Городище, курган № 4. h = 2,15 м, Ø ≈ 11,8 м. У 1,5 м нижче горизонту влаштовано камеру (2,9×1,6×1 м) із товстих березових колод, вкритих корою. Перекриття, що виступало за межі гробниці, споруджене з таких самих колод, обтесаних тільки з верхнього, зовнішнього боку. Зверху на перекритті лежав скелет великого птаха. Всередині камери стояла труна (2×0,5×0,45 м), поздовжні стіни якої складені з брусів завтовшки до 0,25 м, поперечні – з дощок. Скелет (жіночий – ?) орієнтований головою на південний захід. Праву руку покладено на тазову кістку, ліва випростана вздовж тіла; ноги прямо. Інвентарю немає ¹⁴³.

25. Старожуків-1, курган № 10. h = 1,8 м, Ø ≈ 8,9 м. На рівні горизонту виявлено дерев'яний накат (3,6×2,6 м), орієнтований за віссю північ – південь, скріплений по кутах залізними цвяхами. Уздовж східного краю

¹⁴⁴ Там же, 517–518.

¹⁴⁵ Там же, 521–522.

¹⁴⁶ Там же, 523–524.

¹⁴⁷ Там же, 533.

накату йшла широка смуга вугілля. Він перекривав поховальну споруду майже таких самих розмірів висотою 0,6–0,7 м, зведену з тесаних брусів. На її дні К. М. Мельник описує складну систему суміжних «камер» (приблизно 2,6×0,5 м), які, очевидно, являли собою залишки гробовищ. Ці «камери» були розділені поздовжніми дошками, покладеними на ребро, паралельно кістякам, і вкриті такими самими товстими дошками. Дно поховальної споруди також викладено широкими брусами. Один із кістяків покладений головою на північний захід, руки та ноги випростано. Інвентар: окиснений залізний предмет (імовірно – наконечник списа або дротика) на тазових кістках. Інше поховання (пізніше – ?) – західного орієнтування, з випростаними кінцівками, обгорнуте берестою. Без інвентарю ¹⁴⁴.

26. Старожуків–2, курган № 12. h = 2,4 м, Ø ≈ 17,1 м. В 0,2–0,3 м вище горизонту виявлено перекриття склепу (2,7×1,2 м), скріпленого значною кількістю цвяхів. Усередині, на глибині 0,7 м від горизонту, стояла тонка дощата труна, кришка та дно якої були обпалені зсередини. Кістяк із випростаними кінцівками мав західне орієнтування. Інвентар: обабіч черепа – по чотири кілечка з товстого срібного дроту; в ділянці шиї – намистини, сердолікова (невизначеного типу), золотоскляна і дві срібні; на пальці правої руки – кільце з тов-

стого бронзового дроту; у насипу – половина бронзового пластинчатого браслета та фрагмент залізних «щипців» (пінцета – ?) ¹⁴⁵.

27. Білів, курган № 2. h = 1,2 м, Ø ≈ 7,6 м. На глибині 1,5 м від вершини виявлено перекриття широкого склепу з товстих дощок, обвуглених ізсередини. В середині, на глибині 2,7 м, лежав кістяк головою на захід. Він оточений великою кількістю залізних цвяхів, що може свідчити про наявність гробовища. Кисть лівої руки на краю таза, права простягнута. Обидві ноги зігнуті в колінах, «ніби йдуть направо». Інвентар: біля нижньої щелепи – золота сережка («обол мертвих» – ?); біля шиї – по одній намистині зі срібла та жовтої композиції; біля правого плеча – невизначений залізний предмет; біля правої кисті – залізний ніж; на пальці – срібне дротове кільце ¹⁴⁶.

28. Білів, курган № 36. h = 1 м, Ø ≈ 6,4 м. На рівні горизонту зафіксовано перекриття склепу (2,3×1,1 м) із цілих колод. На глибині 1 м нижче горизонту – труна (2×0,5 м) із товстих дубових дощок; на ній і під нею прошарки золи. Скелет покладено головою на захід, руки випростані вздовж тіла. Права нога дещо відсунута вбік, ліва випростана. Інвентар: залізний предмет (кресало – ?) і кремін'я між гомілками ¹⁴⁷.

29. Пересопниця, курган № 7. h = 0,8 м, Ø ≈ 6 м. На глибині 2 м (від вершини – ?) ви-

¹⁴⁸ Там же, 536.

¹⁴⁹ Самойловський, І. М. (1954). Слов'янський могильник на р. Пронівщині під Києвом. *Археологія*, 3, 154.

¹⁵⁰ Килиєвич, С. Р., & Харламов, В. А. (1986). Раскопки Федоровского монастыря в Киеве. *Археологические открытия 1984*, 241; Мовчан, І., Боровський, Я., & Гончар, В. (2003). Нові знахідки, 114–115.

¹⁵¹ Івакін, Г. Ю., Козубовський, Г. А., Козюба, В. К., Поляков, С. Є., & Чміль, Л. В. Дослідження на території Михайлівського Золотоверхого монастиря, 5; Івакін, Г. Ю., & Козюба, В. К. Нові поховання X–XI ст., 38–39.

явлено дерев'яну камеру (4×3 м), вкриту дощатим перекриттям і скріплену цвяхами. На 0,35 м нижче стояла домовина «звичайних розмірів», вкрита товстою дошкою. Кістяк лежав головою на захід, із випростаними руками та ногами. Інвентар: срібне дротове кільце на пальці правої руки ¹⁴⁸.

30. Совки, курган № 6. h = 1 м, Ø ≈ 7 м. У насипу виявлено уламок кераміки з лінійним орнаментом. Могильна яма мала розміри 3,5×2,25×0,8 м. На глибині 0,4–0,5 м виявлено сліди трухлявого дерева, а в куті ями – залізний цвях. Кістяк, орієнтований головою на захід, лежав на товстій дубовій дошці від труни. Права рука лежала на тазових кістках, ліва випростана вздовж тіла. Інвентарю немає ¹⁴⁹.

31. Київ–І, поховання на пл. Калініна (Михайлівській) 1984 р. Поховання частково порушене під час земляних робіт, унаслідок чого пошкоджено південну частину камери і втрачено ймовірну частину інвентарю праворуч від небіжчика. Виявлено дерев'яну споруду (3,65×0,9×0,75 м) з горизонтальних дощок-горбилів, поставлених опуклою стороною всередину і закріплених за допомогою чотирьох кутових стовпів. Зверху зафіксоване дощате перекриття. Кістяк лежав у дерев'яній труні, збитій цвяхами і орієнтований за віссю захід–схід. Руки схрещено на животі (рис. 12, 1). Інвентар: біля коліна –

бойова сокира; під лівою рукою – залізний ніж із кістяною колодкою і фрагменти шкіряного ремня з бронзовими заклепками; в головах і біля лівого стегна – обручі від двох відер (в одному з них – на рівні стегон – 16 астрагалів) ¹⁵⁰.

32. Київ–І, поховання № 12/1997 у садбі Михайлівського Золотоверхого монастиря. Поховання здійснене в могильній ямі (3,5×2,6×0,5 м), орієнтованій за віссю захід–схід. Від поховальної камери залишилась лише колода чи напівколода західної стінки діаметром 0,21 м, розташована на відстані 0,2–0,3 м від відповідної стінки ями. Біля північної стінки виявлено жіночий кістяк поганої збереженості та залишки домовини (1,49×0,56 м), збитої цвяхами. Інвентар: праворуч від черепа – скроневе кільце зі срібного дроту; в ділянці шиї – намисто з 16 скляних, 7 сердолікових (6 14-гранних і однієї призматичної 8-гранної) і однієї кришталевої намистин, бронзової пронизки та 7 срібних пустотілих кульок; на грудях – 5 бронзових гудзиків; в ділянці таза – 3 кам'яні вставки перснів, залізний ніж і фрагмент деревини, вкритий золотою фольгою (скриньки – ?); біля ніг – денце берестяного козубу з двома мініатюрними ліпними необпаленими горщиками всередині та фрагмент блюда з візантійського скла ¹⁵¹.

¹⁵² Мовчан, И. И. (1973). Отчет о раскопках Китаевского поселения и могильника. *Научный архив Института археологии НАНУ, ф. е., 1973/22, 6–8*; Мовчан, І. І. Давньокиївська околиця, 151.

¹⁵³ Мовчан, И. И. Отчет о раскопках, 8–9; Мовчан, І. І. Давньокиївська околиця, 152.

¹⁵⁴ Мовчан, И. И. Отчет о раскопках, 10; Мовчан, І. І. Давньокиївська околиця, 152–153.

33. Китаїв–1, курган № 1/1973. $h = 0,9$ м, $\varnothing = 7$ м. У східній частині – чотири впускні поховання у спільній могильній ямі. В центрі кургану виявлено дві могильні ями, розмірами $2,5 \times 0,9$ м, розташовані на відстані $0,4$ м. Ями обкладені сосновими колодами діаметром $0,15$ м, які утворювали камери, споруджені у зрубній техніці. Зверху вони були перекриті поздовжніми колодами такого самого діаметру (хоча в звіті про перекриття не сказано; не показане воно і на кресленні). Їх глибина – $0,8$ м (хоча, зважаючи на розріз, північна яма була глибшою). Знайдено фрагменти залізних цвяхів. Всередині південної камери виявлено дубову труну ($1,65 \times 0,6 \times 0,45$ м), а в ній – кістяк головою на захід. Руки зігнуті в ліктях, праву покладено в ділянку живота, ліву – на груди. Ліва нога зігнута в коліні (рис. 12, 2). Інвентар: бронзове скроневе кільце у ділянці лівого вуха. В північній камері також помітні сліди труни ($2 \times 0,55$ м). Кістяк мав аналогічне орієнтування, руки зігнута в ліктях і покладено кистями на плечі. Інвентар: на пальці правої руки – срібний пластинчатий перстень із напаяним восьмилисником, до якого кріпився мініатюрний хрест; в ділянці живота – невелика намистина; в ділянці правого вуха – бронзове скроневе кільце ¹⁵².

34. Китаїв–1, курган № 2/1973. $h = 1$ м, $\varnothing = 8,5$ м. У насипі – багато фрагментів ке-

раміки X–XI ст., тваринні кістки, шматки шиферу, глиняне грузило. На рівні горизонту, південніше центра кургану, простежено випалений майданчик діаметром $0,7$ м. Могильну яму ($2,5 \times 0,9 \times 1,2$ м) було обкладено дубовими дошками, в заповненні була велика кількість вугликів. Усередину вміщено дерев'яну труну менших розмірів. Кістяк мав західне орієнтування, руки зігнуті в ліктях і покладені кистями на плечі. В лівій скроні – великий пролом, невеликий отвір зафіксовано і в правій потиличній частині (рис. 12, 3). Інвентар: біля лівого стегна – бронзова ліроподібна пряжка, два бронзові кільця (поясні – ?) та залізне фігурне кресало з кремем ¹⁵³.

35. Китаїв–1, курган № 3/1973. $h = 1$ м, $\varnothing = 9,6$ м. У насипі – кераміка X ст. Виявлено могильну яму ($2,5 \times 1,2$ м), а поперек неї, по центру – колоду діаметром $0,22$ м, що на $0,6$ м виступала за межі ями з обох боків. На північній стінці помічено обкладку з колод, траплялись залізні цвяхи. На глибині 1 м зафіксовано залишки дощатої труни, зверху заваленої поздовжніми колодами від перекриття могильної ями. Кістяк зотлів майже повністю. У правій гомілковій кістці виявлено вістря стріли (рис. 12, 4). Інвентар: між ногами – бронзова ліроподібна пряжка, біля правого стегна – бронзове кільце (поясне – ?) ¹⁵⁴.

¹⁵⁵ Ливох, Р. Большие курганы, 490; Liwoch, R. Zabytki z wykopalisk Teodora Nieczuja-Ziemieckiego, 85–87.

¹⁵⁶ Мельник, Е. Н. Раскопки в земле лучан, 553.

¹⁵⁷ Там же, 563.

¹⁵⁸ Там же, 574.

¹⁵⁹ Там же.

2.2. Наземні склепи

36. Підгірці, «великий здвоєний курган» № 2. $h \approx 2$ м, $\varnothing \approx 16$ м. У насипі траплялося деревне вугілля. Простежено залишки дерев'яних конструкцій. Безпосередньо під насипом, на глибині 2 м від вершини, виявлено чоловічий кістяк головою на південний захід. Інвентар: біля правого стегна – залізна, інкрустована міддю сокирка-чекан; на пальцях обох рук – по золотому пластинчатому персню; на правому плечі – бронзовий енкалпійон; на грудях – срібний хрест; у роті – золотий дріт («обол мертвих»); на тазових кістках – залізний серп і невизначений залізний інструмент (кинджал – ?); біля лівого стегна – залишки 2 відер (в одному з них – кістки тварин і ніж) ¹⁵⁵.

37. Гірка Полонка, курган № 6. $h = 1,8$ м, $\varnothing \approx 8,9$ м. На рівні горизонту – поховальна споруда з товстих дощок, розділена позовжньою дошкою на дві камери завширшки по 0,4 м. У північній камері, на підсипці з глини та вугілля, лежав кістяк головою на захід, із простягнутими вниз руками. Інвентар: під правою кистю – залізний ніж і S-подібне скроневе кільце; на пальці правої руки – срібне дротове кільце ¹⁵⁶.

38. Теремно, курган № 1. $h = 2$ м, $\varnothing \approx 10,8$ м. На рівні горизонту зведено низький дерев'яний склеп ($2,3 \times 1,2$ м), а всередині –

труна, сколочена залізними цвяхами. На її кришці та під дном – шар золи. Кістяк із випростаними кінцівками мав західне орієнтування. Інвентар: вздовж правої плечової кістки, між стінками склепу та труни – залізний спис (?); на пальці лівої руки – витий срібний перстень ¹⁵⁷.

39. Новосілки (Боромля), курган № 2. $h = 2,15$ м, $\varnothing \approx 10,8$ м. На рівні горизонту – поховальна споруда ($3,1 \times 1,5$ м), сколочена залізними цвяхами, посипана золою з дрібним вугіллям. Кістяк лежав на глибині 0,2 м, головою на південний захід. Під ним зафіксовано тонку дошку, що, можливо, лишилася від зотлілого гробовища. Права рука простягнута вздовж тіла, кисть лівої покладено на таз; ноги розведені в колінах. Без інвентарю ¹⁵⁸.

40. Новосілки (Боромля), курган № 4. $h = 2,4$ м, $\varnothing \approx 11$ м. На 0,6 м вище рівня горизонту виявлено широкий склеп із тесаних брусів. На горизонті – скелет західного орієнтування; руки простягнуті вздовж тіла. Інвентарю немає ¹⁵⁹.

41. Ставок (Ставка), курган № 2. $h = 1,9$ м, $\varnothing \approx 9,5$ м. Дещо вище рівня горизонту виявлено широке дощате перекриття склепу, на кінцях скріплене цвяхами. Склеп ($3,1 \times 1,55$ м) зведено з товстих дощок та кутових стовпів, по внутрішніх стінках простежено шар золи. Всередині, на рівні горизон-

¹⁶⁰ Там же, 556.

¹⁶¹ Там же, 515.

¹⁶² Там же, 518.

¹⁶³ Там же, 530.

ту, вміщено дощату домовину (2,2×0,94 м), також збиту великою кількістю цвяхів. Кістяк мав західне орієнтування, руки та ноги випростані. Інвентарю немає ¹⁶⁰.

42. Старожуків-1, курган № 2. $h = 1,57$ м, $\varnothing \approx 8,3$ м. На висоті 0,4 м над горизонтом виявлено горизонтальний дерев'яний поміст, що покривав споруду з дощок (2,7×0,96×0,4 м), скріплену цвяхами. Остання була розділена широкою дошкою на дві рівні поздовжні частини. Північна з них виконувала функцію власне труни: тут виявлено кістяк, обкладений берестою. Південна камера порожня. Скелет головою орієнтований на захід; руки витягнуті вздовж тіла, кістки лівої частково порушені. Інвентар: біля правої кисті – залізний ніж, біля лівої стопи – срібне дротове кільце. Обабіч склепу – ще два поховання: без інвентарю та без анатомічного порядку; одне з них – у гробовищі ¹⁶¹.

43. Старожуків-1, курган № 12. $h = 2$ м, $\varnothing \approx 11,1$ м. У середніх шарах насипу траплялося вугілля. На рівні горизонту влаштовано склеп із брусів (2×1,4×1 м). Він покритий суцільним помостом дещо більшого розміру з товстих поздовжніх дощок, скріплених довгими залізними цвяхами з чотирма поперечними. Скелет лежав на підсипці зі світлої глини, золи та вугілля, головою на захід. Кисті обох рук покладено на відповідних тазових кістках, ноги – прямо. На

кістках обсіпка з золи та вугликів. У ногах, із правого боку, стояв роздавлений гончарний горщик. Інвентарю немає. В 1,7 м від склепу, паралельно йому, влаштоване більш пізнє дитяче поховання у труні, з випростаними кінцівками. Інвентар: дві малі намистини з синього скла та бурштину на шийних хребцях ¹⁶².

44. Білів, курган № 28. $h = 3,3$ м, $\varnothing \approx 17,5$ м. У 1,5 м вище горизонту виявлено перекриття склепу (3×2,8×0,8 м) з брусів, а на висоті 0,7 м – ще одного, меншого (2,3×1,1 м); обидва збиті залізними цвяхами. На дні останнього, приблизно на рівні горизонту, стояла домовина «звичайних розмірів». Скелет був орієнтований головою на південний захід, кисті рук складено в ділянці таза. Інвентарю немає ¹⁶³.

45. Білів, курган № 32. $h = 4$ м, $\varnothing \approx 22,6$ м. Верхня частина насипу (до 1,5 м) складалася з чистої глини. На висоті близько 2 м над рівнем горизонту виявлено склеп (3,1×2,4×1 м), скріплений значною кількістю великих залізних цвяхів, із перекриттям і підлогою у вигляді дерев'яних накатів. В середині була труна (2×0,7 м) із товстих дубових дощок, також скріплених цвяхами. Скелет мав західне орієнтування. Руки зігнуті в ліктях: праву кисть покладено на грудях, ліву – на попереку. Інвентар: біля голови – залишки золотого шиття та тонкий

¹⁶⁴ Там же, 531–532.

¹⁶⁵ Там же, 532–533.

¹⁶⁶ Там же, 540–542; Корзухина, Г. Ф. О технике тиснения, 45–46.

¹⁶⁷ Штейнгель, Ф. Р. (1905). *Раскопки курганов в Волынской губернии, произведенные в 1897–1900 гг.* Киев: Типография Н.А. Гирич, 6–7.

односторонній гребінь, праворуч від шиї – частина срібного медальйону (?), біля лівого стегна – залізний ніж ¹⁶⁴.

46. Білів, курган № 35. $h = 2,25$ м, $\varnothing \approx 10,5$ м. У південній частині насипу майже від самої вершини було помітно зотліле дерево, імовірно – залишки перекриття. Нижче виявлено широкий склеп із дубових брусів, скріплених залізними цвяхами. На глибині 1,3 м від вершини – труна ($1,8 \times 0,6$ м) із товстих брусів, обсипана золою; на зольній підсипці. Кістяк лежав головою на захід, із випростаними руками та ногами. Інвентар: між стінкою склепу та домовиною – залишки відра; біля правої скроні – срібне дротове кільце; поблизу лівої стопи – тальковий оселок ¹⁶⁵.

47. Пересопниця, курган № 29. $h = 2,7$ м, $\varnothing \approx 11,8$ м. На висоті 0,5 м від рівня горизонту виявлене дощате перекриття склепу (3×2 м) з великою кількістю цвяхів. Дно склепу являло собою тонкий дерев'яний поміст, вистелений березовою корою. Зверху на ній, на рівні горизонту, стояла труна ($2 \times 0,6$ м) із тонких дощок, також збита цвяхами. Її кришка посипана шаром золи та дрібного вугілля, зольну підсипку виявлено і під дном склепу. Кістяк орієнтований головою на південний захід. Права рука випростана, ліва покладена кистю на таз. Інвентар: у західному куті склепу, між його стінкою та гробовищем – залишки відра; в ділянці шиї – сильно

розкладений срібний медальйон із вирізом посередині (?); на пальці правої руки – срібне пластинчатє кільце; поблизу таза – дві бронзові пряжки та два бронзові поясні кільця; біля лівого стегна – залізні ключ, ніж із кістяною колодкою та кинджал із вигнутим лезом; біля лівого коліна – маленькі бронзові терези; поблизу лівої гомілки – деталі ще одних терезів і дерев'яний ящик, усередині якого – набір штампів для виготовлення прикрас, невеликий молоток і ковадло ¹⁶⁶.

48. Рогачів, курган № 5. $h = 1,54$ м; $\varnothing = 6,5$ м. На висоті 0,6 м від горизонту виявлено зотлілу балку, на висоті 0,3 м – домовину ($2,73 \times 1,15$ м), споруджену з брусів без застосування цвяхів. На перекритті з дощок знайдено золу та фрагменти кругової кераміки. Кістяк орієнтований головою на захід. Права рука випростана, ліва покладена кистю на попереk. Інвентар: на правій руці – срібний спіральний перстень; біля голови, за межами домовини, – невелике срібне кільце; на ногах – залишки шкіряного взуття ¹⁶⁷.

49. Басів Кут, курган № 7. $h = 1,2$ м, $\varnothing \approx 16,2$ м (розораний). На рівні горизонту влаштовано склеп із соснових брусів ($2,8 \times 1,7 \times 1$ м) із дубовими стовпами по кутах, покритий горизонтальним помостом. На перекритті та на дні – товстий шар берести. Всередині була труна ($2 \times 0,8$ м) із товстих дощок, також вистелена березовою корою ззовні та зсередини

¹⁶⁸ Мельник, Е. Н. Раскопки в земле лучан, 546–547.

¹⁶⁹ Виєзжів, Р. І. (1954). Розкопки курганів у Коростені та поблизу Овруча в 1911 р. *Археологія*, 9, 146.

¹⁷⁰ Мельник, Е. Н. Раскопки в земле лучан, 552–553.

¹⁷¹ Там же, 574.

ни. В південному куті склепу, поза гробовищем знайдено купку вугілля та уламки двох гончарних горщиків. Скелет лежав головою на північний захід, обидві руки випростані вздовж тіла. Інвентар: біля лівої кисті – залізний ніж у дерев'яних піхвах і тальковий оселок; зліва в ногах – залишки відра з залізними дужкою та обручами, 2 бронзовими пластинками та 6 срібними скобами ¹⁶⁸.

50. Коростень, курган № 5. $h = 4,9$ м; $\varnothing = 18,2$ м. На глибині 3,25–3,85 м від вершини виявлено три скупчення великих каменів, вагою 16–96 кг, від 3 до 9 у кожному скупченні. Під камінням, на глибині 4,65 м від вершини, виявлено пляму ($3,5 \times 2,4$ м) зі слідами зотлілого дерева та 11 залізними цвяхами по контуру. На рівні горизонту – кістяки чоловіка і жінки головами на захід, із «різним» положенням рук. Інвентар: біля черепа чоловічого кістяка – обручі та ручка відра; біля правого плеча – бойова сокира; біля правого стегна – залізний ніж та оселок; біля шиї – «шиферна застібка» (?); бронзова пряжка (фібула – ?); на пальці лівої руки – срібне вите кільце; в ногах – роздавлена глиняна посудина; біля черепа жіночого кістяка – 5 срібних S-подібних кілець, 5 бочкоподібних зернених намистин, 14 сердолікових намистин (у т. ч. 1 призматична та 2 «плиткоподібні»), 2 підвіски з сердоліку та кольорового каменю та 3 скляні намистини; на пальці –

срібне пластинчатє кільце; біля пояса – срібний бубонець ¹⁶⁹.

2.3. Земляні камери

51. Гірка Полонка, курган № 2. $h = 1,5$ м, $\varnothing \approx 8,9$ м. На висоті 0,6 м від горизонту виявлено пласт зотлілого дерева та багато фрагментів кераміки. На рівні горизонту – дощате перекриття ($3,12 \times 1,8$ м), орієнтоване з південного заходу на північний схід; у його західному куті – залізний цвях і частина залізного обруча від відра. Безпосередньо під ним – домовина ($2,1 \times 0,5$ м) із кістяком південно-західного орієнтування. Руки простягнуті вздовж тіла, ліва трохи зігнута в лікті. Інвентарю немає ¹⁷⁰.

52. Новосілки (Боромля), курган № 3. $h = 0,9$ м, $\varnothing \approx 6,7$ м. На глибині 0,3 м нижче горизонту виявлено широкий дерев'яний поміст, що покривав собою дощату домовину ($2 \times 0,45 \times 0,4$ м). Усередині – кістяк західного орієнтування. Права рука покладена на таз, ліва випростана вздовж тіла; ноги також випростані. Інвентар: срібне S-подібне кільце на лівій скроні. Поруч, у тій самій могильній ямі, лежав ще один скелет, із випростаними кінцівками. Сказано, що він був орієнтований головою на схід, однак обидва черепи при цьому сходилися скроня до скроні (?). Без інвентарю ¹⁷¹.

¹⁷² Там же, 523.

¹⁷³ Там же, 526–527.

¹⁷⁴ Там же, 529.

¹⁷⁵ Там же.

¹⁷⁶ Антонович, В. Б. (1893). Раскопки в стране древлян. *Материалы по археологии России*, 11, 59.

53. Білів, курган № 1. $h = 1,26$ м, $\varnothing \approx 8,3$ м. Нижче рівня горизонту виявлено дощатий поміст, обвуглений знизу. На глибині 2 м від вершини на розчищеному підґрунті (материку) стояла дощата труна, сколочена залізними цвяхами. В середині неї – скелет головою на південний захід, руки та ноги випростані. Інвентарю немає ¹⁷².

54. Білів, курган № 12. $h = 2,45$ м, $\varnothing \approx 11,8$ м. На рівні горизонту – поховання малої дитини (впускне – ?). Трохи нижче – пласт золи, а під ним – зруйнована дерев'яна кладка та вугілля (залишки перекриття – ?). На глибині 1,35 м від рівня горизонту на підґрунті влаштовано склеп ($2,5 \times 0,9$ м) із міцних дубових брусів, скріплених цвяхами по кутах. У середині – кістяк головою на захід, притулений до північної стінки склепу. Руки складено в ділянці поперека, ноги випростано. Інвентар: S-подібне кільце біля лівої скроні ¹⁷³.

55. Білів, курган № 21. $h = 0,8$ м, $\varnothing \approx 8,6$ м. Приблизно на рівні горизонту виявлено поміст ($3,1 \times 2,4$ м) із обтесаних брусів, складених у два перпендикулярні ряди. Під ним, на глибині 1,2 м від рівня горизонту, на розчищеному підґрунті підсипка з синюватого глею та золи з вугіллям, а на ній – труна ($2,05 \times 0,55$ м) із товстих брусів. Скелет лежав головою на захід, руки та ноги випростані. Інвентар: поблизу ший – підковоподібна

фібула; на лівому плечі – ще одна, менша; біля правої кисті – залізний ніж; уздовж правої гомілкової кістки – залізний інструмент на зразок щипців (пінцет – ?); біля ступень – залізні залишки відра ¹⁷⁴.

56. Білів, курган № 22. $h = 0,95$ м, $\varnothing \approx 5,7$ м. На глибині 1,6 м від вершини виявлено дощатий поміст, а на 0,15 м нижче – кришку домовини. Останню ($2,4 \times 0,6$ м) зведено з товстих дубових брусів на зольній підсипці. Скелет лежав головою на захід із випростаними руками. Поховання безінвентарне ¹⁷⁵.

57. Городськ, курган № 1. $h = 1,55$ м, $\varnothing \approx 12$ м. На рівні горизонту – шар жовтого піску, а під ним – кілька дубових, обкладених берестою брусів шириною 0,3 м – залишки заваленого перекриття. На 0,3 м нижче – погано збережений кістяк у випростаному стані, головою на захід. Інвентарю немає ¹⁷⁶.

58. Київ–1, поховання б/№ 2002 р. по вул. Великій Житомирській, 2. Поховання було пограбоване в XI ст. На дні великої ($3,33 \times 1,24$ м) могильної ями, на глибині 2,2 м від сучасної поверхні, зафіксовано яму менших розмірів ($2,24 \times 0,9 \times 0,73$ м); обидві орієнтовані за віссю південний захід – північний схід. Менша яма була зверху перекрита суцільним накатом із 17 колод діаметром 0,1–0,15 м. У ній виявлено труну ($2,5 \times 0,58 \times 0,3$ м), скріплену 17 залізними цвяхами. Інвентар: під черепом – дві срібні

¹⁷⁷ Мовчан, І. І., Гончар, В. М., Ієвлев, М. М., & Козловський, А. О. Звіт про археологічні дослідження, 3–27; Мовчан, І. І., Боровський, Я. Є., Гончар, В. М., & Ієвлев, М. М. Дослідження в «городі» Володимира, 190.

¹⁷⁸ Cynkalowski, A. Materiały do pradziejów Wołynia i Polesia, 159.

¹⁷⁹ Мовчановський, Ф. М. Щоденний керівника, 69; Довженок, В. Й. Огляд археологічного вивчення, 90; Зоценко, В. М. (2007). Скандинавські старожитності Вишгорода. В *Старожитності Вишгородщини: 36. тез, доповідей і повідомлень 13-ї наук.-практ. конференції, присвяч. «Дню пам'яті Ярослава Мудрого», 24–25 травня 2007 р., м. Вишгород* (с. 58–59). Вишгород: Вишгородський історико-культурний заповідник; Андрощук, Ф., & Зоценко, В. (2012). *Скандинавские древности Южной Руси. Каталог*. Paris: АСНСВуз, 83.

¹⁸⁰ Мовчановський, Ф. М. Щоденник керівника, 70–71.

¹⁸¹ Каргер, М. К. Древний Киев, 177.

з позолотою лунниці, орнаментовані зерню; біля правого стегна – залізний ніж; у заповненні – позолочений срібний гудзик із петелькою, срібне скроневе кільце, набір із 10 скляних, пастових і кришталевої намистин, золота кулька від ювелірного виробу ¹⁷⁷.

3. Камери невизначеної конструкції

59. Понебель, поховання б/№. Під курганним насипом виявлено дерев'яний зруб, а всередині – один людський кістяк ¹⁷⁸.

60. Вишгород, поховання № 2/1936 на садибі Дорошенка. Могильну яму (1,83×1,47 м) вдалося простежити на глибину 0,7 м (верхня частина поховальної споруди і курганний насип могли бути знищені в давнину). Чоловічий кістяк лежав головою на захід. Навколо нього в кількох місцях зафіксовано сліди зотлілого дерева. Інвентар: між черепом і правим плечем померлого – залізний ніж із залишками дерев'яного руків'я, залізне калачеподібне кресало та бронзове кільце з залишками тканини (як вважали дослідники, від торбини, в якій лежали ніж та кресало); з цим поховальним комплексом іноді пов'язують скандинавську за походженням кільцеву фібулу ¹⁷⁹.

61. Вишгород, поховання б/№ на садибі Дорошенка. Зафіксовано пограбовану мо-

гильну яму (2,2×2 м) із великою кількістю фрагментів гончарної та ліпної кераміки ¹⁸⁰.

62. Київ, поховання 111. Підпрямокутна могильна яма (2,15×1,1 м) простежена на висоту 0,3–0,7 м. Уздовж північно-східної стінки могильної ями зафіксовано чоловічий кістяк, що лежав на правому боці з підігнутою лівою ногою, головою на північний захід. Ліворуч від нього – жіночий скелет – на правому боці, з сильно підігнутими ногами. За М. К. Каргером, жінку було поховано в сидячому положенні. Інвентар: під тазовими кістками чоловічого скелета – чотири фрагменти срібного персня, вістря списа, вістря стріли та уламок кольчуги з залізних кілець; біля його правої ступні – бронзове кільце; золота тринамистинна сережка; два фрагменти круглої підвіски з ажурним решітчастим плетінням; фрагмент залізного ключа, шість уламків скляних браслетів; шиферний оселок ¹⁸¹.

63. Київ–ІІ, «курган-могиканин» (поховання 118). h = 2 м, Ø ≈ 12,5 м. Поховання виявилось пограбованим іще в давнину. Під курганним насипом виявлено прямокутну могильну яму (4,5×3,15×1,5 м), орієнтовану за віссю північний схід – південний захід. У північно-західній частині лежав кістяк із випростаними кінцівками, головою на південний схід. За М. Ф. Біляшівським, похованих могло бути троє. Інвентар: біля лівої

¹⁸² Беляшевский, Н. Ф. (1903). Курган-могикан на территории Киева. *Археологическая летопись Южной России*, 6, 357–361; Каргер, М. К. Древний Киев, 190–196; Зоценко, В. Н. Киевский некрополь II, 456–457.

¹⁸³ Мовчан, І. І., & Климовський, С. І. Дослідження «граду Ярослава», 93.

¹⁸⁴ Кубишев, А. І. Стародавній Китаїв, 51.

¹⁸⁵ Там же; Мовчан, І. І. Давньокиївська околиця, 157.

¹⁸⁶ Мовчановський, Ф. М. Щоденник керівника, 69; Довженок, В. Й. Огляд археологічного вивчення, 90.

¹⁸⁷ Мовчановський, Ф. М. Щоденник керівника, 69; Довженок, В. Й. Огляд археологічного вивчення, 90.

¹⁸⁸ Лебединцев, П. Г. О раскопке на Софийском дворе, 64; Антонович, В. Б. Археологическая карта, 36.

руки – три пастові намистини та бронзовий гудзик; поблизу правої ступні – кістяна накладка (на колчан?), залізна шпора та бронзове кільце; між гомілками – дерев'яна чаша зі срібною накладкою; в північному куті могильної ями – ще одна залізна шпора, залізний предмет і бронзова ручка від кресала; в центральній частині ями – мініатюрна скляна посуда ¹⁸².

64. Київ–І, поховання б/№ 2001 р. по вул. Рейтарській, 4. Поховання було пограбоване ще в давнину. Воно було здійснене в ямі (2,95×1,4×0,9 м), орієнтованій за віссю захід – схід. В її заповненні чітко читалися сліди деревного тліну, виявлено 17 залізних цвяхів. Рештки кістяка жінки 30–40 років були складені по краях могильної ями. За пропорціями черепа можна припускати скандинавське походження померлої. Інвентар: відерце з сосни з залізним окуттям (імовірно, виготовлене спеціально для поховальної церемонії), велика ремінна пряжка, кільце, кілька платівок від невизначеного виробу ¹⁸³.

65. Китаїв–1, поховання б/№ із розкопок О. Д. Ертеля. Серед досліджених курганів кілька мали дерев'яні обкладки стін, а іноді – й дно, могильних ям. Крім того, деякі з них містили й «рухомі» гробовища ¹⁸⁴.

66. Китаїв – 3, поховання б/№ із розкопок О. Д. Ертеля. В ямі, обкладеній по боках товстими дошками, виявлено кістяки жінки (по

центру) та двох чоловіків. Верхня частина одного з них була розсічена до самого таза; відрубаної лівої частини черепа немає. На думку автора розкопок, тіло могло бути не розсічене, а розпиляне після смерті ¹⁸⁵.

3.1. Поховання з сумнівною атрибуцією

Вишгород, поховання № 1/1936 на садибі Дорошенка. Поховальна споруда була аналогічною з похованням № 2 (див. вище). Кістяк, верхню частину якого було знищено внаслідок земляних робіт, мав північно-західне орієнтування. Інвентар: у головах – перекинутий горщик; у заповненні ями – кілька фрагментів ліпного посуду, амфорні вінця та ціла амфора ¹⁸⁶.

Вишгород, поховання № 3/1936 на садибі Дорошенка. Поховальна споруда була аналогічною з похованням № 2 (див. вище). В похованні зафіксовано кістяк східного орієнтування. Інвентар: з обох боків черепа – срібні скроневі кільця ¹⁸⁷.

Київ–І, поховання 103. На глибині ≈2,8 м від денної поверхні, «в смузі вугілля» (?), виявлено людський скелет і кістки коня. Інвентар: залізні стремена і «кинджал» (?); за словами В. Б. Антоновича, також виявлено спис, вудила і пряжки ¹⁸⁸.

¹⁸⁹ Хойновский, И. А. Раскопки великокняжеского двора, 24.

¹⁹⁰ Каргер, М. К. Древний Киев, 208–210; Зоценко, В. Н. Киевский некрополь II, 460–464.

¹⁹¹ Антонович, В. Б. Археологические находки, 251–252; Антонович, В. Б. О древнем кладбище, 43; Каргер, М. К. Древний Киев, 210–211; Андрощук, Ф. Скандинавские древности, 39–40; Зоценко, В. Н. Киевский некрополь, 464–466.

Київ–I, поховання 107. У ґрунтовій могилі, на підлозі з дощок, поруч виявлено кістяки чоловіка та жінки. Інвентар: бронзовий (?) перстень із розеткою на щитку на руці у жінки, кістяне вістря стріли, амфора, скляна посудинка ¹⁸⁹.

Київ–II, поховання 124. Характер поховальної споруди невідомий. Крім поховального інвентарю, виявлено залізний цвях. Інвентар: дві бронзові позолочені овальні фібули, срібна кругла фібула, пара скроневих кілець волинського типу, срібна сережка з пастовою намистиною, кільце з золотого дроту, намисто з десяти пастових, трьох сердоликових (двох 14-гранних і однієї біпірамідальної 8-гранної), трьох кришталевих, однієї скляної та однієї бурштинової намистин, срібна прямокутна підвіска, бронзова хрестоподібна підвіска, дві візантійські монети (931–944 pp.) ¹⁹⁰.

Київ–II, поховання 125. У ґрунтовій могилі, облаштування якої не описане, виявлено кістяк західного орієнтування. Ф. А. Андрощук і В. М. Зоценко вважали поховання 117 і 125 єдиним комплексом. Інвентар: у ділянці плечей – 2 срібні позолочені овальні фібули; біля шиї – 2 срібні хрестоподібні підвіски (за іншими даними, овальні фібули та хрестоподібні підвіски знайдено в ділян-

ці пояса, що може вказувати на сидяче положення небіжчиці) та намисто з 6 скляних і 1 пастової намистин і підвіски-дирхема (142/759–760 р.); біля черепа – 4 срібні та 1 золота сережки з напускними кришталевими, пастовими або скляними намистинами; в ділянці поперека – точильний брусок з отвором ¹⁹¹.

References

Androshchuk, F. A. (1999). *Normany i slov'iany u Podeseenni*. Kyiv: Tovarystvo arkeolohii ta antropolohii [in Ukrainian].

Androshchuk, F. (2004). Skandinavskie drevnosti v sotsialnoi topografii drevnego Kievа, *Ruthenica*, III, 7–47 [in Russian].

Androshchuk, F., Panchenko, M., & Kovaliukh, M. (1996). Do peredistorii sporudzhennia Desiatynnoi tserkvy (khronolohichniy analiz pokhovalnykh kompleksiv). In *Tserkva Bohorodytsi Desiatynna v Kyievi. Do 1000-littia osvychennia* (pp. 43–46). Kyiv: ArtEk [in Ukrainian].

Androshchuk, F., & Zotsenko, V. (2012). *Skandinavskie drevnosti Iuzhnoi Rusi. Katalog*. Paris: ACHCByz [in Russian].

Antonovich, V. B. (1879). Arkheologicheskie nakhodki i raskopki v Kieve i v Kievskoi gubernii v techenie 1876 g. In *Chtenija v Istoricheskom obshhestve Nestora-letopisca* (Vol. 1, pp. 244–261, 282) [in Russian].

Antonovich, V. B. (1884). O drevnem kladbishche u Iordanskoi tserkvi v Kieve (o rezultatakh raskopok, proizvedennykh v severnom uglu goroda Kievа. In *Tru-*

dy IV Arheologicheskogo s#ezda v Kazani (Vol. I, pp. 42–44) [in Russian].

Antonovich, V. B. (1893). Raskopki v strane drevlian. *Materialy po arheologii Rossii, II* [in Russian].

Antonovich, V. B. (1895). *Arkheologicheskaja karta Kievskoi gubernii* (Prilozhenie k 15 t. “Drevnosti”). Moskva: Tipografiia M. G. Volchaninova [in Russian].

Avdusin, D. A., & Pushkina, T. A. (1989). Tri pogrebalnye kamery iz Gnezdova. In *Istoriia i kultura drevnerusskogo goroda* (pp. 190–205). Moskva: Izdatelstvo MGU [in Russian].

Avlasovich, A. M. (2015). Issledovanie sidiachego pogrebeniia radimichanki v kurgannom nekropole u d. Studenka Bykhovskogo raiona. In *Bykhovskie kraevedcheskie chteniia. IV nauchno-prakticheskaja konferentsiia, posviashchennaia 100-letiiu so dnia nachala Pervoi mirovoi voyny, 30 dekabria 2014 g., g. Bykhov* (pp. 54–60). Bykhov [in Russian].

Beliashevskii, N. F. (1903). Kurgan-mogikan na territorii Kiev. *Arheologicheskaja letopis' Juzhnoj Rossii*, 6, 357–361 [in Russian].

Bibikov, D. V. (2019). Kryterii vydilennia kamernykh pokhovan epokhy vikiniv u Cerednomu Podniprovi: suchasnyi stan problemy. In *I Vseukrainskyi arkeolohichnyi z'izd: materialy roboty* (pp. 433–446). Kyiv: Instytut arkeolohii NAN Ukrainy [in Ukrainian].

Bibikov, D. V. (2020). Relihiina nalezhnist davnoruskikh kamernykh pokhovan. *Arkheolohiia*, 1, 61–71 [in Ukrainian].

Blifeld, D. I. (1977). *Davnoruski pam'iatky Shestovysi*. Kyiv: Naukova dumka [in Ukrainian].

Borovskii, Ia. E., Arkhipova, E. I., Kaliuk, A. P., & Syromiatnikov, A. K. (1988). Arkheologicheskie issledovaniia v “Verkhnem Kieve” v 1988 g. (Otchet o raskopkakh po ul. B. Zhitomirskoi, 2 i nabliudeniakh za zemlianyimi rabotami v “Verkhnem gorode” v 1988 g. *Naukovyi arkhiv Instytutu arkeolohii NANU*, F.e., № 1988/17.

Borovskiy, Ya. Ye., & Kaliuk, O. P. (1993). Doslidzhennia kyivskoho dytyntsia. In *Starodavni Kyiv. Arkheolohichni doslidzhennia 1984–1989 rr.* (pp. 3–42). Kyiv: Naukova dumka [in Ukrainian].

Cynkalowski, A. (1961). *Materialy do pradziejów Wołynia i Polesia Wołyńskiego*. Warszawa: PTA.

Dovzhenok, V. Y. (1950). Ohliad arkeolohichnoho vyvchennia drevnoho Vyshhoroda za 1934–1937 rr. *Arkheolohiia*, 3, 64–92 [in Ukrainian].

Geze, V. (1905). Zametki o nekotorykh kievskikh drevnostiakh. *Zapiski otdeleniya russkoi i slavyanskoi arheologii Russkogo arheologicheskogo obshhestva*, 7 (1), 143–146.

Golubeva, L. A. (1949). Kievskii nekropol. *Materialy i issledovaniia po arheologii SSSR*, 11, 103–118 [in Russian].

Gräslund, A.-S. (1980). *Birka IV: The Burial Customs. A study of the graves on Björko*. Stockholm: Almqvist & Wiksell.

Hamchenko, S. S. (1927). Rozkopy 1926 roku v Kyievi (davnisha sadyba V. P. Trubetskoho). In *Kоротке зvidomlennia Vseukrainskoho arkeolohichnoho komitetu za 1926 r.* (pp. 17–32). Kyiv [in Ukrainian].

Honcharov, V. K. (1949). Arkheolohichna rozvidka po r. Rostavytsi v 1946 r. In *Arkheolohichni pam'iatky URSR* (Vol. 1, pp. 237–245) [in Ukrainian].

Izvestija Imperatorskoj arheologicheskoi komissii. (1909). *Pribavleniia k Vyp. 32*.

Ivakin, G. Iu., Ioannisian, O. M., & Elshin, D. D. (2010). Arkhitekturno-arkheologicheskie issledovaniia Desiatinnoi tserkvi v Kieve 2008–2009 godakh. In *Trudy Gosudarstvennogo Ermitazha* (T. 53. Arkhitektura Vizantii i Drevnei Rusi IX–XII vekov, pp. 377–390). Sankt-Peterburg: Izdatelstvo Gosudarstvennogo Ermitazha [in Russian].

Ivakin, H. Yu., Ioannisian, O. M., Yolshyn, D. D., & Lukomskiy, Yu. V. (2012). Doslidzhennia Desiatyn-

noi tserkvy v Kyievi u 2007–2008 rr. In *Materialna ta dukhovna kultura Pivdennoi Rusi. Materialy Mizhnarodnoho polovoho arkheolohichnoho seminaru, prysviachenoho 100-littiu vid dnia narodzhennia V.Y. Dovzhenka (Chernihiv–Shestovytsia, 16–19 lypnia 2009 r.)* (pp. 130–138). Kyiv; Chernihiv: Chernihivskyi natsionalnyi pedahohichnyi universytet imeni T. H. Shevchenka [in Ukrainian].

Ivakin, H. Yu., & Koziuba, V. K. (2003). Novi pokhovannia X–XI st. Verkhnoho Kyieva (z rozkopok Arkhitekturno-arkheolohichnoi ekspedytsii 1997–1999 rr.). In *Druzhynni starozhytnosti Tsentralno-Skhidnoi Yevropy VIII–XI st.* (pp. 38–50). Chernihiv: Siverianska dumka [in Ukrainian].

Ivakin, H. Yu., Kozubovskiy, H. A., Koziuba, V. K., Poliakov, S. Ye., & Chmil, L. V. (1999). Doslidzhennia na terytorii Mykhailivskoho Zolotoverkhoho monastyria u 1998–1999 rr. *Arkheolohichni vidkryttia v Ukraini 1998–1999*, 5–6 [in Ukrainian].

Ivakin, V. G. (2011). Kievskie pogrebeniia X veka. *Stratum plus*, 5, 1–44 [in Russian].

Ivakin, V. H. (2008). *Khrystyianski pokhovalni pam'iatky davnoruskoho Kyieva*. Kyiv: KNT [in Ukrainian].

Ivakin, V. H. (2012). Kyivski pokhovalni kamery. In *Materialy Mizhnarodnoho polovoho arkheolohichnoho seminaru, prysviachenoho 100-littiu vid dnia narodzhennia V.Y. Dovzhenka (Chernihiv–Shestovytsia, 16–19 lypnia 2009 r.)* (pp. 122–129). Kyiv; Chernihiv: Chernihivskyi natsionalnyi pedahohichnyi universytet imeni T. H. Shevchenka [in Ukrainian].

Janowski, A. (2015). *Groby komorowe w Europie Środkowo-Wschodniej. Problemy wybrane*. Szczecin: IAE PAN.

Karger, M. K. (1940). Pogrebenie kievskogo družinnika X v. *Kratkie soobshhenija Instituta istorii material'noj kul'tury AN SSSR*, V, 79–82 [in Russian].

Karger, M. K. (1947). Kievskaiia ekspeditsiia (1846 g.). *Kratkie soobshhenija Instituta istorii material'noj kul'tury AN SSSR*, XXI, 38–40 [in Russian].

Karger, M. K. (1958). *Drevnii Kiev* (T. 1). Moskva; Leningrad: Izdatelstvo Akademii nauk SSSR [in Russian].

Khamaiko, N. (2014). Kamerni pokhovannia nekropolia Desiatynnoi tserkvy: problemy interpretatsii. *Opus mixtum*, 2, 137–147 [in Ukrainian].

Khamaiko, N. (2018). Pokhovannia konia X stolittia iz sadyby Trubetskykh u Kyievi. *Opus mixtum*, 6, 105–122 [in Ukrainian].

Khoinovskii, I. A. (1893). *Raskopki velikokniazheskogo dvora drevnego Kieva, proizvedennye v 1882 godu*. Kiev: Tipografiia S. V. Kulzhenko [in Russian].

Kilievich, S. R. (1973). Issledovaniia na territorii Velikogo kniazhego dvora v Kieve. *Arheologicheskie otkrytiia 1972*, 285–286 [in Russian].

Kilievich, S. R. (1982). *Detinets Kieva IX – pervoi poloviny XIII v.* Kiev: Naukova dumka [in Russian].

Kilievich, S. R., & Kharlamov, V. A. (1986). Raskopki Fedorovskogo monastyria v Kieve. *Arheologicheskie otkrytiia 1984*, 241 [in Russian].

Kirpichnikov, A. N., Lebedev, G. S., Bulkin, V. A., Dubov, I. V., & Nazarenko, V. A. (1980). Russko-skandinavskie sviazi epokhi obrazovaniia Kievskogo gosudarstva na sovremennom etape arkheologicheskogo izucheniia. *Kratkie soobshhenija Instituta arheologii AN SSSR*, 160, 24–38.

Kopylov, F. B. (1951). Zrubne pokhovannia bilia Desiatynnoi tserkvy. *Arkheolohiia*, V, 233–235 [in Ukrainian].

Korzukhina, G. F. (1946). O tekhnike tisneniia i peregorodchatoi emaliv drevnei Rusi X–XII vv. *Kratkie soobshhenija Instituta istorii material'noj kul'tury AN SSSR*, XIII, 45–54 [in Russian].

Kubyshev, A. I. (1964). Starodavni Kytaiiv. *Arkheolohiia*, XVII, 43–55 [in Ukrainian].

Lebedintsev, P. G. (1888). O raskopke na Sofiiskom dvore v mae 1878 g. In *Chtenija v Istoricheskom obshchestve Nestora-letopisca* (Vol. II (1), p. 64) [in Russian].

Lesman, Iu. M. (1997). Kvazikamernoe pogrebenie v mogilnike Struiskoe na Verkhnei Volge i problema proiskhozhdeniia drevnerusskikh sidiachikh pogrebenii. In *XIII konferentsiia po izucheniiu istorii, ekonomiki, literatury i iazyka skandinavskikh stran i Finliandii* (pp. 180–183). Petrozavodsk [in Russian].

Lesman, Iu. M. (2014). Skandinavskii komponent drevnerusskoi kultury. *Stratum plus*, 5, 43–93 [in Russian].

Livokh, R. (2010). Bolshie kurgany letopisnogo Plesneska. In *Slaviano-russkoe iuvelirnoe delo i ego istoki. Materialy Mezhdunarodnoi nauchnoi konferentsii, posviashchennoi 100-letiiu so dnia rozhdeniia Galiny Fedorovny Korzukhinoi (Sankt-Peterburg, 10–16 apreliia 2006 g.)* (pp. 486–492). Sankt-Peterburg: Nestor-Istoriia [in Russian].

Liwoch, R. (2018). *Zabytki z wykopalisk Teodora Nieczuja-Ziemieckiego w latopisowym Pleśniku (Podhorce na Ukrainie) / Artefacts from Excavations by Teodor Nieczuja-Ziemiecki in Mediaeval Plisnes'k (Pidgirci in Ukraine)*. Kraków: Museum archeologiczne w Krakowie.

Melnik, E. N. (1901). Raskopki v zemle luchan. In *Trudy XI Arheologicheskogo s#ezda* (Vol. 1, pp. 479–513) [in Russian].

Melnikova, E. A., & Petrukhin, V. Ia. (1986). Formirovanie seti rannegorodskikh tsentrov i stanovlenie gosudarstva (Drevniaia Rus i Skandiniavia). *Istoriia SSSR*, 5, 64–78 [in Russian].

Mikhailov, K. A. (2016). *Elitarnyi pogrebalnyi obriad Drevnei Rusi: kamernye pogrebeniia IX – nachala XI veka v kontekste severoevropeiskikh analogii*. Sankt-Peterburg: Branko [in Russian].

Motsia, O. P. (2019). Shche raz pro elitarnyi pokhovalnyi obriad yazychnytskoi Rusi. *Arkheolohiia*, 2, 48–60 [in Ukrainian].

Movchan, I., Borovskyi, Ya., & Honchar, V. (2003). Novi znakhidky z druzhynnoho nekropolia Verkhnoho Kyieva. In *Druzhynni starozhytnosti Tsentralno-Skhidnoi Yevropy VIII–XI st.* (pp. 114–120). Chernihiv: Siverianska dumka [in Ukrainian].

Movchan, I. I. (1973). Otchet o raskopkakh Ki-taevskogo poseleniia i mogilnika. *Naukovyi arkhiv Instytutu arkheolohii NANU*, f. e., 1973/22 [in Russian].

Movchan, I. I. (1993). *Davnokiyivska okolytsia*. Kyiv: Naukova dumka [in Ukrainian].

Movchan, I. I., Borovskyi, Ya. Ye., Honchar, V. M., & Ievlev, M. M. (2003). Doslidzhennia v “horodi” Volodymyra Starodavnoho Kyieva. In *Arkheolohichni vidkryttia v Ukraini 2001–2002* (pp. 187–191) [in Ukrainian].

Movchan, I. I., Honchar, V. M., Ievlev, M. M., & Kozlovskiy, A. O. (2002). Zvit pro arkheolohichni doslidzhennia na vul. Velyka Zhytomyrska, 2. *Naukovyi arkhiv Instytutu arkheolohii NANU*, f. e., № 2002/84 [in Ukrainian].

Movchan, I. I., & Klymovskiy, S. I. (2002). Doslidzhennia “hradu Yaroslava” Starodavnoho Kyieva. In *Arkheolohichni vidkryttia v Ukraini 2001–2002* (pp. 192–195) [in Ukrainian].

Movchanovskyi, F. M. (1936). Shchodennyk kerivnyka Vyshhorodskoi ekspedytsii IIMK (05.09–26.09.1936 r.). *Naukovyi arkhiv Instytutu arkheolohii NANU*, f. 20, № 42 [in Ukrainian].

Müller-Wille, M. (2014). The Cemetery at Bodzia in a Broader European Context. In *Bodzia: A Late Viking-Age Elite Cemetery in Central Poland* (pp. 477–510). Leiden–Boston: Brill.

Otchet Imperatorskoj arheologicheskoy komissii za 1908 g. (1912). Sankt-Peterburg [in Russian].

Pasternak, Ya. (1948). Litopysnyi horod Plisnensk ta problema variativ u Halychyni. *Naukovyi zbirnyk Ukrainskoho vilnoho universytetu*, 5, 138–148 [in Ukrainian].

Petrukhin, V. Ia. (1993). Variagi i khazary v istorii Rusi. *Etnograficheskoe obozrenie*, 3, 68–83 [in Russian].

Plavinskii, N. A. (2014). Nekotorye rezultaty raskopok srednevekovykh pogrebalnykh pamiatnikov Braslavskogo Poozeria arkheologicheskoi ekspeditsiei Natsionalnogo istoricheskogo muzeia Respubliki Belarus. In *Věsture: avoti un cilvēki* (pp. 304–312). Daugavpils: Daugavpils Universitātes Akadēmiskais apgāds “Saule” [in Russian].

Plavinskii, N. A., & Vasilev, V. M. (2018). “Pogrebalnaia kamera” ili net? Vozmozhnye puti transformatsii “kamernogo” obriada na territorii Polotskoi zemli v kontse X–XI vv. In *Arkheologiiia Drevnei Rusi: problemy i otkrytiia. Materialy mezhdunarodnoi konferentsii, posviashchennoi 100-letiiu so dnia rozhdeniia D. A. Avdusina* (pp. 63–64). Moskva: Pamiatniki istoricheskoi mysli [in Russian].

Primak, V. V. (2018). Podkovoobraznye fibuly iz drevnerusskikh pamiatnikov Levoberezhia Dnepra. *Filo Ariadne*, 3. Retrieved from <http://filoariadne.esrae.ru/pdf/2018/3/230.pdf> [in Russian].

Ratysh, O. O. (1971). Bahate pokhovannia rubezhu X–XI st. u Sudovii Vyshni. In *Seredni viky na Ukraini* (Vol. 1, pp. 162–168). Kyiv: Naukova dumka [in Ukrainian].

Rusanova, I. P. (1973). Slavianskie drevnosti VI–IX vv. mezhd Dneprom i Zapadnym Bugom. In *Svod arheologicheskikh istochnikov* (Vol. E1-25). Moskva: Nauka [in Russian].

Samoilovskyi, I. M. (1954). Slov’ianskyi mohylnyk na r. Pronivshchyni pid Kyievom. *Arkheolohiia*, 3, 184–188 [in Ukrainian].

Samokvasov, D. Ia. (2016). *Mogilnye drevnosti severianskoi Chernigovshchiny*. Moskva: Sinodalnaia tipografiia [in Russian].

Sedov, V. V. (1982). Vostochnye slaviane v VI–XIII vv. *Arkheologiiia SSSR*, 2 [in Russian].

Sedova, M. V. (1981). *Iuvelirnye izdeliia drevnego Novgoroda (X–XV vv.)*. Moskva: Nauka [in Russian].

Serhieieva, M. S. (2015). *Maistry z obrobky dereva ta kistky davnoruskoho mista Voinia*. Kyiv; Kharkiv: Maidan [in Ukrainian].

Shinakov, E. A. (1995). *Ot prashchi do skramasaksa: na puti k derzhave Riurikovichei*. Briansk; Sankt-Peterburg: Brianskii gosudarstvennyi universitet imeni akademika I. G. Petrovskogo [in Russian].

Shinakov, E. A., Gurianov, V. N., & Chubur, A. A. (2011). *Pogrebalnyi obriad v Srednem Podesene kak istochnik dlia istoricheskoi rekonstruktsii*. Briansk: Kursiv [in Russian].

Shteingel, F. R. (1905). *Raskopki kurganov v Volynskoi gubernii, proizvedennye v 1897–1900 gg.* Kiev: Tipografiia N. A. Girich [in Russian].

Sobolev, V. Iu. (1997a). Kamernoe zakhoronienie v mogilnike Rapti-Navolok II v kontekste stanovleniia drevnerusskogo pogrebalnogo obriada. In *XIII konferentsiia po izucheniiu istorii, ekonomiki, literatury i iazyka skandinavskikh stran i Finliandii. Tezisy dokladov* (pp. 183–185). Petrozavodsk [in Russian].

Sobolev, V. Iu. (1997b). O drevnerusskikh kamernykh pogrebeniiaakh Novgorodskoi zemli. *Pamiatniki stariny. Kontseptsii. Otkrytiia. Versii. Pamiaty V. D. Beletskogo* (Vol. II, pp. 272–277). Sankt-Peterburg; Pskov: Nevelskaia tipografiia [in Russian].

Sobolev, V. Iu. (2018). Kamery, domoviny, groby. Sudba severoevropetskoi pogrebalnoi traditsii v Novgorodskoi zemle XI–XII vv. In *Arkheologiiia Drevnei Rusi: problemy i otkrytiia. Materialy mezhdunarodnoi konferentsii, posviashchennoi 100-letiiu so dnia rozh-*

deniia D. A. Avdusina (pp. 66–67). Moskva: Pamiatniki istoricheskoi mysli [in Russian].

Sytyi, Iu. N. (2011). Mogily khristian Chernigova X veka (k postanovke problemy). In *Khristiiianizatsiini vplivi v Kiivskii Rusi za chasiv kniazia Oskolda: 1150 rokiv. Materiali mizhnarodnoi naukovoï konferentsii, 19–20 listopada 2010 r.* (pp. 98–110). Chernigiv; Luts'k: Teren [in Russian].

Sytyi, Yu. M. (2009). Kamery, “psevdokamery” ta mohyly Chernihivskoho nekropolia. In *Chernihivski starozhytnosti* (Vol. II, pp. 292–296). Chernihiv [in Ukrainian].

Tolochko, P. P. (2009). Istoricheskaiia topografiia rannego Kieva: realnaia i vymyshlennaia. *Ruthenica*, 8, 151–183 [in Russian].

Tymoshchuk, B. O. (1982). *Davnoruska Bukovyna (X – persha polovyna XIV st.)*. Kyiv: Naukova dumka [in Ukrainian].

Velmin, S. P. (1910). Arkheologicheskie izyskaniia v Imperatorskoi arkheologicheskoi komissii v 1908–1909 godakh na territorii Drevnego Kieva. *Voenna-istoricheskii vestnik*, 7–8, 121–153 [in Russian].

Voitekhovich, A. V. (2019). *Pogrebalnyi obriad naseleniia Polotskoi zemli v X–XII vv.* Minsk: Belaruskaiia navuka [in Russian].

Vyiezzhiv, R. I. (1954). Rozkopky kurhaniv u Koro-steni ta poblyzu Ovrucha v 1911 r. *Arkheolohiia*, 9, 145–153 [in Ukrainian].

Zharnov, Iu. E. (1991). Zhenskie skandinavskie pogrebeniia v Gnezdove. In *Smolensk i Gnezdovo* (pp. 200–225). Moskva: Izdatelstvo MGU [in Russian].

Zharnov, Iu. E. (1998). Gnezdovskie kurgany s ostatkami trupopolozheniia. In *Istoricheskaiia arkheologiia. Traditsii i perspektivy (k 80-letiiu so dnia rozhdeniia Daniila Antonovicha Avdusina)* (pp. 92–105). Moskva: Pamiatniki istoricheskoi mysli [in Russian].

Zotsenko, V. M. (2007). Skandynavski starozhytnosti Vyshhoroda. In *Starozhytnosti Vyshhorodshchyny: Zb. tez, dopovidei i povidomlen 13-i nauk.-prakt. konferentsii, prysviach. “Dniu pam’iati Yaroslava Mudroho”, 24–25 travnia 2007 r., m. Vyshhorod* (pp. 43–70). Vyshhorod: Vyshhorodskiy istoriko-kulturnyi zapovidnyk [in Ukrainian].

Zotsenko, V. N. (2009). Kievskii nekropol II: mesto v istoricheskii topografii goroda, tipologiia inventaria, khronologiia. In *Slaviano-russkoe iuvelirnoe delo i ego istoki. Materialy Mezhdunarodnoi nauchnoi konferentsii, posviashchennoi 100-letiiu so dnia rozhdeniia Galiny Fedorovny Korzukhinoi (Sankt-Peterburg, 10–16 apreliia 2006 g.)* (c. 442–465). Sankt-Peterburg: Nestor-Istoriia [in Russian].

Zozulia, S. S. (2012). Datirovka kamernogo pogrebeniia v kurgane 348 Timerevskogo mogilnika. *Rossiiskaia arkheologiia*, 4, 90–98 [in Russian].

Zozulia, S. S. (2014). K voprosu ob osobennostiakh kamernogo obriada pogrebeniia v Iaroslavskom Povolzhe. Pogrebeniia v kurganakh 100 i 459 Timerevskogo arkheologicheskogo kompleksa. In *XIV Tikhomirovskie kraevedcheskie chteniia: Materialy nauchnoi konferentsii* (pp. 233–243). Iaroslavl: Iaroslavskii gosudarstvennyi istoriko-arkhitekturnyi i khudozhestvennyi muzei-zapovednik [in Russian].

Dmytro Bibikov

CHAMBER GRAVES AND THEIR IMITATIONS ON THE RIGHT BANK OF THE DNIPER: WAYS OF EVOLUTION OF THE ELITE FUNERAL RITE

The article is devoted to a specific category of ancient Rus burial monuments of X–XI centuries. They combine the features of both elite chamber tombs of the Viking Age and ordinary Christian burials of the beginning of the II millennium AD. The author considered to combine such burials under the term “pseudo-chambers” or “imitation chambers”. There are four types of them: 1) chambers with coffins; 2) ground chambers; 3) “earthen” chambers with wooden flooring, but without wall coverings; 4) “large burial pits” without wooden structures. In the article there is analysis of the structural and ceremonial features of each of these chamber types. Moreover, the author identifies their peculiarities. Obviously, the erection of classical chamber tombs in the southern Rus territories ceased with the beginning of Christianization. However, the ancient Rus elite could not abandon this tradition completely, which was reflected in the appearance of imitation cameras. The vast majority of them inside permanent wooden structures contain a movable coffin. This fact contradicts the basic idea of the classical chamber tombs as “houses of the dead” and indicates at least a significant influence of the Christian doctrine. The spread of pseudo-chambers in the territory of Volyn should undoubtedly be linked to the governmental activity of Volodymyr Sviatoslavych that may have been accompanied by an influx of people (“greater men”) from the Middle Dnieper. According to the composition of the funerary inventory and analogies from the adjacent territories, they can be dated from the end of X – the first half of XI centuries.

Comprehensive analysis of construction features and funerary inventory of imitation chambers does not allow us uniquely associate them with representatives of the ancient Rus elite. Within the region, mentioned monuments are not a direct line of development of classical chamber tombs, but merely imitate socially prestigious ceremonial elements of the latter.

Keywords: Ancient Rus, right bank of the Dnieper, funeral rite, flexed position.

DOI 10.15407/mics2020.11.266

УДК 94(477)(092)Головін

Ганна Філіпова,

кандидатка історичних наук, старша наукова співробітниця

Національного заповідника «Києво-Печерська лавра»

lille_prinsen@ukr.net

<https://orcid.org/0000-0003-1783-9876>

ГРАВЮРА «ПОХОВАННЯ ГРАФА ФЕДОРА ГОЛОВІНА» З ФОНДОВОЇ ЗБІРКИ НАЦІОНАЛЬНОГО КИЄВО-ПЕЧЕРСЬКОГО ІСТОРИКО-КУЛЬТУРНОГО ЗАПОВІДНИКА

Дослідження присвячено введенню до історичного контексту гравюри із фондової колекції Національного Києво-Печерського історико-культурного заповідника. Розглядуваний витвір гравірувального мистецтва зображує процесію на похоронах графа Федора Головіна (1650–1706). Відбиток, про який іде мова, датовано ХІХ ст., однак зроблено його з дошки ХVІІІ ст. Дошку виконав невідомий гравер, найпевніше – іноземного походження. Візуальний ряд гравюри містить низку символів, характерних для жалобної культури епохи бароко. Авторка дослідила окремі мотиви, відображені у гравюрі (геральдичні символи, стилізовані античні образи, тема лицарства тощо). Проведено компаративний аналіз зображення поховальної процесії Федора Головіна і відтворених у джерелах похорон інших російських державних діячів того часу, зокрема імператора Петра І. Зауважено, що риси, продемонстровані у творі, тяжіють до польсько-шляхетської традиції *potpa funebris*. Цю традицію, своєю чергою, росіяни могли запозичити у козацької старшини Гетьманщини. Також у дослідженні окреслено перспективи вивчення таких творів як джерел барокової поховальної і жалобної ритуалістики.

Ключові слова: гравюра, поховання, процесія, бароко, Національний Києво-Печерський історико-культурний заповідник, Федір Головін.

¹ Національний Києво-Печерський історико-культурний заповідник, інв. № КПЛ-Гр-2438.

² Головін Федір Олексійович (1650–1706) – московський боярин, граф, голова Посольського та інших приказів, генерал-адмірал, генерал-фельдмаршал. У статті ми пропонуємо назву твору «Поховання графа Федора Головіна», позаяк формулювання назви посади «канцлера Росії» є дискусійним.

³ Ровинский, Д. (1890). *Материалы для русской иконографии* (Вып. 8, № 309). Санкт-Петербург: Типография Императорской академии наук.

У фондівій колекції Національного Києво-Печерського історико-культурного заповідника (група «Графіка») зберігається гравюра невідомого автора, на якій зображено пишну поховальну процесію на тлі зимового пейзажу ¹. Твір було атрибутовано як «Похорони канцлера России Головина Ф. А.» ², а сам відтиск віднесено до середини XIX ст. (рис. 1, 2). Втім, ми пропонуємо уточнення до атрибуції, окресливши історико-культурний контекст її створення.

Опис гравюри міститься у восьмому томі «Материалов для русской иконографии» Д. Ровінського. Автор зазначив, що зображення похорон було виконано на двох дошках. Наприкінці XIX ст. права дошка зберігалась у Санкт-Петербурзі (Імператорська академія мистецтв), а щодо лівої було зазначено, що її втрачено, тому цілі відбитки вже тоді вважали вкрай рідкісними. «Лаврський» примірник, зокрема, виконано на основі лише правої дошки (до композиції не увійшло зображення Симонова монастиря). Точну кількість відбитків з обох дощок не встановлено. До 1890 р. Д. Ровінський опрацьовував екземпляр, що зберігався у фондах Ермітажу. Гравюру нібито було створено за спеціальним розпорядженням Петра I, проте у праці не вказано джерела, на підставі яких можна було б довести або спростувати таке твердження ³.

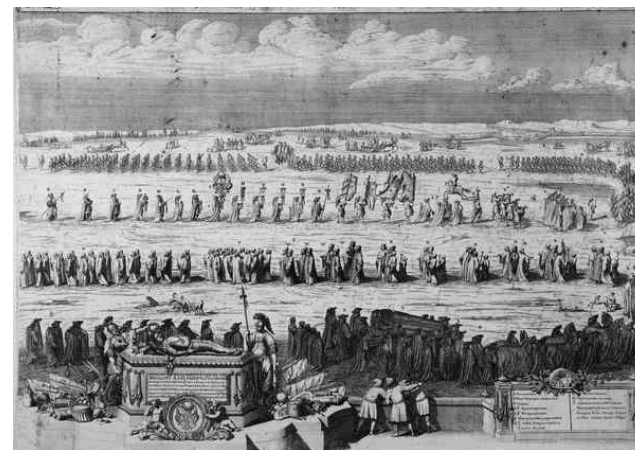

Рис. 1. Гравюра «Поховання графа Федора Головіна». Невідомий автор. Після 1706 р.

Рис. 2. Парсуна графа Федора Головіна. Невідомий автор. Початок XVIII ст.

⁴ Федір Матвійович Апраксін (1661–1728) – російський державний діяч, граф, сенатор, генерал-адмірал, президент Адміралтейств-Колегії.

⁵ Олександр Данилович Меншиков (1672(?)–1729) – російський державний діяч, граф, князь, герцог Іжорський, генерал-губернатор Інгерманландської губернії, президент Кригс-Колегії, генерал-фельдмаршал, генералісімус тощо.

⁶ *Письма и бумаги императора Петра Великого*. (1900). (Т. 4, ч. 1, с. 324, 327). Санкт-Петербург: Государственная типография.

⁷ Там же, ч. 2, с. 992–993.

⁸ Цікаво, що на момент отримання процитованого листа Меншиков перебував із покійним у край напружених стосунках. Головін фактично очолював придворну партію, діячі якої ставили собі за мету ослаблення впливу Меншикова на Петра I та гальмування його кар'єри. Тож смерть Головіна суттєво порушила баланс сил при російському дворі на користь царського фаворита.

⁹ Тут і далі дати подано за старим стилем.

¹⁰ *Письма и бумаги императора Петра Великого*, т. 4, ч. 2, с. 954–955.

¹¹ *Письма и бумаги императора Петра Великого*. (1900). (Т. 5, ч. 1, с. 70). Санкт-Петербург: Государственная типография.

¹² Логунова, М. (2011). *Печальные ритуалы императорской России*. Retrieved from https://books.google.com.ua/books?id=6_wN7M3h-EkC&hl=ru&source=gbs_navlinks_s.

¹³ *Письма и бумаги императора Петра Великого*, т. 5, ч. 1, с. 70.

Проте можемо припустити, що справа достойного поховання Головіна дійсно набула ідеологічного та не останньою чергою особистого забарвлення у баченні царя, що загалом було характерно як для часу, так і для формату відносин російського монарха з найближчими підданими.

Петро I доволі болісно переживав смерть Головіна під час активних військових дій, про що свідчать його київські листи Федору Апраксину ⁴ від 2 серпня та Олександрову Меншикову ⁵ від 3 серпня: «...хотя б никогда сего я вам не желал писать, однако воля Всемогущаго на то нас понудила, ибо сея недели господин адмирал (и друг наш) от сего века посечен смертию в Глухове»; «...возвещаю о общей печали, что господин адмирал в Глухове скончал суетную сию жизнь» ⁶. Своєю чергою, реакція Апраксина на звістку була такою: «...сердечно болю и горько плачу, однакож, возвратить того не мочно» ⁷. Однак, незважаючи на такі виразні прояви розпачу, Апраксін відразу почав розпоряджатися щодо опечатування майна покійного, а також скарбниць підпорядкованих йому приказів – до отримання відповідних розпоряджень від царя. І така швидкість є цілком зрозумілою, адже саме Апраксін мав стати і зрештою став правонаступником Головіна в чині генерал-адмірала, що було проголошено в день похорон. Як саме відреагував на смерть Головіна Меншиков, невідомо ⁸.

Федір Головін помер на шляху з Новгорода до Києва у Глухові 30 липня 1706 р. ⁹ В дорозі він почав тяжко хворіти, про що повідомляв Петрові у листі від 26 липня: «А сам, елико могу, еду с поспешением; только, за грех мой, десятый день держит меня злая лихорадка с великим жаром» ¹⁰. У тому самому листі Головін передбачав, що через слабкість далі Глухова поїхати не зможе. І справді, через чотири дні після відправлення послання його не стало. Через труднощі військового часу тіло вдалося доправити до Москви лише взимку наступного року. Очевидно, що його було забальзамовано, хоча прямих вказівок на це відповідні документи не містять. 5 лютого 1707 р. Петро I написав Апраксину з Жовкви: «Хотя я еще чаял быть к Москве и того ради умедливал писать вам о погребении господина адмирала нашего, обаче неединой вид сему следует; того ради извольте вы оному телу достойному по его чину предати погребению, с пушечною на каждую минуту стрельбою (во время погребения) в прочем не ожидая нас» ¹¹. Поховали Головіна 22 лютого 1707 р. в родинному склепі на території Симонова Успенського монастиря ¹². «Похідний журнал» Петра I повідомляє, що дійство відбулося «со всеми почестями и со всею торжественностью, возможными в отсутствие двора» ¹³. Надгробок містив таку епітафію: «Лета от сотворения

¹⁴ Свод петровских памятников России и Европы. Retrieved from <http://spp.lfond.spb.ru/russia/memorials/kenotaf-grafa-f.-a.-golovina>.

¹⁵ Ровинский, Д. Материалы для русской иконографии.

¹⁶ Николаев, С. (1994). Рыцарь на похоронах Федора Головина (из церемониальной эстетики Петровской эпохи). В История культуры и поэтика, 83.

¹⁷ Найближчою аналогією до розглядуваного твору у фондовій збірці Національного Києво-Печерського історико-культурного заповідника є гравюра Пітера Пікарта «Процесія зі слоном» (КПЛ-Гр-2441) (рис. 6). На ній зображено урочистий прийом персидського посольства у Санкт-Петербурзі в 1714 р.

мира 7214-го, а от Р. Х. 1706 года, июля 30 дня, на память Святых Апостол Силы и Силуана, преставился Его Высокографское Превосходительство Федор Алексеевич Головин, римского Государства Граф, Царского Величества Государственный Великий Канцлер и посольских дел Верховный Президент, ближний боярин, морского флота Адмирал, наместник Сибирский и Кавалер чинов: св. Апостола Андрея, Белого Орла...»¹⁴. Знаємо, що серед розпорядників похорону був антрепренер і голова іноземної акторської трупи Артемій (Отто) Фюрст¹⁵. Відомим є документ із Посольського приказу, який засвідчує, що деякі костюми для учасників процесії було взято з театральних акторських гардеробів: «1707 г. в февраля 21 день... отдано из комедийной храмины латы добрые всея воинские одежды, и с наручи, и с руками, и что на главу налагают комедианту иноземцу Артемью Фиршиту для того, что велено ему по приказу столника Ивана Федоровича Головина привести те латы на двор к нему для действия чина при погребении отца его, боярина Федора Алексеевича, и те латы привести ему назад в комедию»¹⁶. На гравюрі зображено процесію, композиційно побудовану в характерних барокових традиціях початку XVIII ст. (див. західноєвропейські зображення тріумфальних, траурних і посольських процесій того самого часу

(рис. 3, 4))¹⁷. Ба більше, подібні традиції прослідковувалися ще в XIX ст., подекуди – в пародійних лубкових картинках. Мабуть,

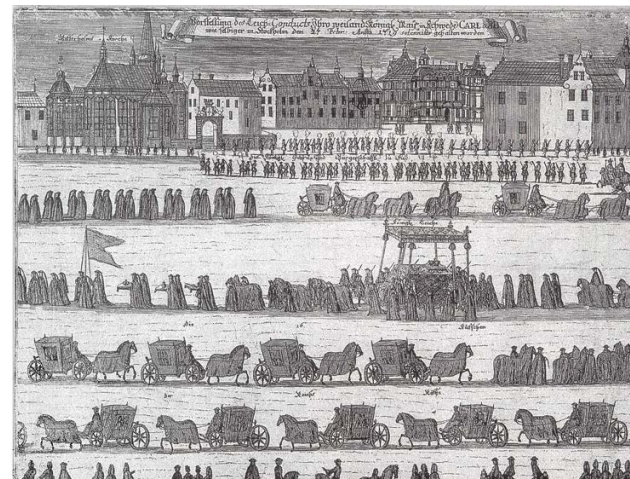

Рис. 3. Гравюра «Похороння шведського короля Карла XII». Невідомий автор. Після 1718 р.

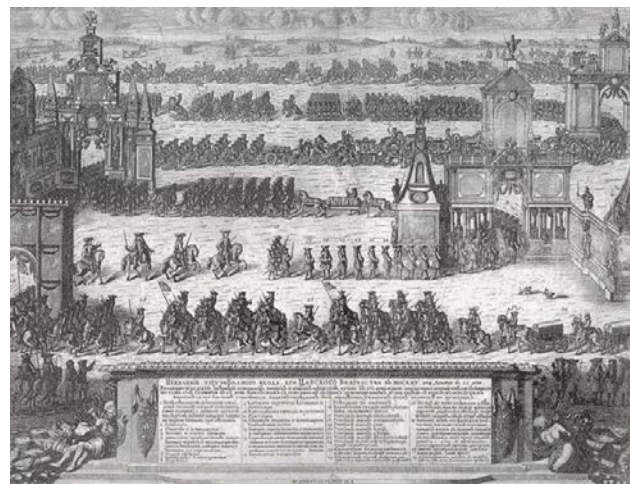

Рис. 4. Гравюра «Вступ російських військ до Москви після Полтавської битви». Олексій Зубов. 1711 р.

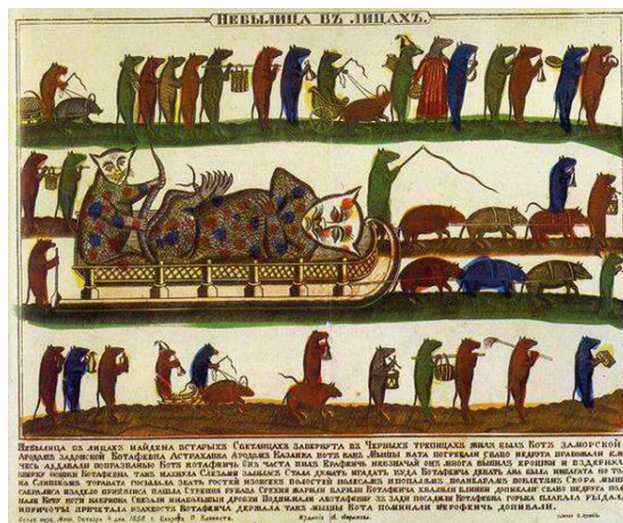
¹⁸ Як аналогію такого демонстрування кавалерства та орденських атрибутів у межах символічного ряду композиції можна навести відомий гравійований панегірик гетьману Івану Мазепі, створений Іваном Мигурю в 1705 р.

¹⁹ У титулатурі подано вестернізований варіант посади голови Посольського приказу. Це є характерною особливістю для зазначеного часу та контексту, коли під час бурхливих реформ, що відбувалися у Московській державі, назви посад не було уніфіковано та чітко визначено у відповідній документації.

²⁰ КПЛ-Гр-2438; Ровинский, Д. Материалы для русской иконографии.

Рис. 5. Один із прикладів народної лубкової картинки «Як миші kota ховали». XIX ст.

найвідоміша з них – та, що демонструє сюжет «Як миші kota ховали» (рис. 5).

На відбитку з Лаври кавалькада починається з компліментарного, проте досить натуралістичного зображення покійника на першому плані й мальовничими звивами тягнеться аж до лінії горизонту. Федір Головін лежить на смертному одрі – катафалку, закутий у лицарські лати. У правиці він тримає маршальський жезл. Уся атрибутика довкола покійника мала підкреслювати його державницький і військовий статус: на шиї бачимо орден святого апостола Андрія Первозваного, адже Головін став першим його кавалером ¹⁸. Траурне ложе оточене військовою арматурою, під ним – одна з двох ле-

генд у картушах (на катафалку): «Его Царскаго Величества Ближний Боярин Первый Министер Великий Канцлер всея Росии» ¹⁹ и Великий Адмирал Его Царскаго Величества морскаго флоту Намесник Сибирский Граф Святаго Римскаго Государства Кавалер Святаго Андрея Чернаго Орла» ²⁰. В головах і ногах покійника – римські воїни, один з яких кладе на непокриту голову Головіна лавровий вінок. Окремо зображено закриту чорну труну, яку підтримують наближені покійного. Тягнуть її три пари вороних коней у траурних попонах.

Гравюра підтверджує те, що поховання Головіна вирізнялося не лише пишністю, а й певною театралізованістю. Усі, хто супроводжував графа в останню путь, чітко згруповані за своїм статусом та роллю у відправленні похорону. Друга легенда (на стилізованому парапеті) надає неповний (через те, що мова йде фактично про дві третини початкової композиції, позначено не всі групи) опис учасників процесії: «Печальной Конь, Певчи Патриаршии и владычные, Старцы, Архимандритов, Митрополитов, Покоиnikова тело наодре везут, 4 Человека которые несут 4 части покрову, Столников, Порутчиков ношаты, Заним дияконов Скадилы, Провожают Ближние Сродники Которые Князи и Бояре Столники Идяки иинные прочие господа» ²¹. Справ-

²¹ Там же.

²² Николаев, С. Рыцарь на похоронах Федора Головина, 84.

²³ Яків (Джеймс) Іванович Брюс (1669–1735) – російський державний діяч шотландського походження, генерал-фельдцейхмейстер, генерал-фельдмаршал.

ді, за гробом урочисто йдуть представники вищого духовництва, диякони та монахи зі свічками і кадилами, офіцери, прапороносці, військові трубачі, родичі покійного тощо. Попереду кожної групи – маршал із жезлом. Помітне місце у церемонії посідало демонстрування геральдичних символів. Перед катафалком на спеціальних шестах несли хоругви, власний герб покійного та значки з окремими гербовими елементами. На подушках демонструвалися й інші символи статусу воєначальника: шолом, меч, булава, шпори, орденська стрічка святого Андрія з хрестом.

Ще один цікавий персонаж, що був зображений на гравюрі (але лише на лівій половині), – кінний лицар перед групою півчих. Збереглися свідчення про те, що подібні лицарі потім з'явилися і на погребі самого Петра I 10 березня 1725 р. У таких ролях виступили у процесії та зайняли караул біля гробу шталмейстер Козьма Тереміцький і капітан-лейтенант артилерії Вільмут. Висловлено думку, що лицарі в чорних та білих латах на похороні Петра символізували дуалістичну модель взаємодії та водночас боротьби життя і смерті ²². З огляду на те, що джерела досить докладно описують похорон російського імператора, вважаємо за потрібне зупинитися на деяких аспектах цієї церемонії для кращого розуміння ритуального

Рис. 6. Пітер Пікарт. Гравюра «Процесія зі слоном». Після 1714 р.

контексту досліджуваної гравюри. Розпорядником церемонії був Яків Брюс ²³, який використав традиційні для епохи атрибути в оформленні не тільки кортежу, а й траурної зали у Зимовому палаці, де виставили набальзамоване тіло Петра: «Посредиж оглавия был писанной герб всероссийской Империи поддержанной отписанных скелетов величиною в человеческую меру округ того герба обложено было орденом святого апостола Андрея... подсвешники были зделаны з гербами золотыми и поддерживаны главами мертвыми посеребренными которыя имели крылья и коронованы лаврами золотыми от сих крылей выпущены были фестоны или

²⁴ Інститут рукопису Національної бібліотеки України ім. В. І. Вернадського (далі – ІР НБУВ), ф. 8, спр. 132/148, арк. 6, 16.

²⁵ Донька Петра І, царівна Наталія-молодша, померла від кору через місяць після свого батька.

²⁶ Ордени Петра І відповідно несли їх кавалери.

²⁷ ІР НБУВ, ф. 8, спр. 132/148, арк. 21–44 зв.

²⁸ Николаев, С. Рыцарь на похоронах Федора Головина, 84.

пуки флору белого и черного...»²⁴. Такі самі символи смерті, плинності часу й водночас державності бачимо і в оформленні похорону Головіна, який відбувся 19 роками раніше. Чітко було регламентовано й місце груп, із яких складалася поховальна процесія. Брюс призначив похоронних маршалів, синодальних єпископів, а також учасників, що супроводжували: улюбленого коня Петра І, зображення державного герба, труну з тілом царівни Наталії Петрівни²⁵, орденські «кавалерії»²⁶, труну з тілом царя. Регламент, сформульований Брюсом щодо головної частини процесії, був дуже складним. Окремо було виділено групи, які йшли перед труною, навколо та після неї, які безпосередньо несли труну на плечах, тримали китиці від покрову, балдахін і «верві» від нього. Найпочеснішим було місце у процесії за маршалами, які йшли за гробом. Його зайняла вдова імператора, цариця Катерина І, «со своей фамилией». З обох боків її підтримували «асистенти» – Меншиков та Апраксін, позаду йшли представники як двору цариці, так і української старшини²⁷. Тож, очевидно, що на похороні російського імператора можна було побачити весь петербурзький «світ», провідних церковних, політичних і військових діячів.

Повертаючись до такого персонажа поховальної «драми», як траурний лицар, зна-

ходимо його й серед ближчих аналогій (на церемонії погребу присутній один такий персонаж): поховання генералів Патріка Гордона в 1699 р. та Фоми Кантакузена в 1722 р. Можливо, такий самий лицар перебував і у складі поховальної процесії генерал-поручика Петра Голіцина 1722 р., тож маємо справу із тяглістю традиції. Вочевидь, лицар як алегоричний і символічний персонаж був присутній лише на похороні військових високого рангу, адже у жалобних церемоніях на честь царів, цариць, царівен і духівництва він участі не брав²⁸. Відповідно, у цьому фокусі Петро І посідає своє місце саме в низці російського генералітету, а не монарших осіб.

Також ми схильні вбачати в образі «жалобного лицаря» на похороні Головіна ознаку впливу традицій сарматизму на поховальну обрядовість часів правління Петра І. Зокрема, ступінь урочистості та складність організації нагадують явище *rompa funebris*, тобто шляхетського погребу, що супроводжувався усіма описаними явищами. Для таких процесій виготовляли пишний театралізований реквізит: фантазійного вигляду катафалки, мальовані траурні хоругви, костюми для акторів, які брали участь у церемоніях. Зауважимо, що про традицію *rompa funebris* напевне знали і в середовищі козацької старшини. Згадаймо похорон гетьмана Івана

²⁹ Ханенко, М. (1858). *Діаріуш или журнал, то есть, повседневною записка. Рок 1722. 1858*. Retrieved from <http://litopys.org.ua/khanenko/khan24.htm>.

³⁰ Хросьцицький, Ю. (2012). *Potra funebris*. Retrieved from <http://archiwum.radiopolsha.pl/6/139/Artykul/117077>.

³¹ Про цю традицію докладніше: Михайлова, Р. (2001). Погребні триумфи в європейській та українській культурі XVII–XVIII ст. В *Берестецька битва в історії, літературі та мистецтві: (Науковий збірник до 350-річчя Берестецької битви та 10-річчя незалежності України)* (с. 111–121).

³² ІР НБУВ, ф. 285, спр. 656, арк. 4 зв., № 13, 14.

Скоропадського влітку 1722 р.: «*За батальонами несен значок и корогов Гетманские, в низ к земле обертение. За тим ехали два на конях в панцерах мисюрках и карвашах з големи шаблями, держачие оние за конец острея*»²⁹. В описах поховання польських магнатів часто трапляється образ лицаря, який головує у процесії та в'їжджає до храму, де мають відспівувати, у повному обладунку на коні³⁰. Наприклад, такий лицар був присутній на похороні краківського каштеляна Станіслава Конєцпольського у 1646 р. Вдягнений в обладунок та одяг покійного, він мав бути озброєним його зброєю і нібито уособлювати самого померлого на його власному похороні³¹.

Розміри «лаврського» екземпляра гравюри такі: відбиток 50,5 × 71,7; аркуш 61,5 × 86 см. Аркуш має печатки Імператорської академії мистецтв від 18 березня 1880 р. і Лаврського музею культів та побуту, а також кілька інвентарних номерів (лицьовий бік: 339; зворотній бік: 335, 1427, 8680). Те, що відбиток зроблено з правої дошки, дає підстави для припущення, що його могли виконати в Академії. Сліди численних подряпин, які були на дошці та відбилися на папері, додатково підтверджують датування XIX ст. Наявність печатки Лаврського музею культів

та побуту свідчить про те, що твір перебував у фондах між 1922 і 1926 рр., зокрема, дві папки з гравюрами, що походили з Академії, згадував у 1920-х рр. Павло Попов³². Однак це питання потребує докладнішого дослідження. Серед імовірних авторів можна назвати голландських майстрів, які працювали в Росії у першій чверті XVIII ст., – Адріана Шхонебека або Пітера Пікарта. Однак таке уточнення атрибуції поки що не має вагомих підстав, потрібен предметний розгляд твору мистецтвознавцями.

Гравюра з умовною назвою «Поховання графа Федора Головіна», вписана до низки подібних творів західноєвропейського мистецтва, є вагомим джерелом для дослідження барокової поховальної культури. Вона надає інформацію про склад і вигляд траурних процесій, провадження похорон представників нобілітету та військової еліти у Московському царстві початку XVIII ст. Не в останню чергу стосується зазначений твір і барокового поховального етикету на теренах України: свідчення джерел дають підставу говорити про синтез відповідних традицій, сформований у Росії під культурним впливом Гетьманської держави та Речі Посполитої на тлі важливих історичних подій.

References

Instytut rukopysu Natsionalnoi biblioteky Ukrainy im. V. I. Vernadskoho, f. 8, spr. 132/148, ark. 3–44 zv.

Instytut rukopysu Natsionalnoi biblioteky Ukrainy im. V. I. Vernadskoho, f. 285, spr. 656, ark. 4 zv., № 13, 14.

Khanenko, M. (1858). *Diariush yly zhurnal, to est, povsednevnaia zapyska*. Rok 1722. 1858. Retrieved from <http://litopys.org.ua/khanenko/khan24.htm>.

Khrostsytyskyi, Yu. (2012). *Pompa funebris*. Retrieved from <http://archiwum.radiopolsha.pl/6/139/Artykul/117077>.

Logunova, M. (2011). *Pechalnye ritualy imperatorskoj Rossii*. Retrieved from https://books.google.com.ua/books?id=6_wN7M3h-EkC&hl=ru&source=gb_s_navlinks_s [in Russian].

Mykhailova, R. (2001). Pohrebni triumfy v evropeiskii ta ukrainiskii kulturi XVII–XVIII st. In *Berestetska bytva v istorii, literaturi ta mystetstvi: (Naukovyi zbirnyk do 350-richchia Berestetskoi bytvy ta 10-richchia nezalezhnosti Ukrainy)* (pp. 111–121) [in Ukrainian].

Natsionalnyi Kyievo-Pecherskyi istoryko-kulturnyi zapovidnyk, inv. № KPL-Hr-2438.

Natsionalnyi Kyievo-Pecherskyi istoryko-kulturnyi zapovidnyk, inv. № KPL-Hr-2441.

Nikolaev, S. (1994). Rycar na pohoronah Fedora Golovina (iz ceremonialnoj estetiki Petrovskoj epohi). In *Istoriya kultury i poetika*, 83–84 [in Russian].

Pisma i bumagi imperatora Petra Velikogo. (1900). (Vol. 4 (1), pp. 324, 327). Sankt-Peterburg: Gosudarstvennaya tipografiya [in Russian].

Pisma i bumagi imperatora Petra Velikogo. (1900). (Vol. 4 (2), pp. 992–993). Sankt-Peterburg: Gosudarstvennaya tipografiya [in Russian].

Pisma i bumagi imperatora Petra Velikogo. (1900). (Vol. 5 (1), p. 70). Sankt-Peterburg: Gosudarstvennaya tipografiya [in Russian].

Rovinskij, D. (1890). *Materialy dlya russkoj ikonografii* (Vol. 8, № 309). Sankt-Peterburg: Tipografiya Imperatorskoj akademii nauk [in Russian].

Svod petrovskih pamyatnikov Rossii i Evropy. Retrieved from <http://spp.lfond.spb.ru/russia/memorials/kenotaf-grafa-f.-a.-golovina> [in Russian].

Hanna Filipova

ENGRAVING “BURIAL OF COUNT FEDOR GOLOVIN” FROM THE FUND COLLECTION OF THE NATIONAL KYIV-PECHERSK HISTORICAL AND CULTURAL RESERVE

The study is devoted to the engraving in the historical context of the engraving from the fund collection of the National Kyiv-Pechersk Historical and Cultural Reserve.

The considered work of engraving art shows the funeral procession of Count Fedor Golovin (1650–1706), Russian “Chancellor”. Golovin died in the summer of 1706 in Glukhiv, on the way to Kyiv. His death was a landmark event for the domestic and foreign policy of the Moscow kingdom, and was reflected in Russian-Ukrainian relations. That is why the death and funeral of Golovin were recorded

in many sources, some of which are given in the article along with engraving.

The print question is dated to the 19th century, although it is made from a board of the 18th century. The author of the board is an unknown engraver, most likely of foreign origin. Perhaps the work was performed in the workshop of one of the Dutch engravers who worked at that time in Russia. Possible authors include Adrian Schonebeck and Peter Picart. However, this assumption requires further refinement.

The visual series of the engraving contains a number of characteristics of the mourning culture of the Baroque era. The author of the article investigated individual motifs displayed in the engraving (representation of heraldic symbols, stylized antique images, the theme of chivalry, and so on).

A comparative analysis of the image of the funeral procession of Fedor Golovin with the funeral of other Russian statesmen of that time reflected in the sources was carried out. Also in this series were added the funeral of Emperor Peter I.

It is noted that the traditions presented in the work gravitate to the Polish-gentry concept of pompa funebris. In turn, it could have been borrowed by the Russians from the Cossack foreman of the Hetman State.

In addition, the study outlines the prospects for studying such works as sources for Baroque funerary and mourning ritualism.

Keywords: engraving, funeral, procession, baroque, Kyiv-Pechersk Historical and Cultural Reserve, Fedor Golovin.

DOI 10.15407/mics2020.11.276

УДК 718:94(477)«175»

Олена Замура,

кандидатка історичних наук, старша наукова співробітниця
Полтавського краєзнавчого музею імені Василя Кричевського
elena.vorskla@gmail.com

<https://orcid.org/0000-0002-4907-3169>

СУСПІЛЬНА ПРАКТИКА ВИКОРИСТАННЯ МІСЦЬ ДЛЯ ПОХОВАННЯ У ГЕТЬМАНЩИНІ У ДРУГІЙ ПОЛОВИНІ XVIII ст.

Статтю присвячено проблемі вивчення місць для поховання покійних у містах Гетьманщини у другій половині XVIII ст. З'ясовано, що функція майданчика навколо церкви не зводилася лише до місця для поховання. «Чистий» цвинтар контрастував із іншими територіями, де покійні могли знайти останній спочинок (присадибні поховання, скудельниці, «кладбищенские места» тощо).

Наголошено на різниці між поняттями «цвинтар» і «кладовище». Особливо виокремлено значення цвинтаря у просторі ранньомодерного міста, коли «свої» мерці немовби отримували гарантію спасіння на Страшному суді, спочиваючи в освяченій землі. Визначено, що парафіяльний цвинтар перебував під контролем священника. Однак ця обставина не сприяла належному доглядові цієї території.

Особливу увагу сфокусовано на спробі російського імперського уряду винести місця для поховання покійних за межі поселень Гетьманщини у намаганні наслідувати західноєвропейські зразки та організувати функціонування «добре регульованої держави». Для цього було створено відповідну імперську законодавчу базу, яка врегулювала облаштування спеціально відведених місць для поховання померлих («кладбищенские места»).

З'ясовано, що діяльність імперського уряду з облаштування кладовищ і численні церковні вимоги упорядкувати території для поховання небіжчиків не були унікальним явищем для того-

¹ Проценко, Л., А. (1995). *Історія Київського некрополя*. Київ: Видавництво «Укрбланквідав», 148.

² Дінцельбахер, П. (Ред.). (2004). *Історія європейської ментальності*. Львів: Літопис, 309.

³ Арьес, Ф. (1992). *Человек перед лицом смерти*. Москва: Издательская группа «Прогресс» – «Прогресс-Академия», 59–110.

часної Європи. Виявлено, що імперська влада зазнала певних труднощів у сфері організації кладовищ. Це було пов'язано з тим, що безпосередньо займатися цим мали священники. Однак самотужки вони не могли облаштовувати місця для поховання. На допомогу парафіян сподіватися не доводилося, хоча більшість покійників знаходили останній спочинок на цвинтарі. Варто зазначити, що деякі заможні віряни вдавалися до практики присадибного поховання і будували сімейний склеп, а найбідніші парафіяни потрапляли до скудельниць. Отже, в Гетьманщині існували інші місця для поховання покійних, а цвинтар був багатофункціональною територією. Імперська реформа мала на меті скорочення кількості варіантів місць для поховання померлих до одного згідно із загальноєвропейськими тенденціями, однак просувалася повільно. Її втілення навіть у містах розтягнулося майже на 100 років.

Ключові слова: місто, цвинтар, кладовище, присадибне поховання, скудельниця, Гетьманщина.

В українській історіографії практики використання місць для поховання Гетьманщини та багатоманіття останніх майже не досліджено. Спеціальних наукових праць, які б мали на меті усебічний розгляд цього феномену, дуже мало. На наше переконання, уявлення лише про одне можливе місце для погребу померлих зумовило непопулярність цієї теми серед дослідників соціальної історії. Найбільше не пощастило у цьому плані ранньомодерній добі. Свого часу дослідниця київських цвинтарів Людмила Проценко зазначила, що саме для вивчення некрополів XV–XVIII ст. інформації обмаль ¹, особливо порівняно з іншими періодами. Ця обставина також додає непопулярності досліджуваній темі в очах науковців.

Нормою для ранньомодерних західноєвропейських соціумів було функціонування

місць для поховання у межах поселення ², однак протягом розглядуваного періоду погреб покійних могли здійснювати не лише на цвинтарі. При цьому тогочасні цвинтарі мали декілька функцій. Отже, ця територія для людей ранньомодерних спільнот мала інше значення, що потребує спеціального дослідження.

Для висвітлення ролі цвинтарів у пізньосередньовічних і ранньомодерних спільнотах велике значення має фундаментальна праця французького дослідника Філіпа Ар'єса ³. Він наголосив на багатоманітті функцій, що їх мав майданчик навколо храму. Міський цвинтар був місцем ділової метушні й торгівлі. Тут люди рятували своє життя та майно під час війни або іншої небезпеки. На цвинтарі навіть подеколи будували житло й мешкали в мирний час, бо ця територія

⁴ Там же, 85–87.

⁵ Прокоп'юк, О. (2012). *Київська митрополія: топографія посвят. Реконструкція реєстру храмів за відомостями про церковнослужителів (1780–1783 рр.)*. Київ: ДП НВЦ Пріоритети, 30–32.

⁶ Коваленко О. (2015). *Полтава XVII–XVIII ст.* Київ: Видавець Олег Філюк, 76–86; Мельник, О. (2014). Цвинтар старокиївської церкви в ім'я Живоначальної Трійці. *Археологія і давня історія України*, 1, 68–79; Мельник, О. (2017). *Поховальні пам'ятки Києва XVI–XVIII ст.* (Дис. канд. іст. наук). Київ.

⁷ Коваленко, О. Полтава XVII–XVIII ст., 76–86.

⁸ Мельник, О. Поховальні пам'ятки Києва, 79.

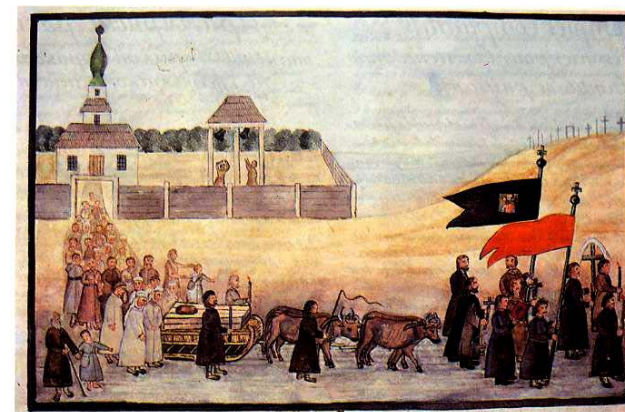
звільнялася від оподаткування ⁴. На території навколо храму насправді вирувало життя.

Процеси, унаслідок яких цвинтарі втрачали свої численні функції, прямо віддзеркалювали трансформації, що їх зазнавала Гетьманщина у другій половині XVIII ст. Тож з'ясування поняття про цвинтар та вивчення його функцій у ранньомодерному українському суспільстві – це ключ до розуміння світосприйняття «мовчазної більшості».

Українська дослідниця Оксана Прокоп'юк ⁵ звернула увагу на те, що кладовищі церкви були нетиповим явищем у Київській митрополії XVIII ст., бо тут дотримувалися традиції ховати покійних при парафіяльних церквах. Протягом досліджуваного періоду місця для поховань були у межах поселень. Заходи щодо прищеплення культури поховання на кладовищах, тобто у відокремлених від населених пунктів місцях, було втілено за розпорядженням Синоду лише упродовж другої половини XVIII ст.

На українському матеріалі вивченням місць для поховання займаються переважно археологи. Вони зосереджені на дослідженні традиційної (у сучасному розумінні) функції цвинтарів як місця для поховання, тож напрацьовано чималий доробок із цієї проблематики ⁶.

Особливості локалізації поховань на цвинтарях та поза їхніми межами побіжно

розглянула Оксана Коваленко ⁷. Здійснюючи археологічні дослідження цвинтарів Гетьманщини, вона з'ясувала, що в той час бракувало площі для нових поховань, тому тіла небіжчиків накладали одне на одного досить безладно. Під час проведення будівельних робіт у храмах перепоховання викопаних останків не здійснювали, залишаючи їх під спорудою.

Серед новітніх досліджень потрібно назвати роботу Олени Мельник «Поховальні пам'ятки Києва XVI–XVIII ст.». Дослідниця пов'язала появу кладовищ з епідеміями інфекційних захворювань, від яких потерпали кияни у другій половині XVIII ст. ⁸

Негативне ставлення міської спільноти до розпоряджень австрійського уряду припинити поховання на цвинтарях Львова роз-

⁹ Харчук, Х. (2013). Формування Городоцького цвинтаря у Львові (друга половина XVII – кінець XIX ст.). *Краєзнавство*, 3, 97–103.

¹⁰ Замура, О. (2014). «Великий шаленець»: смерть і смертність в Гетьманщині XVIII ст. Київ: К.І.С., 142–167.

¹¹ Нікітенко, М. (2002). Витоки та місцеві особливості лаврського поховального обряду: проблемні питання. *Наукові записки*, 9, 357–359.

¹² Мельник, О. О. Поховальні пам'ятки Києва, 104–106.

¹³ Там само, 104–106.

¹⁴ Замура, О. «Великий шаленець», 163.

глянула Христина Харчук ⁹. Про різницю між цвинтарем і кладовищем у контексті дослідження поняття «доброї» та «злої» смерті йдеться в монографії авторки ¹⁰.

Комплексне дослідження місць для поховання передбачає виконання таких завдань:

- визначити інші місця для поховання померлих у Гетьманщині, окрім цвинтарів;
- з'ясувати зовнішній вигляд і функції цвинтаря у Гетьманщині;
- дослідити імперську законодавчу базу для реформування цвинтарів у другій половині XVIII ст.;
- здійснити порівняння із тогочасним закордонним досвідом реформування місць для поховання померлих.

Місця для поховання, їхні функції у ранньомодерному суспільстві та проблеми, пов'язані зі спробою реформування цієї частини міського простору Гетьманщини, в українській історіографії досліджено фрагментарно. Отож, розгляд цієї проблеми доповнить наші знання про функціонування ранньомодерного українського суспільства.

Для покійних у Гетьманщині не було одного можливого місця поховання. Було декілька варіантів: 1) у печерах Київської Лаври (відповідно до практик чернечої аскези) ¹¹; 2) у храмі; 3) на цвинтарі при храмі або

при монастирі; 4) «під грушкою», тобто поза межами церковної огорожі, але в межах поселення; на наше переконання, це місце для поховання можна прирівняти до присадибних поховань, існування яких засвідчують дані археології ¹²; 5) у скудельницях ¹³; 6) за межею поселення – на перехресті доріг, на межі полів, на роздоріжжі; 7) у місцях поховання мертвих тіл (після указу 1778 р.) ¹⁴.

На вибір місця поховання впливало багато чинників: остання воля покійного, його належність до спільноти мирян або кліриків, відмова від світського життя, суспільний

¹⁵ Мельник, О. О. Поховальні пам'ятки Києва, 104–106, 150–151.

¹⁶ Коваленко, О. В. (2009). *Полтава XVIII ст.: розвиток міської території, просторова структура та міська розбудова*. (Дис. канд. іст. наук), 108.

статус, матеріальне становище, обставини та спосіб смерті.

Треба зауважити, що, на противагу сучасному загальноприйнятому табу на публічне обговорення теми смерті, у ранньомодерному суспільстві комплекс питань, пов'язаних із завершенням земного буття людини, висвітлювався дуже широко. Люди доіндустріальних суспільств вдавалися до різних практик, щоб «приручити» смерть.

Мерців не вилучали із життя спільноти повністю. Після смерті їхні тіла залишалися у межах поселення, наприклад, на цвинтарях. Археологічні дослідження київських некрополів свідчать про наявність присадибних поховань і скудельниць ¹⁵.

Як ми вже зазначали, у ранньомодерному поселенні цвинтар розташовували біля церкви, тобто у центрі суспільного життя. Тіла

добропорядних людей не виносили за його межі, якщо, звісно, не йшлося про поховання у монастирі. Ймовірно, з часом потреба в нових цвинтарях для померлих зростала, позаяк не вистачало місця для поховань. Наприклад, у Полтаві XVIII ст. повторне використання території для нових поховань було нормою. «Як показали розкопки 2000 р., тривале існування Успенського цвинтаря та брак площі призводили до поховань на місці тих могил, де надмогильні горбки встигли знівелюватися, тож одне поховання накладалося на інше, а сам цвинтар використовувало не одне покоління мешканців міста» ¹⁶. Додамо, що Успенський цвинтар не був безальтернативним місцем останнього спочинку для мешканців міста. У Полтаві XVII–XVIII ст. функціонували ще три міські та цвинтарі Хрестовоздвиженського чоловічого і Пушкарівського Вознесенського жіночого монастирів.

Розміщення цвинтаря безпосередньо поруч із церковною спорудою вказувало на те, що його територія сприймалася (або мала сприйматися) як «чистий» простір. Однак яким був цей сакральний простір другої половини XVIII ст.?

У 1757 р. новопризначений переяславсько-бориспільський єпископ Гервасій був вражений неохайним станом місцевих цвинтарів. Недбало обгороджена або взагалі від-

¹⁷ Проценко, Л. А. Історія київського некрополя, с. 220.

¹⁸ Центральний державний історичний архів України (далі – ЦДІАК України), ф. 990, оп. 1, спр. 285, арк. 13.

¹⁹ Там само, арк. 3.

²⁰ *Требник митрополита Петра Могили*. (2007). (Т. 1, с. 542). Харків: Фолио.

²¹ *Слово многоцїнне. Хрестоматія української літератури, створеної різними мовами в епоху Ренесансу (друга половина XV–XVI століття) та в епоху Бароко (кінець XVI–XVII століття)*. (2006). (Т. 2: Література високого Бароко (1632–1709 рр.)), с. 110). Київ.

крита територія приваблювала диких і свійських тварин, які могли досхочу ритися на могилах. Тут накопичувалися купи гною. За браком місця тіла покійних клали одне на одного. Тож енергійний єпископ Гервасій удався до рішучих дій. У 1758 р. він видав розпорядження парафіяльним священникам про очищення цвинтарів від ям, гною, «каплиць и столпов з короговцями по древнему языческому обычаю».

Потрібно зазначити, що з благоустроєм новоутворених кладовищ теж виникали проблеми. Наприклад, місце для поховання померлих на горі Щекавиці, облаштоване спеціально для мешканців київського Подолу 1772 р., не було обгороджене. Навіть у XIX ст. тут випасали худобу, а злодії вчиняли крадіжки прикрас із надгробків ¹⁷.

Зауважимо, що у Гетьманщині обгороджений майданчик навколо церкви через наближеність до храму був бажаним місцем поховання, однак доступним не для всіх. Крім того, цвинтар не розглядали суто як місце для поховання покійних. Це була зокрема чиста територія для народних гулянь у Великодні свята.

Щоправда, практику народних гулянь православна церква засуджувала. У 1758 р. переяславсько-бориспільський єпископ Гервасій навіть заборонив у понеділок Фомина тижня, тобто на проводи, «под церквами на

гробе усопших пировать, кроме церковного помяновения» ¹⁸. Припускаємо, що ця заборона, як і більшість подібних, не подіяла.

Заупокійні молитви подеколи читали безпосередньо над могилою покійного, у спеціально споруджених на цвинтарі каплицях. Церковні ієрархи ставилися негативно до такої діяльності. У 1758 р. переяславсько-бориспільський єпископ Гервасій засудив цей «языческий обычай» ¹⁹.

Про відхилення від вимог церковного канону щодо вибору місця поховання згадують представники кліру різного рівня. Приміром, у Требнику Петра Могили наголошувалося, що тіло православного потрібно ховати лише в освяченій землі, при церкві, «а не на поле, или на стогнах, или в вертограде (по-татарски), якоже в неких странах обыкоша» ²⁰. Ієромонах Климентій Зіновійв зафіксував практику простолоду ховати покійників «в гумнах під грушками» ²¹.

До 1765 р. вартість основних церковних ритуалів не було прописано в законі. Вочевидь, це створювало передумови для зловживань із боку священників. Водночас гадана зажерливість могла стати головним аргументом для скарги на адресу панотця. Прикладом такої маніпуляції є конфлікт, який відбувся 1754 р. у м. Конотопі. Його суть викладено у колективній скарзі до Генеральної військової канцелярії, яку підписали

²² Ділова і народно-розмовна мова XVIII ст. (Матеріали сотенних канцелярій і ратуш Лівобережної України). (1976). Київ, 328–330.

конотопський сотник, сотенний отаман, писар, осавул і хорунжий ²². Вони звинуватили місцевого священника Якова Костенецького у відмові ховати наказного конотопського сотника Данила Торянського через несплату грошей за сорокоуст.

У тексті скарги зазначено, що перед смертю покійний 16 тижнів страждав на «водяную болєзнь», і упродовж тривалої хвороби його декілька разів сповідав «духовный отец». Нарешті 13 листопада 1754 р. Данило Торянський покався, отримав відпущення гріхів і помер. Отже, покійний повною мірою дотримався церковного передсмертного ритуалу. Приходський священник Яків Костенецький спочатку запевнив удову, що подбає про яму для небіжчика і подзвонить у дзвони. Однак наступного дня він відмовився ховати наказного сотника й почав вимагати грошей на сорокоуст. Обурені козаки самі понесли тіло покійного сотника до церкви Різдва Богоматері. Однак син Якова Костенецького Іван, який також був священником, не пустив жалобну процесію до храму. Тіло віднесли до сусіднього приходу й попросили священника тимчасово потримати труну з небіжчиком у тамтешній церкві. На Якова Костенецького не подіяв навіть тиск конотопського протоієрея Моісея Кривецького: священник категорично відмовлявся відспівувати тіло Данила Торянського й навіть

наказав засипати уже готову яму. На момент подання скарги небіжчик залишався непохованим п'ятий день.

На жаль, ми не знаємо, чим закінчилася ця справа. Однак «конотопське протистояння» свідчило про привілейований статус цвинтаря у структурі міста. Ця скандальна подія досить яскраво проілюструвала дражливість питання християнського поховання в Гетьманщині.

Перегляд норм щодо локалізації кладовищ і ставлення соціуму до місць останнього спочинку в Європі відбувся за ранньомодерної доби. Завдяки просвітницьким уявленням про санітарні норми, було остаточно відокремлено місця для життя від місць для поховання. Зважаючи на це, організація регулярних кладовищ була звичним явищем у Західній Європі XVIII ст. Проте шлях до остаточної вилучення останніх із повсякденного життя традиційних соціумів решти континенту був складним.

Звернемося до польського досвіду. Перше заміське кладовище Варшави заклали в 1770 р., вочевидь, через епідемію чуми. Однак мешканці міста не бажали відправляти на Святохрестове кладовище тіла своїх покійних, бо традиційно за околицею ховали лише тіла злочинців. Для добропорядних людей така практика була неприйнятною. Нарешті 1782 р. варшавський єпископ Антоній

²³ ЦДІАК України, ф. 990, оп. 1, спр. 1228, арк. 2.

Окенцький наказав замкнути міські цвинтарі при костелах і винести їх за околицю. Крім того, знадобився особистий приклад смоленського єпископа Габріеля Водзинського, який заповів поховати себе саме на заміському цвинтарі. Його похорон започаткував зміни у ставленні вірян-католиків до поховання за містом.

Цікаво, що австрійська влада майже одночасно з цими подіями заборонила здійснювати поховання при храмах у Львові. Місця останнього спочинку потрібно було винести за межі міста, однак львів'яни так само не виконували вимоги імператорського декрету, як мешканці Варшави – єпископське розпорядження.

У Російській імперії перенести місця останнього спочинку за межі поселень уперше спробував Петро І. У 1723 р. він видав наказ, яким забороняв ховати тіла покійних, окрім останків вельможних осіб, «внутри городов». Вочевидь, його припис не виконували у належний спосіб, бо під час правління Катерини II ієреям довелося нагадувати про заборону на поховання у межах поселень. Ці вимоги цілком узгоджувалися з діяльністю імператриці щодо втілення в життя проекту «добре регульованої держави». Урядові заходи в цьому напрямі вирізнялися масштабністю та всебічністю і досить швидко по-

ширилися на територію Гетьманщини. Тут їх упроваджував граф Петро Румянцев-Задунайський, який звернув увагу на неналежне розташування й облаштування місць останнього спочинку в Гетьманщині.

Румянцев-Задунайський чотири рази (у 1765, 1770, 1771 і 1772 рр.) ініціював укази Синоду про благоустрій місць для поховання тіл покійних. Очевидно, ці розпорядження не мали адекватної реакції на місцях, і тому з'явився указ імператриці Катерини II від 28 лютого 1778 р., який зобов'язував парафіяльних священників і настоятелів монастирів охороняти цвинтарі «от всяких непристойностей». Ці території мали обнести дерев'яною огорожею або обкопати ровами з практичною метою, щоб безпритульні тварини не розкопували ями з покійними й не розтягували мертві тіла. У 1778 р. також було визначено нове єдино можливе місце поховання покійних. Імператриця наказала «не погребать при церквах внутри городов и селений, а погребать вне всякого селения на особо отведенных для того кладбищенских местах»²³.

Вважаємо, що епідемія чуми на початку 1770-х рр. також спонукала уряд до активних дій з облаштування кладовищ. Принаймні, у Києві та Лебедині епідемія стала каталізатором організування віддалених від

²⁴ Там само, арк. 12.

²⁵ Іржицький, В. Ю. (2007). Духовниця генерального хорунжого Миколи Ханенка як джерело вивчення соціальної історії Гетьманщини. *Гілея*, 10, 84–85.

²⁶ Мельник, О. Поховальні пам'ятки Києва, 151.

храмів кладовищ для православних. Однак у Переяславсько-Бориспільської єпархії просвітницька ініціатива імператриці щодо запровадження регулярних кладовищ за межами поселень не мала належної підтримки сільського кліру й парафіян.

Згідно з указом від 28 лютого 1778 р., священники мусили дати підписки про обов'язкове виконання його пунктів, а протоієреї мали зібрати й відіслати ці документи до своїх консисторій.

У жовтні 1778 р. золотоніський протоієрей Петро Базилевич повідомив Переяславсько-Бориспільську консисторію про те, що хоча місцеві священники і взяли на себе письмові зобов'язання доглядати за кладовищами, однак «сами они своих кладбищенских мест в указноповелительный порядок привести не могут» ²⁴. Зі слів протопопа, справу гальмувало те, що парафіяни відмовилися надавати священникам будь-яку допомогу з облаштування місць останнього спочинку.

На нашу думку, ця відмова пояснюється поширенням середньовічних уявлень про простір серед населення Гетьманщини, зокрема про існування зон різного ступеня святості. Цвинтар, який безпосередньо прилягав до храму, в ієрархії зон святості посідав чільне місце. Його огорожа відокремлювала чисте, священне місце від профанного світу.

Натомість генеральний хорунжий Микола Ханенко (помер 1760 р.) зазначив у духовниці, що зовсім не переймається місцем останнього спочинку й залишає вирішення цього питання на розсуд своїх спадкоємців. Він назвав себе віруючою людиною, яка воскресне в день Страшного суду незалежно від місця поховання ²⁵. На нашу думку, це твердження треба розглядати як виняток, яке тільки підтверджує правило: більшості членів досліджуваної спільноти було не байдуже, де саме їх поховують.

Суспільна практика в Гетьманщині передбачала існування інших місць для поховання померлих, окрім цвинтарів. Звісно, в очах представників кліру церква та майданчик навколо неї були сакральною територією, єдиною можливою для поховання благочестивого мирянина (надто коли йшлося про представника козацької еліти).

Однак цвинтар, попри його особливе значення для православних вірян, не завжди був бажаним місцем останнього спочинку. І фінансові моменти тут видаються другорядними.

Археологічні дані засвідчують наявність склепів у межах присадибних поховань ²⁶. Тож причиною відмови від погребу на цвинтарі не завжди була бідність покійного та

²⁷ Замура, О. «Великий шаленець», 166.

²⁸ Де ля Фліз, Д. *Етнографічні описи селян Київської губернії...* Retrieved from <http://lytopus.org.ua>.

його родини. Крім того, сусідство з храмом не гарантувало належного догляду й охорони цієї території. Місця для поховання подеколи не мали огорожі й тому привертали увагу крадіїв прикрас і приманювали свійських тварин, які тут випасалися. Імовірно, щоб убезпечити поховання поблизу храму, заможні тестатори обумовлювали встановлення каплиці на своїй могилі ²⁷.

Заборона поховань у межах поселень (зокрема на парафіяльних цвинтарях) у другій половині XVIII ст. була складовою просвітницьких реформ імперського уряду. Зважаючи на розглянуті вище приклади, діяльність російських можновладців на території Гетьманщини не видається унікальною. Просвітницькі реформи, які в результаті інкорпорації Гетьманщини до складу Російської імперії поширилися і на мешканців полкових містечок та сіл, сприяли правовому регулюванню порядку облаштування регулярних кладовищ.

Перші результати імперської реформи можна виявити вже в етнографічних описах середини XIX ст. Зокрема, у 1854 р. Домінік П'єр де ля Фліз зробив замальовку сільської

похоронної процесії в Радомишльському повіті Київської губернії (див. малюнок із альбому де ля Фліза ²⁸): церкву обнесено дерев'яною огорожею; місце поховання, куди везуть покійного, віддалене від церковного подвір'я, але неогорожене. З примітивного малюнку неможливо зрозуміти, чи була відстань між церквою та кладовищем значною, однак обидва об'єкти потрапляли до поля зору одночасно. Оскільки замальоване кладовище не мало огорожі й брами (про наявність сторожа даних немає), то на його територію, так само легко, як і на парафіяльний цвинтар, могли потрапляти худоба, грабіжники, волоцюги. Отже, імперська реформа не запрацювала належним чином, принаймні упродовж першої половини XIX ст.

Наше дослідження, звісно, не є вичерпним. Комплексне вивчення цвинтарів Гетьманщини потребує з'ясування питання про те, як ставилися до місць для поховання миряни. Дослідження цієї проблеми стане можливим завдяки розширенню джерельної бази, залученню даних testamentів і результатів археологічних розвідок.

References

Aries, F. (1992). *Chelovek pered litsom smerti*. Moskva: Izdatelskaya gruppa “Progress” – “Progres-Akademiya” [in Russian].

De la Fliz, D. *Etnohrafichni opysy selian Kyivskoi hubernii...* Retrieved from <http://lytopus.org.ua> [in Ukrainian].

Dilova i narodno-rozmovna mova XVIII st. (Materiali sotennih kanceijarij I ratush Livobereyhnoi Ukrainy). (1976). Kyiv [in Ukrainian].

Irzhys'kyi, V. Yu. (2007). Dukhivnytsya general'nogo khorunzhogo Mykoly Khanenka yak dzherelo vyvchennya sotsialnoi istorii Hetmanshchyny. *Hileya*, 10 [in Ukrainian].

Kharchuk, Kh. (2013). Formuvannya Horodots'ko-go tsyntyarya u L'vovi. *Kraeznavstvo*, 3, 97–103 [in Ukrainian].

Kovalenko, O. (2009). *Poltava XVII–XVIII st.: roz-vytok mis'koyi terytoriyi, prostoro-va struktura ta mis'ka rozbudova*. (Master's thesis). Kyiv [in Ukrainian].

Kovalenko, O. (2015). *Poltava XVII–XVIII stolit'*. Kyiv: Vydavets' Oleh Filyuk [in Ukrainian].

Melnyk, O. (2014). Tsyntar starokyivskoi tserkvy v imia Zhyvonachalnoi Triitsi. *Arkheolohiia i davnia istoriia Ukrainy*, 1, 68–79 [in Ukrainian].

Melnyk, O. (2017). *Pokhovalni pamiatky Kyieva XVI–XVIII st.* (Master's thesis). Kyiv [in Ukrainian].

Nikitenko, M. (2002). Vytoky ta mistsevi osoblyvo-sti lavrskoho pokhovalnoho obriadu: problemni pytan-nia. *Naukovi zapysky*, 9, 355–362 [in Ukrainian].

Prokopiuk, O. (2012). *Kyivska mytropolia: topogra-fia. Rekonstruktsiia reiestru khramiv za vidomostiamy pro tserkovnosluzhyteliv (1780–1783 rr.)*. Kyiv: DP NVTs Priopytety [in Ukrainian].

Protsenko, L., A. (1995). *Istoriia Kyivskoho nekropolia*. Kyiv: Vydavnytstvo “Ukrblankvydav” [in Ukrainian].

Slovo mnohotsinne. Khrestomatiya ukrayins'koyi literatury, stvorenoyi riznymi movamy v epokhu Re-nesansu (druha polovyna XV–XVI stolittya) ta v epokhu Baroko (kinets' XVI–XVIII stolittya). (2006). (Vol. 2: Lit-eratura vysokoho Baroko (1632–1709 rik)). Kyiv.

Trebynyk mytropolyta Petra Mohyly. (2007). Repr. vyd. 1646. (Vol. 1). Har'kov: Folio.

Tsentrалnyi derzhavnyi istorychnyi arkhiv Ukrainy, m. Kyiv, f. 990, spr. 285, ark. 4.

Tsentrалnyi derzhavnyi istorychnyi arkhiv Ukrainy, m. Kyiv, f. 990, spr. 1228, ark. 2, 12.

Zamurа, O. (2014). “Velykyi shalenets”: smert i smertnist v Hetmanshchyni XVIII st. Kyiv: K.I.S. [in Ukrainian].

Olena Zamura

PUBLIC PRACTICE OF USING BURIAL PLACES IN THE HETMAN STATE THE SECOND HALF OF THE XVIII CENTURY

The article deals with the studying the burial places in Hetman State of the second half of XVIIIth century. There were a few alternates of burial places for dead in Hetman State, except churchyards (hermit's caves, homestead burials, skudelnitsya, crossroads, kladbishchenskie mesta).

Function of the area around the church wasn't limited by the burial place for deads. Churchyard was under the local priest control. However, this circumstance did not contribute to the proper care of this area. Churchyards were overflowing with manure and attracted grave robbers.

We made the emphasis on the difference between the terms "cemetery" and "churchyard". The churchyard significance in the space of early modern town was speciall. The deads had an additional guarantee of salvation at the Last Judgment, resting in the consecrated land.

In the article particular attention is focused on the Russian imperial government attempt to organize burial places outside the settlements of the Hetman State. It was caused by trying to organize the functioning of a "well-regulated state" afollow the West European model. In this regard, the relevant imperial legal framework was created. It regulated the arrangement of specially designated places for burial of the dead ("kladbishchenskie mesta").

It was found out that the imperial government activities of cemeteries arrangement and numerous ecclesiastical demands to arrange the burial grounds were not a unique phenomenon for Europe at that time. Churchyards lost their functions as sites for mass festivities, market places, shelters for needy or simply closed during the XVIIIth century. They were replaced by modern cemeteries, which people visit exclusively to perform mourning rituals.

It was found that the imperial authorities weren't succsesfull in cemeteries organizing. The faile was caused by priests who had to arrange cemeteries. However, they could not arrange burial places on their own. The parishioners didn't to help, although most of the dead found their last rest in the cemeteries. We need to add that some wealthy believers could simply resort to the practice of homestead burial and build a family crypt. As to the poorest parishioners, suicides, beggars, executed criminals, vagrants they fell into the skudelnitsya.

Thus, there were alternative burial places for the dead, and Hetman State cemeteries were a multifunctional area. Imperial reform aimed to arragange the dead burial places according to European trends, but progressed slowly. Its implementation, even in towns, lasted for almost 100 years.

Keywords: town, churchyard, cemetery, homestead burial, skudelnitsya, Hetman State.

DOI 10.15407/mics2020.11.288

УДК [394.94:378.12:612.013](477)“192/193”

Анна Яненко,

кандидатка історичних наук, провідна наукова співробітниця

Національного заповідника «Києво-Печерська лавра»

pudovkina@ukr.net

<https://orcid.org/0000-0003-0713-3087>

«СУМУЄМО ТЯЖКОЮ ВТРАТОЮ НАУКИ...»: ВШАНУВАННЯ СМЕРТІ В АРХЕОЛОГІЧНОМУ СПІВТОВАРИСТВІ УСРР ДРУГОЇ ПОЛОВИНИ 1920-х – ПОЧАТКУ 1930-х рр.

У статті розглянуто дії та заходи, спрямовані на вшанування колег-археологів і науковців-музейників, які пішли у засвіти у другій половині 1920-х – на початку 1930-х рр. На прикладі Данила Щербаківського, котрий учинив самогубство через неможливість продовжувати наукові студії в музеї, померлих Миколи Біляшівського, Василя Ляскоронського, Сергія Дложевського, Бориса Фармаковського, Сергія Гамченка та інших проілюстровано типові пропам'ятні практики тогочасного інтелектуального співтовариства: публічні поховання і панахиди, покладання квітів на могилу, виголошення прощальних промов, ушанування вставанням і хвилиною мовчання під час буденних зібрань наукових осередків, некрологи й меморіальні статті на шпальтах періодики, надсилання телеграм, поштівок, офіційних і приватних листів із висловленням щирого співчуття і жалю через втрату, створення і діяльність спеціальних комісій і комітетів, встановлення анотованих дощок і надання структурним підрозділам наукових установ імені покійного інтелектуала, влаштування виставок, клопотання про надання пенсій родинам покійних, присвяти у фахових виданнях та посмертні публікації наукових студій. Залучено до наукового обігу маловідомі документи, що засвідчували вияв посмертної шани, – некроло-

- ¹ Білокінь, С. І. (2006). *В обороні української спадщини: історик мистецтва Федір Ернст*. Київ: Інститут історії України НАН України; Білокінь, С. І. (2013). *Масовий терор як засіб державного управління в СРСР (1917–1941 рр.): Джерелознавче дослідження* (Т. 2). Дрогобич: Коло; Білокінь, С. (2017). *Масовий терор як засіб державного управління в СРСР. 1917–1941 рр.: джерелознавче дослідження*. Вид. 2-ге. Київ: Пенмен.
- ² Булик, Н. (2018). Інформативні можливості некрологів для вивчення львівської археології ХІХ – першої половини ХХ ст. В *І Всеукраїнський археологічний з'їзд: Програма роботи та анотації доповідей* (Ніжин, 23–25 листопада 2018 р.) (с. 50). Київ: Інститут археології НАН України.
- ³ Затилюк, Я. (2019). «Пам'яті М. Біляшівського» – рукописний спомин з архіву Всеукраїнської академії наук та друковані некрологи 1926 року. *Науковий вісник Національного музею історії України*, 5, 94–101.
- ⁴ Ходак, І. О. (2007). Данило Щербаківський як організатор академічної науки. *Українське мистецтвознавство: матеріали, дослідження, рецензії*, 7, 119–129; Ходак, І. О. (2013). Листи Федора Ернста до Данила Щербаківського: сторінки співпраці вчених. *Студії мистецтвознавчі*, 1–2, 144–171.
- ⁵ Юркова, О. (2013). Вшанування Патріарха: Реакція на смерть Михайла Грушевського поза межами радянської України. В *Україна на історіографічній мапі міжвоєнної Європи: Матеріали міжн. наук. конф. (Мюнхен, Німеччина, 1–3 липня 2012 р.)* (с. 219–237). Київ: Ін-т іст. України НАН України; Юркова, О. В. (2013). Таємниці офіційного некролога Михайла Грушевського. *Проблеми історії України: факти, судження пошуки*, 22, 31–54.

ги, офіційні та приватні звернення, світлини. Наголошено, що практики вшанування почасти виконували функцію громадянського протесту проти несправедливості, свавілля, нехтування принципами професійності й людяності, функцію опору репресивній і антигуманній політиці тоталітарного режиму.

Ключові слова: пропам'ятні заходи, смерть, інтелектуальне співтовариство, археологія, музейництво, Київ, УСРР, 1920–1930-ті рр.

Вшанування особистості в інтелектуальному співтоваристві за життя й після смерті є невід'ємною частиною культури спілкування, дотриманням професійної етики, виявом поваги, ввічливості, людяності. Смерть інтелектуала спричиняє скорботу, жаль, розпач – емоції, що зумовлюють виконання усталених ритуалів/практик, переживання, рефлексій. Студії зі сприйняття і осмислення смерті у різних соціальних групах та за різних періодів уможливають системне і динамічне бачення минулого. Історіографічний процес уже має приклади (ре)конструювання емоцій, зокрема й тих, що супроводжували смерть, у професійних спільнотах підрадянської України між двома світовими війнами. Почасти трагічні події археології й музейництва 1920–1930-х рр., вшанування пам'яті, (не)забуття висвітлювали у своїх студіях С. Білокінь ¹, Н. Булик ², Я. Затилюк ³, І. Ходак ⁴, О. Юркова ⁵ та ін.

Метою цієї розвідки є окреслення дій та заходів, спрямованих на вшанування ко-

лег – археологів-музейників, які пішли у за-світи у другій половині 1920-х – на початку 1930-х рр., – Миколи Біляшівського, Василя Ляскоронського, Сергія Дложевського, Бориса Фармаковського, Сергія Гамченка, Данила Щербаківського тощо; залучення до наукового обігу маловідомих виявів посмертної шани – некрологів, офіційних і приватних листів, промов; висвітлення деяких соціальних функцій пропам'ятних практик у тогочасній професійній спільноті.

Типовим меморіальним явищем міжвоєнного періоду, що продовжувало дореволюційні традиції, були публічні прощання, поховання, покладання квітів на могилу. На співтовариство музейників і археологів 1920-х рр. суттєво вплинула втрата Миколи Біляшівського та Данила Щербаківського. Труна із тілом М. Біляшівського стояла для прощання громадськості у залі Всеукраїнського історичного музею ім. Т. Шевченка у Києві (далі – ВІМіШ) 23 квітня 1926 р. до 3-ї години дня, коли мав відбутися «винос

⁶ Тут і далі цитати подано мовою оригіналу зі збереженням орфографічних і стилістичних особливостей, авторські помилки й друкарські похибки виправлено, пунктуацію узгоджено із сучасними нормами українського правопису.

⁷ Науковий архів Інституту археології НАН України (далі – НА ІА НАН України), ф. ВУАК, спр. 59, арк. 35.

⁸ Імовірно, йдеться про голову Київського бюро Наукового комітету Укрголовпрофосвіти (уповноваженого Укрнауки в Києві) Леоніда Левитського.

⁹ НА ІА НАН України, ф. ВУАК, спр. 154, арк. 8.

¹⁰ Кузеля, З. (1926). Микола Біляшівський. З приводу смерті визначного історика мистецтва. Діло, 106, 3.

Рис. 1. Інформація про заходи до смерті Миколи Біляшівського. 1926 р. (НА ІА НАН України, ф. ВУАК, спр. 59, арк. 35)

тіла його з Музею до пристані»⁶, а о 6-й вечора пароплав мав відвезти небіжчика до Канева для поховання згідно із заповітом на Княжій горі⁷ (рис. 1). Кореспондент Бульба у повідомленні «Похорони академіка М. Ф. Біляшівського» описав той день художнім словом: «Така тиха й така сувора зала історичного музею ім. Шевченка. Скупе світло падає зі шкляної стелі, розтікається по блідих обличчях портретів старовинних майстрів, порцелянових статуєток під шклом... Посеред залі на підвищенню труну оточено гронами живих квітів, труну небіжчика – творця цього музею, невтомного працівника на ниві української культури та науки – академіка М. Ф. Біляшівського. О 3-й годині в переповненій залі відбулася громадянська панахида. З коротенькими промовами виступили акад. [Олекса] Новицький, [Андрій] Винницький, проф. [Федір] Ернст, проф. [Микола] Шарлемань, М. Левицький⁸

та інші. Після останнього прощання труну винесено на площу, й, під жалібні звуки духовного оркестру, за старим українським звичаєм, покриту червоною китайкою поставлено на санки впряжені трьома парами кремезних волів. Довгою смугою непокритих голів, через Олександрівський спуск, простягся жалібний похід до Дніпра, що широко повіддю вкрив безмежні дуги. Гаряче, весняне сонце залило кручі та луги, іскристим золотом по воді розлилося. О 5-й годині труну М. Ф. Біляшівського знесли на пароплав. Крізь їдкий порошок, зметений сотнями ніг, крізь вогкий вітер з Дніпрових притоків розлігся по хвилях заповіт. Небіжчика мають, за його заповітом, поховати на Княжій Горі, що за дві версти від Могили Шевченка»⁹. У галицькому часопису «Діло» прощання з М. Біляшівським у некролозі 16 травня 1926 р. описав Зенон Кузеля: «...помер в 59 році життя, знеможений тяжкими обставинами... Похорони відбулися величаво. Після панахиди в залі “Історичного музею” труну з тілом небіжчика винесено на площу й покриту червоною крайкою поставлено на санки, до яких запряжено три пари волів, а потім знесено на дніпровий пароплав»¹⁰.

11 червня 1927 р. о 5-й вечора відбулася громадська панахида за померлим Данилою Щербаківським в аудиторії Лаврського музею (трапезна палата) за участю знаних

інтелектуалів тогочасного Києва – А. Кримського, М. Грушевського, С. Єфремова, В. Перетца, О. Новицького, В. Кричевського, представників Всеукраїнського музейного городка (далі – ВМГ) на чолі з директором П. Курінним, ВІМіШ, Секції наукових робітників, різних науково-дослідних кафедр і наукових інституцій, художніх освітніх установ (рис. 2, 3). Панахиду відкрив вступним словом Олекса Новицький, після того Петро Курінний розповів коротко про наукове життя небіжчика та його визначну роль, окреслив безпосередні причини, що «призвели до трагічного кінця». Наступним виголосив промову Агатангел Кримський. У перервах між промовами оркестр під керівництвом українського бандуриста, диригента Миколи Михайлова виконував «Заповіт» Тараса Шевченка і жалобний марш. Після закінчення промов жалобна хода пройшла повз музеї ВМГ і спинилася біля могили, викопаної у садку біля Великої дзвіниці навпроти головного корпусу музею. Під звуки жалобного маршу труну опустили в землю близько 7-ї вечора. Похорон за стародавнім звичаєм датовано радянськими монетами чеканки 1927 р., які кидали на дно могили ¹¹ (рис. 4).

У прощальних публічних промовах інтелектуали не лише зосереджували увагу на наукових здобутках небіжчиків, їхньому

Рис. 2. Василь і Євгенія Кричевські біля труни Данила Щербаківського, виставленої у Трапезній палаті Києво-Печерської лаври. Київ. 1927 р. (Національний Києво-Печерський історико-культурний заповідник, інв. № КПЛ-Н-1512)

Рис. 3. Труна із тілом Данила Щербаківського, виставлена у Трапезній палаті Києво-Печерської лаври. Київ. 1927 р. (Національний Києво-Печерський історико-культурний заповідник, інв. № КПЛ-Н-1966)

¹¹ НА ІА НАН України, ф. ВУАК, спр. 59, арк. 43.

Рис. 4. Могила Данила Щербаківського на території Києво-Печерської лаври. Київ. 1927 р. (Національний Києво-Печерський історико-культурний заповідник, інв. № КПЛ-Н-1166)

¹² Там само, ф. 10, спр. 28/20, арк. 8.

внеску в розвиток археології, музейництва, мистецтвознавства, а й наголошували на чеснотах померлих колег. У чернетці останнього слова до В. Ляскоронського П. Курінний на початку 1928 р. занотував: «*Прийміть останній глибокий поклон від групи службовців Всеукраїнського державного культурно-історичного заповідника Всеукраїнського музейного городка. Чотири роки спільної праці з тобою, високоповажний Василе Григоровичу, залишили глибокий і світлий слід в душі кожного з нас, що мали щастя з тобою зустрітися на життєвому шляху, працювати з тобою поруч на відповідальній роботі. Багато приємних і корисних хвилин дав кожному з нас, і твій образ може бути для всіх справжнім зразком людськості й гармонійності. Високоосвічений, але не крикливий в своїй освіті, відкритий, чесний і доступний кожному найлітньому й най-*

молодшому робітникові. Ти завше, маючи велике право на свою особисту думку, тримався у затінку, не жахаючися однаке самих відповідальних праць у самих відповідальних і навіть небезпечних з боку особистого щастя й спокою галузях нашої роботи. Віддаючи все громаді й науці, ти до самопожертви відданий їм, нічого не вимагав від них, працював в тих конкретних умовах, які давала дійсність і на них умів збудувати корисну діяльність, скеровану на користь радянського суспільства» ¹² (рис. 5).

Рис. 5. Могила Василя Ляскоронського на Лук'янівському кладовищі. Київ. 2019 р. (світлина Оксани Юркової)

Покійного вшановували під час черго-

- ¹³ Там само, ф. ВУАК, спр. 101, арк. 14.
- ¹⁴ Там само, ф. ВУАК, спр. 84, арк. 18.
- ¹⁵ Там само, ф. ВУАК, спр. 182, арк. 1.
- ¹⁶ Некрологія. (1930). *Хроніка археології та мистецтва*, 1, 80.
- ¹⁷ НА ІА НАН України, ф. ВУАК, спр. 59, арк. 34.

Рис. 6. Некрологи Миколи Біляшівського на шпальтах «Пролетарської правди». 1926 р. (НА ІА НАН України, ф. ВУАК, спр. 59, арк. 34)

вих буденних зібрань інтелектуальних осередків – відділів, президій, учених рад тощо. Питання про похорон М. Біляшівського та вшанування його пам'яті вже у день смерті дослідника 21 квітня 1926 р. розглянули П. Курінний, М. Макаренко, О. Новицький, А. Носів, М. Рудинський, Д. Щербаківський, В. Козловська, Ф. Ернст та В. Ляскоронський на зборах президії Всеукраїнського археологічного кабінету (далі – ВУАК) ¹³. 5 травня на пленумі ВУАК за присутності О. Новицького, П. Курінного, А. Носова, М. Макаренка, В. Козловської, В. Ляскоронського та Д. Щербаківського обговорили можливість улаштувати 16 травня засідання, присвячене пам'яті Миколи Федотовича, й намітили підготувати доповіді про роботу й внесок небіжчика: С. Єфремову – «Громадська діяльність»; П. Курінному – «М. Біляшівський як археолог»; А. Винницькому – «Музейна діяльність»; В. Ляскоронському – «Нумізматичні праці»; Д. Щербаківському – «Праці з народного мистецтва»; М. Василенкові – «Архівна праця» ¹⁴. Присутні на зборах мистецького відділу ВУАК О. Новицький, Ф. Ернст, М. Рудинський і А. Середа 4 січня 1928 р. ушанували вставанням пам'ять покійного дійсного члена ВУАК В. Ляскоронського ¹⁵. Восени 1929 р. у Всеукраїнській академії наук (далі – ВУАН) відбулося засідання, де в кількох доповідях відзначили

важливу роботу дослідника старовини Леоніда Добровольського, який пішов у засвіти 17 вересня ¹⁶.

Глибокий сум із приводу втрати колег, співчуття друзям і рідним публічно висловлювали у пресі, друкували некрологи та меморіальні статті. Свій жаль через *«несподівану смерть видатнішого музейного діяча України»* М. Біляшівського на шпальтах «Пролетарської правди» у квітні 1926 р. вимовили співробітники Київського крайового сільськогосподарського музею, ВУАН, ВУАК, ВІМіШ, «Лаврського музею, Музею старого мистецтва ВУАН та Картинної галереї у Києві», Кабінету антропології та етнології ім. Ф. Вовка при ВУАН ¹⁷ (рис. 6). 22 квітня «Пролетарська правда» опублікувала повідомлення Д. Щербаківського про смерть академіка: *«В ніч на 21 квітня помер відомий археолог, фундатор Всеукраїнського історичного музею імені Т. Шевченка у Києві, дійсний член Української академії наук, Микола Федотович Біляшівський... Тяжкі умови життя в добу громадянської війни підірвали й без того не міцне здоров'я М[иколи] Ф[едотови]ча, і він передчасно зійшов в могилу. Наукової роботи не покидав він до останніх днів, і ще за декілька годин до смерті працював над статтею до Трипільського збірника, що видає Академія наук. В особі Миколи Федотовича зійшов в могилу не лише*

Рис. 7. Пропам'ятне повідомлення Данила Щербаківського про Миколу Біляшівського на шпальтах «Пролетарської правди». 22 квітня 1926 р. (НА ІА НАН України, ф. ВУАК, спр. 154, арк. 4)

¹⁸ Там само, спр. 154, арк. 4.

¹⁹ Там само, спр. 59, арк. 29.

видатний вчений й музейний робітник, але й громадський діяч, що ніколи не кидав свого поста на полі української культури, над розвитком якої стало й невпинно працював покійний, не зважаючи на люті утиски доби царату»¹⁸ (рис. 7).

Після трагічної загибелі Д. Щербаківського П. Курінний оприлюднив 12 червня 1927 р. на шпальтах «Комуніста» пам'ятний допис: «6-го червня о 10-й годині вечора кинувся у Дніпро, біля мосту ім. Євгенії Бош, Данило Михайлович Щербаківський, найавторитетніший з знавців музейної справи, відданий до самопожертви будівничий Всеукраїнського історичного музею в Києві, дослідник народного мистецтва України і талановитий виховач багатьох сотень українського молодняка, серед якого десятки наукових робітників. Відійшла в минуле людина виняткової енергії, знання, широти, кристалічної чесноти й доброти, відійшла у час розквіту своїх сил, у час, коли розгорнулися безмежні простори роботи... Небіжчик наклав на себе руки через несприятливі умови, що склалися для його праці в рідному йому Всеукраїнському історичному музеї у Києві. Твердою, як і завше рукою, Данило Михайлович перервав своє дорогоцінне життя. Одначе, вдячне суспільство не забуде роботи небіжчика й продовжить справу Д. М. Щербаківського»¹⁹ (рис. 8).

25 червня 1927 р. представники інтелектуальної спільноти підготували лист до редакції «Вісті ВУЦВК», у якому публічно висловили свою позицію щодо самогубства Д. Щербаківського: «Ми, українські наукові робітники, тяжко вражені жахливою подією і безмірно важкою втратою, не можемо пройти мовчанням повз неї, вбачаючи в ній тяжку й симптоматичну загрозу... Ми вимагаємо, щоб цей розслід [самогубства Д. Щербаківського] не провадився в бюрократичних сховищах канцелярій, а щоб преса й інші органи вияву громадської думки стежили та по змозі інформували громадянство про хід слідства й про його результати.

Рис. 8. Повідомлення про похорон Данила Щербаківського на шпальтах газет. 12 червня 1927 р. (НА ІА НАН України, ф. ВУАК, спр. 59, арк. 43)

²⁰ Центральний державний архів вищих органів влади та управління України (далі – ЦДАВО України), ф. 166, оп. 7, спр. 585, арк. 25–26 зв.

²¹ НА ІА НАН України, ф. 10, спр. 55/6, арк. 12–13.

²² Некрологія. (1930), 79–80.

²³ Некрологія. (1931). *Хроніка археології та мистецтва*, 3, 95.

²⁴ Некрологія. (1930), 80.

²⁵ Некрологія. (1931), 95.

Ми вимагаємо, щоб негайно були усунені ті, що стояли на чолі музейної управи Київського Музею й щоби в ту управу увійшли люди з науковим та громадсько-політичним авторитетом». Звернення підписали майже 80 інтелектуалів, серед яких Михайло Грушевський, Сергій Єфремов, Катерина Мельник-Антонович, Микола Макаренко, Наталія Полонська-Василенко, Петро Рулін, Василь Ляскоронський, Антін Середа, Олекса Новицький, Євгенія Спаська, Марія Новицька, Олександр Якубський, Петро Курінний, Валерія Козловська, Василь Дубровський, Олександр Грушевський, Кость Мощенко, Анатоль Носів, Марія Мушкет, Валентин Шугаєвський, Сергій Гамченко та ін.²⁰

Співробітники наукових установ збирали оприлюднені у пресі некрологи, присвячені дослідникам старовини. Федір Камінський, очільник Миколаївського історико-культурного музею, у листі до Петра Курінного від 14 червня 1927 р. повідомляв: *«Я надіслав до Вас бандероллю місцеву газету “Красный Николаев”, де було вміщено повідомлення про смерть шановного Данила Михайловича. Я знав, що комусь доручено було зібрати газетки з повідомленнями про смерть Дан[ила] Мих[айловича]. Отже знаю про це, я прислав Вам газетку місцеву. Коли буде що вміщено – надішлю тільки не знаю – може*

*передбачили зібрати лише газети “київські”»*²¹.

Упродовж 1930–1931 рр. у «некрології» періодичного видання ВУАК «Хроніка археології та мистецтва» надрукували пропам'ятні повідомлення про смерть фундатора й організатора Херсонського державного історично-археологічного музею Віктора Гошкевича (2 березня 1928 р.), дослідника старовини Леоніда Добровольського (17 вересня 1929 р.)²², директора Одеського історично-археологічного музею Сергія Дложевського (23 жовтня 1930 р.)²³: *«Чимало втрат зазнав Всеукраїнський археологічний комітет останнього часу. Акад. М. Т. Біляшівський, проф. Д. М. Щербаківський, проф. Ляскоронський. Мабуть ні одна установа молодій Українській академії не втратила стільки!»*²⁴; *«з великим сумом доводиться констатувати, що Всеукраїнський археологічний комітет знову втратив ще одного з своїх дійсних членів; цим разом одного з видатних знавців класичної старовини. Це ще гостріше висуває потребу подумати про готування нових кадрів»*²⁵.

Колеги адресували установі, де працював покійний, або його найближчим товаришам телеграми, поштівки, офіційні й приватні листи, висловлюючи щирі співчуття через втрату. 23 квітня 1926 р. до ВУАК звернув-

²⁶ НА ІА НАН України, ф. ВУАК, спр. 154, арк. 1.

²⁷ Там само, арк. 2.

²⁸ Там само, арк. 3.

ся засновник і очільник Черкаського музею Дмитро Бочков: *«Одержавши сумну звістку про передчасну смерть дійсного члена Комітету, академіка Біляшівського Миколи Федотовича, праці якого не обминали й Черкащини, Черкаський ОкрМузей висловлює Археологічному Комітетові свої співчуття в тяжкій втраті значної наукової сили»*²⁶. 28 квітня звернення надіслав директор Харківського археологічного музею Олександр Федоровський: *«Музей висловлює Українській академії наук свій великий жаль і своє співчуття з приводу сконання одного з найстаріших і найвидастніших українських археологів академіка Миколи Федоровича Біляшівського»*²⁷. 16 травня співробітники ВУАК отримали скорботного офіційного листа від ВІМіШ за підписами тогочасного директора Андрія Винницького та секретаря Євгена Дзбановського: *«ВІМіШ висловлює своє глибоке співчуття ВУАКові з приводу смерті члена Комітету М. Ф. Біляшівського. Ця втрата особливо значна в сучасний момент, коли після років революційної боротьби поновлюється нормальна наукова робота, зокрема обслідування й археологічні розшуки на території України. Бувши в центрі археологічного вивчення України протягом кількох десятиліть, його “літописцем”, Микола Федотович, як дуже мало тепер людей, знав територію України та всі прогалини*

*археологічного дослідження цієї території. Цим своїм знанням М. Ф. Біляшівський дуже прислужився розвитку археологічних дисциплін на Україні та музейному збиранню археологічних пам'яток, й його передчасна смерть – велика втрата для археологічної справи на Україні»*²⁸.

Чимало листів співчуття отримали співробітники ВУАК 1927 р. *«з приводу смерти Д. М. Щербаківського»*: 9 червня телеграму, *«де висловлено жаль»*, від Київського сільськогосподарського музею та від архітектора Олександра Грінберга з Москви; 14 червня повідомлення від Черкаського музею, у якому *«висловлено співчуття співробітниками музею з несподіваної передчасної страти життя Данилом Михайловичем Щербаківським»*, і від очільника Одеського археологічного музею з глибоким співчуттям *«з приводу тяжкої втрати для науки та Комітету»* за підписом Сергія Дложевського; 20 червня реставратор Кость Кржемінський висловив *«глибоке співчуття з приводу дорогоцінної втрати найавторитетнішого вченого корифея історії Українського мистецтва»*, а також *«жаль з приводу смерти Д. М. Щербаківського»* виразило Кам'янець-Подільське наукове товариство; 24 червня скорботне сповіщення надійшло від Полтавського наукового товариства; 28 червня *«жаль з приводу смерти»* ученого висловив худож-

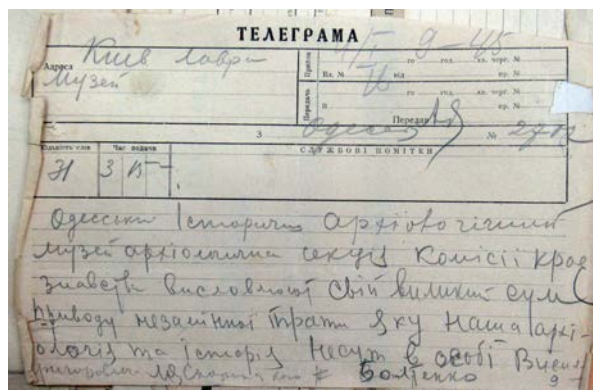

Рис. 9. Телеграма-співчуття з приводу смерті Василя Ляскоронського від співробітника Одеського історико-археологічного музею Михайла Болтенка. 4 січня 1928 р. (НА ІА НАН України, ф. 10, спр. 28/20, арк. 9)

²⁹ Там само, спр. 169в, арк. 48–48 зв., 49 зв.–51.

³⁰ Там само, ф. 10, спр. 55/6, арк. 11–11 зв.

³¹ Там само, спр. 28/20, арк. 9.

³² Там само, ф. ВУАК, спр. 431, арк. 4.

ник-реставратор Дмитро Кіплік²⁹. У листі до П. Курінного очільник етнографічного відділу Волинського науково-дослідного музею Василь Кравченко 12 червня писав: «Довідавшись про наглу й передчасну смерть такого видатного наукового робітника, а ще й громадського діяча, яким був Данило Михайлович Щербаківський, ми, співробітники Етнографічного відділу, та Етнологічної при ньому секції, Волинського музею, надто схвилювані такою великою втратою! Загинув видатний діяч не лише України, а цілої Радспілки. Багато в нас таких нема – вони лише поодинокі одиниці. Всі ми тяжко засмучені й це примушує нас низько схилити свої голови над свіжою могилою небіжчика. Просимо від нас висловити глибоке співчуття родині Данила Михайловича...»³⁰. 4 січня 1928 р. співробітник Одеського історико-археологічного музею Михайло Болтенко надіслав до Лаврського заповідника телеграму, висловлюючи «великий сум [з] приводу незамінної втрати, яку наша археологія та історія несуть в особі Василя Григоровича Ляскоронського»³¹ (рис. 9, 10). 18 жовтня 1932 р. ВУАК надіслав скорботну телеграму родині археолога Сергія Гамченка: «Сумуємо тяжкою втратою науки смертю Сергія Свиридовича, висловлюємо Вам щире спів-

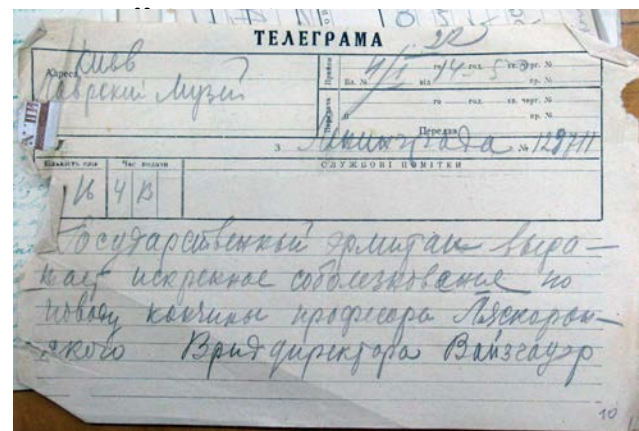

Рис. 10. Телеграма-співчуття з приводу смерті Василя Ляскоронського від в. о. директора Державного Ермітажу Оскара Вальдгауера. 4 січня 1928 р. (НА ІА НАН України, ф. 10, спр. 28/20, арк. 10)

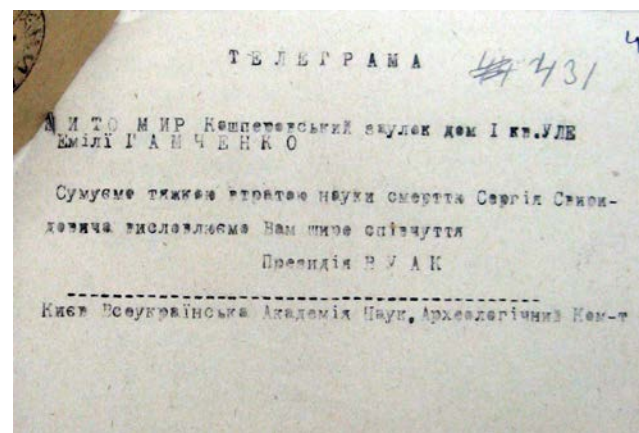

Рис. 11. Телеграма-співчуття з приводу смерті Сергія Гамченка від співробітників Всеукраїнського археологічного комітету при ВУАН. 18 жовтня 1932 р. (НА ІА НАН України, ф. ВУАК, спр. 431, арк. 4)

³³ Там само, спр. 169а, арк. 3.

³⁴ Зауважимо, що дружина покійного археолога Євдокія Борисівна висловлювала Д. Щербаківському свої здивування і жаль через те, що редакція Трипільського збірника розпорядилася матеріалами М. Біляшівського без узгодження із нею, «знизивши наукову вартість цієї посмертної його розвідки», й констатувала цю ситуацію як «сумний факт неповаги до пам'яті М. Ф.» (НА ІА НАН України, ф. 9, спр. 227, арк. 67–68 зв.).

³⁵ НА ІА НАН України, ф. ВУАК, спр. 362, арк. 1.

³⁶ Фармаковський, Б. В. (1929). *Розкопування Ольбії р. 1926. Звіт* (з двома планами й 60 фотознімками) (с. 5). Одеса: Одеський історично-археологічний музей.

³⁷ НА ІА НАН України, ф. ВУАК, спр. 279, 4 арк.

³⁸ ЦДАВО України, ф. 166, оп. 6, спр. 3426, арк. 7.

По смерті інтелектуала для координування пропам'ятних заходів часом створювали спеціальні комісії або комітети. Зокрема, організаційні збори комітету з увічнення пам'яті Данила Михайловича Щербаківського відбулися у неділю 27 листопада 1927 р. у приміщенні ВУАК ³³.

Поширеною практикою посмертного вшанування науковця були присвяти у фахових виданнях та посмертні публікації. В «Українському музеї» (1927) редакція віддала данину пам'яті М. Біляшівському і Д. Щербаківському. П. Курінний підготував до друку посмертні розвідки своїх колег: у збірнику «Трипільська культура на Україні» (1926) – статтю М. Біляшівського «Борисівське городище» ³⁴; в «Українському музеї» – студію В. Ляскоронського «Римські монети, які знайдено на території м. Київ» ³⁵. У 1929 р. Одеський історично-археологічний музей посмертно оприлюднив україномовний переклад дослідження Бориса Фармаковського «Розкопування Ольбії р. 1926», навівши витяг із протоколу Наукової ради Ольвійської археологічної експедиції від 14 серпня 1928 р.: «29 липня ц. року вмер проф. Б. В. Фармаковський, невтомний дослідник Ольбії протягом майже тридцяти двох років. Науковій раді Ольвійської експедиції у складі М. Ф. Болтенка, С. С. Дложев-

ського, Ф. Т. Каминського, І. І. Міщанинова доводиться випускати у світ його останню передсмертну працю, надіслану від нього для перекладу та друку у травні 1928...» ³⁶. Збірник статей із класичної археології на честь покійного Б. Фармаковського у квітні 1929 р. запропонували підготувати й співробітники ВУАК ³⁷.

18 січня 1928 р. члени Музейного комітету ВІМіШ погодились із бажанням сім'ї Д. Щербаківського перенести все устаткування його кімнати до Музею діячів України ВУАН, «біля кімнати його в Музеї прикріпити дошку меморіальну», а «у самому помешканні влаштувати кімнату для наукових занять» ³⁸. Чимало зробили співробітники Миколаївського історико-археологічного музею для увічнення пам'яті Бориса Фармаковського, який тривалий час очолював Ольвійську археологічну експедицію й безпосередньо посприяв поповненню античної колекції установи. За два тижні після смерті дослідника у серпні 1928 р. на «жальбному» засіданні складу Ольвійської експедиції ухвалили: «...кімнату, в якій мешкав і працював під час розкопок Б. В. Фармаковський надалі використовувати виключно для роботи по складанню описів, класифікації поступаючих з розкопок речей» і повісити у цій кімнаті портрет археолога. Тоді ж директор музею Ф. Камінський уперше висловив дум-

³⁹ НА ІА НАН України, ф. ВУАК, спр. 202/6, арк. 14.

⁴⁰ Там само, арк. 14 зв.; спр. 279, 4 арк.

⁴¹ Там само, спр. 154, арк. 7.

⁴² ЦДАВО України, ф. 166, оп. 9, спр. 1499, арк. 63.

⁴³ Там само, оп. 6, спр. 3425, арк. 39.

ку щодо доцільності надання відділові Ольвії «імені проф. Б. В. Фармаковського», а також звернувся до колег небіжчика посприяти музеєві утворити при відділі Ольвії «куток» Б. Фармаковського – передати меморіальні матеріали. Упродовж листопада–грудня 1928 р. С. Дложевський, М. Болтенко, Г. Крисін та інші передали музеєві листи від знавця античності. У 1929 р. постановою Народно-го комісаріату освіти УСРР ухвалено «найменувати відділ Ольвійської старовини в Миколаївському державному історично-археологічному музеї ім'ям проф. Б. В. Фармаковського»³⁹. До того ж археологи, зокрема й М. Макаренко, запропонували вшанувати пам'ять дослідника встановленням на терені Державного заповідника «Ольвія» пам'ятника-монумента⁴⁰.

Представники інтелектуального співтовариства інколи клопоталися про надання пенсій родинам небіжчиків (зокрема, для сім'ї М. Біляшівського⁴¹ та дочки С. Дложевського Ірини⁴²).

За тоталітаризму, доби контролю над інтелектуальною думкою, репресій проти свободи й будь-яких проявів іншості, публічні реакції на втрату інтелектуалів-гуманітаріїв, прилюдне вшанування їхньої пам'яті, пригадування наукової та громадської роботи виконували почасти й соціальну функцію громадянського протесту – проти неспра-

ведливості, свавілля, нехтування принципами професійності й людяності. У заяві до уповноваженого Управління науковими установами НКО УСРР у Києві, Комісії з обслідування ВІМіШ та Бюро Секції наукових робітників від 17 червня 1927 р. завідувач художнього відділу музею Ф. Ернст наголошував: *«Після смерти незабутнього Д. М. Щербаківського я переконався, що дальше співробітництво з сучасним директором, А. В. Винницьким, та завідувачем бібліотекою, А. І. Онищуком, є для мене з принципового боку неможливе. Тому вважаю обов'язком довести до вашого відому, що в разі, коли зазначені особи залишаться надалі урядовцями Музею, я буду змушений вийти зі складу співробітників цього музею, не дивлячись на те, що поклав багато сил на його упорядкування, збагачення й дальший розвиток»*⁴³. Своєю чергою репресивні органи радянської влади пильно стежили за меморіальними подіями інтелектуалів. Інформатор, т. зв. секретний співробітник «Лектор» 11 червня 1927 р. доповідав: *«Определенно носят слухи, что похороны Щербаковского будут превращены в крупную демонстрацию, которая заставит власти считаться с мнением общественности. В академии Наук и в Лаврском Музее на квартире Куринного идут непрерывные совещания, но все решения держатся в исключительной тайне.*

⁴⁴ Галузевий державний архів Служби безпеки України, ф. 65, спр. С-1668, т. 1, ч. 2, арк. 12.

⁴⁵ Державний архів м. Києва, ф. Р-323, оп. 1, спр. 1638, арк. 103, 110.

*В Лаврском заповеднике на дверях Отдела шитья и культов вывешены оповещения о смерти Щербаковского, с его фотографией и извещением о том, что истор[ический] музей и Лаврск[ий] музей закрыты в знак траура на 3 дня. Похороны назначены на 5 часов 11 июня. Место погребения – сквер перед Лаврским музеем»*⁴⁴. У серпні 1933 р. під час чистки апарату ВМГ комісією Робітничо-селянської інспекції участь у публічній панахиді за Д. Щербаківським розцінювали як злочин, небіжчику інкримінували належність до Спілки визволення України: «На похоронах Щербаківського Курінний перелічив всі заслуги Щербаківського... [Ольга Баланіна] була на його похоронах і клала квіти... [Марія Новицька] квіти на могилу Щербаківського носила, бо він був її вчителем, вважала його лекції за корисні... З Щербаківським вона солідаризувалась, її робота політично шкідлива... На могилу Щербаківського щороку клала цвіти»⁴⁵.

Упродовж 1920–1930-х рр. у підрадянській Україні відбулося чимало урочистих і трагічних подій, що дають змогу виокремити основні практики вшанування пам'яті археологів-музейників, що йшли у засвіти. Громадські панахиди, прощання, засідання наукових осередків, виголошення доповідей, публікації-некрологи, меморіальні

експозиції, присвяти у фахових виданнях та посмертна публікація студій небіжчиків, встановлення пропам'ятних дощок тощо не лише мали на меті віддати данину колегам, а й частково виконували функцію громадянського протесту й опору репресивній і антигуманній політиці більшовиків.

References

Bilokin, S. I. (2006). *V oboroni ukrainskoi spadshchyny: istoryk mystetstva Fedir Ernst*. Kyiv: Instytut istorii Ukrainy NAN Ukrainy [in Ukrainian].

Bilokin, S. I. (2013). *Masovyi teror yak zasib derzhavnoho upravlinnia v SRSR (1917–1941 rr.): Dzhere-loznavche doslidzhennia* (Vol. 2). Drohobych: Kolo [in Ukrainian].

Bilokin, S. I. (2017). *Masovyi teror yak zasib derzhavnoho upravlinnia v SRSR. 1917–1941 rr.: dzhere-loznavche doslidzhennia*. Kyiv: Penmen [in Ukrainian].

Bulyk, N. (2018). Informatyvni mozhlyvosti nekrolohiv dlia vyvchennia lvivskoi arkheolohii XIX – pershoi polovyny XX st. In *I Vseukrainskyi arkheolohichniy zizd: Prohrama roboty ta anotatsii dopovidei* (Nizhyn, 23–25 lystopada 2018 r.) (p. 50). Kyiv: Instytut arkheolohii NAN Ukrainy [in Ukrainian].

Derzhavnyi arkhiv m. Kyieva, f. R-323, op. 1, spr. 1638.

Farmakovskiy, B. V. (1929). *Rozkopuvannia Olbii r. 1926. Zvit (z dvoma planamy y 60 fotoznymkamy)*. Odesa: Odeskyi istorychno-arkheolohichniy muzei [in Ukrainian].

Haluzevyi derzhavnyi arkhiv Sluzhby bezpeky Ukrainy, f. 65, spr. S-1668, t. 1, ch. 2, ark. 12.

Khodak, I. O. (2007). Danylo Shcherbakivskyi yak orhanizator akademichnoi nauky. *Ukrainske mystetstvo-znavstvo: materialy, doslidzhennia, retsenzii*, 7, 119–129 [in Ukrainian].

Khodak, I. O. (2013). Lysty Fedora Ernsta do Danyla Shcherbakivskoho: storinky spivpratsi vchenykh. *Studii mystetstvovnavchi*, 1–2, 144–171 [in Ukrainian].

Kuzelia, Z. (1926). Mykoly Biliashivskyi. Z pryvodu smerty vyznachnoho istoryka mystetstva. *Dilo*, 106, 3 [in Ukrainian].

Naukovyi arkhiv Instytutu arkheolohii NAN Ukrainy (NA IA NAN Ukrainy), f. VUAK, spr. 59, 84, 101, 123, 154, 169a, 169v, 182, 202/6, 279, 362, 431.

NA IA NAN Ukrainy, f. 9, spr. 227.

NA IA NAN Ukrainy, f. 10, spr. 28/20, 55/6.

Natsionalnyi Kyievo-Pecherskyi istoriko-kulturnyi zapovidnyk, inv. № KPL-N-1166, KPL-N-1512, 1792.

Nekrolohiia. (1930). *Khronika arkheolohii ta mystetstva*, 1, 79–80 [in Ukrainian].

Nekrolohiia. (1931). *Khronika arkheolohii ta mystetstva*, 3, 95 [in Ukrainian].

Tsentralnyi derzhavnyi arkhiv vyshchykh orhaniv vlady ta upravlinnia Ukrainy (TsDAVO Ukrainy), f. 166, op. 6, spr. 3425, 3426.

TsDAVO Ukrainy, f. 166, op. 7, spr. 585.

TsDAVO Ukrainy, f. 166, op. 9, spr. 1499.

Yurkova, O. (2013). Vshanuvannia Patriarkha: Reaktsiia na smert Mykhaila Hrushevskoho poza mezhamy radianskoi Ukrainy. In *Ukraina na istoriohrafichnii mapi mizhvoiennoi Yevropy: Materialy mizhn. nauk. konf. (Miunkhen, Nimechchyna, 1–3 lypnia 2012 r.)* (pp. 219–237). Kyiv: In-t ist. Ukrainy NAN Ukrainy [in Ukrainian].

Yurkova, O. V. (2013). Taiemnytsi ofitsiinoho nekroloha Mykhaila Hrushevskoho. *Problemy istorii Ukrainy: fakty, sudzhennia poshuky*, 22, 31–54 [in Ukrainian].

Zatyliuk, Ya. (2019). “Pamiati M. Biliashivskoho” – rukopysnyi spomyn z arkhivu Vseukrainskoi akademii nauk ta drukovani nekrolohy 1926 roku. *Naukovyi visnyk Natsionalnoho muzeiu istorii Ukrainy*, 5, 94–101 [in Ukrainian].

Anna Yanenko

“WE MISS FOR THE HEAVY LOSS OF SCIENCE...”: HONORING DEATH IN THE ARCHAEOLOGICAL COMMUNITY OF UKRAINIAN SSR DURING THE SECOND HALF OF THE 1920S AND EARLY 1930S

The article deals with actions and activities aimed at paying tribute to colleagues – archaeologists and museum research workers, who step out during the second half of the 1920s and early 1930s. Examples of typical memorable practices in the intellectual community are given. Civil funerals and laying flowers on the grave were a characteristic memorial phenomenon. The intellectual community was significantly affected by the loss of Mykola Biliashivskyi (April 1926), Danylo Shcherbakivskyi (June 1927), Vasyl Liaskoronskyi (January

1928), Borys Farmakovskyi (July 1928), Serhii Hamchenko (October 1932), etc. In funeral public speeches, archaeologists focused not only on the scientific achievements of the late, their contribution to the development of archeology, museology, art history, but also emphasized the deceased colleagues' virtues. The dead men were honored by standing up and a moment of silence during the daily meetings of intellectual centers – departments, presidiums, research councils etc. Deep sadness over the loss of co-workers, condolatoryence to friends and relatives were publicly expressed in the press, obituaries and memorial articles were published. Colleagues addressed telegrams, postcards, official and private letters to the institution, where the late worked, or to his closest friends, expressing their sincere compassion for the loss. Special commissions or committees were sometimes set up to coordinate commemorative events after an intellectual's death. Honor tribute was also paid through the installation of memorial plaques or giving the structural units of research institutions the name of the deceased intellectual. Temporary expositions were prepared for the anniversaries of death. The intellectual community representatives were petitioning for pensions for the families of the deceased. Dedications in professional editions and posthumous publications of the researchers' studies were a common practice of post-mortem honoring of scientists. Little-known documents – manifestations of posthumous honor – obituaries, official and private addresses, photos are introduced into scientific use. It was emphasized that the practices of honoring also served as a civil protest against injustice, arbitrariness, disregard for the principles of professionalism and humanity, as well as were resistance to the repressive and inhumane policies of the totalitarian regime.

Keywords: memorial events, funerals, obituaries, death, intellectual community, archeology, museology, Kyiv, UkrSSR, 1920s, 1930s.

DOI 10.15407/mics2020.11.303

УДК 94(477.46)

Валерій Ластовський,

доктор історичних наук, професор
Київський національний університет культури і мистецтв
lastov@ukr.net
<https://orcid.org/0000-0001-8900-5569>

«КОЗАЦЬКІ НЕКРОПОЛІ» СТАРОЇ ЧЕРКАЩИНИ ТА ЇХ МІФОЛОГІЗАЦІЯ

У статті розглянуто питання процесу міфологізації історичного минулого шляхом використання народної пам'яті. Одним із об'єктів міфологізації стали некрополі. На сьогодні некрополів старої Черкащини майже не залишилося. Про деякі з них серед населення і науковців склалися стійкі уявлення як про реальні. Насамперед їх пов'язують із історією українського козацтва. Але найвідоміші «козацькі некрополі» насправді не існували. Це стосується поховань у Трахтемирові та Каневі. У першому розташовані переважно поховання XIX століття, які не є козацькими. «Козацького некрополя» у Каневі також ніколи не було. Традиційно вважають, що тут були поховані Іван Підкова, Яків Шах, Самійло Кішка та інші козаки. Однак це міф, створений істориками і народними уявленнями. Своєрідним прикладом некрополя старої Черкащини можна вважати поховання святого Макарія Токаревського, убитого у 1678 р. під час захоплення Канева турецькими військами. Також особливим є поховання Богдана Хмельницького у Суботові, адже до сьогодні відоме лише його місце знаходження, а от самої могили наразі не знайдено. Потрібно зауважити, що народні уявлення є достатньо приблизними і не дають історичній науці точної і достовірної інформації.

Ключові слова: некрополь, Черкащина, Черкаси, Канів, козацтво, козацьке літописання, монастир, історична пам'ять, міфологізація.

¹ Ластовський, В., & Ластовська, О. (2002). Некрополь старої Черкащини: проблеми наукового пошуку. *Наукові записки. Зб. праць молодих вчених та аспірантів*, 9, 261–267; Куштан, Д. (2011). Некрополь з кам'яними надгробками XIX – поч. XX ст. у с. Луківка на Черкащині. В *Нові дослідження пам'яток козацької доби в Україні* (Випуск 20, с. 124–130). Київ; Куштан, Д. (2012). Кам'яні хрести Черкащини. В *Нові дослідження пам'яток козацької доби в Україні* (Випуск 21, частина 1, с. 191–197). Київ.

Історія як наука, пов'язана із вивченням минулого, завжди орієнтується на вивчення діяльності людей, які померли. Правду кажучи, померлі завжди є певним мірилом сучасності. Це стосується не лише науковців і їхнього бачення історичних процесів, а й свідомості та уявлень звичайних людей. Діяльність померлих може бути виправданням або ж застереженням для живих. Тому їх цитують, вони є прикладом (морально-етичним, естетичним тощо) або ж їх засуджують, і в такому разі створюється бар'єр для поведінки сучасників і наступних поколінь. Разом з тим, пам'ять про померлих є одним із засобів управлінського та політичного впливу на суспільство. Будь-яка влада (державна, релігійна, партійна) намагається використувати це у своїх інтересах. Найбільш яскравим і повчальним прикладом такого підходу були часи існування СРСР.

Важливу роль у формуванні та підтриманні у певному напрямі історичної пам'яті відіграє академічний рівень знань, якому, однак, доволі часто протистояла народна пам'ять. Інформація, яка передається через народну пам'ять, не завжди відповідає історичній реальності, а найчастіше відбиває її досить розмито, підкреслюючи якусь героїчну чи драматичну сторону життя. Унаслідок формується система уявлень, яка сприймається не лише населенням певного краю чи

всієї країни, а й фахівцями-істориками. Натомість критичний підхід може вказувати і на зовсім інші сторони суспільних відносин, пов'язані із маніпуляціями суспільною свідомістю. Зокрема це стосується некрополів та уявлень про них.

Некрополі старої Черкащини майже не опинялися в центрі уваги науковців, на відміну від старих некрополів в інших регіонах України, яким присвячували монографічні дослідження і наукові конференції. Однак деякі спроби здійснювалися і в цьому напрямі¹.

Черкащина як регіон почала розвиватися фактично із другої половини XIV ст., коли тут з'явилися Черкаси спочатку у формі прикордонного посту, а потім вже й у вигляді міста на рубежі XV–XVI ст. Особливості цього регіону сформувалися і закріпилися наприкінці XV – впродовж XVI ст. завдяки колонізаційним процесам, що йшли з інших регіонів України (передовсім із Київщини) та появи тут у цей самий період такого соціального явища, як українське козацтво. Хоча сам термін «Черкащина» зародився у XIX ст. (зокрема фіксуємо його у 1864 р.), потім він почав поширюватися із початком XX ст. у періодичній пресі (наприклад, у газеті «Рада»), а в науковому дискурсі з'явився фактично у 1920-х (разом із публікаціями О. Олександрів та Ф. Савченка про Тараса Шевченка).

² Александрович, М. (1860). *Из Канева в Чигирин и обратно: путевые записки*. Чернигов.

Багата історія цього краю передбачає начебто і наявність значних некрополів, передовсім пов'язаних з історією українського козацтва. Проте насправді маємо зворотну картину. До певної міри, можна стверджувати, що фактичний матеріал суперечить історичному. Адже від усього раннього періоду формування Черкащини до нас не дійшло жодного реального поховання. Ми не знаємо історичних поховань від XIV і до майже кінця XVIII ст. Натомість відомо про багатьох історичних осіб, які померли і були поховані в межах старої Черкащини, однак їхні могили не збереглися. Хоча у випадку із Богданом та Тимошем Хмельницькими маємо зворотне: місце поховання, але не їхні могили.

Попри всю легендарність «козацького краю» маємо зазначити, що реальних пам'яток відповідного часу збереглося небагато. І насамперед це стосується козацьких поховань. Першими осередками козацтва називають Черкаси і Канів. Це підтверджують документальні джерела, які фіксують проживання у цих містах великої кількості представників козацтва у XVI–XVII ст. Є документальна інформація і про померлих та загиблих, однак їхніх могил немає. Можемо спиратися хіба що на народні перекази, які, звісно, не гарантують історичну точність. Про те, як місцеві жителі ставилися у XIX ст. до історичного минулого, красномовно

свідчить діалог із записів етнографа та письменника Митрофана Александровича (1837–1881), почутий у Чигирині у 1857 р.:

«Утром я вышел погулять, с намерением узнать местные предания. Это казалось тем удобнее, что я мог, не поражая своим вопросом, спросить, зачем поставлен крест на горе. Мне отвечали: “Се Хмельницкого гора; на ий и замок його був.

- Що ж то за Хмельницький?

- А хто його знає; князь чи пан якийс...”².

На формування історичної пам'яті впливають суспільні структури, зокрема церковні інститути, які відрізняються найбільшою сталістю серед останніх. У нашому випадку це ми бачимо на прикладі того ж таки канівського пантеону.

У цьому контексті особливим похованням слід вважати некрополь святого Макарія Токаревського, вбитого у 1678 р.: це рака з мощами канівського архімандрита, перевезена із Переяслава в Черкаси у 1942 р., нині зберігається у кафедральному Свято-Михайлівському соборі. Від кінця XVII ст. останки цього святого великомученика постійно зберігалися у Переяславі. І про це поховання та про збереження пам'яті про Макарія піклувалася саме Церква.

Стара Черкащина в уяві великої частини науковців, краєзнавців і пересічних громадян – це своєрідний пантеон героїв епохи козач-

³ Горенко, Л. (1992). Чигиринський Троїцький жіночий монастир. *Родовід*, 4, 59–66.

чини. На жаль, без реальних їхніх могил. Не збереглися, наприклад, поховання Криштофа Косинського, загиблого в Черкасах у 1593 р.; могили козаків, що полягли у битві під Корсунем; і навіть могили тих козаків, які мешкали у Черкасах у XVI–XVII ст. і померли від старості або хвороб. Немає інформації навіть про можливе місцезнаходження цих могил.

Разом з тим, є більш-менш точні матеріали про «козацькі некрополі». Наприклад, Л. Горенко зазначає, що Троїцький Чигиринський монастир «був фамільним роду гетьмана Дорошенка», в ньому були поховані члени родини (Андрій Дорошенко, Василь Дорошенко та ін.). Однак, на жаль, уже у 1920-х рр. поховань тут не було ³.

Зауважимо, що серед багатьох науковців і краєзнавців досить поширеним є використання терміна «козацькі монастирі». Фактично, так називають чи не всі чоловічі чернечі осередки, як діяли у XVI–XVIII ст. Як правило, досить безапеляційно, але водночас і бездоказово, стверджують, що в цих монастирях проживали або переховувалися козаки. Ідеться, зокрема, про Трахтемирівський, Канівський, Мотронинський, Корсунський, Мошногірський, Медведівський монастирі.

Безперечно, козацтво мало відносини із монастирями. Частина з цих обителів перебувала під опікою окремих представників старшини, наприклад, уже згадуваному Чи-

гиринському монастирю допомагала родина Дорошенків, про Корсунський монастир дбав Григорій Гуляницький тощо. Безперечно, козацтво робило свій внесок в утримання і будівництво монастирів. Однак, на нашу думку, це не дає підстав уживати термін «козацькі монастирі», позаяк внесок представників шляхти і селянства у підтримання чернецтва був також значним. Використання поняття «козацький монастир» саме у науковому просторі є недопустимим, оскільки це спотворює загальний історичний контекст і реальні історичні процеси. Будь-який монастир можна розглядати лише з погляду його належності до певної конфесії та соціально-політичної ситуації навколо неї. Утім, це питання має бути предметом окремого дослідження.

Що ж до «козацьких некрополів», то їх усе ж таки прив'язують саме до церковних осередків (наголосимо: небезпідставно!). І часто навколо них створюється свій певний «козацький міф». Найяскравішим міфічним пантеоном стали Канів і Трахтемирів – два населені пункти, у якими, за легендами, були розташовані найперші легендарні козацькі поховання. У Каневі, за деякими твердженнями, у XVI – на початку XVII ст. були поховані особи, що уособлювали героїчне минуле, – Остафій Дашкович, Іван Підкова, Яків Шах, Самійло Кішка. А Трахтемирів сьогод-

⁴ Літопис гадяцького полковника Григорія Грабянки. (1992). Київ, 27.

⁵ История русов. (1846). Москва, 31.

⁶ Історія міст і сіл Української РСР. Черкаська область. (1972). Київ, 324–325.

⁷ Величко, С. (1864). *Летопись событий югозападной России в XVII веке* (Том 4, с. 156). Приложения). Киев.

ні вважають чи не найголовнішим місцем поклоніння козацькому минулому (завдяки міфу про козацький Трахтемирівський монастир).

Міф почав творитися на початку XVIII ст., а потім набув поширення у пізнішій історіографії. У відомому «Літописі» гадяцького полковника Григорія Грабянки (до 1666 – бл. 1738) згадано про Івана Підкову: «...Після страти тіло його взяли побратими і поховали в монастирі у Каневі»⁴. На початку XIX ст. до творення цього міфу долучився автор «Історії русів», написавши про Якова Шаха: «Король польский... предал гетмана суду... Он был отрешен от гетманства и осужден на вечное заточение в монастырь Каневский, где по воле его посвящен в монахи и кончил жизнь свою спокойно в монашестве»⁵. Наведемо також характерну цитату із пізнішої історіографії: «...десь з цих часів Канів став своєрідною козацькою святиною. Літні заporожці, що вже не могли брати участі в походах і боях, почали селитися та доживали віку на Чернечій горі, неподалік канівського монастиря»⁶.

Безумовно, в кожній історіографічній ситуації підживлювання цього міфу було пов'язане із певними ідеологічними моментами. Для козацького літописання, зрозуміло, було важливим підтримання ідеї лицарського героїзму. Для науки імперської епохи

вже більш знаковим було висвітлення героїзму в контексті боротьби із католицької Річчю Посполитою. Для історіографії радянського періоду вагомим аргументом було використання козацького пантеону для підтримання теорії класової боротьби. А сьогодні для українського суспільства важливим стає відображення національної боротьби в контексті державотворення.

Відповідно до цього «козацького міфу», Іван Підкова, Яків Шах і Самійло Кішка були поховані в Успенському Канівському монастирі наприкінці XVI – на початку XVII ст. Тут треба зазначити, що спершу про Самійла Кішку не йшлося, про нього згадали в літературі дещо пізніше. Підставою для цього стали два твори – записи середини XVII ст. польського хроніста Мацея (Тимофія/Матвія) Титловського (Титлевського) та народна пісня «Дума про Самійла Кішку».

Записи Мацея Титловського у 1770 р. переклав із польської мови канцелярист Генеральної військової канцелярії Степан Лукомський (1701–1779). Потім їх було опубліковано у додатках до літопису Самійла Величка у 1864 р. Там, зокрема, були такі слова: «...гетман Кошка в городе украинском Каневе погребен, чего в доказательство там его гроб свидетельствует»⁷. Про цей факт зазначив також Д. Яворницький у другому томі своєї праці «Історія запорозьких коза-

⁸ Кулиш, П. (1874). *История воссоединения Руси* (Том I, с. 355). Санкт-Петербург.

⁹ Науменко, В. (1883). Происхождение малорусской думы о Самуиле Кошке. *Киевская старина*, 6, 212–232.

¹⁰ Щербак, В. (2011). Підкова Іван. В *Енциклопедія історії України* (Том 8, с. 236). Київ.

¹¹ Лепявко, С. (2013). Шах Яків. В *Енциклопедія історії України* (Том 10, с. 599). Київ.

¹² Голобуцький, П. (2007). Кішка Самійло. В *Енциклопедія історії України* (Том 4, с. 341). Київ.

ків». Однак в історичній науці наведено й іншу думку: про загибель Самійла Кішки за 18 років до тих подій, які описував Мацей Титловський.

Щодо «Думи про Самійла Кішку», то там написано: «Правда, панове, полягла / Кішки Самійла голова, / В Києво-Каневі монастирі»⁸. Звернемо увагу на два моменти: 1) думу про Самійла Кішку було складено, найімовірніше, після середини XVII ст., що стверджував ще В. Науменко у 1883 р.⁹; 2) слова «в Києво-Каневі монастирі» містять доволі розмити вказівку щодо місця поховання.

Зауважимо, що відомі історики П. Куліш, Д. Яворницький, А. Стороженко та інші стверджували, що Самійла Кішку могли поховати у Києві у церкві Миколи Доброго, яку він начебто збудував.

Однак якщо проаналізуємо реальні факти, а саме місце загибелі кожного із згаданих вище козацьких ватажків, то побачимо таку картину:

- Івана Підкову стратила польська влада у Львові 16 червня 1578 р.¹⁰;

- Яків Шах загинув у бою за місто Ясси в березні 1578 р.¹¹;

- Самійло Кішка загинув у битві за естонське місто Вільянді (колишнє Феллін) 16 травня 1602 р.¹²

Уже навіть перелік пунктів, де загинули козацькі ватажки, становить широку геогра-

фічну палітру, охоплюючи всю Східну Європу. І з огляду на це важко уявити, у який спосіб загиблих можна було привезти і поховати в одному місці, до якого, до слова, ніхто з них не мав жодного стосунку. Канів наприкінці XVI ст. не був ані козацьким, ані релігійним центром. До того ж це місто перебувало під контролем польської влади. Чи дала б вона можливість формувати тут козацький пантеон із тих осіб, які не належали до владної еліти? А Івана Підкову польська влада взагалі вважала злочинцем.

Та й Канівського монастиря на ті часи ще не існувало. Його було започатковано у 1620-х. Тож поширена думка, що Канівський монастир у XVI ст. був одним із осередків українського козацтва (про це, зокрема, згадано у працях Г. Грабянки, автора «Історії русів», Л. Похілевича, М. Максимовича та ін.), не має жодного підтвердження в історичних джерелах.

Мовчить про це й народна пам'ять, принаймні, ми не знаємо легенд або переказів, де б це хоч якимось чином зачіпалося.

Можемо лише висловити таке припущення. На початку XVIII ст. розпочалося формування героїчного образу канівського архімандрита Макарія Токаревського, який загинув під час нападу татарського загону у 1678 р. на Канів. У 1688 р. його мощі знайшли і перенесли до Переяслава. У 1700–1701 рр.

¹³ Ластовський, В. (2008). *Між суспільством і державою. Православна церква в Україні наприкінці XVII – у XVIII столітті в історії та історіографії*. Київ, 124.

було сформовано Переяславську єпископію як вікаріатство Київської митрополії, яка у 1733 р. перетворюється вже на самостійну єпархію. Особливістю цієї єпархії упродовж усієї історії було поширення її претензій на території Правобережної України, що в цей час перебували під владою Речі Посполитої.

Творення образу преподобномученика Макарія Токаревського відбувалося під безпосереднім керівництвом переяславського єпископа Захарія Корніловича, який походив із козацької родини (його дід був переяславським сотником). Його ж вважають першим творцем «Житія» св. Макарія. За розпорядженням Корніловича мощі святого у 1713 р. були розміщені у кафедральному Михайлівському Переяславському монастирі. Потрібно також зазначити, що є документальне свідчення про те, що він іменував себе ігуменом трахтемирівським і канівським ¹³. Фактично Канів і його околиці на початку XVIII ст. стали для Переяславської єпархії плацдармом для подальшого поширення своєї влади на Правобережжі. Тож цілком можливо, що канівська легенда про козацький пантеон поширилася із церковного середовища Переяславської єпархії на початку XVIII ст. У такий спосіб, по-перше, зміцнювався авторитет Переяславської єпархії і, по-друге, закріплювалося право єпархії на території Канева та його околиць. Далі цю

історію підхопили козацькі літописці й розширили її за рахунок власних героїв. Хоча навряд чи такий підхід можна вважати реалізацією якоїсь політичної концепції.

Звісно, може постати запитання: чому саме Канів став центром «козацького міфу», а не Трахтемирів? Напевно, тому, що, по-перше, з Каневом уже була пов'язана героїчна історія Макарія Токаревського, по-друге, на Канів, хоч і дуже приблизно, але все ж таки вказувала дума про Самійла Кішку, по-третє, через дату смерті Івана Підкови. Щодо останнього факту, то «Postanowienie z Niżowcy» (документ щодо взяття козаків на службу до Стефана Баторія, після якого Трахтемирів було визначено базою для козацтва) король підписав у Львові 16 вересня 1578 р., а Іван Підкова загинув 16 червня 1578 р. Суперечність є цілком очевидною навіть для творців міфології. Водночас, звернемо увагу на два моменти у «Літописі» Самійла Величка (1670–1728). По-перше, це достатньо красномовний опис погрому Канева у 1678 р.: «...багато канівських людей втекло й замкнулося тоді у велику кам'яну церкву старого й красного Канівського монастиря, але турки, достатньо обклавши ту церкву навколо дровами й соломою, запалили її разом з усім тим монастирем і всіх людей у церкві задушили». По-друге, це вказівка на переговори між владою Речі Посполитої та гетьманом

¹⁴ Величко, С. (1991). *Літопис* (Том 2, с. 127, 245). Київ.

¹⁵ Куштан, Д. Кам'яні хрести Черкащини, 191–197.

Петром Дорошенком у 1670 р., під час яких обговорювався проект створення у Каневі резиденції «запорозького гетьмана»¹⁴.

Зауважимо, що всіх осіб у «канівському пантеоні» об'єднує одне – їхні героїзм і жертівність у боротьбі з Кримським ханатом і Османською імперією. Наприкінці XVII – на початку XVIII ст. це була цілком очевидна загроза у міжнародних відносинах, протистояння якій об'єднувало весь європейський континент.

Що ж до поховання Остафія Дашковича в Каневі, то це вже витвір фантазії сучасних черкаських краєзнавців. Старосту черкаського і канівського початку XVI ст. досить часто пов'язують із зародженням українського козацтва, інколи навіть називають його засновником і першим гетьманом. Для істориків давно відомо, що місце його поховання – Успенський собор Києво-Печерської лаври. До 1970-х рр. на території цієї пам'ятки була надмогильна плита із іменем Остафія Дашковича. На жаль, вона зникла, і до сьогодні місце її перебування невідоме.

Перейдемо до трахтемирівської козацької міфології. Творення останньої також багато чим завдячує Григорію Грабянці, котрий ввів у український науковий обіг, витлумачуючи на свій лад польських письменників, міф про те, що польський король Стефан Ба-

торій подарував реєстровому козацтву Трахтемирівський монастир. Проте, оминаючи розгляд самого цього питання, зупинимось лише на одному із його наслідків.

На сьогодні у науковій літературі, краєзнавчих розвідках та на обивательському рівні побутує дуже стійкий стереотип, що у Трахтемирові зберігся справжній давній козацький цвинтар, на якому розташовані кам'яні надгробки на козацьких могилах – хрести таobelіски.

Цвинтар і справді там є, однак, як свідчать сучасні дослідження, до козацтва не має жодного стосунку¹⁵. Єдине, що вказує на можливість поховань козаків у Трахтемирові, – це інформація Лаврентія Похилевича, опублікована у 1864 р., про наявність тут могили із кам'яним хрестом та написом на ньому, в якій був похований у 1652 р. козак Війська Запорозького Іван Муха. Однак ми можемо згадати про поховання козаків у багатьох інших населених пунктах України, де вони проживали і помирали, але не залишали по собі кам'яних хрестів. У будь-якому випадку, немає підстав говорити про «козацький некрополь» у Трахтемирові. До слова, у цьому місті й досі стоїть кам'яний хрест, начебто на могила Івана Мухи, однак на ньому немає жодних написів, які б могли свідчити про час його створення або про

¹⁶ Літопис гадяцького полковника Григорія Грабянки, 132.

¹⁷ Лазуренко, В. (2019). *У пошуках крипти великого державотворця України Богдана Хмельницького. Поховання гетьмана України Богдана Хмельницького в Іллінській церкві у с. Суботів: від столітніх досліджень, легенд та міфів до сучасних наукових гіпотез*. Черкаси.

його належність. Ба більше, нещодавні археологічні дослідження показали, що там розміщене жіноче поховання.

Одне з останніх повідомлень, пов'язаних із некрополями Черкащини та трансформацією уявлень про них, стосується усипальниці Богдана Хмельницького у Суботіві та пам'яті про неї. Донедавна доволі поширеною була думка, що у 1664 р. польський шляхтич Стефан Чарнецький (1599–1665) спалив Суботів і зруйнував могили Богдана Хмельницького і його сина Тимоша. Вперше цей переказ з'явилася у козацькому літописанні XVIII ст., зокрема у «Літописі» вже згаданого гадяцького полковника Григорія Грабянки та у т. зв. Чернігівському літописі, а потім побутувала у кількох різних варіантах. І хоч дослідники вже давно вважали ці дані неправдивими (наприклад, Іван Крип'якевич), тим не менше, легенда продовжувала існувати в науковій літературі, не кажучи вже про народні уявлення. Григорій Грабянка так описував цю подію: «... Чернецький спалив Бужин та Суботів, а тіла Богдана Хмельницького та його сина Тимоша повикидав з домовин» ¹⁶.

Однак науковці продовжували досліджувати історію поховання Богдана Хмельницького. З цією метою неодноразово організовували експедиції на Чигиринщину. В липні 2019 р. було проведено спеціальну конферен-

цію «Усипальниця гетьмана Богдана Хмельницького: історія, міфи, сучасний стан». Того ж року побачила світ книжка черкаського історика Валентина Лазуренка, присвячена пошукам відповідей на питання про загадку поховання Богдана Хмельницького ¹⁷.

3 квітня 2020 р. історик Тарас Чухліб через соціальні мережі повідомив (посилаючись на текст оригінального листа С. Чарнецького, виявленого у Варшавському архіві давніх актів), що «сам польський гетьман Стефан Чарнецький нічого не згадує про цю трагічну для нас подію у своїх листах-звітах до короля за 1664 рік. Ротмістр Ян Флоріан Дробиш-Тушинський, що був у війську Чарнецького, яке плундрувало Правобережну Україну написав: “Рік 1664... Король пішов до Польщі, а ми на ту сторону Дніпра з паном Чарнецьким перейшли. Ціле літо військо добувало міст в Україні Ставища, Лисянку та інші”. Очевидець пише про розстріл Івана Виговського у тому ж році, але нічого про напад на Суботів і викинення праху Богдана Хмельницького! Якби це насправді відбулося, хіба б це не занотував сучасник? Нічого немає про цю подію і в записах інших сучасників – “Клімактерах” Веспасіана Коховського і щоденникових записах ще одного очевидця тих подій Миколая Йєміловського...».

Отже, можемо стверджувати, що історична пам'ять щодо некрополів старої Чер-

кащини багато в чому формується під впливом міфологізації минулого, що відбувалася переважно у XVIII ст., а закріплювалася у XIX–XX ст. Цей процес охоплює майже всі верстви населення – від науковців і управлінців до пересічних громадян. Звісно, процес міфологізації спирається передовсім на певні ідеологічні основи, властиві кожному історіографічному напрямку. Завдяки цьому формувався і вплив на уявлення населення. Потрібно визнати, що створені історіографічні міфи є надзвичайно стійкими. З’ясування ж реальної історичної ситуації потребує серйозних наукових досліджень і водночас подолання стереотипів.

References

- Aleksandrovich, M. (1860). *Iz Kaneva v Chigirin i obratno: putevyie zapiski*. Chernigov [in Russian].
- Holobutskyi, P. (2007). Kishka Samiilo. In *Entsyklopediia istorii Ukrainy* (Vol. 4, p. 341). Kyiv [in Ukrainian].
- Horenko, L. (1992). Chyhyrinskyi Troitskyi zhi-nochy monastyr. *Rodovid*, 4, 59–66 [in Ukrainian].
- Istoriia mist i sil Ukrainskoi RSR. Cherkaska oblast*. (1972). Kyiv [in Ukrainian].
- Istoriya rusov*. (1846). Moskva [in Russian].
- Kulish, P. (1874). *Istoriya vossoedineniya Rusi* (Vol. I). Sankt-Peterburg [in Russian].
- Kushtan, D. (2011). Nekropol z kamianymy nadhrobkami XIX – poch. XX st. u s. Lukivka na Cherkashchyni. In *Novi doslidzhennia pamiatok kozatskoi doby v Ukraini* (Vol. 20, pp. 124–130). Kyiv [in Ukrainian].
- Kushtan, D. (2012). Kamiani khresty Cherkashchyny. In *Novi doslidzhennia pamiatok kozatskoi doby v Ukraini* (Vol. 21 (1), pp. 191–197). Kyiv [in Ukrainian].
- Lastovskyi, V. (2008). *Mizh suspilstvom i derzhavoiu. Pravoslavna tserkva v Ukraini naprykintsy XVII – u XVIII stolitti v istorii ta istoriohrafii*. Kyiv [in Ukrainian].
- Lastovskyi, V., & Lastovska, O. (2002). Nekropol staroi Cherkashchyny: problemy naukovooho poshuku. *Naukovi zapysky. Zb. prats molodykh vchenykh ta aspirantiv*, 9, 261–267 [in Ukrainian].
- Lazurenko, V. (2019). *U poshukakh krypty velykoho derzhavotvortsia Ukrainy Bohdana Khmelnytskoho. Pokhovannia hetmana Ukrainy Bohdana Khmelnytskoho v Illinskii tserkvi u s. Subotiv: vid stolitnikh doslidzhen, lehend ta mifiv do suchasnykh naukovykh hipotez*. Cherkasy [in Ukrainian].
- Lepiavko, S. (2013). Shakh Yakiv. In *Entsyklopediia istorii Ukrainy* (Vol. 10, p. 599). Kyiv [in Ukrainian].
- Litopys hadiatskoho polkovnyka Hryhoriia Hrabianky*. (1992). Kyiv [in Ukrainian].
- Naumenko, V. (1883). Proishozhdenie malorusskoy dumy o Samuile Koshke. *Kievskaya starina*, 6, 212–232 [in Russian].
- Shcherbak, V. (2011). Pidkova Ivan. In *Entsyklopediia istorii Ukrainy* (Vol. 8, p. 236). Kyiv [in Ukrainian].
- Velichko, S. (1864). *Letopis sobyitiy yugozapadnoy Rossii v XVII veke* (Vol. 4). Kiev [in Russian].
- Velychko, S. (1991). *Litopys* (Vol. 2). Kyiv [in Ukrainian].

Valerii Lastovskyi

COSSACK CEMETERIES OF THE OLD CHERKASH REGION AND THEIR MYTHOLOGIZATION

The article considers the process of mythologizing the historical past through the use of folk memory. Necropolises became one of the objects of mythologizing. Today there are almost no necropolises of the old Cherkasy region left. Among the most significant of them is the tomb of Bohdan Khmelnytsky and his son. Some of the necropolises among the population and among scientists have developed stable ideas as real. First of all, they are connected with the history of the Ukrainian Cossacks. But the most famous Cossack necropolises did not really exist. This applies to burials in Trakhtemir and Kaniv. In the first are mostly burials of the XIX century, which are not Cossack. There was never a Cossack necropolis in Kaniv. It is traditionally believed that Ivan Pidkova, Yakiv Shah, Samiylo Kishka and other Cossacks were buried here. But in fact it is a myth created by historians and popular beliefs. A peculiar example of the necropolis of the old Cherkasy region is the burial of St. Macarius Tokarevsky, who was killed in 1678 during the capture of Kaniv by Turkish troops. The burial of Bohdan Khmelnytsky in Subotov should also be considered special. After all, only his whereabouts are known to this day, but the grave itself has not been found yet. It should be noted that folk ideas are quite approximate and do not give historical science accurate and reliable information.

Keywords: necropolis, Cherkasy region, Cherkasy, Kaniv, Cossacks, Cossack chronicle, monastery, historical memory, mythologizing.